

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

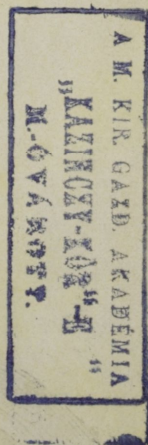
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HUSZONHETEDIK KÖTET.

(55. 56. 57. SZÁM.)

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1881.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

18477 60
n. 31.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

TARTALOM.

LV. SZÁM.

	Lap
A BOLYGO ZSIDÓ MONDÁJA. — Heinrich Gusztávtól ...	1
A KÖZÖSÜGYEK ÉS A FORRADALOM. (II.) — Salamon Ferencztől ...	27
OXFORD ÉS CAMBRIDGE. (II.) — Felméri Lajostól ...	49
A VALUTAKÉRDÉS ÉS A KETTŐS VALUTA. — Dobner Rudolftól ...	67
ANGOL POLITIKAI BEHATÁSOK A SZÁRAZFÖLDRE. — Gr. Szécsen	
Antaltól ...	103
AZ ÚJONCZ. — Elbeszélés. Balzac után francziából. Haraszi Gyulától	113
KÖLTEMÉNYEK: <i>Egyesülés</i> . Arany Jánostól. — <i>Két adoma</i> . I—II.	
Greguss Ágostól ...	128
POIRIER TANÁR ÚR LÁTOMÁNYA. — Erkmann-Chatrian után, fran-	
cziából. Szász Gyulától ...	131
PETŐFI OLASZ PRÓZÁBAN. — Radó Antaltól ...	139
ÉRTESÍTŐ: Kiss Áron: <i>A magyar népiskolai tanítás története</i> . — ly.	
— Mihálkovics Géza: <i>Általános boncztan</i> . Dezső Béla. — Alfred H.	
Huth: <i>Henry Thomas Buckle's Leben und Wirken</i> . v. — <i>Nyelvőri tar-</i>	
<i>kasagok</i> . P. ...	145

LVI. SZÁM.

A ROM (CZIGÁNY) KÖLTÉSZETBŐL (I.) — Szász Bélától ...	161
A LÉNYTANI ISKOLA A BÜNTETŐJOGBAN. — Beksics Gusztávtól	184
A KÖZÖSÜGYEK ÉS A FORRADALOM (III.) — Salamon Ferencztől	212
BUDA-PEST POSTAINTÉZMÉNYEI ÉS FORGALMUK A JELEN	
KORBAN. — Heim Pétertől ...	249
TALLEYRAND LEVELEI A BÉCSI CONGRESSUSRÓL. — Werthei-	
mer Edétől ...	267
EMLÉKEZÉSEK MULTAMRA. (I.) <i>Gróf Seherr Thösz Ártur</i> után,	
<i>németből</i> . — Könyve Nándortól ...	281
KÖLTEMÉNYEK: <i>Diana</i> . Lévy Józseftől. — <i>Szekely Népda</i> lok. I—II.	
Kriza János gyűjteményéből ...	301

ÉRTESITŐ: Hunfalvy Pál: <i>Die Ungern oder Magyarern.</i> —s. — Molnár Aladár: <i>A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században.</i> — M—i H. — <i>Vázlatok a magyar tudományos akadémia félszázados történetéből.</i> —i. — Róth Márton: <i>A magyarországi Kárpátegyesület évkönyve</i>	30
---	----

LVII. SZÁM.

A MAGYAR HÚNMONDÁK. — Riedl Frigyesről	32
A ROM (CZIGÁNY) KÖLTÉSZETBŐL. (II.) — Szász Bélától	34
AZ IDŐ JÁRÁSA. — Brassai Sámuelről	37
EMLÉKEZÉSEK MULTAMRA. (II.) Gróf Seherr Thosz Ártúr után, németből. — Könyve Nándortól	39
A VÁLASZTÁSOK UTÁN. — Hunfalvy Jánostól	41
A FINNEK TÖRTÉNETE. (I.) — Szinnyey Józseftől	42
PICKERING ÖDÖN. (I.) Beszély James Henry után, angolból. — Csurgó Györgytől	43
KÖLTEMÉNYEK: <i>Leányfalván.</i> Gyulai Páltól. — <i>Az alpesi vadász.</i> Schiller után, németből. Vigand Jánostól	46
A POSTA-TAKARÉKPÉNZTARAK FRANCZIAORSZÁGBAN. — y. t.	46
ÉRTESITŐ: <i>Lévay József összes költeményei.</i> — ő. — Kautz Gyula: <i>Nemzetgazdaság- és pénzügytan.</i> Földes (Weisz) Béla. — <i>Népszerű természettudományi előadások.</i> D. B.	47

A BOLYGÓ ZSIDÓ MONDÁJA.

A bolygó zsidó mondája nem tartozik azon hagyományok közé, melyek tarka vagy változatos tartalmoknál fogva, talán kalandos cselekvényökkel vagy az epizódok nagyszámával, eleve lekötik a figyelmet; azok közé sem, melyeket a világirodalom első rangú költői dolgoztak föl és — mint például Faust vagy Don Juan mondáját — halhatatlan alkotásokban nagyszerű és maradandó értékű eszmék keretévé tettek. Megis kevés monda van, mely annyira ismeretes volna, mely a nagy közönséget is annyira érdekelné, mely eredetének és alapeszméjének homályosságával a kutatót annyira vonzaná, mely a költők alkotó tehetségét is annyira kihívná, hogy hősét nagy eszmék hordozójává vagy mély érzések kifejezőjévé tegyék, mint éppen Ahasverus mondája, mely főleg az utolsó században sokat foglalkoztatta a tudósokat *) és a költőket. Azért nem lesz talán se érdektelen, se haszontalan munka, ha a következőkben én is megkísérlem, a monda eredetét és történetét röviden tárgyalni, és azon kísérleteket figyelemmel kísérni, melyekben az utolsó század műköltői a hagyomány rejtélyét megfejteni próbálták.

*) Jos. Görres, *Die deutschen Volksbücher*, Heidelberg, 1807, 200. lap. — J. G. Th. Grässe, *Der Tannhäuser und der ewige Jude*, második kiadás, Drezda, 1861. — San-Marte, *Rückblicke auf Dichtungen und Sagen des deutschen Mittelalters*, Quedlinburg, 1872. 85. l. — Friedr. Helbig, *Die Sage vom ewigen Juden, ihre poetische Wandlung und Fortbildung*, Berlin, 1874. — Charles Schoebel, *La légende du Juif-errant*, Paris, 1880. — Karl Blind, *Wodan, der wilde Jäger und der wandernde Ahasver*, Berlin, *Deutsche Revue*, 1880, 11. füzet. — Gaston Paris, *Le juif errant*, Paris, 1880.

I.

A monda forrásai nem gazdagok és nem vezetnek évezredekre, hanem csak évszázadokra vissza a múltba.

A bolygó zsidóról először Paris Mátyás, egy XIII. századi angol szerzetes tesz említést, ki angol krónikájában elbeszéli,*) hogy egyszer egy örmény érsek jött Angolországba, ki itt, a keleti dolgokról s nevezetesen ama Józsefről — kiről az a hagyomány van a népnél, hogy Krisztus kínszenvedeseinél jelen volt és beszélt is az Úrral, és hogy a keresztyén hit igazságának tanúbizonysága gyanánt még ma is él, — megkérdezett, előadta, hogy ez a József csakugyan még ma is él Arméniában. Egy antiochiai lovag, ki az érsek rokona és kísérlője volt, még többet tudott e Józsefről mesélni. Szerinte ez, eredeti nevével Kartaphilus, ajtónálló volt Pontius Pilatus palotájában. Midőn a Megváltót halálra ítélték és a palotából kivitték, Kartaphilus öt megvetéssel hátba ütötte és gúnyosan így szólt hozzá: «Menj, Jézus, menj, siess már, mit késel?» (pepulit eum pugno contemtiliter post tergum et irridens dixit: Vade, Jesu, citius vade, quid moraris?). Jézus pedig szigorú tekintettel visszafordult és így szólt hozzá: «Én megyek, te azonban várj, míg ismét visszatérek». (Et Jesus severo oculo et vultu respiciens in eum dixit: Ego vado et exspectabis, donec veniam!). És Kartaphilus még ma is várja az Ur visszatérését. Midőn Krisztus meghalt, a Pilatus ajtónállója harmincz éves volt, és ha a századik évet eléri, mindig ájulásszerű álomba esik, melyből fölébredve ismét csak olyan idős, mint midőn Jézust gúnynyal és ütéssel illette. Kartaphilus azóta teljesen megváltozott. Ananiással, ki Paulust, a szent apostolt, megkeresztelte, mély benső hittel ő is megkereszteltette magát, és ez idő óta József a neve. Azóta Arméniában él, szent viseletű és szent beszédű férfiú, kit a püspökök és az egyház egyéb főnökei is igen nagyra becsülnek, ki ritkán és csak keveset és leginkább szent dolgokról beszél, legszívesebben a Megváltó életéről, haláláról és föltámadásá-

*) Mathias Parisiensis (meghalt 1259-ben St. Albans kolostorban), *Historia Anglica*, ad annos 1228 és 1252. Az eredeti szöveget Grässe is közli, 122—124. ll.

ról, az apostolokról és az ő szent beszédjeikről; és ezt mind nevetés és gúny, vagy gáncs és ellenmondás nélkül, sőt ellenkezően könnyes szemekkel és az Úr félelmével szívében mondja el, mert csak azon van, nehogy a Megváltót az ítélet napján, midőn újra látni fogja, még mindig haragosnak találja (ne ipsum in ultimo examine inveniatur iratum). Élete egyszerű, eledele, ruházata egyszerű; ajándékokat nem fogad el. Egyedüli reménye, hogy az Úr meg fogja bocsátani nagy bűnét, melyet nem rosszaságból, hanem tudatlanságból követett el, és így róla is szól az ige: Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, hogy mit cselekszenek.

A püspök még Noé bárkájáról is beszélt, mely még ma is az arméniai hegyekben fekszik, és minden beszéde az igazság és becsületesség bélyegét hordta magán, úgy hogy a hallgatók hittek szavában.

Ennyit tud Paris Mátyás mondánk hősről, ki nála még nem bolygó, hanem csak örök zsidó (vagy talán nem is zsidó?). Föltűnő a hős neve, Kartaphilus, mely különben sehol sem fordul elő, és még feltűnőbb, hogy a hagyomány őt Arimathiai Józseffel, Krisztus ez állhatatos hívével azonosítja, ki a hagyomány szerint az Ur testét saját kertjében eltemette s kinek fönmaradásáról, a mire a krónista már elbeszélése elején czeloz, szintén a legkülönbözőbb mondákat mesélte a középkor. *)

Az angol krónista elbeszélése nem lett népszerűvé; egy XIII. századi flandriai rimkrónikában ugyan szintén megtaláljuk Paris előadását, franczia versekbe szedve; de e munka sem tette a mondát népszerűvé. **) Midőn harmadfel századdal később a bolygó zsidó mondája, most már azon alakban, melyben az világhírűvé lett, újra föllép, régibb forrásáról senki sem emlékszik meg, senki sem tud.

*) L. Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea*, ed. Grässe, cap. 67, 302. l. — Arimathiai József tudvalevőleg a Grál-mondával is kapcsolatban áll, mert ő a Grálnak nevezett tál első birtokosa, melyet Krisztus halála után ő hoz Angliába. Lásd Grässe, *Die grossen Sagenkreise des Mittelalters*, Drezda, 1842, 134. l. és különösen Adolf Birch-Hirschfeld, *Die Sage vom Gral* (Leipzig, 1877) című könyvében a *Grand St. Graal* kivonatát a 9. s kk. ll.

**) Mouskes Fülöp (meghalt 1282-ben, mint Tournay püspöke). *Chronique rimée*, a bruxellesi kiadásban (1838) a II. kötet 491. s k. l. Az ide tartozó részletet, mely Paris előadásával teljesen megegyez, közli Grässe, 124—126. ll.

Csak a XVI. században találkozunk ismét mondánk hőseivel, kinek neve most már Ahasverus s ki ezentúl nemcsak mint egy régi hagyomány hőse, hanem személyesen is föllép. A XVI. századnak ő egyik legismertebb, legtöbbször tárgyalt alakja.

Ahasverus első föllépése, 1505-ben Königinhofban Csehországban, nem egészen bizonyos. Annál kétségtelenebbnek tekintí a hagyomány, hogy a bolygó zsidó 1547-ben Hamburgban megjelent, mint azt Dudulaeus Chrysostóm, egy westphaliai származású, de különben egészen ismeretlen ember egy kis könyvecskében elbeszéli, melynek legrégibb kiadásai 1602-ből maradtak reánk. E népkönyv czíme: «Rövid leírás és elbeszélés egy Ahasverus nevű zsidóról, ki Krisztusnak keresztre feszítésénél személyesen jelen volt, maga is kiabálta a Crucifiget és kért Barnabásért; de azután Krisztus keresztre feszítése után nem tudott többé Jeruzsálembe jönni, nem is látta többé nejét és gyermekeit; azóta életben maradt és néhány év előtt Hamburgba jött s 1599-iki deczemberben Danzigban is megjelent. Eitzen Paulus, a szent írás doktora és schleswigi püspök, valamint a hamburgi iskolák rectora tanácskoztak vele a keleti dolgokról, mik Krisztus ideje után történtek, s mindezekről ő oly jól volt értesülve, hogy nem csodálhatták eléggé. Máté 16: Bizony mondom néktek, vagynak némelyek ezek közül, kik itt állanak, kik a halált meg nem kóstolják addig, míg nem látandják az embernek Fiát menni az ő országába. — Nyomatva Leydenben, Creuter Kristófnál, Anno 1602.» — A könyvecske levél alakjában van írva; kelte Schleswig, 1564 junius 9., szerző aláírása nélkül. A későbbi kiadásokban aláírva: Chrysostomus Dudulaeus Westphalus, változó dátummal. E népkönyv, melyet Németországban vásárok alkalmával és a templomok mellett, a Faustról, Sigfriedről, Eulenspiegelről és más népies alakokról szóló népkönyvekkel együtt még ma is árulnak, a bolygó zsidó mondájának valódi forrása.*)

*) E legrégibb népkönyv Simrock Károly gyűjteményében: *Die deutschen Volksbücher*, Frankfurt a. M., 1847, VI. kötet 417. s k. ll. — Az 1645-iki (?) kiadás szövege Grässe könyvében, 85—91. ll. — Vannak ezeken kívül a XVII. századból még 1619, 1634, 1660, 1661, 1681 és 1697-ben nyomtatott és több év nélkül megjelent, az elbeszélés egyes részleteiben egymástól többé-kevésbbé eltérő, a lényeges dolgokban azonban egyező kiadások.

Dudulaeus nem a maga tapasztalatait beszéli el; a mit tud, azt mind Eitzen Páltól, a theologia doctorától és schleswigi püspöktől *) tudja, ki neki Ahasverus első megjelenését elbeszélte.

Eitzen 1547 telén Wittenbergből, hol tanulmányait befejezte, Hamburgba jött. Itt egy vasárnap a prédikáció alatt a szószékkal szemben egy nagy természetű, hosszú hajú és hosszú szakállú, rongyokba öltözött, körülbelül ötven évesnek tetsző embert vett észre, ki a nagy hideg daczára mezítláb állt a hideg kövezeten és a legnagyobb áhitattal hallgatta a lelkész beszédét. A hányszor a prédikátor Jézus nevét említette, a föltünő idegen mélyen és alázatosan meghajtott magát, mellét verte és fölsóhajtott. Eitzen figyelmét a rejtélyes alak annyira megragadta, hogy az isteni tisztelet végeztével rögtön kérdezősködött utána, és ekkor kitűnt, hogy több előkelő férfiú, kik nagyobb utazásokat tettek volt, «Angliában, Franciaországban, Olaszországban, Magyarországon, Perziában, Spanyolországban, Lengyelországban, Moszkvában, Lieflandban, Svédországban, Dániában, Skóciában és sok más helyen is» látták már ezt az embert, ki föltünő alakjával bevésozott emlékezetökbe.

Végre fölkereste Eitzen az idegent magát, és ez beszélt neki, hogy ő jeruzsálemi születésű, neve Ahasverus, mestersege szerint varga. Midőn Krisztus Jeruzsálemben föllépett és tanította a népet, Ahasverus is, mint többi honfitársai, eretneknek és lázadónak tartotta a Megváltót és a maga részéről is oda működött, hogy rögtön eltávolíttassék és kiirtassék. És a bírák a nép követelésére csakugyan halálra ítélték Jézust, s midőn ez, a kereszt súlya alatt megtörve, Golgathára vitetett, Ahasverus karjára vette kis gyermekét és kiállott háza kapuja elé, hogy a menetet lássa. És midőn Krisztus a házához ért, ott megpihent, de Ahasverus haragból és hogy a zsidóknál híre legyen, elűzte őt és fölszólította, hogy siessen oda, a hová való. És Jézus rögtön reá irányozta szemét és ezeket mondá: «Én itt állani és megpihenni akarok, neked azonban menned kell egészen az ítélet napjáig». És Ahasverus rögtön letette

*) Paulus Eitzen 1522-ben született Hamburgban, 1562 óta udvari főpap Schleswigben; később megvált a hivatalától és meghalt 1598-ban.

gyermekét és valami benső kényszerűségtől vonzatva, utána ment az Úrnak és végig nézte, a mint iszonyatosan kínozták és keresztre feszítették és megölték. Ezután úgy érezte, hogy lehetetlen neki Jeruzsálembe visszatérnie, és nem is látta többé se nejét, se gyermekeit, hanem zarándok gyanánt bejárta az országokat, az egyiket a másik után. És midőn végre, hosszú évek múltán, Jeruzsálembe visszakerült, mindent elpusztítva és lerombolva talált és nem ismert többé rá semmire. «Hogy Istennek mi célja vele — így végezte Ahasverus elbeszélését, — hogy ilyen soká össze-vissza vezeti őt e nyomorúlt életben, vajon talán az ítélet napjáig mint Krisztus kínszenvedéseinek élő tanúját az istentelenek és hitetlenek meggyőzésére akarja-e föntartani, ezt ő nem tudja; legjobban szeretné, ha Isten őt e siralomvölgyből nyugalomra szólítaná.»

Eitzen nem elégedett meg az idegennek ez elbeszélésével, hanem elvitte őt egy tudós emberhez, ki főleg Kelet történeteit igen jól ismerte, és ez kikérdezte Ahasverust, és az idegen mindent tudott és ismert, és jobban mint a tudósok. Így hinniök kellett neki és nem csodálkozhattak eléggé azon, hogy Istennél minden lehetséges, a mit az ember hihetetlennek és megfoghatatlannak tart.

Ahasverus maga igen csendesesen és visszavonultan élt; keveset beszélt, csak a hozzá intézett kérdésekre felelt; keveset eszik, sehol nem időzik soká, hanem folyton tova siet; pénzt nem fogad el és a mit kap, a szegények közt osztja el, mert neki pénzre nincs szüksége. Isten — így nyilatkozott — majd gondoskodik róla, hiszen ő megbánta bűnét, melyet tudatlanságból elkövetett. Nevetni senki sem látta, minden ország nyelvét bírja, az Isten ígését örömmel és nagy ájtatossággal hallgatja, a káromkodókat és az Úr nevével visszaélőket pedig megfeddi.

Ennyit beszélt Eitzen püspök Dudulaeusnak, ki a maga részéről hozzáteszi, hogy a mondottak mellett más régi ismerősei is tanúskodnak, és azon adatokkal végzi előadását, mely a későbbi kiadásokban Revalból van keltezve, hogy Ahasverust 1575-ben Madridban, 1599-ben Bécsben, 1601-ben Lübeckben látták. «Hogy okos és istenfélő emberek — ezek a westpháliai ismeretlen zárszavai — a nevezett emberről mit akarnak tartani, az mindenkinek jogában áll. De Isten tettei

csodálatosak, megfejthetetlenek és föl nem kutathatók; minden nap újat meg újat hoz, de csak az ítélet napján lesznek azok világosak.»

Ez a híres népkönyv Ahasverusról, a bolygó zsidóról, mely nem sokára franczia, angol, holland, latin és dán nyelven is megjelent és a mondát az újkor egyik legismertebb, legnépszerűbb hagyományává tette. Ezentúl Ahasverusról sokszor történik említés.*) A fönt nevezett helyeken kívül még a XVII. század elején Révalban, Krakóban és Moszkvában volt, 1604-ben Párizsban, később Naumburgban, hol a kereskedők gazdagon megajándékozták, 1633-ban Stadenben, 1640-ben Brüsszelben, itt Laquedam Izsák név alatt; 1642-ben Lipszéban, hol szintén gazdag ajándékokat kap; később a Svajczban, a Matterhorn alatt, hol akkor virágzó város volt; «ha másodszor jövök erre», így szólt, «itt csak erdő és bokor lesz, és ha harmadszor, ezt mind hó és jég borítja», a mi be is következett;**) 1721-ben július 21-én München kapujában jelent meg; a XVII. század végén és a XVIII. századnak elején Angliában járt, hol a jeruzsálemi tanács tisztjének adta ki magát, sokat beszélt Krisztus koráról és azt állította, hogy a betegeket egyszerű megérintéssel meggyógyítani képes; itt elmesélte, hogy Mohammedet és ennek atyját, Solimant, Tamerlant, Bajazethet személyesen jól ismerte, hogy Nero alatt Rómában volt stb. Az angol egyetemek legnagyobb tudósait küldték ki, hogy vizsgálják meg; de Ahasverus megfelelt minden kérdésőkre. A műveltek azonban mind e mellett csalónak néztek, és csak az alsó műveletlen nép bámulta és hitt benne. Dániában és Svédországban is járt, Spanyolországban pedig homlokán egy fekete kendőt viselt, mely egy égő fészületet takart le.

Ennyit nyújt a hagyomány. Mi ebből igaz? mi monda? mi csalás? És hogy keletkezhetett e monda? hol és miben van alapja? És miért keletkezett az? mely gondolatnak akart kifejezője lenni? — Mind oly kérdések, melyek föltötte érde-

*) Egész Európában másról sem beszélnek, mint a bolygó zsidóról, mondja 1610-ben Boterius, a párisi parlament ügyvéde.

**) Egy tirol-i monda szerint Ahasverus egyszer a tirol-i hegyek közt egy boszorkánynyal találkozott, kinek szintén örökké kellett élnie. Evvel sorsolt, hogy melyikük vándoroljon örökké és melyikük üljön örökké az oelzvölgyi havas ormán. A koczka a boszorkányt örök ülésre és a zsidót örök vándorlásra ítélte.

kesek, de melyekre csak hozzávetőleg, csak egyéni okoskodás és fölfogás alapján tudunk feleletet adni.

Első pillanatra hajlandók vagyunk azt hinni,*) hogy a hagyomány forrását a bibliában kell megtalálnunk. De e hitünk tévesnek bizonyúl. A biblia nem tud se a bolygó zsidóról, se egy Kartaphilus vagy Ahasverus nevű emberről: sőt e nevek elseje se az ó-, se az új-testamentomban nem fordul elő, az Ahasverus név pedig, melyet az új szövet-ség szintén nem ismer, az ó-testamentomban csak Kambyzes vagy Xerxes megjelölésére szolgál. Egyetlen hely van a bibliában, mely e mondával kapcsolatba hozható; ez János evangéliumának 21-dik fejezetében található, hol Krisztus, föltámadása után megjelenik tanítványainak, kik Tiberias tengerében halásznak. Miután az Úr megebédelt velök, fölszólítja Pétrust, hogy kövesse őt és «(20) Pétrus hátrafordulván látá, hogy ama tanítvány, a kit szeret vala Jézus, ki is elhagyodt vala amaz utolsó vacsorán az ő mellén és megkérdezte vala: Uram! kicsoda az, a ki téged elárul? — (hogy János) követi őket, (21) ezt azért mikor látta volna Pétrus, mondá Jézusnak: Uram! ez pedig mint leszen? (22) Monda néki Jézus: Ha akarnám is őtet megmaradni mindaddig is, míg eljövök, mit gondolnál vele? Te kövess engemet. (23) Kiméne azért e beszéd az atyafiak közé, hogy ez a tanítvány nem halna meg». Mihez az evangélista azonban, tiltakozva a tanítványok e magyarázata ellen, rögtön hozzát teszi: «holott nem mondotta vala azt néki Jézus, hogy meg nem hal, hanem ezt: Ha akarnám is őtet megmaradni mindaddig is, míg eljövök, mit gondolnál vele?» . . . Itt tehát Jánosról, az Úr legkedvesebb tanítványáról van szó, nem Ahasverusról, nem örök vándorlásról, nem büntetésről, — s azért nem is valószínű, hogy a monda a bibliának e verseiben, melyek igen sokfélekép magyarázhatók, gyökereznek. A biblia azon második helye pedig, melyet később valóban kapcsolatba hoztak a népkönyvvel, sőt ez utóbbinak még címlapjára is nyomattak — Máté, 16, 28: Bizony, mondom néktek, vagynak némelyek ezek közül, kik itt állanak, kik a halált meg nem kóstolják addig, míg nem látandják az embernek fiát menni az ő orszá-

*) Mint a régi francia népdal: *N'êtes-vous pas cet homme, De qui l'on parle tant, Que l'Ecriture nomme Isaac Juif — Errant?*

gába — világosan Krisztus föltámadására és mennybemenetelére vonatkozik, s így szintén nem képezheti a monda alapját.

A bolygó zsidó mondája kétfélekép magyarázható. Már az első följegyzés Paris krónikájában érinti, hogy Isten azért hagyta életben Ahasverust, hogy az eleven czáfolata legyen a zsidók kételyeinek, kik nem hittek abban, hogy Krisztus a Megváltó volt, ki az emberek bűneiért halált szenvedett és föltámadott és a mennyekbe ment. E fölfogás a mondát a papság költeményének tünteti föl, mely a keresztyén vallással szemben daczos idegenséggel viseltető zsidókat egy élő szentanú vallo-másával akarta megczáfolni. És nem valószínűtlen, hogy a mon-dának csakugyan ez az eredete: legenda az, meghatározott és világos iránynyal, a melyet a legendák közt elég nagy szá-mal találunk. A kik az evangéliumok elbeszélésének hitelességét kétségbe vonták, nem maradhattak meg tagadó véleményök mellett, midőn Ahasverus előlépett és mint szentanú kezes-kedett az új-testamentomban elbeszéltek igazsága mellett, — Ahasverus, kinek fönmaradása maga is élő tanúbizonyság volt Krisztus istensége mellett.

E fölfogással korán összevegyült és egybefolyt a másik, a monda legismertebb magyarázata, mely szerint a bolygó zsidó története allegoria, és Ahasverus megtestesítése a zsidó népnek, *) mely a Megváltót megtagadta és visszautasította és ezért bolyongni kénytelen, maradás és nyugalom nélkül, az egész földön, míg az Úr visszatér, azaz az ítélet napjáig. E fölfogást, mely a legendának némileg kiegészítése, a zsidó nép középkori állapota eléggé indokolja. Minden emberi és polgári jogtól megfosztva, védelem és ótalom nélkül kiszol-gáltatva a hatalmasok dühének és a tömeg fektelen szenvedé-lyeinek, folyton a legvadabb vádakkal illetve, minden csa-pásért, mely az emberiséget érte, felelőssé téve, — így vándorolt, szüntelen üldözések közepett, a zsidó nép az egész középkoron át országból országba, sehol nyugtot, sehol bekességet nem lelve. A nagy járványokat, melyek a közép-korban oly iszonyuan pusztítottak, neki tulajdonította a tudatlanság és a babona, — s íme, Ahasverusról is beszéli a monda, hogy a hol megjelenik, borzasztó betegségek támad-nak, melyek egész városokat kiirtanak. A zsidó népnek nincs

*) Így fogja föl a mondát például Wolfgang Menzel, *Deutsche Dichtung*, 1859, II, 203. lap.

sehol maradása, és Ahasverus is nyugalom nélkül vándorol és nincs vándorlásának czélja, a halál boldogsága nem lesz soha osztályrésze.

A halál boldogsága! Ki tekinti a halált boldogságnak? ki kíván meghalni?

Semmitől sem félnek az emberek annyira, mint a haláltól: némelyek, mivel nem akarnak megválni a földi lét édes élvezetétől; mások mivel örökké akarnak dolgozni és fáradozni az emberiség szolgálatában; ismét mások, mivel rettegik a halálon túli dolgokat, melyeket nem ismernek és melyek éppen e titokzatosságuknál és rejtélyességöknél fogva borzalommal töltik el őket. A népmonda és a műköltészet halhatatlan tipikus alakokban örököltette meg az élethez ragaszkodóknak e három fajtáját. A monda Faustja és Don Juanja nem akarnak megválni az élettől, míg azt teljesen ki nem élvezték, a Goethe Faustja új világot akar teremteni az emberiségnek, melyben ez boldogságát megalapíthassa, és Shakespeare Hamletje tündöklik:

hogy mi álmok jönnek a halálban,
Ha majd leráztuk mind e földi bajt —

Mert — így folytatja, az élet mindenféle bajára gondolva —

ki hordaná e terheket
Izzadva, nyögve élte fáradalmán,
Ha rettegésünk egy halál utáni
Valamitől — a nem ismert tartomány,
Melyből nem tér meg utazó — le nem
Lohasztja kedvünk, inkább túrni a
Jelen gonoszt, mint ismeretlenek
Felé sietni?

És három esetben mégis örök élettel büntette meg a népmonda igazságszolgáltatása azokat, kik a legnagyobb bünt követték el, kik Istennel dacolni mertek. Az örök vadász lábbal tiport minden emberi és isteni jogot, csakhogy féktelen szenvedélyének áldozhasson; *) a bolygó hollandi esküvel

*) Hogy az örök vadász Wuotannak, a germánok főistenének egy emlékezetben maradt alakja, a nép fölfogásán magán mit sem változtat. Itt megemlítendőnek tartom, hogy Blind Károly (*Deutsche Revue*, 1880, 11. füzet) az örök vadásznak és az örök zsidónak azonoságát és mind a kettőnek Wuotanból származását akarja kimutatni.

fogadta, hogy körülhajózza a jó reménység fokát, melytől kedvezőtlen viharok távol tartották, és ha az ítélet napjáig kell ismételnie kísérleteit; és a bolygó zsidó megtagadta az Isten fiát és nem engedett neki rövid nyugalmat küszöbén. Mind a három, a nép hite szerint, abban bűnhődik, a miben vétkezett, még pedig határ és cél nélkül: az örök vadász a világ végéig üldözi a vadat, mely életében egyedüli öröme volt; a bolygó hollandi az ítélet napjáig jár a tengeren, melyen lelke üdvösségét kockáztatta, *) és a bolygó zsidó kénytelen nyugalom nélkül vándorolni, míg az visszatér, kitől a nyugalmat szívtelenül megtagadta. Nem nehéz megérteni, hogy e három monda közül az utolsónak kellett legnépszerűbbé és legkedveltebbé válnia, mert Ahasverus bűne, a nép fölfogása szerint, a legáltalánosabb és legnagyobb.

Valóban népszerűvé a reformatio korában, az emberiség ez egyik legnagyobb és legdicsőbb századában, lett a bolygó zsidó mondája. E század egészen új alapon és egészen új szempontból tette a bűn és a megváltás, a bűnhődés és az üdvözülés kérdéseit megfontolása tárgyává. A régi egyház tanai ingadozni kezdtek, a hit elveszítette eddigi alapját; a reformatio önmagára utalta az embert; a mint mindenki maga esik bűnbe, úgy csak önmaga mentheti meg magát a végelkírhozástól. Az emberekre egész súlyával nehezedett ez óriási felelősség, és a népek fölizgatott phantasiája élő alakokban testesítette meg azokat a bűnöket, melyeket leginkább rettegett. Ez alakok közül Faust és Ahasverus a kor legjellemzőbb alkotásai. Az első, a monda eredeti fölfogása szerint, a világ élvezeteért, földi hatalom és dicsőségért dobta oda lelke üdvösségét; a másik vakon megtagadta lelki üdvét, midőn az küszöbe előtt megjelent. Mind a kettőnek iszonyúan kell bűnhődnie. És a kor phantasiája oly izgatott volt, babonás hiszékenysége oly fokra emelkedett, hogy egyes családok fölhasználták

Fejtegetése azonban, nézetem szerint, csak azt bizonyítja, hogy némely helyütt a nép emlékezetében és fölfogásában összefolytak e két alak egyes sajátosságai s utóbb itt-ott a két alak maga is. Még tovább ment Schoebel már 1877-ben, ki nemcsak Wuotannal azonosítja Ahasverust, hanem Kainnal, Marssal és számos más mythikus alakkal is. G. Paris meg épen a holdra magyarázza a bolygó zsidót!

*) A bolygó hollandi megmentése egy önzéstelenül szerető leány (Senta) önfeláldozása által, a mondának későbbi toldaléka, mely, úgy látszik, már nem a nép, hanem a műköltészet fölfogását tükrözteti vissza.

és kiaknázták a népek állhatét és felelmet. Tudjuk, hogy a Faustok a legkülönbözőbb időkben és a legkülönbözőbb helyeken jelentek meg, mindenütt elámitva és zsarolva az embereket, és tudjuk, hogy az Ahasverusok is Európa minden államában, főleg a reformatio küzdelmei által fölizgatott Németország számos városában, föltűnnek, sok helyütt gazdagon megajándékozva, mindenütt nagy tisztelettel fogadtatva, rejtélyes borzalommal bámulva.

II.

A műköltészet csak későn ragadta meg a bolygó zsidó mondájának érdekes tárgyát. Csak száz esztendeje, hogy az első kísérlet e téren, Schubart híres költeménye: *A bolygó zsidó* létrejött; de azóta alig van monda, általában alig tárgy, mely a költöket annyira vonzotta volna. Ahasverus alakjának és sorsának költői feldolgozásai sokkal számosabbak még, mint a szintén nagy számú Faust-munkák, csak hogy a Faust-monda megtalálta Goetheben a mestert, ki a híres bűvészt az emberiség legnagyobb szerü és legmélyebb eszméinek hordozójává tette, míg az Ahasverus-monda még várja Homéroszát.

A modern költő, ki Ahasverust valamely alkotásának hőségé akarja tenni, a mondanak négyféle fölfogása közt választhat. Először mint a zsidó nép megszemélyesítőjét rajzolatja és szerepeltetheti Ahasverust, másodszor az életundor és a halálvágy kifejezőjeül használhatja az örök vándort, kiből a földi dolgok örök egyforma váltakozása utálatot ébreszt és kit csak a nyugalom, a béke, a megszűnés reménye boldogít, harmadszor korlátozottabb vallási szempontból, az istentagadót láthatja benne, ki vakságból és daczból el nem ismerte, sőt gúnyosan és lelketlenül visszautasította a Megváltót, végre negyedszer csak az örök vándort tarthatja meg, ki az emberiségnek közel két évezredre terjedő küzdelmeinek élő szemtanúja volt. Ez utóbbi esetben Ahasverus dacza Istennel szemben nagyobb vagy kisebb mértékben képezheti a cselekvény kiinduló pontját és rugóját, úgy hogy a harmadik és negyedik fölfogás többnyire összefolynak, sőt a költők rendszerint az előbbiekhöz még a második fölfogást is fölkarolják, mert Ahasverus halálvágyát se nem tudják, se nem akarhatják teljesen mellőzni.

E fölfogások közül csak az első — Ahasverus mint a zsidó nép megtestesítése — nem talált önálló földolgozókra; könnyen beláthatni, hogy miért nem. Midőn a műköltészet a monda földolgozásához fogott, a zsidó nép már nem nem görnyedt többé Ahasverus átka alatt, nem volt többé bolyongó. Hosszú századok embertelenségét és jogtalanságát az újabb kor végre jóvá tette, és a zsidó a jelen században már minden civilizált államban egyenjogú társa keresztyén polgártársának, kivel szorgalomban, hazafiságban és polgári kötelességeinek hű teljesítésében vetekedik. Ahasverus, mint a bolygó zsidó nép megszemélyesítője, már legyőzött álláspont, melynek a költő csak egy nagyobb compositio keretében, mellékes epizód-képen, de önállóan nem veheti többé hasznát.

Annál többször dolgozták föl a mondát a többi három szempontból, még pedig hármas módon, úgy hogy az összes Ahasverus-költeményeket három csoportra oszthatjuk. Az elsőben csak a bolygó zsidó hangulatának kifejezéseit találjuk, tehát lyrai költeményeket, melyek a monda epikai elemét rendszerint csak keretül vagy háttérül használják. A második csoportba tartoznak azon epikai művek, melyekben Ahasverus, a főalak, mint az emberiség történetének szemtanúja szerepel, s a monda hőse csak vörös fonálul szolgál az évezredek és évszázadok által elválasztott események összefűzésére. Végre a harmadik csoportot alkotják azon művek, melyekben Ahasverus csak mint mellékes alak s rendszerint mint egy melyebb eszme képviselője foly be oly cselekvénybe, mely személyiségével vagy sorsával semmi benső kapcsolatban nincsen. Ez utóbbi esetben a jeruzsalemi zsidó természetesen drámai műben is szerepelhet.

A monda első költői földolgozása lyrai költemény, az első csoport első terméke. Az életundort, a halálvágyat fejezi ki Ahasverus Schubart Dániel hatalmas rhapsodiájában, mely annál inkább érdemel figyelmet, mivel a monda e költemény útján lett újra ismertté, népszerűvé, s mivel Schubart fölfogása nagy befolyással volt a későbbi feldolgozókra. Ahasverus a Karmel hegység pusztaságába vonult vissza, hol egy barlangból előlepve, örült örömmel fölhalmozott koponyákat gördít le a mélységbe, egyszersmind szenvedélyes kifejezést adva határtalan fájdalomnak:

«Ez az apám volt!» dörgé
 Ahasveros. Még egy koponya, még egy!
 Hét robogott már
 Le a sziklafalon. «Imhol ez — imhol ez» ijedten
 Düllesztve szemét rebegé a zsidó,
 «És ezek — és ezek — feleségim — haj!»
 S egyre zuhantak a koponyák. «Még ezek is»,
 Ordíta Ahasver «gyermekeim! Jaj!
 Ők nyugszanak s én nyomorúlt
 Nem szünök élni soha! — Oh, a legiszonyúbb ítélet
 Harsona réme örökre gyötör!
 Eldült Jeruzsálem. Tiportam csecsemőn,
 Lángba rohantam. Átkoztam a rómaid;
 Híába, hiába; a végtelen átok
 Hajamon ragadott, s — élni visszataszított.
 «Róma az óriás romba hanyatlott,
 A düledezőnek alája terültem,
 Összeomolt — s nem sérte egy izemet is!
 Körültem a népek lettek, enyésztek;
 Csak én maradtam s meg nem halék!
 Fellegkoszorúzta szírtől lerohantam
 A tengerbe, de bőszen a vízár
 Felkapa és vissza a partra vetett,
 Jaj, a lét lángnyila átdöfe ismét!
 Lenéztem Aetna tátongó torkába
 Őrjögve rohantam fejjel a torkába;
 Tíz hónapig itten versengve az órjasokkal;
 Kínomat ordítám, sóhajaim
 Fájtak a kénlevegőknek. Tíz hónapon átal!
 De forrva Aetna egy lávaözönben
 Újra kihányt. Hamvába' vonaglék s egyre csak éltem!
 Ége egy erdő. Dühvel a lángba
 Futva futék. Fürtje a fáknek
 Hullata lángot —
 Csontomon pörk feketéllett,
 És — élve maradtam.
 «Ekkor az emberiség hóhéraihoz mentem,
 Zúgó harc viharába vetve magam;
 Csúfolám a gallust,
 A győzhetetlen germánt,
 De bőromet a nyíl, dárda se' hatotta;
 Széttört koponyámon
 Messzesuhintó kard, szaraczeni!
 Záporosó hullt rám; cseppje golyó volt,
 S mint vason a borsó, úgy hulla le rólam.
 Villámi a harcnak megszelídülve
 Lágycsomó ölelték,
 Mint a fogas szikla csipőjét,
 A fellegbe takartét.

Hiába könyörgök hát a halálért, hiába!
Nyugtot e test soh'se talál, oh átok!
Hurczolnom örökké portetemem,
Az összeaszottat síri szagával!
Látnom ezer s ezer éveken át
Az ásitó szörnyet: egyformaságot!
S az éhes, a buja időt
Hogy szüli szüntelen és nyeli gyermekit!
S mind egyre kerül a halál, oh átok!
Rettenetes, boszuló Isten,
Ha van kamarádban
Sujtani rémesebb átok:
Fejemre dörögjön,
Vihar lesöpörjön
Karmel tetejéről,
Hogy tövében
Elterülve —
Pihegve — remegve kimuljak!»

A boldogtalannak szenvedései hatalmas phantasiával, eleven színekkel vannak rajzolva. Végre elfárad, elszunnyad, s az Úr angyala beviszi az ájultat Karmel barlangjába, hol édes álmot alszik, mert, az angyal békítő szava szerint: «Isten nem nehezelt örökké!»

Schubart Ahasverusa tehát nyugtot lel; későbbi költőknel szintén gyakori e kiengesztelő befejezés. Így Schreiber Alajos balladájában (1807) szintén nyugalom nélkül rohan az örök vándor az életen keresztül, melynek örömeit szeretné, de nem tudja élvezni, mert sehol sem állapodhatik meg, soha békés percze nincsen. Végre egy fészuletről így szól a Megváltó a sokat szenvedett zarándokhoz:

Tévedő ha bűnét szánja
S látni arczom megkívánja,
Jőjjön ki hisz s mind, ki szeret.
Mind járulhat színem elé —

és Ahasverus, ki meglelte a Krisztusban való hitet, kinek dacza meg van törve, kimúl és szenvedése véget ér.

Csupán az örök vándor fájdalmának s halálvágyának ad kifejezést Müller Vilmos, a vándorlás örömeinek derült dalnoka, egy szép dalban. Ahasverus már mindent látott, mindent élvezett; nincs öröm, melyet kívánna, nincs esemény, mely őt érdekelné. És minden nyer nyugtot a világon!

Zuhatag hangja völgybe bűg
 A gyors folyó lenn messze zúg,
 Örül, mert czélja tenger árja,
 Mely csendes nyugalomra várja.

Légben kereng a saskesely
 S az aether illatán vesz el,
 Felhőkben áll a háza fenn
 Az ormok csúcsán megpihen.

Fel- és leszállnak fellegek,
 Oly fáradtak, oly nehezek;
 De im, suhogva hullnak le:
 Sirjok a földnek kebele.

Világ fáradt vándorja bár,
 Biztos a czél, mely rája vár;
 Mért bús, hogy nappal bajt talált?
 Az éj meghozza a halált!

Csak az ő bolyongásának nincsen czélja! — Hasonló irányú Arany Jánosnak alak és tartalom tekintetében egyaránt kitűnő költeménye *Az örök zsidó*, mely főleg hatásos refrainjével (Tovább, tovább!) az egész monda alap gondolatát erélyes kifejezésre juttatja. Az élet utálata nála is a bolygó vándor főérzése:

Rettent a percz, a létező,
 S teher minden következő;
 Új léptem új kígyón tapod:
 Gyűlölöm a mát s holnapot...
 Tovább, tovább!

Míg az eddig említett költők műveiben Ahasverus fájalmának forrása a melancholia, Lenau Miklós hazánktíánál a bolygó zsidó bánata és jajfelkiáltása a pessimismushoz gyökerezik. Lenau maga is az Ahasverusok családjából való; lelki béke és nyugalom nélkül bolyong e földön; megtört, önmagával és a világgal meghasonlott kedélye sehol sem lel vigaszt; Amerika szabad ege alatt vél gyógyulást találhatni, mert Európát megutálta, de csakhamar, hajótörést szenvedett reményekkel, visszatér a régi világba, hol végre lelkére homályos fátyol ereszkedik, mely eltakarja szeme előtt a valót, boldogtalanságának e kiapadhatatlan forrását. Az ő Ahasverusa a pusztá közepett pásztorokhoz jön, kik egy ifjú halottat

siratnak. A virágzó hársfa alatt fekszik kiterítve társuk, kinek az életet oly hamar kellett elhagynia. Ekkor közeledik feléjük a rémes alak

Mint kit titkos hatalmak üztenek ;
Vadúl ziláltan leng ősz haja szála,
A mély barázdás arcz fakó s hideg.

Sötét arczáról fénylőn csüng le szakálla, mint barna szirtről ezüst patak alázúg. Mely szemgödrének lángja oly sivár, miként ha látni mitsem vágyna már. Ahasverus, az átok üzte örök kóborló, halkán és ünnepélyesen lép a ravatalhoz, s így szól a rémült pásztorokhoz :

«Ügy, halk imát! Hogy fel ne ébreszszétek!
Uralgjatok e hálátlan könnyáron!
Hisz álma jó, oh édes jó ez álom,
Ha rémit is ilyféle balga népet.
Oh édes álom! jó halotti álom!
Bár én pihenni sírgödörbe mennék!
Bár én, miként ő, karjaidban lennék,
Kit kegyes áldásod ily korán ére!...
Boldog! Meghallhatott ifjúkorában;
A sors kegyelte, és a fájdalom
Keresztjét könnyen mérte rá; hiában
Szótt árulást a lét, e rémes hatalom.
Szíve kihűlt, de nem hűl az enyém,
Folyvást dobog, nappalján s éjjelén,
Hogy végre ő is jó céljára járjon
S a hideg földben pihenőt találjon.

A meghalt pásztornak éden volt a föld, mert csak a gyermeknek az; a ki megismeri az életet, hazugságnak ismeri föl örömeit. A szellő most virágokat hint le a hársról a halottra, és Ahasverus fölkiált :

Mire még mindig, föld, e régi lom
Nyíló bimbókból, melyek elpusztulnak?
S téged, természet, e játék nem untat?
Fáradt kezedre nem száll még az álom?
Léha tréfádnak kevesb célja van,
Mint a czigánybanya játékának,
Ki kártyát vet és képiről vegyest
Mutat, jövőt is egyformán lefest,
S tört vetve a kíváncsi, balga, népnek
Megfejt, mit álmodnak, mit remélnek.

Aztán kever és újra ismét vet,
 Új rendben lásd a kártyajegyeket,
 Mint látnok úgy varázsol újra hitet, —
 De kártyái mindig a régiek!
 Tizennyolcz százada, hogy ilyet látok,
 Tizennyolcz század, mely engem nem bántott!
 Ölelhetnélek e holtban, halál
 Halvány orcáján lelkem írt talál,
 Homloka' hűse balzsamként jár át
 S agyamnak édes üdülését ad.

A pásztorok befödik a koporsót, melynek fedőjén a feszületről
 Krisztus képe tekint reá. Ahasverust a régi fájdalom és két-
 ségbeesés fogja el:

Itt van a koporsón az ő képe,
 Ki egykor jött, erőtlennül, megtörve,
 Ki egykor ajtómnál leroskadott,
 Nem bírva keresztfát s gyalázatot,
 És esdve kért egy percnyi pihenőt,
 És én, bolond! eltaszítottam őt.
 Most engem is taszít az örök átok,
 Utamban minden sírt lezárva látok.
 A négy elem elé mint koldus léptem,
 Halálért esdve álltam küszöbén;
 De nyakam a kötéllel bármint téptem,
 Erős vagyok, meg nem fuladtam én;
 Tűzvész és hab, oly gazdagok halálban,
 Ohajtott végemet megtagadák,
 A lángot utamból kitérni láttam,
 S a hab rám föcskendé utálatát.
 Ha meredek szikla szirtjére másztam,
 Hol csak halálverejték-hullatás van,
 S könnyel, dühöngve kiáltám a mélybe:
 «Oh anyaföld, im, elveszett fiad,
 Kőkebleden morzsold el, összetörve!» —
 A mélyből feljött gúnyos kárhozat,
 Lassan letett az átokkal terhes lég
 S én élve dühvel szerte futkosék
 «Halált, halált!» kiáltám, földet ásva,
 «Halált!» csúfolt a szirt visszhangja rája.
 Ledér csókját szívám a döghalálnak,
 De mind hiába ölelém arámnak!
 A vész, mit tigris szörnyű foga ejt,
 Mit mérges növény bájos kelyhe rejt,
 Mit erdők titkos útján küszni láttok
 S mérgével talpán megejtni a vándort —
 Engem nem bántott!

Míg az előbbi költeményekben Ahasverus csak azért óhajtja a békét, mert belefáradt az örök vándorlásba, Lenaunál meg akar halni, mert az élet utálatos, mert örömei csak álörömök, a földi éden csak hazugság. *) A bolygó zsidó Schopenhauer világnézetének lesz kifejezőjévé.

Az első csoporthoz tartozó költői földolgozásokban cselekvényt nem találunk. A költők átveszik Ahasverust, a mint a monda őt megalkotta, s csupán hangulatának, kétségbeeséssel kapcsolatos fájdalomának, világnézetének iparkodnak kifejezést adni. Legmélyebb és további fejlesztésre legalkalmasabb a fölfogás Lenaunál: Az élet nem élet, hanem folytonos halálózás; a virág csak azért nyílik, hogy elhervadjon; városok, népek, államok mint álomképek vonulnak el az emberiség történetében. Sőt, a mi életnek tetszik, az maga is föltételezi a halált, csak a halál tehet új életet lehetővé. Mi borzasztó volna tehát a halálban? Ellenkezőleg: nem szükség, jótékonyosság, megszabadulás-e a halál? Nincs azért nagyobb átok, mint az örök élet, mert az örök élet csak örök halál tanúja.

De csakugyan egyforma halálózás az emberiség története? És a mi életet fejleszt, teljesen és nyomtalanul vész az el az örök halálózásban? Nincs itt sehol nyugvó pont, nincs emelkedés és süllyedés, nincs fejlődés? Egyforma váltokozás az, mit a létezőnek létrejöttében és elpusztulásában látunk? Vagy külön az új élet mint volt az, melynek romjain maga létrejött? Van talán haladás az élet és halál e folytonos váltakozásában, e szakadatlan harcában?

Az Ahasverus-monda nagyobb szabású földolgozásai — a második csoport műköltői alkotásai — megkísértik a feleletet e kérdésekre, melyek egyszersmind az emberi gondolkodás legfontosabb és legmélyebb problémái.

A monda nagyobb szabású fölfogása legelőször az ifjú Goetheben fogamzott meg, ki még gyermekkorában megismerkedett a bolygó zsidóról szóló népkönyvvel és még későbbi

*) Lenaunak még egy másik (elbeszélő) költeménye is van, melynek hőse Ahasverus.

Schlegel Ág. Vilmos egy ismeretes balladájában (*Az intés*) az eredeti monda egyszerű költői földolgozásával találkozunk. Ahasverust a hitetlenség átka sújtotta, s most inti a boldogtalanokat, kik a hit ösvényéről letérnek és a szentet is gúnyuk tárgyává teszik, inti őket, míg az üdvözítő újra visszatér a földre.

éveiben is ismételve ingadozott az emberiség három titáni alakja — Prometheus, Faust és Ahasverus — közt. A bolygó zsidó mondáját Goethe egy nagy eposzban akarta földolgozni, melyben Ahasverus az emberiség történetének legfontosabb momentumaiban fölépett és legdöntőbb eseményeiben személyesen is részt vett volna. De e költemény nem készült el soha; Faust kiszorította a jeruzsálemi zsidót épen úgy mint a görög heroszt; a kis töredék, mely Goethe műveiben található, nem enged következtetnünk az egész munka tervének kivitelére. A terv maga azonban, a mint Goethe azt önéletrajzában tizenötödik könyvében közli, nagy befolyással volt az újabbkori költőkre, kik szintén Ahasverus vándorlásai fonalán az egész emberiség történeti fejlődését rajzolni iparkodtak. Ide tartoznak Zedlitz Keresztélytől *Ahasverus vándorlásai* (1832), Mosen Gyula epikai költeménye *Ahasver* (1838), Köhler Lajos költői beszélye (1845), Andersen Keresztélynek, a híres dán meseköltőnek, nagy szabású eposza (1847) és Heller S. szellemes költői műve (teljes átdolgozásban 1868). E költemények egyes sikerült jelenetekben, megkapó rajzokban és mély eszmékben egyaránt gazdagok; de mindnyájokon erőt vesz egyrészt az anyag tömege, mely az alkotás egységét eleve lehetetlenné teszi, másrészt az elméleti philosophálás, mely minden nagy gondolatot, minden fontos vallási, társadalmi, világtörténeti problémát *egy* cselekvény keretébe akar szorítani. Azonfelül nem sikerül e költőknek, épen mivel egyszerre nagyon is sokat akarnak elérni, *egy* alapgondolatot világosan és határozottan kidomborítani s művöket e gondolat kifejtésével költőien befejezni. Munkáik a világtörténetnek philosophiai áttekintését adják, az emberiség történetének philosophiáját, mely ez általánosságában költői földolgozásra nem mutatkozik alkalmasnak. *) A költők fölfogása különben igen eltérő: Zedlitznél Ahasverusnak élnie kell, míg az arany korszak, az örök világbeke ideje megérkezett a földön; a bolygó zsidó, sírjában fekvő, felálomban látja elvonulni lelke előtt az emberiség nagy történeteit, s a hányszor azt hiszi, hogy a világ megnyerte a bekét, kilép sírjából, de mindig csalatkozik, s újra lefekszik, megszabadulása pillana-

*) Ily irányú Madách Imrének *Az ember tragédiája* című költeménye is, melyre talán a bolygó zsidó mondája nem volt hatás nélkül.

tátvágyva várva. Mosen eposzában Ahasverus a világtörténetnek megszemélyesített szelleme, mely előbb öntudatlan daczczal, utóbb világos öntudattal ellentétbe lép a keresztyénséggel, mely ellen «minden erő és hatalom, minden sóhaj és fájdalom, minden hullott könny és öntött vér, minden megtört lélek és eltaposott szív nevében» végtelen harczot vív. Köhlernél a bolygó zsidó a szabadság apostola, kinek vándorolnia kell, míg igazság és szabadság uralkodnak a világon, tehát örökké. Andersemmél Ahasverus a kétely angyla, ki nem látja vagy tagadja az emberiség haladó fejlődését, s azért örökké kíséri az emberiséget világtörténeti útján, hogy tanúja legyen küzdelemének, míg be nem látja tévedését és kételyei alaptalanságát. A költemény igen homályos, alapgondolata sehol sem nyer tiszta világos kifejezést. Legkiválóbb e művek közül az utolsó, Heller költeménye, mely Ahasverus vándorlásai fonatán az emberiség fejlődését a zsidóságból a keresztyénségen keresztül az emberiség (humanitas) korszakához, melyet Goethe-Schiller korában vél fölismerhetni a költő, tünteti föl. De ez itt is inkább bölcselkedéssel történik, mint cselekvényben vagy Ahasverus lelki átalakulásaiban. A költemény azért inkább philosophiai, mint valóban költői alkotás.

E nagy művek nem is lettek népszerűekké; túltengő bölcséleti elemök már eleve igen kis körre szorította őket. Annál nagyobb tetszésben részesültek a harmadik csoporthoz tartozó némely munkák, melyekben Ahasverus csak mint mellékes, epizódikus alak van egy, vele bensőbb összefüggésben nem álló cselekvény keretébe beleillesztve. Ezek közül a negyvenes és még az ötvenes évek elején is roppant híres és olvasott munka volt Sue Jenő regénye: *A bolygó zsidó* (1844). Itt a hős csak annyiban foly be a cselekvénybe, a mennyiben a szereplők az ő utódjai s így sorsuk nem közönyös előtte. E sorsuk egy igen bonyolódott örökösödési perrel áll összefüggésben, melynek egyes stádiumait a szerző kevés logikával és valószínűséggel, de annál több hatásválaszattal és raffinementtel szövi egy első pillanatra érdekfeszítő, de egészében élvezhetetlen s részben neveltséges compositióvá. Sue különben a bolygó zsidó mondáját három lényeges pontban módosította. Nála ugyanis Ahasver munkás ember volt Jeruzsálemben, ki a hatalmasaktól sokat szenvedett, és Jézus ellen, kit kezdetben szeretett és pártolt, azért lépett föl, mivel ez rajta

és társain nem akart segíteni. Jézus átka nemcsak őt magát sújtja, hanem az egész osztályt, melynek tagja, a munkás osztályt, melynek Ahasverus így képviselőjévé lőn. A bolygó zsidó tehát a regényben a legkorszerűbb társadalmi kérdések egyikének megszemélyesítője és kifejezője. De Ahasverus Suenél meg is bánta tettét, szíve mélyébe fölvette a keresztyénség örökszép alapeszméjét, a felebaráti szeretetet, s most mint az igaz keresztyénség képviselője ellentétbe lép és elkecseregetett harczot folytat az álkeresztyénekkal, Krisztus hamis tanítványaival, Ahasverus, a szeretet hírnöke, a jezsuitákkal, a gyűlölet papjaival. Végre Sue a bolygó zsidó mellé oda állítja a bolygó zsidónőt, Herodiaszt, Herodes Antipasnak, Jézus fejedelmének nejét, ki a monda szerint keresztelő János fejét egy tánczért követelte s ezért, egy későbbi monda értelmében, örök vándorlásra kárhoztattatott. Mint Ahasverusban a munkást, úgy sújtja Herodiasban a nőt az Isten átka, a nőt, ki évezredekön keresztül alárendelt, szolgálai szerepre volt ítélve, mint a férfiú és a társadalom jogtalan rabszolgája. Herodias tehát a jelenkor másik égető társadalmi kérdésének képviselője. A regény végén Ahasverus és Herodias meghalnak: az átok megszűnt; a munkás, az igazi keresztyénség, a nő — mind a hárman megszabadúlnak azon bilincsektől, melyekben Krisztus ideje óta görnyedtek. — Tagadhatatlan, hogy e problémák, melyeket Sue regényébe fölvelt és a monda alakjaiban megszemélyesített, fölötte érdekesekek, és a regény ropant hatása egész Európában első sorban épen e társadalmi irányzatosságának tulajdonítandó. A cselekvénynyel magával azonban e kérdések igen laza összefüggésben vannak; a munka művészi értéke igen, igen csekély; a szerkezet egysége, más hiányokat nem is tekintve, már a regénybe fölvelt elemek összeférhetetlenségén szenved hajótörést.

Ilyen epizódikus szerepet játszik Ahasverus már régebbi és sok későbbi műben, így már Horn Ferencz egy novellájában (1818), Klingemann Ágostnak e novellán alapuló tragédiájában (1827), mely utóbbit főleg Devrient Lajos genialis játéka tett egy időre igen népszerűvé és nagyhatásúvá, Oelkers Tivadar egy regényében (Oldenhoff Mária, 1848), melyben Ahasverus átka főleg abban nyilvánul, hogy épen azt kell boldogtalanná tennie és megsemmisítenie, kit legjobban szeret, Schücking Levin egy regényében (*A paraszt herczeg*, 1851), melynek

egy terjedelmes epizódjában (*A három kérő*) a három bolygó vándor, az örök vadász, a hollandi tengerész és Ahasverus összekerülnek, s más elbeszélő és drámai művekben.*) De mind e földolgozásokban a bolygó zsidó csak epizódikus alak, mely, rendszerint a gondviselés szerepét játszva, a cselekvény csomóját föloldja, a főcselekvénynyel azonban nem áll vagy csak külső kapcsolatban.

A leghatalmasabb költői alkotás, mely Ahasverust, bár szintén csak mint mellékes alakot szerepelteti, Hamerling Róbert szép költeménye *Ahasverus Rómában* (1865), a jelenkor egyik legsikerültebb, legszellemesebb epikai műve. Itt Nero és Ahasverus állnak egymással szemben, az elsőben a fektelen élvezet, az élet határtalan vágya, a másikon ép oly határtalan halálvágy, az életnek ép oly határozott megvetése. De Ahasverus itt nem többé a bolygó zsidó, — ő a bolygó ember, a halhatatlan emberiségnek képviselője. Ő nem Jeruzsálemben született, a római császárság korában; ő régiebb, ő oly régi mint az emberiség maga, mert ő a föld elsőszülöttje, ő Kain, az első forradalmár, ki a halált a világba hozta és azért maga meghalni nem tud. Midőn a költemény utolsó részében a keresztyénnel találkozik, Ahasver így szól hozzájok:

— A ki Megváltókkal daczolt,
Nem Jeruzsálem zsidója volt csupán

*) A bolygó zsidó teljes irodalmának tárgyalása vagy csak összeállítás is nem célja ez előadásnak. Csak a figyelemre vagy említésre méltóbb, különösen a jellemzőbb és nagyobb hatást tett művekre voltam tekintettel. Az említetteken kívül van még a német irodalomban, melynek a monda legkedvesebb tárgyai közé tartozik: egy regény Vulpius Keresztélytől, Goethe sógorától, egy novella Laun Frigyesztől (1820), legendák Vogl Nep. Jánostól (1835) és Sinets Vilmostól (1835), egy allegorikai költemény Chamisso Adalberttől (1843), színművek Haupt Tivadartól (1825) és Herrig Ágosttól (1874), egy epikai költemény Giseke Róberttől (1864), egy elbeszélés Schefer Lipóttól (1845) stb. stb. Francziák: Quinet Edgar philosophiai költeménye (1833, németül 1834), Béranger egy dala, Caignez vígjátéka (1812-ben előadva) és Reiffenberg báró novellája. Angolok: egy régi néphallada a Percy gyűjteményében, egy névtelennek elbeszélése 1640-ből, Franklin András bohózata (1787) és Croly György regénye (németül 1829). Holland, dán és svéd nyelven megvan a régi népkönyv fordítása vagy átdolgozása. Azon kívül Ingemann B. S. dán költő egy nagyobb költői műben dolgozta föl a mondát. Lásd különben Grässe könyvét, 105—107. ll.

Az már Ahasvér volt, a vének véne,
 Oly vén, milyen a föld, szakálla rég
 Hószínű volt, és görnyedt vállain
 Sok ezredévek terhét hordozá:
 Mióta szívek dobognak e földön,
 Ahasver folyton folyvást vándorol
 S fog is, míg szívek e földön dobognak.
 A jeruzsalemi zsidó csupán
 Egy a sok változó alak közül,
 Melyekben ezredéveket kísérek —
 Sarúmra úti port kavart a szél:
 Rég eltűnt nemzedékek hamvait.

.... Elsőszülöttje vagyok
 Annak, ki nem született, ki teremtmény,
 Az első pár első utóda én,
 Az első gyermek s — első lázadó.
 Velem indul meg a világtörténet,
 Legelső lapját vérrel én íram.
 Én hoztam a halált, én a világba,
 Az ismeretlen, nem sejtett halált;
 Kaput neki öcsém szívében nyitottam,
 Azon betört, s azóta egyre dül,
 Rabjává lesz a lét minden fia.
 S mert én hozám e földre a halált,
 Engem kimél — halából, büntetésül.
 Kétségbeesve, búban elhívám
 Sokszor, és megjelent, mint gúnyos szörny.
 Kértem, vigyen magával, ámde ő
 Kicsúfolt: «Téged', úgy mond, megkiméllek!
 A változóban légy állandó te,
 A halandóban légy a halhatatlan
 Asbest a tűzben, vízben parafa,
 Légben hely, gyémánt a föld ölében —
 S örök zarándok az embervilágban!
 A lét szorosra vonott kötelén —
 Enyészet ásit jobbról, balról is —
 Járj folyton, szédülj s le ne ess soha!
 Szólt a halál s eltűnt — s a nyugtaért
 Fél öntudattal s titkos ösztönében
 Vivódó emberségnek fájdalmát
 Reám tévék és minden emberöltőn
 Kell öntudattal vinnem azt!....»

Ahasver tehát folyton élni, előre, tovább hatolni kénytelen, — de egyszersmind folytonos vándorlásra, előre törekvésre, haladásra serkenti az emberiséget is. Mert az emberiség nem áll meg soha, alig nyugszik valaha; az emberiség

küzd és fáradozik, halad szünet nélkül, előre, előre, tovább, mindig tovább. Az egyes ember nyugalmat, békét, halált kíván, — az emberiség örökké halad és nem nyugszik soha.

«Meddig lobog még ez a titokteljes,
Kiírthatatlan csendes halálvágy,
Mely egyaz, mint a legfőbb létöröm,
Mely létünk minden változásain
Keresztül küzd, örökké elégedetlen,
Egy végső, rejtett czélra? Oh igen,
A lénybe oltva, hogy pihenni vágy,
Nevezze bár sóhaja pihenőjét
Tökélynek, üdvnek, Istennek vagy égne! —
S e végső nyugalom az, melyre tör,
Tör nyugtalan — és az egyén megleli
Azt a halálban; de az emberiségnek
Mindegyre élni, küzdeni, vívni kell,
S nekem, nekem kell e fájó kínját,
A sóvár-nyugtalan lét fájdalomát
Évezredek mesgyéin átkísérni! —
Vannak korok, búsak, melyekben új
Alakra tör a lét: ekkor szívemben
Ez a nyugodni vágyó nyugtalanság
Emésztő kinná lesz. Az életnek
Legteltebb árjába rontok én akkor,
Ledöntve, a mi ing, serkentve, hajtva.
A sorskerékbe nyúlok vas kezemmel,
Nem gátolva, nem, sürgetve az árt.
A döntő percznek szárnyakat növesztek,
Hogy túl soká ne tartson a zavar.
Mert hogyha elmúlt ily gonosz idő —
S az ember nyugtot új létben talál:
Rövidke pihenés int nekem is,
Hol sóvárgásom szinte elfelejtem.
Azt' nyugton alszom hűs barlang ölén,
És csak ha ismét századok elteltek,
Ocsúdok fel, eszmélek önmagamról
És halhatatlan életemről újra;
Sötét barlangból napvilágba lépek
Hogy lássam, kérdjem: ez a földi élet
Nem úja-e még örök változásit,
Szülnek-e magzatot még az anyák?

Igy lett Hamerlingnél az örök zsidóból az örök ember, így lett Ahasverus a halhatatlan emberiség megszemélyesítője. E fölfogásnál nagyobb szerű nem képzelhető, mert az emberiségnél magasztosabb, eszme nem képzelhető.

És mily sajátyszerű találkozása az eszméknek ! Ahasverus az emberiség megszemélyesítője, — és Faust, nem-e ugyanaz ő is a Goethe költeményében ? A reformatio korszakából származik mind a két alak, a renaissance melegítő tüze érlelte mind a két mondát. Faust föllázad az Isten ellen és elpártol tőle, mert élvezni és tudni akar, többet mint a mennyit embernek élvezni és tudni adatott ; és Ahasver gögből és vakságból támad a Megváltó ellen, kit elismerni, ki előtt meghajolni nem akar. S íme, a századok folyamában az eszmék mélyebbekké válnak, és Ahasverusban és Faustban, az egyikben épen úgy mint a másikban, az ember maga áll előttünk, az ember, ki folyton küzd, ki korlátokat se a hit, se a tudás, sem az élvezet terén nem akar tűrni, ki nyugalmat nem ismer, ki folyton fáradozik, halad, vándorol évezredből évezredbe.

De ha végül kérdezzük : Meglelte-e már a bolygó zsidó mondája is a legnagyobbyszerű földolgozást, melyre alkalmas, mint azt a Faust-mondáról, tekintettel Goethe remekére, mondhatjuk : Hamerling költeményének összes szépségeit, eszmékben való gazdagságát, ragyogó színgazdag képeit, főleg pedig a hősnek magasztos fölfogását is készséggel elismerve, — még is azt kell mondanunk, hogy még nem lelte meg, mert Ahasverus nála is csak mellékes, epizódikus alak, nem a cselekvény középpontja. De az ily végleges, minden igényt kielégítő földolgozását a mondának nem is várhatni egyhamar, mert az ilyenre csak egy Goethe-fele szellem van hívatra, az ilyen világhódító szellemek pedig, mint az üstökösök, oly óriási utat végeznek az emberiség egén, hogy csak hosszú századok lefolyása után tűnnek föl egyszer-egyszer.

HEINRICH GUSZTÁV.

A KÖZÖS ÜGYEK ÉS A FORRADALOM.

Második közlemény. *)

III.

A törvényhozás és a belzavarok.

Az 1848-diki törvényhozás korszakot alkot Magyarországnak fejlődése történetében. Azt gondolom Sz. István király oly tömeges reformokat a maga hosszú uralkodása alatt nem hozott be; — mert a mit neki tulajdonítanak, az egy két száz év műve lehet. Az 1848 április 11-ikén szétoszlott utolsó pozsonyi diéta sok száz éves elődeinek minden munkáját levegőbe röpitette, úgy hogy ép téglá vagy gerenda sem maradt egy új épülethez. A megboldogult József császár, ha föl-támad halottaiból, gyönyörködve legelteti vala szemeit a munkán, enyelegve mondván: «Hát illik-e ennyire túltenne-tek rajtam, kik mindezeknek feléért is elégedetlenek voltatok velem? — Illik-e lábbal tapodnotok azt a törvényt, melyet halálom után mindjárt ellenem hoztatok? azt a bizonyos X. cikket, 1791-ből, mely azt mondja, hogy Magyarországot semmifele idegen intézmények és igazgatási formák szerint kormányozni nem szabad? Hiszen új intézményeitek, a mennyire a törvényvázlatból kivehetem, csak fordítások lesznek francziából és németből!» Sőt a császár nem egy újítá-sunkban saját kedvencz eszméinek diadalát láthatta volna. — Azonban azt lehetett volna felelni rá, az volt a nagy baj, hogy az 1780 és 90 közti évek ép úgy népszerűtlenné

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 54-ik számában

tevéen a magyar nemzetnél, mint a francia forradalom az udvari körökben, a reformokat, hátravetette megvalósulásokat. De azért az eszmék folyvást érlelődtek azóta, s a kor égető kérdéseivé váltak. Elmondhatjuk, a 48-iki belreformok elveire nézve a nemzet közvéleménye meg volt érve. Csak azok terjedelmére és alkalmazására nézve lehettek eltérők a vélemények. Már 48 előtt csekély és gyöngé volt az ellenállás az elvek ellen. A nemzetnek, kevés kivétellel, minden kitünősége ama belreformelveknek nem csak barátja, hanem lelkesült apostola — kiknek Kossuth csak egyike, és sokáig nem a legtekintélyesebbje volt. Sőt maga valami újat mindezekben föl nem talált — készen kapta az eszméket.

De már egyedül az ő érdeme, hogy 1848-ban a párisi események első hírére oly merészen indította meg életbeléptetésöket. — A vállalatban voltak hibák, mint láttuk, és sok kifogást lehet tenni különösen szabatosság tekintetében, minek oka nemcsak az alkalmoszerűnek látszott sietség volt, hanem a rejtett czélok után való törekvés is.

De egy vagy más formában, kisebb terjedelemben, megtennie az országgyűlésnek a márczius harmadiki lépést nem hogy hiba lett volna, hanem böles politikának látszott. — Mert a párisi események után, melyek hatása villámgyorsasággal járta át Európát, az volt a kérdés csak, hogy vajon a nemzet által régóta sürgetett, de a kormány passiv ellenállásán meghiusult törekvések alkotmányos úton, vagy az ezzel ellenkező forradalmi rohamban valósúljanak-e? Tudjuk, hogy Pesten is, márczius 15-dike óta az Európa szerte kitört tűz szintén lángot vetett. És bizonyos az, hogy ez a mozgalom csaknem merőben független volt a pozsonyi országgyűléstől. — Kossuth maga kevés, vagy semmi közvetlen befolyással nem volt a pesti mozgalom kezdetére. Ténynek kell venni, hogy ha Kossuth soha sem létezett volna is, a márcziusi napok csaknem szórúl szóra olyanok lesznek vala, a milyenek voltak. Sőt erősebben tör ki a láz, ha nincs együtt országgyűlésünk, s országos lesz vala, ha egy-egy alkotmány-fölüggesztésben találják az országot az európai népmozgalmak napjai. Véletlen, de nagy szerencse volt egyelőre, hogy országgyűlésünk együtt volt, s szerencsés inspiratio a márczius harmadiki, bár részint felszeg, részint túlságosan tömeges indítványok elfogadása is. Mert lefelé mi volt azok jelentősége?

— Nem kisebb, mint az, hogy a törvényes formák közti alkotmányosság kiragadja előre az iniciatívát a formátlan forradalom kezéből. Az országgyűlés nagyobb, józanabb részének szavazata ezzel van igazolva az egykorúak és utókor előtt. De más kérdés az, vajon az első demonstrációk heve után helyes volt-e az országgyűlést az utczaiz mozgalmak nyomása alatt tartani? Felülről is kedvező volt az alkalom, a mint a következés megmutatta. A kérdés csak az, vajon nem voltak-e oly túlzások a concessiókban, melyek az ismét helyreállandó normalis viszonyok közé be nem fognak illeni? Alapjában államférfiúi jó számításnak is beválik az országgyűlés márcziusi gyors és határozott föllépése. Meglehet, a valóban sürgős reformok, minő a közteherviselés behozatala s az ürberi kérdés megoldása, talán csak így egy rohamra voltak sikerrel s idején keresztül vihetők. Mert bár a rögtönös átalakítás mindig sok kárt okoz és még több zavart csinálhat; de ki tudná megmondani, hogy fontolva haladással nem késtünk volna-e oly sokáig, hogy aztán még tán nagyobb kár és zavar következhetik be? A szokott rendes úton nemesak a kormány nem enged oly hamar, kivált a miniszteri felelősség ügyében, hanem a mi szerfölött nehézkes törvényhozási gépünk nagyon lassan örölgette volna le a legégetőbb kérdéseket, talán még lassabban, mint a bizvást halaszthatókat.

Meg kell adni, hogy a formákat mellőző, gyors, erélyes eljárásra szükség volt, valamint azt is, hogy ilyesre alkalmassabb ember nem volt az országban Kossuthnál. Így márczius elejétől közepéig valódi szerepében volt s talán államférfiúi pályája tetőpontján. Államférfiúi érdeme azonban kevésse terjed túl márczius 16-dikán, mikor a király elfogadja a fölterjesztett programot s ezzel mintegy új országgyűlést nyitott meg. Hiában! Ugyanazon egy tehetség nem lehet minden föladat s minden pillanat embere. Azután is nagy szolgálatokat tehet vala, ha reserválva van a merész bevágások, erélyes keresztülhajtások perceire; de nem nagyobb combinatiók készítésére vagy bár minemű alkotásra. A mi márczius 16-dikáig történt is, az politikai bátor tettnek szép, de alkotásnak — mint láttuk — gyöngye: az alkotásbeli hibák tettek koczkáztatott, s csak hajszálon függő merészséggé. A mi pedig azután következett, oda már nem kellett többé huszáros merészség, hanem államférfiúi kiszámítás. Oda már az

volt szükséges, hogy a munkafelosztás eleve szerint más fegyvernemben próbált tehetségek álljanak előtérre. Többé nem volt helyén a forradalmias jellemű eljárás, — itt tisztán az alkotmányos működés lehetett célra vezető. De, sajnos! utóbbit nem mondhatjuk sikerültnek. A szerepek kiosztására nem volt figyelem fordítva, s a forradalom, melynek a parlament be akarta vágni az útját, a parlament nyakára nőtt.

Mi volt most a teendő? Törvényekké kellett alkotni a zavaros programmot.

Föltűnő s alig érthető ma az a rendkívüli sietség, melylyel a márczius 3-diki programmot egy sereg törvény-czikké alkották. Márczius 17-dikétől április 10-dikeig tehát három hét alatt nem kevesebb, mint harminczegy darabot gyártottak. Azt mondták, sietni kell, hogy majd a népképviselet alapján alkotandó országgyűlés mentül hamarabb ülhesen össze Budapesten. — Pedig ha már csak a népképviselet a jogos törvényhozó, nem lesz vala szabad több cikket alkotni, mint épen a népképviseletre vonatkozót.

Illett-e egy rendi országgyűléstől, mely maga mondja ki, hogy nem competens képviselője az összes nemzetnek, az, hogy az államélet minden részében fönnállót ledöntsön, s ujakat octroyáljon a valódinak elismert népképviseleti országgyűlésekre? Mikor április 7-dikén az osztrák miniszterium, a király által fölszólítja a magyar kormányt vállaltassa el nagylelkűen az osztrák államadósság egy részét, az akkor már megalakult magyar miniszterium azt felelte, nem lehet, mert a mostani rendi országgyűlés nincs följogosítva ily nagy teher — évenként tíz millió — elvállalására! — Ha ez az argumentum jogosnak volt elismerve, miért nem alkalmazták egyebekre is? Ennél sokkal fontosabb és több terhet rótt a nemzetre a harminczegy törvényczikk egy néhányja, melyeket az országgyűlés minden scrupulus nélkül szentesítésre terjesztett föl. Így többek közt nyomban tíz milliót szavaztak meg csak vasútakra!

A dolog valóban úgy állott, hogy abban semmi igaz nem volt, mintha az 1847-ben összehítt országgyűlés föl ne lett volna jogosítva, a királlyal együtt bármit végezni is a hazára nézve. Csak épen a városok képviseletére, mely tárgy meg volt rég vitatva és érelve, lehet vala átmeneti szabályokat rögtönözni; ezen kívül a karzat lármájától s fegyveres

útczai tömegek fenyegetésétől kell vala biztosítani a törvényhozást és törvényhozókat, mi Pozsonyban nem lesz vala bajos. Maga a népképviselőlet egész terjedelmű rögtönözése csak elméleti, sőt képzeleti szükség volt különben is. De az az országgyűlés, mely többet mert, mint valamennyi pozsonyi diéta együtt véve, bocsánatot látszik kérni létezéséért. Megalázza magát nem is a nép, hanem a pesti kávéházi forradalom előtt, s ez utóbbi kegyes a nyakára lépni. A sok curiosum közt, melyekben a márcziusi napok gazdagok, alig van furesább nap márczius 19-dikénél. Ekkor történik az, hogy a pozsonyi országgyűlés hivatalos ülésben, tehát ünnepélyesen fogadja Pest városának egy küldöttségét, és az országgyűlés meg is előzte Pestet, gyöngéden előre kitalálta gondolatját. Mert ugyanaz nap már itt fogadott Pest városa egy ünnepélyes küldöttséget az országgyűlés mindkét háza részéről. Pedig a világ teremtésén semmi más dolga se volt akár a pesti küldöttségnek Pozsonyban, akár a pozsonyinak Pesten, semmi más, mint kitüntetni, hogy a pesti forradalom egyenrangúnak tekinti magát a törvényhozással, s a pozsonyi törvényhozás az egyenrangúságot elismeri.

Igaz, hogy Kossuth a pesti fiatalságnak csaknem dorgáló hangon válaszolt; de mindez nem sokat nyomott azon ünnepélyes ostentatio ellenében, hogy a pesti küldöttséget tetszetileg a ház fogadja. Pesten még furesább történik. — Itt az országgyűlési hivatalos küldöttségnek Nyáry Pál, a város nevében azt mondja kereken: «Sok eseményeket értek; de nem láttátok a legnagyobbat: a pesti márczius 15-dikét. Mi ez iratokban foglaltatik (tudniillik a márczius 17-dikén lehozott országgyűlési végzésekben) Európa színe előtt igazolja az is, mert márczius 15-dikén épen ezeket vívta ki a törvényhozásban eddig képviselve nem volt rész. Az elavult formákra többé a törvényhozás nem támaszkodhatik» stb. Íme Pest városa, illetőleg a nem pesti polgárokból állott kávéházi forradalom, mely semmi tekintetben a nép képviselője nem lehetett, teljesen egyenrangúnak, sőt többnek tartja magát a pozsonyi országgyűlésnél, mert a Pozsonyban képviselve nem volt milliók mandatariusának tartja magát, s Nyáry Pál fölfogásából az következnek, hogy a pozsonyi végzések csak annyiban érvényesek, a mennyiben a pesti mozgalom férfiai és gyerkőczei helybenhagyták. Sőt a pozsonyi végzésekre

szükség sem volt ; mert Pest kivívta már mindazokat márczius 15-dikén !

Általán azon éltesebbek, kik mint Nyáry Pál is, oly ürügy alatt szerepeltek Pesten, hogy a fiatalságot csendesítsék, kevés kivétellel jobban vágytak a tömeg eljeneire, mint akár melyik bajusztalan szájhős.

Márczius 17-dike után a pesti mozgalom a haza semmiféle ellenségének nem tudott ártani, csak épen saját törvényhozásunknak. Ha az országgyűlés még egy-két hónapig Pozsonyban dolgozik, szeretném tudni, hogy bármely pesti zaj minek és kinek ártott volna ? Nem talált ellenséget. Nem volt kivel verekedni, vagy csak kötekednie is. Minthogy a munkás nép nem vett benne részt, romboló és gyújtogató lázadástól egy általában nem lehetett tartani. Nem ez adhatt gondot forradalmunk vezérének, hanem feltett népszerűségének bármi csekély része is. A vezérszerepet a tömegeknek minden áron teljes integritásában akarta föntartani. Ez ép oly fontos volt neki, mint az ország házának vezetése, vagy ennél több is.

A márczius 19-diki kettős jelenet illusztrálja legjobban a 48-diki törvényhozások benső egyvetértését a forradalommal. A kérdés az lett volna, rendes törvényhozás kell-e nekünk, vagy forradalom ? — Annnyira ez volt a kérdés, hogy rendes és böles törvényhozás mellett, az első föllobbanás után, forradalomról alig lehetett szó, a forradalom pedig minden bizonynyal képzeletivé teszi a törvényhozást.

De forradalmi vezérünknek soha semmiben nem tetszetek a tisztázott helyzetek. Hogy maig is bajos megmondani, forradalomnak nevezhető-e, vagy alkotmányosságnak a 48-diki állapot, azt csakugyan egyedül ő okozta. Az ő személyében elejétől fogva csodálatos personalis unio keletkezett az országházi törvényhozás és a kávéházi forradalom között. Kossuth vezettette magát a forradalom által, ő meg vezette a miniszteriumot és törvényhozást kénye szerint ; mert a most már föl is fegyverzett tömeg hallgatag fenyegetése által gyakorolt pressiót a józan ítéletű hazafiakra. Rá nézve volt legkiváncsiabb, hogy az országgyűlés mentül előbb Pestre legyen alá költöztetve, az ország egyedüli forradalmi fészkebe.

Más tekintetben is kedveztek a viszonyok Kossuth politikájának ; mert soha könnyebben nem lehetett halászni a

zavarosban, mint márczius 17-dikétől április 7-dikéig, azaz a teljes miniszterium életbeléptéig. Mert 17-dikén ki volt nevezve egy miniszterelnök; márczius 23-ikán az országgyűlésen bejelentik a miniszterium névsorát, mi azonban szentesítve nincs; de áll még a magyar udvari cancellária is, bár Apponyi lemondott már. Így volt egy miniszterelnök miniszterek nélkül, s egy cancellária cancellár nélkül. Bajos volt megmondani, hogy tetteleg, s még bajosabb, hogy jog szerint ki kormányoz. Úgy látszik, senki sem.

De semmi sem vallotta nagyobb kárát a zavarnak, mint maga a törvényhozás. Mindjárt az első lépésnél ignorálva a miniszteri felelősség egy sarkalatos elve. A dolog természete hozta volna magával, hogy első és mindenek előtti teendő legyen az új kormány megalakulása. Valameddig nincs meg a felelős miniszterium, egy törvényt sem lesz vala szabad alkotni. Még a miniszteri felelősségi törvényt is a korona e tanácsosainak, és megbízottjainak kell vala előterjeszteniök. Már 1847-ben maga a conservatív kormány eltért a régi táblabírói modortól, mely szerint a rendek terjesztenek föl törvényjavaslatokat. Gróf Apponyi egy egész sor törvényjavaslattal lépett volt föl, pedig nem miniszter, hanem cancellár volt. Most pedig a felelős kormányzatú s a múlttal szakító æra hajnalán az első lépés a XVIII. század formái közt történik. Miután Batthyány ki volt nevezve s fölhatalmazva, hogy a nádorral együtt megalakítsa a felelős kormányt, ennek legalább fő tagjai mindjárt ki lesznek vala nevezendők. A miniszterium aztán saját felelőssége és collectiv kezeskedés mellett terjesztette volna elő a törvényjavaslatokat.

A miniszteri felelősség egyik leglényegesebb része épen a benyújtott törvényjavaslatokért való személyes jótállás. Kezesség ez különösen arra, hogy kivihetetlen törvény ne hajtásuk keresztül.

Ez lett volna a helyes, miből világossá lesz a 48-iki törvények egy gyöngéje. Azokért forma szerinti felelősséget senki sem vállalt. Tudjuk, hogy a legfontosabbakat Kossuth csinálta még márczius vége előtt, tehát mielőtt ki lett volna nevezve miniszterré, s midőn maga Batthyány is inkább csak candidatus volt. Alkotójok felelős ugyan a történelem előtt, de bár ő hívatkozik leggyakrabban a történelem ítéletére,

úgy látszik, forradalmunk alatt senki sem csinált oly keveset belőle, mint ő.

Ha egy hiba csak egymaga volna, a politika és élet nagyon meg volna könnyítve. De rendesen egyik botlást nem a helyrehozás, hanem egy második botlás szokott követni s így tovább néha a bukásig. A miniszterium megalkotásánál történt, s már ma általánosan elismert hibák legnagyobb része a fentebbi fonák eljárásból származott.

Ha már Kossuth alkotta s mondhatni dictálta a 48-iki törvényeket, nem csak az volt a baj, hogy azok nagy része el volt sietve és hibázva, nem csak az, hogy felelősség nélkül a kivihetőségre nem volt kellő tekintet, hanem complicatio állott elő magára a miniszterium alkotására nézve is.

A «volnák», jól tudom, nem igen illenek be az elbeszélő történelem keretébe; de igen is beillenek az események kritikai előadásába. A classikus kor történetírói ezeket a volnákat művészileg tudják magán- és párbeszédekbe szőni, melyek pedig gyakran soha el nem mondattak; de a viszonyok rajzára s a tárgyak természetének ismertetésére tartoznak, mely forma nem divatos többé az újkorban. Ha előadjuk, mi lett volna helyes, természetes, csak azért történik, hogy meg legyen magyarázva, miért hibáztatunk némely intézkedést vagy lépést.

Ha a miniszterium alkotásában is azt tekintjük, mi lesz vala helyes, világosabban láthatjuk a hibát. A helyes kétség kívül ilyenforma eljárás lesz vala:

A mint az elnök márczius 16-ikán ki volt nevezve, fölfüggeszti az üléseket a miniszterium megalakultáig. Ez az első lépés. Az alakításban lényeges, hogy a miniszterium egyező politikai elvű férfiakból álljon. Igaz, hogy a pártéletben zavar állott be a conservatívek letűntével. Ha ezeket Kossuth rég ki nem kiáltatja is hazaárulóknak, a márczius 3-iki fölírat után egy időre nem lesznek vala kormányképesek, bár igen hasznos szolgálatot tehettek még egy mérsékelt miniszteriumnak vagy mérsékelt ellenzéknek. A fönmaradt csupa liberalis elemek chaosában kell vala a világosságot a sötétségtől elválasztani: azaz bármi módon pártokban sorakoztatni az alsó táblát, mi magától megtörténik, mihelyt a miniszterium vagy csupa ultrából vagy csupa mérsékeltből alakul. Így, ha Batthyány ugyanazon minisztereket veszi föl, a kiket fölvett csak az egy Kossuth és talán Szemere kizárásával, azonnal

külön válik, mint ellenzék a tisztán forradalmi, vagy ahhoz hajló elem. Nincs benne kétség, hogy az első törvényjavaslatnál, mely az országgyűlési tanácskozásoknak a mandatum nélküliek ellen való teljes függetlenségét biztosítja (mire Batthyány hajlandó és képes is volt), nem csak külön válnak a pártok, hanem érvényre jut vala a mérsékelt elem nagy többsége, a mi valóban megvolt. Ekkor könnyűvé válik az is, hogy a volt conservatívek csatlakozzanak a kormányhoz, és a felsőház is, melyre most nagyobb szükség volt, mint bármikor, visszanyerje tekintélyét.

Valódi előítélet, azt hinni, mintha Kossuth ékesszólása mindenható lett volna. Az útczai népuél igen, de parlamentben nem. Erős, elszánt szembeszállása egy se volt egész parlamenti pályáján (nem számítva némely imparlamentaris megvevi vitát), mint már itt valaki megjegyezte, s nem lesz vala nehéz, egy-ket vereséggel mérsékeltébbé hangolni. A valódi capacitások legnagyobb részével addig egy sorban harczolt, nem csak, hanem azok eszmegazdagsága képezte egész munitióját. Most, ha ezek szemben állnak vele, megmarad ugyan személyére nézve igen népszerű embernek a házon kívül, sőt ott is hatalmas ellenfélnek, a mennyiben nemcsak nagy szónok, hanem a parlamenti titkos kémkedésben és a cselekedben mester volt; de hogy többségre nem vergődik, az tökéletesen bizonyos. Mert végre is a nyílt szembeszállás dönt a nyilvánosság terén, s az ellenében hitvány pókháló minden intriga és rabbulista fogás. Egy szóval minden áron valódi parlamenti pártokra volt szükség.

Ha Batthyány Kossuthot nélkülözhetetlennek tartotta a miniszteriumban, akkor vagy maga vett volna maga mellé mind forradalmi színezetű tagokat (mi azon hetekben nem lesz vala töle meglepő), vagy engedte volna, legyen Kossuth a miniszterelnök, s alkosson ő Pázmándyval, Szemerével, Nyárával, stb. saját miniszteriumot. Maga pedig s más nála is mérsékeltébbek álljanak be ellenzéknek.

Ez volt az elméleti alternatíva: Kossuthnak vagy miniszterelnöknek vagy az ellenzék vezérének kell vala lennie.

E helyett mi történt?

Márczius 17-ike után is a kinevezett felelős miniszterelnök engedi, hogy Kossuth felelősség nélkül terjesztszen elé s forradalmi pressio alatt keresztül hajtson minden törvényt.

Mikor aztán Kossuth főztje készen volt, akkor hívják meg a fényes, de vegyes társaságot, a nem épen szája íze szerintiek elköltésére.

Minden arra mutat, hogy a miniszterium megalkotásában vagy Kossuth volt Batthyány fő tanácsadója, vagy utóbbi ösztönszerűleg csinálta úgy, a mint amaz legjobban szerette. Kossuthnak kívánatos volt a tetteges hatalom, de nem a teljes felelősség, épen mint ma Gambettának. Még később dictatori teljhatalma idejéről is minden mást felelőssé tesz, csak maga nem akar az lenni. A zavaros helyzetek embere! *) Igen kívánatos volt rá nézve, hogy az egykori szabadelvű párt minden árnyalata, még a conservativság felé hajló Széchenyit sem véve ki, be legyen vonva a kormányba, hogy a nagy tehetségek és tekintélyek nehogy ellenzéket alkossanak. A magyar politikai élet ama koszorús nevezetességeit, kik a miniszterium nagyobb részét alkották, Kossuth diadalszekere után, imperator módjára, vezette, s legelől Batthyány Lajos miniszterelnököt is. Ha Kossuthnak valódi parlamentarismus kell, magának kell vala követelnie a kormány egyöntetűségét.

Azonban nem állítom, hogy ő az oka mindennek ebben a részben. Volt egy általános előítelet akkor, mely a legjobbakra és fölvilágosultakra is elterjedt. Örömmel hangoztatta mindenki, mily szép, mily lélekemelő az egyetértés az egész nemzetben! — Már pedig ennek szüksége ép oly helytelen fölfogás volt, mint a márczius előtti azon maxima, hogy a kormánynak fölül kell állani a pártokon. Sőt épen, mint láttuk, szükségesebbek voltak a pártok, mint valaha. Historicusok, költők, szónokok tele beszéltek volt a nemzet fület azzal, hogy a nemzetet mindig a pártoskodás rontotta meg. Mintha az mértékkel és módjával nem volna elkerülhetetlen, kivált a politikában! Egy-egy rendkívüli specialis kérdésben, mikor például küllellenség ellen kell harcolni, akkor a védelemre nézve szükséges a pártok egyetértése. De 31 különféle törvényjavaslat mindenikénél egyetérteni se nem jó, se nem igaz. — A forradalom sok fictión, valótlanságon fordult meg; de egy

*) *Emlékiratai* szerint őt Batthyány erkölcsileg kényszerítette a miniszteriumba lépésre. Pedig ez Deákról áll, mint ennek egykori saját magán levele tanúsítja. Kossuthról az ellenkezőt beszéltek igen hiteles egykorúak.

sem volt nagyobb, mint az a sokat pengetett egyetértés. Széchenyi naplója «ostobaság»-nak nevezte a márczius 3-iki fölrátot. Deák a haza sorsa fölötti aggodalommal látja miniszter-társa, Kossuth, veszélyes forradalmi irányát elejétől fogva, azaz már márcziusban is. Batthyány dühös az általa fölemelt megbízhatatlan barát és collega ellen. Később Mészáros teljes-séggel nem ért egyet az eljárásban vele. Képzelné lehet Eötvös kétségeesését. Ezt nevezték egyetértésnek, sőt szép egyetér-tésnek! Valóban szép egyetértés! Széchenyi azért engedte Kossuth vezérkedését, mert nem jó az ország sziklák közé ju-tott hajóján több egy kormányosnál. Deák azért, mivel ha sebes vágatva halad a szekér, nem jó a kocsis gyeplőjét félre rántani, különben felborulunk. Szóval, hogy a kormányban a szükséges egység meglegyen, a jobb meggyőződéseknek hall-gatniok kellett; de azért azok a meggyőződések igen erősek lenni meg nem szűntek.

Szomorú az, hogy egész forradalmunkban, melyet oly nyílt szívűnek, merésznék képzelünk, majd semmit sem lehet fölmutatni, minek fő hibája ne az eltitkolás és a felszogség volna.

A márcziusban sietve összeállított törvények közt volna néhány jól kidolgozott is; de fájdalom ezek többnyire vagy szükségtelenek, vagy halaszthatók voltak azon időpontban, míg ellenben a legfontosabbak nagy mértékben hiányosak.

A közteherviselés behozatalának s úrbériség eltörlésének elve ellen nem lehet kifogás, s nem is volt az értelmiség túl-nyomó részénél már a negyvenes években. A facultativ örök-váltság törvényesítve is volt. De kimondani a jobbágyi tarto-zások teljes megszűntét, mielőtt ezzel egyszerre a földesurak rögtönös kárpótlása biztosítva nincs, csak nemzetgazdasági szempontból is fölért egy országos elemi csapással. A király figyelmeztette a rendeket, hogy a földbirtok tetemes része munkás kezek nélkül maradván, inség fenyegeti az országot. Kossuth egy parlamenti beszédben nem kételkedett, hogy a volt jobbágy egy töle származandó proclamatióra, mely azon-ban semmi kényszerítéssel nem fenyegetné, hanem hazafisá-gára hivatkozni, kész lesz önkénytesen is ajánlkozni minden kívánható mezei munkára! Mire azt kérdezhetjük: törvény-e az, mely egy ország vitalis érdekét, s a nehéz munkákat a milliók egyséinek ingyenes jótetszésére bízva? alkotmány-e

az, mely az absolutismus formái közt proclamatiókkal véli betömhetni a törvények tátongó hézagait? Gyakorlati államférfi-e az, a ki elégnek tartja csengő «legyen» szavát arra, hogy minden meglegyen, a mit kíván? Ismerte-e az az ország múltját és jelenét, ki úgy vélekedett, hogy anyagi hátramaradásunk fő oka a robot divatozása, s nem megfordítva az áll, hogy inkább jele ama hátramaradásnak. Mert az ország gazdag földjének néptelenségét a török másfél százados uralma okozta, s az nyújtotta ki a középkort nálunk a XIX-ik század derekáig. Bármí volt az ok, tény, hogy a földesuraknak volt földjük bőven, melylyel a munkást kielégíthették, ellenben készpénz nem volt, melylyel a munkát fizethessek. Átmenni a pénzgazdaságba igen kívánatos volt ugyan, de rögtön átmenni lehetetlen a földbirtokos osztály s így az egész ország nagy kára nélkül. A mi több, maga a nép sem kívánt annyit, a mennyit adtak. Már pedig gyanús liberalismus az olyan, mely nem a nép kívánságához szabja magát. A zsarnokok szokták a népet kívánsága ellenére boldogítani.

Nem kell azt hinni, hogy Kossuthnal egy véleményen lettek volna eddigi párthívei, a szabadelvűek nevezeteshjei is. Deák Ferencz nem helyeselte a megoldás módját. Egy 1848-ban márczius 28-ikán írt levelében írja, hogy ő, zalai követé lett megválasztása után márczius 20-ikán érkezett föl Pozsonyba, azaz három nappal a törvények alkotásának megkezdése után. Ekkor már a közteherviselésről s az úrbéri terhek megszüntetéséről szóló törvények el voltak fogadva. Sajnálja a törvények elsietését, fájlalja, hogy azokon már javítani nem lehet, mert már több megye ki is hirdette volt. A módosítások néplázadást idézhetnének elő. *) Mik lettek volna Deák módosításai, azt nem írja. De már csak a föntebbi nemzetgazdasági szempont is meggyőzhet mindenkit arról, hogy Deák, szokása szerint, nagyon szelid szavakban fejezte ki, különben határozott rosszalását.

Az ország pénztelensége mellett országos pénzügyi bajok is állhattak elő. Ki volt mondva az országos kárpótlás elvben. Óriási pénzügyi operatio abban az időben, mely béke esetében is az ország teljes hitelképességét követelte volna

*) Kónyi Manó úr szivességéből, Deáknak sajtó alá rendezett beszédei s némely levelei nyomán.

magának. Mi marad a többi költséges reformra? (Új, költségesebb administratio, nemzetőrség, közlekedés, új adózási apparatus, kapcsolatban a katasterrel stb.) A júliusban összeült népképviselői országgyűlésnek ugyan kisebb gondja is nagyobb volt szava beváltásánál. Kossuthnak se ezen országgyűlésig, se akkor, sőt talán a törvény alkotásakor is nem azon, hanem egészen egyeben járt az esze. Annál rosszabb a földbirtokosokra s az országra nézve! Csak ebből is látni, hogy tabula rasavá téve a korábbi intézményeket, miben állott a 48-iki új «teremtés»? Még csak a chaosig haladt ez.

A törvénynek politikai célja az volt, hogy időszerű concessiók által vegye elejét minden eshető néplázadásnak. Meg kell adni, hogy soha ilyestől nagyobb mértékben tartani nem lehetett, mint akkor, midőn Európa majd minden népe demokratikus forrongásban volt. De csalódás volt azt hinni, mintha az úgynevezett vívmányok mentül nagyobb mennyisége szállítja mentül kisebb mérvekre a mozgalmat. Sőt ellenkezőleg a fölösleges, az igen sok a viszonyok megzavarása vagy fölforratása miatt okozhatott veszelyt. A néplázadások történetét hamisan magyarázták, kik azt állítják, hogy a nép csak akkor kel föl, mikor a nyomás a legnagyobb. Egyike a magyar történelem elfogadott hamis hypothesisainak, hogy az 1514-iki paraszt lázadás oka az lett volna, mintha azon emberöltőben a jobbágyot nagyobb mértékben elnyomták volna, mint az azelőtti korszakban. Senki sem képes ezt hitelesen documentálni. Legalább az 1848-iki oláh és szerb lázadás azt bizonyítja, a mit a párisi petroleumos forradalom is, hogy képes egy-egy nép akkor ütni zendülést, mikor szabadabban érzi kezét, mint annak előtte a hosszú szenvedés alatt. 1848-ban nemcsak hogy a megelőzőtt évek alatt jobban volt dolga az oláh és szerb jobbágnak, mint azelőtt, hanem 1848-ban vágyai teljesítését a törvényhozás ráadásával is tetézte.

A népek nevezett viharos tüneményei akkor szoktak előállani, mikor a nép érezve vagy képzelve hosszú elnyomtatását, könnyű módot talál a fölfegyverkezésre, s jó alkalmat nyújt a régi rend megbontására a kormány gyöngesége. Szerbeknél és oláhoknál hozzá járult a politikai agitatio, mi görög keletieknél mindig egyszersmind egyházi is: ama népeknél nemzetiség és vallás elvállthatatlan. Különben is a keleti egyház emez elhanyagolt nevelésű növendékeinek a mérsekelt

szabadság nehezen fér a fejébe: csak a despotismus és lázadás végleteiben csapongottak századokon keresztül, a hol fél vagy egész nemzeti függetlenséget élveztek is. Nem mentek keresztül a középkori katolikus, s később protestánsá lett népek aristokratikus szabad intézményeinek iskoláján, vagy csak külsőségeiben volt valami ilyes nálók is. Hozzájárult, hogy e népek voltak az ország legkevésbé munkaszerető tömegei, s szegénységökért, melyet egy részben hanyagságuk okozott, egészen a földesurakat okozták. A munkakerülés pedig örömet fraternizál a szabadsággal és egyenlőséggel.

Meg volt adva a jó alkalom is egy fölkelésre. Az ország minden régi intézményét fölforgatták, s oly nagy lángész nem ült még kormányon, mely a helyett mindjárt újat tudjon rög-tönözni. Nem a cancellária, nem is a helytartó tanács föloszlatása csinálta a zavart. Egy miniszterium ezek nehézkes gépezetét még új létére is pótolhatta. Nagyobb veszély volt abban, hogy a vármegye korábbi tekintélye, s a mi egyre megy, hatalma lett egyszerre megingatva vagy néhol semmivé téve. Hiában hirdette azt Kossuth, hogy a megye az új átalakulás után is fönnállhat mint politikai és beligazgatási fontos tényező. Nem említem, hogy miután elvették tőle a követi utasítás, sőt még követválasztás jogát is (kerületenkint történvén ez), megszűnt az lenni, a mi volt, befolyásos factor a törvényhozásra. Nem említem, hogy előre láthatólag az igazságügy elvételén tőle, ez által tekintélye s gyakorlati értéke különb devalváción megy által, mint a két garasossá leszállított harmincz krajczáros. Mindez egyelőre nem tűnt föl 1848-ban. Annál föltünőbbé vált egy másnemű s úgy látszik nem várt hatás. A nemesség, mint tudva van, nemcsak kiváltságolt földbirtokos osztály volt, hanem az összes administratio az ő kezében; a nemes születésénél fogva a megyei kormányzás tagja és részese. Az 1848-iki XVI. és XVII. törvényezikk a régi megyegyűlés helyett a népképviseleti választott testületet hozza be; de egyelőre, míg részletes törvény lesz alkotható, meghagyja a megyei tisztikart. Csak arra volt jó az ily törvény, hogy annál nagyobb anomaliának tűntesse föl a nemesi tekintetes vármegye hatalmának kezelő személyzetét. Már ugyanaz levén az államhatalom képviselője, a ki a minden földesúri hatalmától s a jobbágyok fölötti földesúri bíraskodástól megfosztott egyén, a szőrszálhasogató megkü-

lönböztetésekhez nem szokott néptől bajos volt kívánni, hogy készséggel engedelmeskedjék a szolgabírónak, kivel egyebekben éreztetni szereti, hogy neki többé nem parancsol. A nem egy magyar helyen is mutatkozott agrarius mozgalmak, zsidóüldözések már jó korán bizonyították a kormányzat meglazulását. A kormány, ha harcziasabb fordulatot nem vesz is forradalmunk, kénytelen lesz vala számos megyébe teljhatalmú biztosokat küldözgetni, s rendre behozni egy magyar kiadású absolutismust. Vagy legalább épen Kossuth javasol vala administratorokat, kiket nem régiben oly veszedelmeseknek tartott a szabadságra nézve.

De a magyar kormányhatalomnak, mely a megyei tisztviselők által érintkezett a néppel, elgyöngülése legjobb alkalmul szolgált minden rendetlenségi vágyakra oly vidékeken, a hol a megyei politikai testület magyar, a köznép pedig műveletlen idegen nemzetiségű volt. — A szerb és oláh, kik tőlünk hallották a szabadság, egyenlőség és testvériség ígét, most a gyűlöletes vármegyével bátran és joggal vélték dacolni. Így a népfölkelések egyik ösztökeje a kormányhatalom meglazulása készen volt. A gyülekezési és szólásszabadságot, e természetszerű jogokat, melyeket a magyar gyakorolt, csuda lett volna, hogy más ajkú nép ne gyakorolja, mikor nemcsak szabad, de a jó példa is előtte van.

Végre nem hiányzott a fölkelésekhez szükséges fegyver és szervezkedés sem. Oláhnak, szerbnek kétféle fegyver is volt kezében. Egyik már régi, a határőrségi intézmény, másik az új, mely utóbbit saját törvényünk adta kezébe.

A nemzeti őrseregről hozott XXII. törvényczikk egyike a kivételeknek a harminczegy közül. Ez nem csupán negatio, mint a robot megszüntetését hirdető czikkek. Nem csak részletesen van kidolgozva, de meg is vitatták. Ez alkotás sorsa olyan volt, mint a még részletesebben kidolgozott sajtótörvényé: akár ne is hozták volna. Teljesen a papíron maradt. Utóbbi nem gátolta semmiben a sajtó tökéletes korlátlanágát, előbbi pedig olyat hozott létre, a mi nála nélkül is meglesz, ha kell: rend, fegyelem és szervezet helyett tökéletesen rendetlen és szervezetlen tömegeket. A törvény nemzeti őrsereget létesít a papíroson, a kormány nem tudott egyebet létrehozni általános és részletes népfölkelésnél. Csak némely városban volt valami olyan nemzetőrség-forma szervezet. Nem a kor-

mány alkotási képtelenségét kell hibáztatni ez eredményért, hanem e törvény meghozása okozható miatta. Ez is nagy illúziókon, hogy ne mondjam a dolog természete és a viszonyok nem ismerésén alapúlt. A mi korlátozottabb határok között némi eredményre vezet vala, a viszonyokhoz nem alkalmazkodó mérték által kivihetetlenné vált.

A törvény nagyon széles alapon hozza be a nemzetőri intézményt. Míg arra, hogy valaki választó legyen, 300 forint értékű fekvő birtokot kíván meg, a nemzetőri szolgálatra köteles mindenki, a ki 200 forint értékű fekvőséget bír, s huszadik évét betöltötte, de az ötvenediket meg nem haladta. Kívánhatni-e többet egy népfölkelés alkalmával? Csak a papok, iskolamesterek és tisztviselők voltak kivéve a kötelezettség alól; de gyakorlatban a nép követelte, hogy kivételekre egyáltalán ne legyen tekintet. Sok helyen megtagadták a szolgálatot, ha a kivett egyének is ki nem állanak. Lett ebből nagy egyenetlenség, kény szerint való eljárás, zűrzavar. A törvény a nemzetőrség szervezését a megyére és városi municipiumokra bízta. Amazoknak tekintélyét a törvény — bár akaratlanul — megingatta különben is. Most magok is kényszerítetven sorba állani, egyáltalán nem maradt sok helyen polgári tisztviselő. A vármegye sok esetben mindenestől nomáddá lett. Nem maradt otthon se tisztviselő, se tanító, se pap; nem maradt az asszonyokon, gyermekeken és aggokon kívül munkás kéz, ki Kossuth kívánsága szerint egy proclamatióra ingyen művelje meg a földesurak terjedelmes birtokait is, a magáén kívül.

De mit ért ez a nagy tömeg fegyver nélkül? A törvényezikk tizenkettedik szakasza azt mondja, hogy mindazokat, kik magok nem tudják ellátni magokat fegyverrel, az állam fogja ellátni. De nincs megmondva az, minő fegyverrel elégszik meg az állam, se arra nézve nincs megmondva semmi, honnan telt volna egy fél milliónál több szolgálatra kötelezettnek szuronyos puskával való ellátása? mert kasza és lándzsa épen a gyakorlatlanok kezében, s fölfegyverzett hadak ellen alig több értékű a piszkafánál; különböző gyártású puskák pedig a töltények gyári készítését teszik lehetetlenné.

Mentül tökéletlenebb a fegyver, annál szükségesebb a begyakorlás és fegyelem, mire a gyakorlott tisztek igen nagy száma lett volna szükséges. Már pedig az egész országban a

kilépett, kiszolgált vagy nyugalmazott tisztek száma nem haladta meg a nyolcz százat.

Mészáros Lázár, akkori honvédelmi miniszter, kitől az utóbbi adatot vettük, halva született eszmének mondja a nemzeti őrsereg intézményét az akkori viszonyok közt.

«Ez az intézmény — úgy mond — mindenhol hasznot hajthat, a hol bizonyos előzmények — mint például Franciaország első forradalma — időt engedtek annak kiképzésére, béke idejében a háború előkészítésére Nálunk abban nyújt legtöbb tanulságot, mikép ne kelljen a nemzetőrséget szervezni és mikép ne használni . . . E hibák mindaddig el fognak követtetni, míg csak pár eszélyes újonczozási korszak nem fog bevégeztetni, az az míg igen számos, rendhez szokott s oktatásban részesült szabadságos katona nem fog szét szórva élni a honban, kiket az első szabályzásnál beoktatási eszközökül lehessen használni, s a kik által a többiek a hadi kellékekhez szoktatásának, hogy ekép valami egészet lehessen kiállítani. . . . Hazánkban a nemesség, a polgárság egész a népig le a harcziaságból mindjobban ki lett vetköztetve és elszoktatva. A pénz a birtok, a jólét szerzése a katonáskodástól elidegenítette a nemzetet Egy szóval tán minden nép és nemzet között ebben a korszakban a magyar volt a legkevésbbé harczias. . . . Azt kívánni, hogy azon testületek, melyek eddig kivételt képeztek (így a nemesség) a katonáskodási terhet . . . jó kedvüleg viseljék s vérüket is áldozták, nagy kívánság volt . . . Hivatalnokaink hagyományos szokás és buzgóság szerint az írott törvényt félig meddig olvasván el, mindenkit alája vetettek és besoroztak. Több ily tiúlhágások a kézművesekre, szegény mesteremberekre nézve pokollá tették a nemzetőrségi szolgálatot; mert családjukat csak magok keze munkájával bírván eltartani, az őrségi szolgálat alatt magok is családjuk is éhezett A nagyobb városokban pedig az öregebb, felsőbb tisztviselők, nagyobb birtokosok, háziurak stb. az egész nap-esti őrséget a szegényebbek által teljesítették, kiknek ezért fizettek. S így az a törvény, mely a nemzet fegyelmezéséhez járúlhattott volna . . . majdnem átokká lett.» *)

Ez a rajz is, s még a mit mi egykorúak saját szemünkkel láttunk, meggyőz arról, hogy 1848-ban és 49-ben az a mit mi nemzetőrségnek neveztünk, kevés kivétellel, egyáltalában nem az volt, hanem tömeges, rendetlen, hadi célokra majdnem egészen használhatatlan, a mellett nagyon költséges és a rendes hadseregnél többet emésztett népfölkelés.

*) *Mészáros Lázár emlékiratai.* (Pest 1867, Ráth Mórál) I. k. 94. és következő lapok.

Inkább az a meglepő, hogy nem lett a tiszta magyar helyeken is ebből pusztító pórhad, mint az, hogy nem magyar vidékeken azzá fajult. Már a forradalom költője, Petőfi, nem csak azt kiáltotta: «Hallottátok-e Dózsa György hírét?», hanem sok hasonló buzdítást nyert sajtóban és szószéken egy 1514-dikéhez hasonló néplázadás. — De szerencsére volt 1848-ban valami oly mérséklő, mit a XVI. században elhanyagoltak. Történeti könyveink — mint láttuk — ebben, a mily könnyű, szintoly alaptalan magyarázattal, s egy épen nem okíratokon épülő hypothesisal érvén be, mellőzik a Dózsa féle «kereszteshad» egy nevezetes jellemvonását. 1456-ban a keresztes háború nagy részben azért nem fajult pór-lázadássá, mert a fegyveres tömegek rendezésében jártas, genialis hadvezér tette használhatóvá a zabolátlan elemet, ez Hunyady János, a neki engedelmeskedő Capistrannal. Ezenkívül a nemesség szervezett banderiumainak a néphad csak másodsorbeli járuléka volt. De 1514-ben mind a szervező erős kéz és hatalmas szellem, mind a nemesség vezérlő szerepe hiányzott.

1848-ban a nemzet vezér szelleme nem egy Hunyady, hanem ennek egy merő ellentéte volt, ki csak fölzavarni tudta a nemzetet és országot, de rendcsinálás, szervezés, alkotás nem tartozott államférfiúi tehetségei közé. Hanem 48-ban egy másik szerencsés körülmény igen nagy befolyással volt arra, hogy Dózsa György kora nem ismétlődött a magyar vidékeken. Az, hogy az akkor sokat ócsárolt nemesség nem csak részt vett a mozgalomban, hanem a kezdeményezést és vezérszerepet mindenütt megtartotta. Az ugyan, a mit a törvény második szakasza parancsol, hogy a megyei és vásosi törvényes hatóság szervezze a nemzetőrséget, igen kis mértékben valósult meg. De teljesedett az, hogy az egészen kiváltságolt nemesség, s az intelligentia felig kiváltságolt osztálya fejtettek ki legtöbb buzgalmat, és sok helyen a népet kedve ellen fegyverezték és úgy a hogy sorakoztatták.

Általán sehol a nemesség százados dicső pályafutását nem fejtte be oly méltóan, mint a magyar. Kevés azt mondani, hogy önkényt fosztotta meg magát kiváltságaitól a pozsonyi zöld asztal mellett. Még kivételesen tünemény ennél, hogy épen az az osztály viselte a csatamezők munkájának aránytalanul túlnyomó súlyát. — A nemzetőrség chaosából

később kivált első tizenkét honvéd zászlóalj a nemzet intelligenciájának a virága volt. A magyarországi csatatérek szintűgy mint az erdélyi sokkal véresebben, ez az intelligencia volt elől minden veszélyben, minden fényes diadalban, melyet az ellenség tizedelő fegyverei fölött vívtunk ki. Ott voltak a sorokban historiai régi nevek, ott volt a nemesség, mely többnyire rég a haza védelmében érdemelte volt ki azt a kiváltságot, hogy a hazáért meghaljon. Ezt az egyet még mindig föntartotta magának. — Az a nép pedig, mely a 48-diki törvényeknek többet köszönhetett, mint a mennyire vágyott, a csatatéren egyáltalán nem állotta ki a versenyt a vagyonos és intelligens osztály sarjadékaival. — Bár kivételek vannak, de a szabály általános voltára nagyon meggyőző és meglepő példákat lehetne fölhozni.

Egy szóval a magyar kiváltságos osztályok nem csak magok mondtak le a kiváltságokról, hanem ezen kívül magok vívtak majd mindenütt első sorban a kimondott elvekért.

Voltak azonban oly részei hazánknak, hol nem a magyar nemesség vette kezébe a tömegek vezérletét. Történt ez ott, hol részint a nemesség és intelligencia aránytalanul kis számú volt a néptömeghez képest, részint utóbbi nem lévén magyar, a birtokosok mellőztével gyülekezett és fogott fegyvert, mint az oláh és a szerb.

A magyarság kezdvén meg mindenfelé a szervezetlen, tumultuaris fegyverkezést nem épen a törvény alapján, hanem a szabadság, egyenlőség és testvériség jelszavaival, maradhatott-e a példa hatás nélkül, melyet elvben és nagyjából a törvény is fölhatalmozott? Polgári kötelesség volt, ha egyébbel nem, kaszával és lándzsával katonásdit játszani. Először a szerb, majd az oláh, a magyartól elkülönözve követte a példát, s teljességgel nem lévén meggyőződve arról, hogy a nemesség nagylelkűsége szabadította föl a jobbágyi kötelekek alól, vagy ha tette, kénytelenségből történt, mindjárt ellenséges állásba helyezkedett a volt földesurakkal. Szomorú, de való, hogy nem a szerb, nem is az oláh volt első, ki azt hirdette, hogy a nemesség a magyar országgyűlésen nem jó szántából mondott le kiváltságairól, hanem feltében. Olvassa el bárki az országgyűlési vitákat és az akkori hírlapokat, magát a mérsekelt *Pesti Hírlapot* is, ezekben kereken ki van jelentve, hogy soha se dicsekedjék a nemes-

ség önfeláldozó nagylelkűségével: kényszerítve, tehát feltétlenül engedett. Ezt, természetesen, a nép annyival hajlandóbb volt himni, mentől többtől és merőben váratlanabbtól fosztotta meg magát a kiváltságos osztály, melynek nagylelkűségéről csak egyes esetekben, s akkor sem valami bő mértékben volt alkalmja meggyőződni annak előtte. Már pedig a felelemmutatás nyers tömeggel szemben, ép oly kihívó, mint annak ellentéte, a megvető lenézés. Valamivel kisebb mértékű, vagy nem oly rögtöni is kárpótlás nélküli sietség minden bizonynyal érthetőbb, s azért kevésbbé félremagyarázható lesz vala. — Széchenyi érezte a bajnak ezt az oldalát. Naplója még márczius 13-dikán draszticus modorban így kiáltott rá Perényi Zsigmondra: *«vasvilla kell-e a hasadba?»*

Ezen kívül a törvény megvitatása alkalmával márczius 22-iken gróf Andrássy Manó kimutatta, hogy fegyelmezetlen tömegek komoly ellenség ellen nem használhatók, hanem ha fegyvert adnak kezökbe lázadást okozhatnak. Kossuth azonban, ki váltig összetévesztette a törvényhozás jogát az útczákéval, azt felelte, hogy a nemzetörség már életbe lépett a törvényhozás nélkül is! Ennél fogva nem lehet azt törvénynyé nem tenni. — Igazat ad e szerint Nyáry Pálnak, hogy a mit Pesten csinálnak, az már törvény — s az országgyűlésnek nem marad fenn egyéb, mint a becikkelyezés formalitása.

A törvényhozás nemhogy a kezdődő zavart s a különben is beállott vagy beállandó izgatottságot mérsekelte volna, maga hordta a fát a tűzre. Az úrbériségi törvényben szintugy mint a nemzetörségiben az igen sok megtette mindazt a kárt, miből az igen kevés esetében tartottak.

A szerb és oláh mozgalmak az utóbbi törvény nyomán kelt általános zűrzavarban szintén rendetlen tömegekben fegyverkeztek. Azonban egy tizenhárom millió lakosból álló országban két-három millió harcziatlan nép nyugtalan-sága nem okoz vala nagyobb bajt, ha nincs e népeknek más fegyvere is. — Ez meg volt a határörségben. Ennek nyílt csatlakozása nem történhetett, míg nem nyer Bécsből legalább közvetett helybenhagyó intést. Így a belső anarchikus mozgalmak kisebb-nagyobb veszélyessége attól függött, minő lábon leszünk Ausztriával, mikép oldjuk meg a dolgok új alakulása szerint a közjogi kérdéseket?

A nemzetörségről szóló törvény közjogi kérdést is érintett, azt, minő viszonyba legyen az hozva a királlyal és az ország kormányzatának más tényezőivel. Érdekes, hogy a törvény bevezetése hallgat ez intézménynek közjogi rendeltetéséről. Az így szól:

«A személyes és vagyonbátorság, a közcsend és belbéke biztosítása az ország polgárainak örökösére bízatik.»

Úgy hangzik, mintha a nemzetörségnek csupán rendőri föladata volna. Tudjuk pedig, hogy éppen csak rendet és békét nem hozott. Meg lehetünk arról győződve, hogy forradalmunk vezére nem a rablók és lázadók miatt kapott ezen a törvényen, hanem azt akarta, hogy az országgyűlésnek, kormánynak s illetőleg magának legyen egy külön fegyveres erő a rendelkezése alatt. S valóban a nemzeti őrseregnek már keletkezésében, az 1789-diki francia forradalomban fő rendeltetése nem volt más, mint hogy a francia törvényhozó testületet a király és annak rendes katonasága ellen védelmezze. Miért nincs ott a magyar törvényben a policialis rendeltetésen kívül az is, hogy a «nemzetörség föladata a nemzet alkotmányos szabadságát védelmezni egy esetleges zsarnoki kormány s annak rendes katonasága ellen is, ha kell?» Éppen a födolog nincs ott az általános definitióban. Azonban ha a törvény bevezetésében a definitio keveset foglal magában, a legutolsó két sor, az egész törvénycikket befejező 35-ik szakasz elárulja az igazat, ott is csak azért, mivel különben az intentióval ellenkező használatra lehet vala alkalmas a nemzetörség. Itt röviden az áll: «A nemzetörségi egész institutio a miniszterium hatósága alá helyheztetik». Teheti ez azt, hogy nem a municipium, hanem a kormány rendelkezik a nemzetörségről; de teheti azt is: ez a miniszterium specialis katonasága. Még az is ott van a kilencedik és tizedik szakaszban, hogy a törzstiszteket és fővezért a nádor és miniszterium nevezi ki.

A nemzetörségi törvénynek, bármely monarchiában, két nagy fogyatkozása van. Egyik az, hogy nem biztosítja a parlament függetlenségét és szabadságát. A polgár katonája is veszélyessé válhatik, éppen kritikus időkben, a törvényhozás függetlenségére nézve, mint akár a zsoldos hadsereg. Ott az angol forradalom példája, a hol a Lord Protector polgári hadserege addig protectorkodott a közszabadság

fölött, hogy aztán maga kergette szélylyel a parlamentet s foglalta el a törvényhozók padjait. Ott az első francia forradalom példája, hol a legiszonyúbb vérengzéseket a népnek nemzetőri cím alatt való fölfegyverzése idézte elő. 1848-ban sem az alkotmányt védte meg a nemzetőrség. A bécsi forradalomban a lelkes nemzetőrök miatt se parlament, se alkotmányos kormány gyökeret nem verhetett. Bécsben Latour, Pesten Lamberg undok meggyilkolásaig vitte a rend föntartását, miknek nagy politikai következményei lettek. A mely hadsereg túlnyomó része inkább politizálásra jogosúlt polgárokból áll, még előbb avatkozik tetteleg is a politikai merényekbe, mint a professionatus katona. — A másik baj az, hogy egy fölülről jövő forradalom ellen, melyhez a rendes katonaság csatlakozik, a nemzetőrség el szokta dobni a puskát és lándzsát. A fegyveres erő nem a békés időre van szánva, hanem a veszélyes ellenségeskedések esetére. A melyikre épen csak ekkor nem lehet támaszkodni, mint például a nemzetőrségre, az épen semmit sem ér. Azonban a nemzetőrségi törvény csak bellaaborúra adhatott okot — nem pedig egy Ausztriával való ellenségeskedésre. A közös ügyek s kivált a hadügy rendezése folyhatott be erre leginkább.

SALAMON FERENCZ.

OXFORD ÉS CAMBRIDGE.

Második és utolsó közlemény. *)

III.

Általános jellemzés.

Említettem fönnebb a két egyetem egyházas, helyesebben felekezeties irányát. Az állam-egyház arra törekedett, hogy mind a nagy középiskolák, mind e két egyetem neki erős vára legyen, vagy a mint Whitbread kifejezte: «ut casta maneat in religione nepotes».

Annyira az angol egyház kezére jutottak volt az egyetemek, hogy az államegyház XXXIX. hitezikkelyére való eskü-tetelt kívántak minden egyetemi fokozatot nyert egyentől. Ez eskü elsöben teher, azután nagy akadály volt, s végre visszaeléssé vált. Az ötvenes években szerencsésen eltöröltek, de azért a fellowshipok legnagyobb részt ma is államegyházi tagok számára vannak föntartva.

Ez exclusiv iránynak tulajdoníthatni azt a véleményt, mely szerint Sewell tanár, midön töle azt kérdezték, hogy adja tanítványainak a görög sophisták igazi értelmezését, azt mondá, hogy nem tehet okosabbat, utalja öket az oxfordi egyetem tanáraitra, a sophisták ez élő mintáira. Az oxfordi és cambridgei fellow-k nagyrészt classicaí scholarok; igen tekintélyes részők, mondhatnám általában egyházi emberek, a collegiumi fönökök pedig kivétel nélkül «clergymen», s mint olyanok a classicaí és philosophiai oktatást tekintik a tudo-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 54-ik füzetében.

mányok és a liberális nevelés netovábbjának. Ámde a septem artes liberalesből többet találunk itt elhanyagolva a felső oktatás nem kis hátrányára. Különösen két dolog tanúsítja ezt, először: könyvtáraikban legnagyobb részt classici és történelmi műveket látsz; a Bodleian könyvtárnak természettudományi ágban nincs szakavatott rendezője, s akárhány igen becses, nagyon drága és egészen jelenkori angol természet-tudományi kiadványt hiába keressz ott; pedig joguk volna a könyvtárnak megküldetni a kiadókkal, de nincs ember, a ki sürgesse, a ki erezze, a ki figyelemmel kísérje. A collegiumoknak is meg vannak külön könyvtáraik, melyeknek fejlesztésében azonban semmi terv, semmi gazdálkodás. Megtörténik, hogy egy nagyon drága könyvet, mely a Bodleianban megvan, megszerez három-négy collegium is, csak azért, hogy elmondhassák, nekik is megvan, talán csak hogy ott legyen a könyvpolczon, mélyen elmerülve, mint Michel Angelo prófétái a Sixtinában, kiket nem zavar e világ zaja-baja.

A természettudományi könyveket (legalább Oxfordban) nem kell lánczon tartani, mint a hogy a XIII. században *) a becsesebb műveket Oxfordban és Cambridgeben tartották, mely zárrendszer maradványait (a vaskapcsokat) magam is láttam Trinity Hall könyvtárában (Cambridge).

I. A két egyetem oktatásának elsőrendű próbája a vizsgálatok. A küzdés szelleme hatja át az angol ifju egyetemi életét, mint a nagy társadalmat. De hiszen az angol fiu már a középiskola játékerén hozzá szokott a versenyhez, mely az irigységtől és a hánya-vetiségtől ment, sőt oly szükséges elemnek tekinti azt az egyetemi életre, mint a mindennapi levegőt. E verseny egyik nagy előnye, hogy a jelöltek akaraterejét és erkölcsi bátorságát edzi; továbbá az ifju jelleme egész tonusát följebb fokozza, kitartó munkára és szívós önuralomra serkenti. A Tripos névsorozat egyik nevezetes sarkantyúja a kitartó munkának és a tehetségesebb tanuló nemes ambíciójának. Bátran elmondhatjuk, hogy a «Tripos List» új életet öntött az akadémiai munkásságba. — Oxfordban és Cambridgeben oly hosszú letrája és oly sok változata van az elömenetelnek, mint a mily gazdag fejlődés látható a növényvilágban a moszatoktól a rózsaig, s a változatok eme tömegében az első,

*) Huber *Die Englischen Universitäten*. Cat. d. I. köt. 344. lap.

másod és harmad osztályú előmenetelűek egy-egy ismeretes alakot alkotnak.

A vizsgálat, mely kezdetben csak esetleges része volt az akadémiái nevelésnek, oly nevezetes részévé vált az angol egyetemek életének, hogy valaki azt képzelhetné, hogy az egyetemi oktatás végcélja, a tanulóknak magas fokozatok elnyeréseért való művelése. Ámde a vizsgálat nem czel, hanem eszköz: a szellem sokoldalú nevelésének eszköze, s hogy azzá váljék, a végre bizonynyal legtöbbet tesz a tutor vagy nevelő, kinek nemcsak a kitűnők, hanem a közepes tehetségű tanulók is nagy hasznát veszik. A tutor nem oly szemmel olvastatja a tanulókkal a kitűzött könyveket, mintha középiskolai tanulók volnának, hanem mint olyanokkal, kiknek az illető tudomány titkaiba be kell hatolni. Megtörténhetik ugyan, hogy a tutor túlságosan segít a növendéknek, s emlékezetét elhalmozza apró mesterfogásokkal és tudományos formulákkal,*) ámde az alapos vizsgálat épen arra való, hogy az olecsó áron szerzett ismereteket, az assimilálás nélkül fölszedett compendiosus formulák értéktelenségét kimutassa. «A magán oktatást» mondja helyesen Latham «a vizsgálati rendszernek nem a gyöngye, hanem tagadhatatlanul jó oldala léptette életbe, az a kényszerűség, mely azt parancsolja a jelöltnek, hogy tudományát világos és határozott formába öntse, mert a vizsgáló nem irgalmaz annak, kinek azt veszi észre, hogy csak félig-meddig érti a tárgyat.**) Az angol egyetemi tutor úgy tekinti növendékét, mint barátját, kit vezetnie és oktatnia kell; ki növendéke nemes ambícióját táplálja, s ki a saját tökélyéből őt erélye nemes inspirációival tölti el.

Az angol az egyetemet mindennek előtt nevelő-intézetnek, s nem a tudomány székhelyének tekinti. A szaktudós kutatásai közben csak a tudományra tekint: a nevelő ellenben növendéke elméjére. A tanárok ezért lettek, mint levegőben bölcselek (sophisták) a collegiumokon kívül álló, s rájuk nézve többé-kevésbé indifferens testület, mert angol fölfogás szerint ha valaki csak tanít és nem nevel, nem életre való munkát végez. A német tanár se nem fegyelmez, se nem tanít oly értelemben, hogy a tanuló munkáját számba vegye; mondó-

*) Whewell *Liberal Education*. 1848.

**) Latham *On the Action stb.* 171. lap.

káját elvégzi, mint a prædicator, hallgatói kérdéseire megfelelő, s aztán többé semmi felelősséget nem érez.

Oxfordban és Cambridgeben az előadásokat azért nem kedvelik, mert a tudományos eredményeket elbeszéli. A tanuló hasznos okulást meríthet belőlök, de bennök mégis azt nem szeretik, hogy a tanuló minden erőfeszítés, kutatás nélkül jutott rájuk. Az egyetemi előadás tehát népszerű fölolvasás számába esik, melyen az ember könnyű szerrel megismerkedik bizonyos tényekkel, s esetleg elvekkal.

Az angol egyetemi tanítás sarkpontja a tanuló: a német egyetemi rendszeré a tanár tudományos munkássága. «Berlin hírneve» úgymond Pattison «nem kétezer tanulójának adott nevelésén, hanem tanárai tudományos működésén alapszik»,*) ellenben az angol egyetem hitelét az a nevelő munka vetette meg, melylyel a nem-graduáltak és graduáltak férfias jellemét fölépíti. Legtalálóbban fejezte ki talán a két rendszer közti különbséget az öreg doctor Pusey, midőn egy német tanárnak azt mondá: «mi nem könyveket készítünk, mint önök, hanem embereket». S valóban az angol egyetemek hírneve graduáltjai jellem- és értelmi erején sarkallik.

A német tanuló mindig elő bírja számlálni egyeteme nevezetes tanárait; ellenben az angol nem-graduált ritkán ismer más tanárt, mint a saját collegiumabelieket; azzal pedig, hogy az egyetem tanárai mit írtak, mit nem írtak, teljességgel nem törődik.***) A német tanuló az egyetemen a tanárokat és a különböző szakokban kutató tudósokat, írókat érti: az angol egyetemi tanuló az embereket és nevelőket. A német rendszer az előhaladást azzal méri, hogy ki hány könyvet ír, a mi oly fonákság, mintha meglett férfiakat kezdenénk vizsgálni.

A német rendszer nagyra van a tanszabadsággal is. És mégis a német egyetemek a privat-docensekre oly megszorító rendszabályokat alkalmaznak, melyeket Oxfordban és Cambridgeben egy master of arts hallomásból sem ismer. A német egyetemeken a kormány befolyása, dictatori hatalma sok intézkedésen meglátszik: Oxfordban és Cambridgeben a miniszteriumot nem ismerik. Nincs ország, hol a középiskolai

*) *Suggestions on Academical organisation.* 163. lap.

**) *Latham On the Action stb.* 459. lap.

és egyetemi tanár a kormánytól függetlenebb lenne, mint angol földön. *) «A francia tudós igen könnyen alázatos lesz addig, míg magas polcra jut, s alázatosságáért majd kárpótlást szerez, ha a polcon ül», **) s erre másutt is lehet példát találni.

Nem így Angolországban. «Legyen liberalis vagy conservatív a kormány, intézkedéseit» úgymond Müller Miksa «szabadon vitatják, s gyakran hatalmasan ellenállanak az akadémiái testületek, és egy miniszter vagy miniszteri tanácsos személyes ellenszenvével szintoly keveset gondol a professor vagy tutor, mint a hogy másfelől barátsága egy fillérrel sem növeli fizetését». ***)

Valóban az angol egyetemek, mint maga Angolország, a szabadság mintaképe; «kormányzók a parlamenti közvélemény, fő rugóik saját kötelesség-érzetök». Nincs Európának oly országa, hol az egyetemeknek oly magas állásuk lenne, s hol azokat a legrészreahajlatlanabb igazságosság melegágyának tekintenek, mint tekintik Angolországban.

Az angol egyetemi vagy collegiumi tanár, mint nevelő nem eshetik a német egyetemi tanárnak abba az egyoldalúságába, mely a specialistasággal jár. A specialis szak művelője könnyen elfelejtkezik azokról az ezernyi ezer fonalszálakról, melyek kutatása körét a többi tudomány-körökkel összekötik, s hajlandó lesz szakmáját túlbecsülni és az összes tudomány-kör központjává tenni, s majd, midőn tudománya helytelen becslése miatt saját személyisége jelentőségeben is csatlakozva, egyoldalúságába mind jobban-jobban bele merül, azzal tépelődik, hogy őt és tudományát a világ kicsinyli és háttérbe szorítja. †) Ám az angol azt tartja, hogy nem a tisztán szakszerűen művelt emberekből kerülnek s kerültek ki a legnagyobb fölfedezők, a tudomány előbb vívői; nem a specialisták,

*) II. Jakab megpróbálta volt Charterhouse igazgató-tanácsát rákényszeríteni, hogy egy római katolikus vallású ifjút bevegjen az alapítványdíjasok közé. Az igazgató-tanács a királyi levelet fölolvastatta, s a legvilhárosabb vita után elutasította. Ugyanezt beszéli el Macaulay *Anglia története*. II. kötet. 279—280. lap. VIII. fejezetében.

**) E. Rambert *Rapport sur l'Exposition Universelle de Paris*. Zürich, 1879. 14. lap.

***) *Contemporar Review*. 1879. XXXVI. kötet, 374. lap.

†) J. S. von Döllinger *Die Universitäten sonst und jetzt*. München 1867.

hanem a Bacók, a Darwinok, Tyndallok, Leibnitzok, Humboldtok stb. a tudomány előbbvivői, tudásunk köre bővítői.

II. A tanulói pálya dolgában is nagy az eltérés a két rendszer között. A német egyetem az ifjunak pályát és kenyeret nyújt: az angol a pálya alapját veti meg. A német rendszer a liberális professióra, meg a magasabb hivatalokra való bocsátás föltételül az egyetemi tanfolyam bevégzését teszi: az angol a magasabb hivatalokat nem tartja csupán czéhbbeliek számára valóknak; az alattvaló szabadságáról való fogalma tönkre menne, ha az állam kezét tenne a fiúra, s nem engedné meg a szülének, hogy tetszése szerint neveltesse, vagy oktassa. Németországon, s nálunk is, az állam magas állással kecsegteti az egyetemi pályát kitűnően végző ifjakat: az angol e helyett nagy ösztöndíjakkal és az érettek való verseny-vizsgálatokkal tartja fenn a liberális nevelés magas színvonalát. Az ifjúságban a verseny szellemét és vérmes reményeket kelt föl, s ezzel azt eszközli, hogy míg a díjat egy elnyeri, addig negyven versenytárs részesülhet magas nevelésben. És e magas műveltség, melyben az egyetemi tanulók harmincz—negyven százaléka részesül, nem előadásokból szerzett okultság, papirosra írható, értekezésbe foglalható tudósság, hanem valóságos neveltség, a szellem legjava erényeinek kifejtése és edzése. Úgy hiszem, hogy egy cambridgei senior worangler, vagy mint az Oxfordot és Cambridget egyáltalában nem bálványozó Bagehot mondja, egy «Johnian» (Szent János collegium tagja Cambridgeben) matematikus teljesen elő van készítve az activ élet minden elvont nehézségeire. Lehet, hogy jellem dolgában nincs izlése, hogy az emberekkel való bánásban, vagy a rábeszélésben nincs ügyessége, de az elvek merev alkalmazásában, a tények tömegén való uralkodásban, köznapiasan szólva, az értelmi műveletek technikai manipulációiban nem fog soha megbotlani. Ha az ily emberek egyszer egy dolognak úterére tapintottak, többé semmi ékesszólás, semmi rábeszélő pathos sem fogja őket rávehetni, hogy avagy egy hajszálnyira is eltávozzanak pragmatikus becsületességöktől, vagy bár egy jöttányit engedjenek meggyőződésök értelmi bizonyosságából. *)

Ha hozzáveszszük a mondottakhoz, hogy a társadalom közép és felső osztálya gyermekeit nevelik Oxfordban és Cam-

*) *Prospectiv Review*. 1852. VIII. kötet.

bridgeben, a két rendszer közti további különbséget élénken jellemzi az a tény, hogy az angol államférfiak, magas állású hivatalnokok görög irodalomról és a régiek astronomiájáról irnak, Homért fordítják, természettudományi nevezetes értekezéseket készítenek: szóval egyetemi és egyetemes műveltségök eredményeit nemzeti közkinccsé teszik: ám az ily tudományos és irodalmi működés mását, az ily államférfiak és hivatalnokok párját nagy Németországon hasztalan keressük.

Az osztrák egyetemeken — úgy mond Schulte*) — például Prágában a jogi szakban háromezer tanuló közül csak százhusz, tehát egy huszonötöd rész a nemes családok gyermeke (négy herceg, húsz gróf, huszonhat báró és hetven lovagi családból való). A tanulók jó fele a szegényebb és alsóbb osztályú szülők gyermekei, s tandijaikat ösztöndíjak, magán tanítás vagy éppen «házalás» (begging) útján fizetik. A tanulók ez osztálya nagyon szorgalmas, de ritkán kitűnő tehetségű. Gyermek-ségük óta szegénységgel és nyomorral küzdvén, erőfeszítés és csúszás-mászás (oringing) útján nőttek föl, kitűnően értenek a mézes beszédhez és az alázatos szolgálathoz. Ezekből válnak azok a tisztviselők, kik meghunyászkodók a fölsőbbek előtt, zsarnokok az alantabb állók iránt, s a kik a finomabb becsület-érzet híjával vannak. Innen magyarázható az a szomorú tény, hogy a hivatalnokok nagy része megvesztegethető.**)

De hát mit tesz Oxfordban és Cambridgeben az egyetemi tanulók hatvan, vagy Pattison szerint hetven százaléka, kik a tudománynyal nem nagyon törődnek, s kik csak a pass vizsgálatokat teszik le, mi más szóval annyit jelent, hogy ők egyetemi tanfolyamon és gentlemanok társaságában voltak. Athletikában gyakorolják magokat: cricket, csónak-verseny és atletika a céljuk. Mihelyt az idő tavasszal annyira derül, ez a növendék-tömeg a collegiumokat mintegy desorganisálja; a tanulásnak vége, s onnan kezdve a játék gondolatuk egyetlen tárgya.***)

Ascham és Eliot korá óta az angol aristokrata ifjúság kiválóan kedvelte Isten szabad egét. Ez nemzeti vonás. Mint a középiskolai, úgy az egyetemi tanulóiban is legáltalánosabb

*) Tizenhatsz évig a prágai egyetem volt jogtanára.

**) *Contemporary Review*. 1880. márcziusi szám, 155. lap.

***) Pattison *Suggestions stb.* 316. lap.

és leggáncsolandóbb hiba lenne a restség, a semmit nem tevés, s a tivornyázó élet kedvelése. Sokkal, de sokkal többet ér — úgy tartja az angol — hogy egy ifju legyen sült barbár, merő athleta, mintsem gyáva, billiárdkozák, poharazás (pococuranteism) kedvelő, vagy czukrászat-hős, beteges irodalomkedvelő. És az ifjak valóban kemény munkát végeznek, s a mulatságot fáradsággá változtatják. Műveltség dolgában megelőgesznek azzal, hogy szellemők az értelmi hatások iránt fogékony legyen, azután jó a jó modor, őszinteség, türelmesség, férfias erély, melyekből a rigorosumot az egyetemi csónak-versenyek alkalmával a Themzén a nemzet színe-java jelenlétében szokták letenni. Nem lenne jó — úgymond Latham — ha egy collegiumban mind csupa kitünő ifjak (high men) lennének. Együtt élő derék ifjak cliqueje hamis színben látja az életet. Azt képzelik, hogy eszességgel mindent meg lehet tenni, s lámulatos buták, ha a gyakorlati munkához fognak; s viszont, hol a kitünőségnek nyoma sincs, ott még nagyobb rosszak származnak, mert ilyenkor az emberek belenyugosznak saját közepszerűségeikbe.*)

Ha igaz, hogy az ifjúságnak mindig meg vannak a maga aristokratái: az oxfordi és cambridgei egyetemi ifjúság részint a testi ügyesség, részint a szellemi erély aristokratiáiból áll. És e két fél egymást úgy egészíti ki, mint gondolatot a tett, elméletet a gyakorlat.

Az angol tanuló egyetemi életével szemben a németé valóságos sátoros élet («Bohemian Life»). Amaz a szabadságszeretetre, igazmondásra való nagy bevezetés, emez a cselekvés és gondolkodásbeli kimértség preludiuma, hol a szabados «Burschenschaft» életre, hogy úgy mondjam a szabadság «katzenjammer»-e következik. A német egyetemi tanuló bolondsága — úgymond Huber — kamaszkodóan, sentimentalisan lármázva teszi föl a bohócsapkát, s nyeglesége sör- és pálinkamámorban végződik.***) Az angol ifjunál a megszilárdult önuralom és szellemi disciplina, a szellemi és erkölcsi haladás oly folyamatát indítják meg, melynél fogva magát a társadalom javához számítja; a németnél — mint Pattison mondja — «a gyermek tanulékony-sága idő jártán butasággá, meghunyász-

*) *On the action of Examination.* 461—462. lap.

**) *Die Englischen Universitäten.* Cassel 1840. II. kötet, 444. lap.

kodássá s egész létét átható mechanikai routine-ná fajul. Az iskolából kikerült német a formák teremtője, ki bánatlanul jár a szabványok útján.*) Mely egészen elűtő ettől az életbe kilépő angol, ki a középiskolában és egyetemen megtanulta imádni a szabadságot, s keresve-keresi a nemes eslekvés színterét és alkalmát. Élete nem vadászatban, vidéken való kószálásban, vagy külföldieskedésben áll, hanem körében való áldásos működésben, a közértelmiség egyik vezére, az ipar emelője, s a gondviseléstől és a társadalomtól rábizottak erkölcsiségének a protectora, s hogy e nemes hivatásnak megfelelhessen az egy helyben maradás, egy helyt való állandó lakás igazi képviselője és inkább *gleba adstrictus*, mint uradalma utolsó munkása.

III. Az angol egyetemek szervezete sokban különbözik a skót egyetemekétől is, melyek velők szemben plebeius intézetek. Oxford és Cambridge fényes alapítványaival, népes collegiumaival és tanítói nagy számával egy-egy nagyszerű bazár, mely mellett Saint-Andrews, Aberdeen egyetemei szerény boltcskák, melyekben azonban soha sem avúlt, hanem mindig szolid portékákat árultak. A skót egyetemeken Newton természetbölcseletét jóval előbb tanították, minek előtte saját egyeteme, Cambridge azzal a Cartesius-fele fölvételt helyettesítette volna. E jelen században a Kant kezdeményezte modern philosophiai nézeteket Coleridge hasztalan próbálta bevenni Angolországba; ellenben a skót egyetemek tárt karral fogadták és Skóczia útján jöttek angol földön forgalomba. Sőt a sokszor kigúnyolt skótoktól vette Angolország e század első feleiben lábra kapott nemzetgazdasági tanokat, valamint a rendszeres és tudományos gazdaságtant is nagyrészt a skótok experimentális kutatásainak köszönheti.**)

Ez intézetekben a collegium nem nyelte el az egyetemet, s tanárai a katekhetikai tanításmód útján folyvást gyakran érintkeztek a tanulókkal, s minthogy tekintélyes részöket a kis grammar schoolokból kapták, a kedvökért nem egyszer eresztették le a tanítás mértékét, úgy hogy néha nemcsak a népesség, hanem az oktatás mértéke is plebeius lett.

*) *Reports of Assistant Commissioners*. London, 1861. IV. kötet. 242. lap.

**) A skót egyetemek érdekes leírását adja Lorimer *Universities of Scotland, Past, Present and Possible*. Edinburgh, 1854.

A skót egyetemek régi időktől fogva összekötöttek a professori rendszerrel az oktatást. A skót tanár nemcsak előadást tart, hanem tanít is, benne a professor és tutor egyesülnek. Skócia minden egyetemén — szintén tapasztalásból tudom — a tanár bizonyos órán vagy órákon kikérdezi hallgatóit, írásbeli dolgozatokat készített a tanteremben és otthon. A tanár tutori munkáját megkönnyítik a tudvágyó s a kemény munkára mindig kész skót tanulók, kik a tantermen kívül is komolyan folytatják a munkát, mert mióta a középkori disputatók divatból kimentek, tehát mondhatni a múlt század közepe óta, az egyetemi irodalmi és természettudományi körökben (Debating Societies) folytatták a munkát. E társaságoknak sok kitünő egyén (Stewart Dugald, Brougham lord, Jeffrey lord, Brown T. stb.) köszönte és köszöni azt a disciplinát, mely nagy mértékben fejlesztette a lappangó tehetségét, a beszédbeli készséget és önuralmat.

Másfelől a tanárok tudományos, különösen philosophiai működése szintén nagy fényt vetett ez egyetemekre. Hutchesontól elkezdve le Bain Sándorig, a legközelebb nyugalmazott aberdeeni tanárig, a skót egyetemek hívek maradtak régi tradíciójokhoz: a kitünő és olcsó neveléshez. Az egész nemzet, és nem egy társadalmi osztály intézetei ezek. Az angolok épen az olcsóságot vetik szemökre, s bizonyos cynismussal mondják a zabpogácsa (oat cake) hazájában virágzó ez intézetekre, hogy «tenui musam meditantur avena».

A skót egyetemek kiváltságait inkább Páris, Bologna és Louvain mértékével mérték, mint Oxford- és Cambridge-ével; és szerkezetök is amazokhoz állt közelebb. A rector-választás, mely a legújabb időkig az ifjúság kezében volt, a facultások fontossága és dékánjaik helyzete inkább a continensi, mint az angol egyetemekre emlékeztetnek.

A tanítás kérdése megoldása is sokkal előbbre haladott a skót egyetemeken, mint az angolokon. Egyedül a legrégibb skót egyetem, a st-andrewsi, fejlődött a collegiumi rendszer szerint, de Glasgow és Aberdeen egyetemének soha sem volt egy collegiuma sem, oxfordi értelemben. A reformatió alkalmával a collegium és egyetem közti különbség elhomályosult, s például Aberdeenben Marishall collegium lassanként egyetemmé nőtt, úgy hogy Aberdeennek egyszerre két egymással ellenlábás egyeteme volt. Ily oppositio nem volt az edinburgi

egyetemen, mert az nem egyházi, hanem inkább municipális és industriális lelkesedés teremtette intézet; pártfogói és gondnokai nem egyházi méltóságok, hanem városbírák és tanácsosok voltak.

St-Andrewsben 1747-ben Szent-Salvator és Szent-Lernárd collegiumot egygyé olvasztották és a «literæ humaniores» tanítására szánták; St-Mary collegiumnak pedig a theologiai és keleti nyelvek tanítását hagyták. Ily munkamegosztás nem történt soha Oxford és Cambridge collegiumaiban, s csak a jelenleg életbe lépett collegiumok közös (intercollegiate) költségére alapított tanári állások tehetők ezzel némileg párhuzamba.

University-collegium (London), Owen-collegiumban (Manchester) szintén megtaláljuk a skót katekhetikai oktatást. A tanárok nagy része gyakorlati tanfolyamot rendez, és pedig nemcsak a természettudományi, hanem a jogtudományi és philosophiai körben is (például University-collegiumban a philosophiából, Owen-collegiumban a római jogból). E mellett minden szorgalomszakban írásbeli dolgozatokat készíttetnek a tanulókkal; sőt, ha szükségét látják, előmenetelök megvizsgálása végett kikérdezéseket, colloquiumokat, vagy hasonnemű vizsgálatokat tartanak.

IV. És ha most a magyar egyetemi élettel vetjük egybe az angol, közelebbiről az oxfordi és cambridgei tanuló életét, első tekintetre kitétnik a kettő közti nagy különbség. Mi talán csodálatosnak tartjuk azt az egyetemi rendszert, hol az előadás rudimentálissá vált; de az angolok szintűgy megbámulják a németektől kölcsönzött rendszerünket, melyből a nevelő elem majdnem kiveszett. Nálunk e miatt az «alma mater» csak név, mely egy pár ünnepélyes alkalommal bennünk kellemes, de múló érzéseket kelt föl, s ezzel az egésznek vége: ellenben Oxfordot és Cambridget a folytonos nevelői hatás, tehát a személyes erőteljes elemek a legállandóbb képzet-társítások, a legcomplexebb és legmaradandóbb érzelmek góczpontjává teszik, melyek a collegium volt növendékét az életben is folyton-folyvást kísérik, úgy hogy az egyetem iránti kegyeletet minden volt-növendék a társadalmi életben tehetsége szerint őrzi, ápolja. A két egyetem, mint két hatalmas forrás, úgy termékenyíti meg a társadalom legnevezetesebb tereit, s ekként a műveltség legjava, mint az eső, fölülről jő. És nálunk a rendszer szellemében az egyetemi tanár, első renden tudomány-kutató, fejlesztő tar-

tozlik lenni, s ennél fogva figyelme java részét, hogy úgy mondjam napos oldalát a tudomány felé fordítja, s csak éjszakai oldalával tekint a tanulók felé, mintha csak azt mondaná a német tanárral (Ritschl) «a professor élete igen kellemes lenne, ha nem kellene előadást tartani».*) A kutató tanár előadására csak a kitünők arcza derül, holott a nevelő hatású tanításra a tanulók egész tömege szellemi tehetsége szárba indul. Vajon az egyetemi tanár kutatásából az irodalom többet nyer-e, mint a mennyit veszít az ifjúság a vele való nem-tüzetes foglalkozás miatt? Vajon melyikre van inkább szükségünk: könyvre-e, mely már is kelletnél több, vagy emberekre, kikben régóta szűkölködünk? E kérdésekre határozottan a humánus, vagy ha úgy tetszik, nemzeti álláspontot kell elfoglalnom a mostan divó tudomány-kutató állásponttal szemben, mert hiszen a számok is azt bizonyítják, hogy az a néhány század kitünő tanuló, ki egyetemünkön valósággal szép előhaladást tesz, nem nyújt kárpótlást a tanulók nagy tömege elhagyottságáért. Az a nyolcz, legfőljebb tíz százaléka tanulóinknak, kiket a tudomány szentélyébe bevezetünk, vajon nagyobb szellemi és erkölcsi erősséggel járul-e a nemzeti szellem tőkéjéhez, mint a mennyivel az az Isten számára hagyott kilenczven százaléka nemzet értelmi és erkölcsi tőkéjét apasztja. Hiszen azoknak az előbb említettem kitünő tehetségűeknek fele, vagy legalább is harmada amúgy is fölküzdené magát magas szellemi látkörre, s ennyiben nemcsak az a kilenczven század rész, hanem ráadásul a tanári kar is vesztes. Kárba vesz munkaereje egy része, melyet máshelyt talán gyümölcsözően lehetett volna értékesíteni.

A rendszer hozza magával, hogy ifjainkat az egyetemen az általános, alapos műveltség atmoszfærája helyett azonnal a szakpályák terrenumára fogjuk s lassanként oda viszzük, hogy a legjobbakknál a szakmájában jártasba bele vesz, a többieknek pedig elcsenevészedik az ember. Innen az a szellemi sekélyesség, az az ítéletbeli korlátolttság, s az az érzületbeli alantjárás és az az előadásbeli szélhűdöttséggel határos eszmegényiség, melyet a különböző pályák embereinél mind nagyobb-nagyobb mértékben találunk. Mi ifjú embereinknek

*) Pattison *Suggestions On Academic Organisations* stb. 163. lap.

mindenek előtt kenyérmorzsákat adunk: az angol egyetem az általános, alapos műveltség mindennapi kenyerét.

Az angol egyetemek, mint láttuk, harmincz—negyven százalék kitünő tanulót producálnak a tudomány s hatvan—hetvenet a cselekvés számára. A németek már természetöknel fogva hajlandók lévén az elvont kérdések fejtegetésére, egyfelől ezért bizonyynyal ugyanannyit készítenek elő az elmélet számára; másfelől a többiek nagy részét az eléggé egészséges családi élet és társadalmi consolidált viszonyok megmentik az élet különböző köreinek; ellenben nálunk — mint említém — a valóban szorgalmasok száma tíz—tizenöt százaléknál többre alig tehető, a többi nyolczvanöt—kilenczven százaléokban pedig nem czelünk szellemi és erkölcsi rugókat teremteni. Oxfordban a proctoroknak, Cambridgeben a provostoknak éjjel is nagy gondjok van az egyetemi ifjúság rendben tartására, hazatérésére, szóval fegyelmezésére; ám nekünk eszünk ágában sincs a kávéházakban és másnemű helyeken éjhosszat mulatozó ifjaink időtöltését hivatlan intervencióval megzavarni; mert hiszen mi nappal is a gondviselésre bizzuk a szoktatás és jellem-alkotás munkáját, melynél azonban nemesebbet a társadalmi élet nem ismer. Ezt a rendszert, mely az oxfordi nemgraduálnak hajszályaira sem csorbitja szabadságát, a mi «egyetemi polgárunk» szabadságról való fogalmaival aligha ki lehetni egyeztetni. Oxfordban és Cambridgeben a szabadság eltető levegő: nálunk igen sokszor a rendetlenségek szemfődele. Oxfordból és Cambridgeből az egyetemi polgárt nem-tanulás vagy helytelen magaviselet miatt, vagy ha a vizsgálatot kellő időben le nem tette, egy időre, vagy véglegesen haza küldik (Rustication). Az ifjut haza küldheti vagy saját collegiuma előljárósága, vagy az egyetem al-cancellárja és proctora.

• E hazaküldésnek mindig megvan legalább az a haszna, hogy a szüle ok nélkül nem költekezik, s fia sorsán így vagy amúgy változtat. Nálunk az egyetem az előbb említett értelemben az ifjut haza küldeni nem szokta, mert hiszen munkáját sem veszi oly szorosban számba, mint az oxfordi vagy cambridgei collegium; colloquiumra senkit se kényszerít, mert ez ismét a «tanszabadság»-ba ütköznék. Ekként a szülő mindig a legjobbat remélheti, még akkor is, mikor fia a lehető legtávolabb áll az egyetemi studiumoktól, s tanárait is tulajdonképen csak nevökről ismeri. Oxford és Cambridge a nem collegiumban lakó ifjakkak csak

feddhetlen jellemű családok körében enged lakást, s még a be nem kebelezett tanulók fölvygázására is külön tisztviselőket tart. Mi az ifjaknak sem lakhelyeivel, sem állandó társaságával nem törődünk semmit, mert azt mondhatnák, hogy azzal jogait, s a szülék választás-szabadságát csorbítanók meg. Az ifjak ekként teljesen szabad mentökre lévén hagyva, nem csoda, ha legkevesebbet a tanulással törődnek, és saját jövőjökkel együtt szülöik reményét, sőt vagyonát is igen sok esetben tönkre teszik. Ámde a dolgot lélektanilag véve a Duna partján lakó ifjunak ép e kérdéses időszakban szintoly szüksége van a gondos fölügyeletre, mint a Themse és Cam vidéki tanulóknak.

És mégis — rendszerünk értelmében — az egyetemi tanári kar, mint Nápolyban a Chiajan lakó jómódú idegen, legföljebb rokonszenvvvel kíséri a tanuló ifjak ide-oda hányódó csónakját, melegen kezét szorít a szerencsésen partra szállókkal; de a hullámokkal küzdők, sőt a szeme láttára elmerülők megmentésére életmentő csónakai egyáltalán nincsenek. Sőt legjobb akarata mellett sem ülhet életmentő csónakba, mert legnagyobb részök nincs is arra előkészítve, hogy az evezőt és kormányrudat kezelni, szóval, hogy a veszélyben lévő ifjut megmenteni bírja. Sok egyetemi tanár, kora ifjúságától fogva, jóformán a könyvekben élt; nem az alantas ösztönök okozta örvények, hanem inkább az értelem világában forgott, s ennél fogva nem tudja és nem érzi annak az ifjunak sorsát, ki hónapokig a hullámokon hánykódva, ereje fogytaig küzd, s kit talán egy oda nyújtott ujj is meg bírna menteni az életnek. Íme az életmentés e munkájának elhanyagolása az, a miért a mi «alma mater»-ünk egészen más, mint Oxford és Cambridge, hol az egyetem akár hányszor Niobéhez hasonlóan védi gyermekét, holott mi legfőlebb a kis kacsáit elmerüléstől féltő tyúk szorongásával és tehetetlenségével érzük be, — mert ezt kívánja a tanszabadság szelleme.

És ha most a tanulók munkáját általában tekintjük, mely igazán sajátyszerű az az egyetemi ifjak társasága, melyben a declarált hanyagság is erélyesebb, mint más nemzetek ifjúsága studiumai. Bármely hiányai legyenek is az angol egyetemeknek, nevezze bár Oxfordot vagy Cambridget valaki gyermekeivel mostohán bánó anyáknak, de azt senki el nem tagadhatja, hogy oroszlánok nevelő dajkája. Ezért talál ma is Macaulay-nak a

XVII. századbeli Oxford és Cambridge életére mondott az a megjegyzése, hogy nem volt oly zuga Angliának, a hol e két egyetemnek, a tudományok fényes és gazdag székhelyeinek hiálás és buzgó fiai nem voltak volna Northumberlandtól Cornwallig.*)

A két rendszer egybe vetésekor gyakran eszünkbe jut, vajon igazán Angolország-e az a föld, hová — mint egy nevezetes francia államférfi mondotta — azért megy az ember, hogy a szabadságban megfürödjék, vagy talán a mi szabadságról vagy közelebbről a tanítás és tanulás szabadságáról való fogalmunk a merőben téves. Oxfordban és Cambridgeben a collegiumi életet drágának mondják az angolok is és nálunk még inkább drágállanak; de ha eszembe jut, hogy e rendszer molochjának évenként hány ifju élete esik áldozatául, bizony nem sokat mondok, ha hazai egyetemi polgáraink független individuális életét legalább is oly drágának tartom.

Lenne még egy-két megjegyzésem a tanításra és szigorlatokra is. A rendszer megvárja az egyetemi tanártól, hogy kutató és szakmája búvárlója legyen; de mit tegyen akkor, midőn a collegiumokon és vizsgálatokon arról győződik meg, hogy neki első renden nem tanárnak, hanem a tudomány elemei inculcatorának kellene lenni. A tanfolyam elején talán hallgatói elméjében emelendő nagyszerű épületet tervez, melynek szilárd alapját hite szerint a középiskola megvetette. De jaj neki, hogy építés közben arról győződik meg, hogy ingatag alapra épít. Vajon ki látott palota-stylben tőzezből, vályogból és fatuskókból húzott alapra és földszintre építeni? E miatt a tanár kénytelen beérni, ha hallgatója a tanfolyam végén a tudomány anyagaiból nem kényelmes lakást, hanem csak a szél és vihar ellen védő gunyhószerű menhelyet rakott. Az is gyakran megtörténik, hogy egy ifju a tudomány diszitmenyeit egész buzgalommal rakja magára, s nem csekély a tanár meglepetése, midőn a nekik megfelelő szilárd falazatot hasztalan keresi. Az egyetemi tanulóknak sok, felszégességgel teljes typusát lehetne bemutatni, ha arra a lélektani belátású tanulmányozónak kedve és ideje lenne.

*) *Anglia története*, fordította Csengery Antal. II. kötet. 263—264. lap.

Az angol egyetemek vizsgálatai a szó szoros értelmében rigorozumok. Cambridgeben a matematikai tripos-vizsgálat kilencz napig tart, napjában három + két és fél óráig, tehát középszámitással ötven óráig; az erkölestudományi tripos hat napig, naponként hat—hat órán, tehát harminczhat óráig; a classica tripos hét napig, naponként ugyanannyi órán, tehát negyvenkét óráig. Ha már egy kellő készütségű tanulóat veszünk, ki az illető szakmáknak két-három — minimum két — megkívánt ágából tesz vizsgálatot, legkedvezőbb esetben is középszámban tizennégy—tizennyolcz órai írásbeli munkát okvetlenül föl kell venni, melyhez például a classica studiumoknál még szóbeli is járul.

Nálunk egy-egy szigorlat a fő- és mellék-tárgyakból együtt rendszerint két óráig tart, s így csak nagyon kedvező eseteket véve is föl, az angol egyetemi vizsgálati rendszer nyolcz-kilenczszerte több munkát követel, mely munka bizonynyal háromnegyszerte biztosabb mutatója annak, hogy a jelölt mennyire birt behatolni szakmája minden rétegébe, s hogy annak mind közönséges, mind magasabb problémái fejtegetése által mely fokú szellemi expansiot birt tanúsítani. Eltekintve attól, hogy az írásbeli dolgozatok az elrepülő szónál a vizsgáló biztos ítéletének sokkal biztosabb irányadói; az angol rigorozumot a növendék tudásköre dynamometerének, ellenben a miénket inkább arithmometerének nevezhetném. Az angoloknál a növendékek felelete módja a tudomány-körnek megfelelő bő: nálunk mondhatnám gyorsírás, vagy telegraphszerű, melyből az idő rövidsége miatt nem lehet kivenni az író kezevonását, e vonásokban rejlő jellemet, mely rendszerint az író stíljének, gondolatmozgásának hű tükre.

Akár a szorgalomszaki, akár a rigorozumi végzett munkát tekintsük, az angol ifju a «hardworker» cathegóriájába esik. I. Napoleon mondotta volt Daruról, hogy «c'est un lion pour le travail». Ugyanazt elmondhatni az angol egyetemi tanulókról. Az athletikával foglalkozó ifjuval pedig úgy bántak el az University, mint Rousseau Emiljével: csónakázásra, vadászatra és a legfáradtságosabb időtöltésekre bocsátja, hogy edződjék és a nemi tévedésektől visszatartsa.

A mi egyetemi rendszerünk ezekkel szemben az ifjunak nemcsak elnézi a physikai gyakorlatokban szerfőlött hiányos életmódját, hanem szellemi petyhüdttségét is elősegíti a korai

szak-studiumokra való szorítással. Egyetemeink a kenyér-pályákra való nevelés kora kezdésével nemzik azt a bajt, melynek «overprofessionalism» az angol neve, s mely azt eszközi, hogy az ügyvédi, orvosi és tanári kart mintegy külön érdekeknek élő, mintegy specialis érdekek által elválasztott kaszttá idomítja, s a társadalom nagy részétől külön való szellemi színezetűvé, gondolkodásúvá teszi. A megszabott tantárgy-sorozat hallgatása a jogtani tanulókat egy mintájú gyári cikké változtatja, kikben nincs eredetiség, sem spontaneitás; szellemi resinájok csekély volta miatt egyáltalán nem tudnak egyebet azoknál a jól-rosszúl bemagolt compendiumoknál vagy kézikönyveknél, melyek oly távol állanak az oxfordi, a londoni egyetemi vagy University-collegiumi nem-gradiáltak forrástanulmányaitól, mint ég a földtől. A londoni egyetemen az orvostudori szigorlatok, sőt a «magister chirurgiæ» fokozati jelöltek vizsgálati fő tárgya a logika és morál-philosophia: ezzel szemben a mi rendszerünk semmi nemű reális, sőt avagy csak nominális kapcsolatot sem ismer el a philosophiai és orvosi tudományok között. Az angol joghallgatónak alaposan kell foglalkozni a philosophiai és történelmi studiumokkal: a mi joghallgatónk szigorlatán senkinek sem jut eszébe (a Pandekta és Digesta bizonyos része tanulmányozását nem is említve) olyas alapvető munkák tanulmányozása eredményeit követelni, mint a következők: Gibbon *Decline and Fall of the Roman Empire*. Thibaut *System des Pandekten-Rechts*. Savigny *System des heutigen Römischen Rechts*. Ortolan *Explication Historique des Instituts*, melyeket Cambridgeben a jogtudományi tripos-vizsgálatokon követelnek. A természettudományi szigorlatok jelöltjeivel Whewell *History of the Inductive Sciences*, *History of Scientific Ideas*, *Philosophy of Discovery*; Jevons *Principles of Science* s más ilyenmű művek tanulmányoztatása mind arra mutat, hogy a tudományok egyes körei miatt soha sem felejtkeznek el a philosophiai beható tanulmányokról. Ellenben nálunk az egyes szakkörök művelői mind inkább kezdik studiumaikból kihagyni a philosophiai kapcsolatot, s vele együtt kifelejtteni a kelesztő elemeket. Nemcsak tanulóink, hanem tanáraink között is minden nap szaporodik azoknak száma, kik a böleseleti studiumokat a haladást akadályozó uszálynak tartják, holott azok voltaképen finom aranyfonalszálak, melyeknek a szak-studiumok színtelen szöveteből

minden lépten-nyomon ki kellene látszani. Ez is egygyel több ok arra, hogy egyetemi hallgatónk nemcsak tudományban, de érzületben is a többségtől elpártoló dissenter legyen. Mindent összevéve, a mi egyetemi rendszerünk arida nutrix; ellenben Oxford és Cambridge nutrix leonum.

FELMÉRI LAJOS.

A VALUTAKÉRDÉS ÉS A KETTŐS VALUTA.

Korunk civilisatioja mindinkább megvalósítja a világ népeinek solidaritását. A műveltség terjedése közössé teszi az eszméket, az eszmék közössége lerombolja a szűkkeblű előítéleteket s a népek elszigetelt állásukból kikelve, egymásra támaszkodnak s közösen mozdítják elő az általános céljaik elérésére szükséges eszközöket s vállvetve alkotnak sorfalakat az általános érdekeket veszélyeztető külön érdekek támadása ellen.

A világ népeinek e solidaritása hozta létre a nemzetközi egyezményeket a mérték, a távirda, a póstaügy terén, ez fog létre hozni még sok más oly nemzetközi egyezményt, melyben általános világérdekek közös megvalósítása és biztosítása nyer sanctiót.

A világszellem e haladása egy téren sem művelhet nagyobb eredményeket, mint a közgazdasági forgalom terén, mely a közgazdaság örök törvényei szerint annál biztosabb, annál tökélyesebb, minél nagyobb körben, minél nagyobb szabadsággal mozoghat.

Azon nagy kérdések között, melyek napjainkban nemzetközi úton keresnek megoldást, bizonyára első helyen a valuta-kérdés áll. Az én véleményem szerint legalább ezt a kérdést más úton, mint nemzetközi úton helyesen és minden rázkódtatás nélkül megoldani nem lehet. Erre irányult azon kormányok célzata is, melyek ez idei április 19-dikére a párisi nemzetközi konferenciát összehívták.

Erről az értekezletről, az arra okot szolgáltató valutaváltságról és a valutakérdésnek nemzetközi szerződésen alapuló kettős valuta útján való megoldásáról akarok szólni.

I.

A csereforgalomnak, vonatkozzék az a megbecsülhető értékek bármelyikére, van két állandó közvetítője: az arany és az ezüst, melyek világszerte elfogadott értéköknél s az árak kifejezésére alkalmas voltuknál fogva régi időktől fogva közlismerésű mértékét képezik a forgalomba hozott árúknak, értékeknek.

A két nemes fémnek, mint fizetési eszköznek szerepét a legfőbb államok törvényhozásilag is szabályozák, akkép, hogy egyik államban az arany, másikon az ezüst, egyébütt egyik is, másik is, még pedig egymáshoz szorosan meghatározott értékviszony szerint, törvényes fizető eszköznek mondatott ki.

Anglia 1717-től 1816-ig az úgy nevezett optionalis rendszert fogadta el, mely szerint mindkét nemes fém, tudniillik az arany és az ezüst is törvényes fizetési eszközt képezett, még pedig 1 : 15₂ arányában; 1816. év óta pedig az aranyat tekinti törvényes fizető eszköznek; gyarmataiban Indiában, Canadában azonban az ezüst képezi a legal tendert; Ausztria-Magyarországban napjainkig, Németországban pedig 1873-ik évig ezüst érték volt érvényben; Franciaország, hol már a múlt században is mind a két fém törvényes fizetési eszközt képezett, 1803-ban a kettős értéket szentesíté, és pedig akkép, hogy meghatározván, hogy egy font arany 15¹/₂ font ezüsttel tekintetik egyenlő értékűnek, úgy az ezüstöt, mint az aranyat is, törvényes fizetési közegnek jelenté ki.

Franciaországhoz csatlakozott később Olaszország, Belgium, Svájc, majd Görögország, Spanyolország, Románia és Szerbia s 1865. évben kötötték az úgy nevezett latin uniót és kötelezték magokat a szerződő államok, hogy az arany és ezüst pénzt (a váltó pénz kivételével) egyenlő finomságban verik s 1 : 15¹/₂ arányában kölesönösen elfogadják. Ugyancsak a bi-metallismust fogadták el századunk elejétől fogva az éjszak-amerikai Egyesült Államok is, úgy azonban, hogy itt az arany és az ezüst közötti viszony 1 : 16₀₀₂ arányban majd 1837. évben 1 : 15₉₉₈ arányában határozatott meg. Az Egyesült Államokban 1873-ik évben megszüntették az ezüst kivevését s az aranyértéket fogadták el; 1878-ik évben azonban az állam ismét megkezdte az ezüst-pénzverést s azóta az Egve-

sült Államok ismét a kettős valutához tértek vissza. E legislativ intézkedések oltalma alatt a két nemes fém a múlt század közepétől fogva egész 1873-ik évig se magában, se egymáshoz való értékviszonyában nagyobb hullámzást nem mutatott; az arany úgy állott az ezüsthöz, mint 1 : 15⁸—1 : 15⁸-hoz.

Az 1873-ik évtől kezdve azonban egész napjainkig ez értékarány a legnagyobb ingadozást mutat s az ezüst előbb normalisnak tartott értékéből mintegy 14 százalékot veszített, s a jelzett arány úgy alakult, mint 1 : 17—1 : 20¹⁵.

Honnan származik a két nemes fém, mint értékmérő százados értékviszonyának fölzavarása s az ezüst értékesökkenése, mi módok és eszközök szükségesek ahhoz, hogy ez ingadozás megszűnjék s az ezüst elertektelenedésének eleje vétessék, ez képezi évek óta a közgazdasági elmélet és gyakorlat férfiai eszmecseréjének egyik legérdekesebb tárgyát. *)

A tények és eszmék ily áramlata között hívták össze Franciaország és az éjszakamerikai Egyesült Államok 1881-ik év ápril havára Párisba a nemzetközi pénzconferentiát, melynek céljául az arany és az ezüst, mint nemzetközi pénz használatának és e két pénz egymáshoz arányuló értékének megállapítását tűzték ki.

Az értekezleten, mely 1881-ik év ápril hó 19-én nyitott meg, részt vettek Anglia, Franciaország, Németország, Ausztria-Magyarország, Belgium, Dánia, Spanyolország, Olaszország, Görögország, Portugallia, Svájc, Oroszország, Sved és Norvégország és az éjszakamerikai Egyesült Államok küldöttei.

Az értekezlet célját s föladatának körét legjobban föltünteti azon questionnaire, melyet az tárgyalásaihoz vezérfonalúl kitűzött. Ez íme a következő :

*) A valutakérdés körül kifejlődött irodalmat kritikailag részletesen ismerteti dr. Wagner Adolf a tübingai *Zeitschrift* 1880. és 1881-ik évi folyamában. En jelen értekezésémhez Soetbeerne *Edelmetallproduction* s Arendtnek *Die vertragsmässige Doppelwährung* című műveiben foglalt adatokat, Schäfflénék *Internationale Doppelwährung* című művét s Newirthnek a jenai *Jahrbücher* 1881-ik évi folyamában megjelent értekezését használtam föl.

«I. Az ezüst értékének csökkenése és nagy ingadozása, mely az utóbbi években tapasztalható volt, káros hatással volt-e vagy sem a kereskedelemre s következképpen az általános jólétre?

Kíváncos-e, hogy a két fém közötti érték-viszony állandósítsa legyen?

II. Az előbbeni kérdés első részében említett jelenségek az ezüsttermelés növekedésének tulajdonítandók-e, avagy a törvényes intézkedéseknek?

III. Valószínű-e vagy sem, hogy ha az államok egy nagy csoportja közösen megegyezik a két nemes fém törvényes pénzdarabjainak szabad és korlátlan veretése iránt, melynek következtében egyenlő arány szerint fogna az arany és ezüst a pénzegységben érvényre jutni, hogy ez esetben a két nemes fém viszonylagos értékének ha nem is abszolút, de legalább igen szilárd stabilitását lehessen elérni?

IV. Ha az előbbeni kérdésre igenlő válasz adatnék, minő intézkedéseket kellene foganatba venni, hogy a két nemes fém egymáshoz való értékének ingadozását, minimumra lehessen szorítani? Például:

1. Kíváncos-e, hogy a szabadalmás jegykibocsátó bankok arra köteleztessenek, hogy az ezüst és arany rudakat, melyeket a közönség hozzájuk visz, mindenkor fix áron megvegyék? 2. Hogyan lehessen a közönséget ugyanez előnyhöz juttatni azokban az országokban, a hol nincsen szabadalmazott jegykibocsátó bank? 3. A pénzveretési díj tetszés szerinti, vagy legalább is egyforma legyen-e minden országban, a két fémre nézve? 4. Megegyezést kell-e létesíteni arra nézve, hogy a nemes fémek nemzetközi kereskedelme minden akadályoztatástól szabad legyen?

5. Ha elfogadtatik a bimetalismus, minő legyen az arány a tiszta arany és ezüst súlya közt pénzügyi egyezményben.

Mint e kérdések is jelzik, az értekezlet tárgyalásai az akadémiái discussio körét nem hághatták túl. — Positív javaslatot se az értekezlet, se annak egyes tagjai nem állítottak, nem állíthattak föl, mert az értekezleten részt vett államok nem akarták magokat már előre kötni és csaknem kivétel nélkül fontarták cselekvési szabadságukat, mint ez a hivatalos nyilatkozatokból minden kétséget kizáró módon kiderül.

Ausztria-Magyarország, mint ez Hegedüs Sándor, országgyűlési képviselőnek s a magyar kormány által a párisi nemzetközi pénzügyi értekezletre kiküldött megbízottnak a *Hon* című politikai napilapban megjelent tudósításából kitűnik, kijelenté, hogy kényszerforgalomban vagyunk s kötelezettséget semmi irányban nem vállalhatunk; kíváncsúnak tartjuk azonban, hogy az ezüst helyzete javíttassék, értéke helyreállíttassék. Franciaország és az Egyesült Államok a kettős valuta mellett nyilatkoztak. Anglia képviselője kijelenté,

hogy Anglia bimetallista conferentiában részt sem akart venni, csak miután az amerikai londoni követ kijelenté, hogy a «conferentián képviselt hatalmak a vita után megtartják teljes cselekvési szabadságukat», határozta el magát a conferentián való megjelenésre, de csak azért, hogy Anglia valuta-viszonyairól minden fölvilágosítást megadjon; de «utasításai nem engedik meg, hogy javaslatokra szavazzon»; csak élénk érdekléssel kíséri a vitát. India képviselője megjelenése által «kormányja nem fogadta el a britt India számára a bimetallista elvet» és, hogy elvonja felelősségét azon határozatoktól, melyeket esetleg a conferencia hoz, küldöttei nem lesznek fölhatalmazva a szavazásban részt venni. És habár a britt India államtitkára és tanácsa nem veli táplálhatni a reményt India valutájának radicalis reformja iránt; készek tekintetbe venni azon rendszabályokat, melyeket ajánlanak Indiának a vegre, hogy az ezüst értéke helyreálljon». Canada képviselője kijelenté, hogy a britt kormány arra utasítá, hogy a conferentián hozandó határozatokkal szemben kormányának teljes cselekvési szabadságát föntartsa. «Föl van hatalmazva szavazni; de ez nem præjudicál Canada jövő cselekvésének». Dánia képviselője kijelenté, hogy «kormányától utasításul kapta, hogy tartózkodjék annak vitatásától, mi módon lenne a bimetallista-rendszer szabályozandó». Svéd és Norvégország képviselői egyformán azt jelentek ki, «hogy csak azért vesznek részt a conferentiában, hogy arról jelentést tegyenek kormányuknak». Görögország képviselője kijelenté, «hogy a többi államok nyilatkozatai után constatalni kell, miszerint oly államot képviselvén, mely a monometalismust fogadta el, nem járulhat semmi oly rendszabályhoz, mely e rendszert változtatná. Részt vesz a tanácskozásokban és mindenről értesíti kormányát». Portugal képviselője is azt hangsúlyozta, «hogy kormányja teljes cselekvési szabadságot tart fön; ő maga egész tartózkodással lesz; nem szavazhat, mert kormányát kötné és nem adhat oly véleményt, mely arra a gondolatra vezethetne, hogy Portugal kormányja eltérhet magatartásától». Oroszország képviselője kijelenté, hogy «kormányja tekintetbe fogja venni a conferencia határozatait és más felől Oroszország valutaviszonyairól kész fölvilágosításokat adni; de egyszersmind az orosz kormány egészen föntartja véleményét e tárgyban és semmire sem kötelezi magát

cselekvése szabadságára nézve, a conferentia határozataival». Svájc képviselője kijelenté, hogy ad audiendum és ad referendum vesz mindent, meghallgatja az egybehívó kormányok indokait; folytonosan utasításokat kér kormányától, különben is ez csak azért küldte őt, mert a conferentiát előkészítő természetűnek tartja, melynek az a célja, hogy egy elfogadható szerződéshez alapot keressen. Egyébiránt ragaszkodik a latin unióhoz.

A legnevezetesebb azonban a Németbirodalom nyilatkozata. Ennek képviselője kormánya nevében a következő nyilatkozatot tette: Midőn a császári kormány e bimetalлистikus alapon álló conferentiában részt vesz, nem szándékozik szabad elhatározását semmiféle irányban sem megkötni, megbizottainak nyilatkozatai tehát nem tekinthetők kötelezőknek, ezek csak alapjául szolgálhatnak a későbbi tárgyalásoknak. Ha Németország a hetvenes évek elején ezüstértékét megtartotta volna vagy a kettős valutát elfogadta volna, akkor más államok annál bizonyosabban behozták volna az aranyvalutát, mert a német kettős valuta megkönnyítette volna az ezüst eladását. A beható megfontolás után elhatározott pénzreform ma már nagyon előre haladt, a mennyiben 44 millió márka költséggel 1747 millió márk aranypénzt vertek és 1080 millió márk régi ezüst pénzt vontak ki a forgalomból, a még forgalomban levő tallérok értéke nem tehető többre 500 millió márkánál. A pénzreform által a német pénzügy javult. Daczára azonban annak, hogy Németország pénzügyi helyzetét biztosnak tartja, nem ismeri félre az ezüst időközben beállott elértéktelenülésének hatásait. A nyilatkozat tagadja, hogy az ezüst elértéktelenülését a német pénzform idézte elő, de a tény létezését elismeri. Az ezüst rehabilitatioja kívánatos és elismeri, hogy azt az ezüst szabad kiverése által, a conferentián képviselt legnépesebb államokban, az arany és ezüst között megállapított értékviszony alapján teljesen el lehet érni. Hogy e cél eléressék, a német császári kormány kész a következő engedményekre, úgy mint 1. Bizonyos számú évig teljesen megszünteti az ezüst-eladást. 2. Egy későbbi időszakban csak korlátozott mértékben és oly csekély mennyiségben eszközli azt, hogy a piacz ne legyen az által elhalmozva. Mindkét terminus megállapítása későbbi alkudozás tárgya lenne; minek megvitatására, a nyilatkozat végén, a küldöttek késznek nyilat-

koznak. A 3-dik concessio az, hogy a német kormány esetleg kötelezné magát, hogy az 5 márkás aranyat (huszonhét és háromnegyed millió) és 5 márkás birodalmi jegyet (negyven millió) bevonja. Ezenkívül az 5 és 2 márkás ezüst (71 és 101 millió márk) pénzt bevonná és újra olvasztaná; a két fém közötti arány alapjául az $1 : 15\frac{1}{2}$ vevén, holott most $1 : 14$ van véve.

Nem állván rendelkezésemre a kormányi nyilatkozatok eredeti szövege, azok horderejét minden irányban megítélni nem bírom, azokhoz tüzetesen akkor lehet szólni, ha Hegedüs részletes jelentése előttünk fekszik.

Rám a jelzett kormányi nyilatkozatok azt a benyomást teszik, hogy a kormányok az értekezletet egyszerűen elértekezletnek vették, azért burkolták nyilatkozataikat a határozatlanság homályaiba.

Valóban, e nyilatkozatokban minden van, csak világosság nincs, mindent ki lehet belőlük olvasni csak azt nem, hogy minő legyen hát a kérdésnek nemzetközi megoldása.

Anglia, Svéd és Norvégország, Portugallia és Görögország s egyáltalán az arany valutával bíró államok, mintha a két nemes fémnek actualis helyzete által érdekeiket sértve nem találnák, nem nagy súlyt látszanak helyezni a kérdésnek nemzetközi egység útján való megoldására, mert ők izolált állásukban is elég erősnek tartják magokat, hogy a két nemes fém érték hullámzása által kárt ne szenvedjenek; Amerika, Franciaország és a latin unio államai, valamint a papírpénzzel bíró államok Oroszország, Olaszország, Spanyolország s Ausztria-Magyarország azonban hajlandóságot mutatnak a két nemes fém egymáshoz való viszonyának nemzetközi úton meghatározására.

Egészen más irányban mozog azonban a német birodalom nyilatkozata. Németország a valutaválság kiinduló pontja, érzi, bár tagadja, hogy az ezüst demonetisálása oly hátrányokkal jár, melyeket az egyetlen aranyérték előnyei paralizálni nem bírnak. Ezért állott meg az aranyértékre való átmenetel közben, ezért szünteté meg 1879-ben ezüstkészletének eladását, s ezért hajlandó segédkezet nyújtani oly rendszabályokhoz, melyek az ezüst elértéktelenedését megakadályozzák. Igaz ugyan, hogy a német kormány nyilatkozata oda is magyarázható, hogy a kettős értéknek tett concessiót csak arra

akarja fölhasználni, hogy ezüst készletétől minél előnyösebb módon szabaduljon; de mind a mellett is tény marad az, hogy az aranyvaluta által okozott bajait a kettős valuta által kívánja orvosolni.

Egyébiránt a kormányok talányszerű nyilatkozataihoz, ha nem is világos, de jellemző commentárt szolgáltatottak a conferentián kifejtett eszmecserék folyamán az egyes kormányképviselők által kifejezett nézetek, vélemények.

Franciaország képviselői, Cernuschi, Denormandie, Amerika képviselői, Danahorton, Ewart, Oroszország képviselője Thørner, Hollandia képviselője Vrolik és Pierson, az osztrák-magyar monarchia képviselője gróf Khuefstein, sőt India és Canada képviselői is oly véleményt nyilvánítottak, melyből kitűnik, hogy ez államok vezéregyéniségei a bimetallismus hívei; Svájc ragaszkodik a latin unióhoz, Belgium elszakadása attól nem valószínű, sőt az aranyértékkel bíró államok képviselői is kinyilatkoztatták, hogy az ezüstnek elértéktelenedését nem kívánják. Anglia képviselője, Reay, kívánja, hogy a kettős valuta minél nagyobb körben elfogadtassék s bár kormányának a bimetallista unióhoz való hozzájárulását nem helyezheti kilátásba, arról azonban biztosíthat, hogy Anglia, a bimetallismus iránt jól fölfogott érdekeinél fogva s már csak gyarmataira való tekintettel is, jó akarattal leend.

Ily körülmények között, ha a párisi nemzetközi valutaconferentián nem érett is meg a nemzetközi pénzegység eszméje, de érelve s előbb vive lett az.

Nem is szükséges, hogy ennek igazolására másra hivatkozzunk, mint arra, hogy a conferentia tagjai nem akarták, hogy e nemzetközi értekezlet a hiányos, vagy helyesebben tartózkodó kormányi instructiók alapján hozzon egy elméleti becsesel bíró határozatot, hanem szükségesnek találták, hogy elnapoltassék ez, hogy a kormányoknak alkalmuk legyen, képviselőik nyilatkozatait s esetleg a bankokat s az illető országok szakférfiait meghallgatni, s ez alapon saját szempontjokból határozni s az újonnan összeülő értekezletre képviselőiket positiv instructióval ellátni.

A conferentia elnapolása tehát a nemzetközi valutaszövetkezés eszméjének fel sikere.

A conferentia május hó 19-én tartott ülésén június hó 30-ig napolta el magát. Ez idő ily nagy kérdés elhatározásá-

hoz bizonyára rövid. A dolog azonban sürgető. A bizonytalanság minden napja új és új anyagot vethet föl, mely a valutaingadozáshoz tápot nyújthat.

Vizsgáljuk hát a kérdést, keressük a leghelyesebb megoldási módozatot.

Nálunk a valutakérdés eddig nem igen volt vitatva. Kautz Gyula hozta azt többször szóba, így legutóbb egyik értekezésben, az akadémia múlt évi november 8-án tartott ülésén, ismert elmeéllel és tág ismerettel jellemzé a monometallismus és bimetallismus főbb tanait; de azon reszszel, melyben, mint előre jelzé, az aranyérték helyességét fogja kifejteni, még adós. Így talán nem lesz fölösleges, ha én, az én gyöngé erőmmel kísérlem meg a kérdést, bár más szempontból, megvilágítani.

II.

A valutakérdés nem abstract kérdés. Tényekkel állunk szemben, a melyekkel annak megoldásánál számolnunk kell. A forgalomnak szüksége van értékmérőre, mely maga is értéket képviseljen, mely az egész világon, úgy a nagy, mint a kis forgalomban előforduló árúk értékét lehetőleg egy arányban fejezze ki, melynek értéke lehető legkisebb hullámnzásnak legyen alávetve, mely könnyen megőrizhető, könnyen szállítható s a megsemmisülésnek a lehető legkisebb mérvben kitéve legyen.

Ilyen értékmérőként ismertetik el századok, sőt évezredek óta az arany és az ezüst.

E két nemes fém nem pusztán árú, hanem egyszersmind százados szokások és törvények által szentesített törvényes pénzürték is, melynek forgalmi becséhez az állami törvényhozasok sanctiója is járult.

A két nemes fém termelése tetszés szerint nem fokozható; úgy egyik, mint a másik termelésének korlátokat szabnak a geologiai viszonyok, melyek lehetségessé teszik ugyan, hogy a véletlen szerencse egyik vagy másik termelésének nagyobb lendületet ad, de az eddigi tapasztalatok szerint sem attól nem lehet tartani, hogy termelésök végleg megszűnik, sem attól, hogy egyik vagy másik oly mérvben termeltethetik, hogy értékvesztett tárgygyá legyen.

E tények és körülmények alapján alakult meg az arany-
nak és az ezüstnek, mint pénznek, mint értékmérőnek világ-
uralma.

A két nemes fém értéke magában véve s egymáshoz
irányuló viszonya nem volt ugyan mindig ugyanaz, sem a
helyre sem az időre nézve; az arany és az ezüst eltérő érték-
kel bírt és bír az egyes országokban s egymáshoz való érték-
viszonyuk koronként és helyenként változik. Az ezüst, külö-
nösen mint viszonylagos értékben kisebb, de mennyiségben
nagyobb, az arannyal szemben lassú értékcsökkenésen ment
keresztül; de ez értékcsökkenés egyes nagyobb mérvű terme-
lési lendületek, mint Amerika fölfedezése s különösen a perui
és mexicói ezüstitányák megnyílása és nagyobb mérvű hábo-
rús viszonyok kivételével nagyobb ingás nélkül történt.

A két nemes fém egymás közötti értékaránya ugyanis
Amerika fölfedezése óta a következő volt. Az arany értéke úgy
viszonylott az ezüsthöz : *)

1492. évben	1 : 11
1520. „	1 : 10 ⁷⁵
1600. „	1 : 11 ⁸⁰
1640. „	1 : 14
1700. „	1 : 15 ²⁷
1750. „	1 : 14 ³³
1790. „	1 : 14 ⁷⁶
1800. „	1 : 15 ⁴²
1850. „	1 : 15 ⁸³
1860. „	1 : 15 ³⁶
1865. „	1 : 15 ⁴⁴
1870. „	1 : 15 ⁵⁷

Látni való tehát, hogy másfél évszázad alatt, egész a
legutóbbi időkig, állandóvá vált a két nemes fém között a
XVIII. század elején megalakult értékviszony, vagyis egy font
arany mintegy 15³ font ezüsstel vétetett egyenlő értékűnek.

A két nemes fém önmagában rejlő s egymáshoz viszo-
nyuló értéke azonban a 70-es évek óta tetemesen megváltozott
s az ezüst értékében mintegy 14—15 %^o-kot vesztett. A lon-
doni piaczi árak szerint ugyanis egy uncia ezüst ára pencek-
ben volt átlag:

*) La question monétaire E. Fournier des Flaix a *Journal des Economistes* 1881 májusi számában.

1851. évben	61	penc
1856. "	$61\frac{5}{16}$	"
1861. "	$60\frac{13}{16}$	"
1866. "	$61\frac{1}{8}$	"
1871. "	$60\frac{9}{16}$	"
1872. "	$60\frac{1}{9}$	"
1873. "	$59\frac{1}{4}$	"
1874. "	$58\frac{5}{16}$	"
1875. "	$56\frac{3}{4}$	"
1876. "	$53\frac{1}{16}$	"
1877. "	$54\frac{3}{4}$	"
1878. "	$52\frac{5}{8}$	"
1879. "	$52\frac{1}{8}$	"
1880. "	53	"

Az ezüstnek ily nagy mérvű árhanyatlása mellett kellett következni a közte és az arany között fönnállott értékarány megváltozásának is, mit a következő táblázatos kimutatás eléggé mutat. Az arany értékének az ezüsthöz való értékaránya volt ugyanis:

1873. év	I. felében	1 : 15 ₇₈
1873. "	II. "	1 : 16 ₀₇
1874. "	I. "	1 : 16 ₀₅
1874. "	II. "	1 : 16 ₂₈
1875. "	I. "	1 : 16 ₆₂
1875. "	II. "	1 : 16 ₀₉
1876. "	I. "	1 : 17 ₆₅
1876. "	II. "	1 : 17 ₉₀
1877. "	I. "	1 : 17 ₀₇
1877. "	II. "	1 : 17 ₃₂
1878. "	I. "	1 : 17 ₄₆
1878. "	II. "	1 : 18 ₃₅
1879. "	I. "	1 : 18 ₆₃
1879. "	II. "	1 : 18 ₀₃
1880. "	I. "	1 : 18 ₀₇
1880. "	II. "	1 : 18 ₀₀
1881. "	ápril havában	1 : 17 ₈₈

Ezek egyébiránt csak az évi átlagok. A két nemes fém egymás között való értékarány-hullámzásait legjobban mutatják azonban, ha az értéktávolodásnak legszélső végpontjait vesszük. A legközelebbi öt év alatt ugyanis az ezüst értékaránya az aranyéhoz a szélsőségeket véve a következő maximális és minimális tételekben váltakozott: *)

*) Soetbeernek a jenai *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* című folyóirat 1881 évi. 4. füzetében megjelent adatai szerint.

	Legmagasabb :	Legalacsonyabb :
1876-ban	16 ₈₀ : 1	20 ₁₅ : 1
1877-ben	16 ₁₉ : 1	17 ₆₃ : 1
1878-ban	17 ₀₇ : 1	19 ₀₅ : 1
1879-ben	17 ₅₄ : 1	19 ₃₀ : 1
1880-ban	17 ₈₈ : 1	18 ₂₇ : 1

Látni tehát, hogy az ezüst elértéktelenedése a legnagyobb mérvet 1876-ik évben öltött. Ez év július havában egy uncia ezüst ára 47 $\frac{1}{2}$ pencre szállt alá.

Nézzük már most, hogy honnan van az ezüst ily nagy mérvű ársüllyedése s az aranyhoz való értékviszonyának ily nagy mérvű változása.

A kérdés iránt megindult tudományos nyomozások egyezően az angol parlament által kiküldött enquete nyomozásainak eredményével a következő négy főpontban adják meg a feleletet. E szerint az ezüst értékesökkenésének fő okai a következők:

1. a két nemes fém nagy mérvű termelése;
2. az ezüst Kelet-Ázsiába való kivitelének kevesbedése;
3. a német birodalomnak az arany valutára való átmenése és ezüst készletének tömegesen piacra dobása;
4. a latin pénz-unio államaiban az ezüst verésének megszüntetése.

Vizsgáljuk közelebbről mind e négy fő okot s állapítsuk meg, hogy főleg melyik okozta a négy közül a létező valutaválságot, hogy így rámutatván a baj okára, levonhassuk abból a valutakérdés megoldásához szükséges elméleti és gyakorlati következtetéseket.

A valutaválság első fő okául a két fém termelési viszonyaiban beállott változások hozatnak föl. Erre nézve mindek előtt ide igtatjuk Sœtbeer nyomán az arany- és ezüst-termelés négyszázados eredményét:

Aranytermelés.

Évszak:	Összesen 1000 márkban:	Évi termelés átlaga:
1493—1520	453,096	16,182
1521—1544	479,424	19,976
1545—1560	379,872	23,742
1561—1580	381,660	19,083
1581—1600	411,800	20,590
1601—1620	475,420	23,771

Évszak:	Összesen 1000 márkban:	Évi termelés átlaga:
1621—1640	463,140	23,157
1641—1660	489,360	24,468
1661—1680	516,706	25,835
1681—1700	600,680	30,034
1701—1720	715,360	35,768
1721—1740	1.064,660	53,233
1741—1760	1.373,240	68,662
1761—1780	1.155,340	57,767
1781—1800	992,680	49,634
1801—1810	496,000	49,600
1811—1820	319,320	31,932
1821—1830	396,630	39,663
1831—1840	566,060	56,606
1841—1850	1.527,770	152,777
1851—1855	2.755,535	551,067
1856—1860	2.874,505	574,001
1861—1865	2.582,465	516,493
1866—1870	2.677,000	535,400
1871—1875	2.380,915	476,183
1876	—	479,095
1877	—	510,118
1878	—	512,401
1879	—	437,625

Ezüsttermelés.

Évszak:	Összesen 1000 márkban:	Évi termelés átlaga:
1493—1520	236,880	8,460
1521—1544	389,664	16,236
1545—1560	897,408	56,088
1561—1580	1.078,200	53,910
1581—1600	1.508,040	75,402
1601—1620	1.522,440	76,122
1621—1640	1.416,960	70,848
1641—1660	1.318,680	65,934
1661—1680	1.213,200	60,660
1681—1700	1.230,840	61,542
1701—1720	1.280,160	64,008
1721—1740	1.552,320	77,616
1741—1760	1.919,320	95,966
1761—1780	2.349,860	117,493
1781—1800	3.164,620	158,231
1801—1810	1.609,470	160,947
1811—1820	973,390	97,339
1821—1830	829,010	82,901
1831—1840	1.076,610	107,361
1841—1850	1.404,750	140,475
1851—1855	797,505	159,501

Évszak :	Összesen 1000 márkban :	Évi termelés átlaga :
1856—1860	814,490	162,898
1861—1865	991,035	198,207
1866—1870	1,205,175	241,035
1871—1875	1,775,480	354,496
1876	—	425,650
1877	—	436,977
1878	—	468,459
1879	—	460,247

Röviden egybefoglalva az összeredményt Sœtbeernek a Jenában megjelenő *Jahrbücher für die Nationalökonomie und Statistik* idei negyedik füzetében közölt összeállítása szerint, melybe combinatio útján az 1880-ik évi termés is számításba vétetett, termeltetett millió márkban :

		arany :	ezüst :
1493. évtől	1850. évig	13,104 ₅	26,911 ₄
1850. "	1880. "	15,641 ₉	7,830 ₇
	Összesen	28,746 ₄	34,742 ₁

Ez arany- és ezüsttermésnek *) azonban csak egy része veretett pénzzé ; Sœtbeer szerint 1880. év október havában China, Japán és India számításán kívül hagyásával 131 milliárd márk aranypénz, s 84 milliárd márk ezüstpénz lett volna forgalomban ; minthogy azonban Sœtbeer e három nevezetes nemesfém-fogyasztó államot számításán kívül hagyja, azt hiszem helyesebben felel meg a valóságnak Burchard amerikai bányai ügyi igazgató számítása, ki az aranypénzt 11,841 millió márkra, az ezüstpénzt pedig 10,428 millió márkra teszi.

A két nemes fém termelésének áttekintése szembeötlőleg mutatja, hogy a két nemes fém termelésében a legnagyobb-szerű változás a legutolsó három évtizedre, vagyis az 1850—1880. évek közötti időszakra esik.

A XV-ik századtól egész 1850-ik évig vagyis 358 év alatt

*) Hogy mily csekély részt veszünk mi a nemesfém-productiókban, kitűnik abból, hogy Magyarországon termeltetett forint értékben :

	arany :	ezüst :
1865:	2.326,074	2.352,805
1870:	2.001,158	1.841,020
1875:	2.199,881	1.911,209
1879:	2.223,143	1.679,488

összesen nem termeltetett annyi arany, mint a legközelebbi 30 év alatt (1850—1880); s ugyancsak e 30 év ezüsttermelése a megelőző negyedfél század termelésének mintegy 21 % -val ér föl; e szerint az utóbbi harmincz év alatt az arany több, mint megkétszeröződött, míg az ezüst csak mintegy $\frac{1}{5}$ részszel szaporodott.

A két nemes fémnek az utóbbi harmincz év alatti termelési arányai két időszakra oszlanak. Az arany termelésének óriási lendülete az 1850. és 1870-ik évi időközre esik, előidézte a californiai és ausztraliai aranybányák fölfedezése által. Az ezüst termelésének lendülete pedig 1865-ik évben az amerikai Egyesült Államokban levő ezüstitbányák megnyitásával és nagy mérvű kihasználásával kezdődik.

Nézzük már most minő hatással volt e két korszak a valutaviszonyokra és a két nemes fém egymás közötti értékviszonyára.

Mint adataink mutatják, az első időszakban az aranytermelés addig ismeretlen mérésekben emelkedett és mégis az arany értékben nem súlyodt és így a közötté és az ezüst közt levő értéknel az agio 1850—1870 között némi ingadozással maradt ugyanaz. Honnan van e jelenség? Onnan, hogy a californiai és ausztraliai aranybányák termése nem haladta túl a forgalmi élet igényeit, vagyis a bőséges mértékben termelt arany kellő elhelyezést talált; az arany kereslete a fokozott kínálat mellett is maradt az, a mi volt, és így magában és az ezüsthöz viszonyuló értékében is ingadozás nem állott be.

Ezt főleg azon két körülmény szülé, hogy a népek vagyonosodásával és lélekszám szerinti szaporodásával növekedett az aranykereslet; más részről meg a főbb államok egyike sem változtatta meg valuta-törvényét.

Francziaországban a második császárság luxus-szeretete a fényűzést kiterjeszté Európa minden államára. Ez általános luxus-iránynyal lépést tartott az általános vagyonosodás terjedése. Csakugyan látjuk, hogy az arany, mely előbb a nagy vagyonú osztályok ünnepi fényének díszje volt, most közhasználativá vált; a szerény munkás osztálytól elkezdve föl a milliók uraiig mindenütt honos e nemes fém. E körülmény az aranynak ipari czeleokra való fölhasználását vonta maga után s azok, a kik az ötvenes és hatvanas években attól tartottak,

hogy a californiai és australianai bányák aranya a pénzverdekbe kerül, s aranypénz-áradatot idéz elő, csalogtat.

Egyébiránt, hogy az aranytermelés mily mérvben használatik föl ipari czélokra, mindennél jobban bizonyítja az, hogy Burghardtnak, az éjszakamerikai Egyesült Államok fő bányagazgatójának kimutatása szerint 1870-ik évben csak 11s milliárd márk aranypénz volt világforgalomban, holott az aranytermelés csak az utóbbi negyedfélszázad alatt meghaladta a 287 milliárd márk értéket.

E körülményeknél fogva a két nemes fém egymás közötti százados értékrelatioja (1 : 15s) egész 1870-ik évig változatlan maradt a californiai és australianai aranybányák dús hozadékai daczára is.

E változatlanságot azonban az aranynak ipari czélokra való fölhasználásán kívül főleg annak köszönhetni, hogy a nagy államok valutatörvényeiket nem változtatták meg.

Volt ugyan erős agitatio a valuta-változtatás mellett; némelyek attól tartottak ugyanis, hogy az arany a túlságos productio következtében el fog értéktelenedni, ezek tehát az ezüst valuta mellett voltak; mások meg az aranynak nagy mérvű megszorodása következtében elérkeztnek látták az időt, hogy az arany fogadtassék el világszerte pénzürtékül. De ez agitatio minden mélyebb nyomok nélkül múlt el. Hollandia ugyan az arannyal túlradástól való felelmeben aranyvalutáját ezüstre változtatá át, de ez országnak az ezüstvalutára való átmenetele s az arannyal való túlárasztástól való felelme mind a mellett is a két nemes fém között nagyobb értékhullámzást nem okozott, mert mint Arendt*) bebizonyítja, elhárítá azt Franciaország a maga kettős valutájával, mely lehetségessé tévé, hogy az arany Hollandiából Franciaországba vándorolhasson s mert ott az arany fix értékben 1:15½ arányában fogadtatott el: a két nemes fém értékrelatiojának föl-zavarása nem következett be. Hasonlókép mélyebb nyomok nélkül múlt el az aranyvaluta mellett való agitatio is, mert igaz ugyan, hogy az 1867-ik évi párisi nemzetközi pénzconferentia elfogadásra az aranyértéket ajánlá s e conferentia határozata nyomán 1868-ik évben Ausztria és Magyarország utasíták is kormányaikat, hogy az aranyérték behozatala iránt a törvényhozás

*) Arendt: *Die vertragsmüssige Doppelwährung.*

elé törvényjavaslatot terjeszszenek, de ennek a határozatnak az akkori 248⁰/₀-kos ezüstagio mellett nem lehetett érvényt szerezni, azért a dolog nálunk abban maradt.

Ily körülmények között az aranytermelésnek az 1850—1870 évek alatt fölmutatott rendkívüli eredményei az arany és az ezüst között megalakult százados értékviszonyt érintetlenül hagyták.

A két nemes fém közötti értékhullámlás és az ezüst értékcsökkenése a 70-es évekre esik. Itt kell tehát a baj okát keresni.

Az éjszakamerikai Egyesült Államokban 1865 táján megnyitott ezüst bányák az ezüst évenkénti termelését, mint a fent közlött táblázat mutatja, 1870 óta az előbbi évek termelésének kétszeres, háromszoros összegére szaporította. Ez azonban magában véve ép oly kevésbé idézett volna elő a két nemes fém között értékhullámlást, mint nem idézett elő 1850—1865-iki évek alatt az aranytermelés tulproductiója sem, mert az ezüsttermelésnek az 1865—1880-ik évek közötti nagy mérvű lendülete magában véve ép oly kevésbé bírta volna az ezüst értékét csökkenteni, és annak viszonylagos értékét az aranyéval szemben alább szállítani, mint nem bírta az aranynak 1850—1870-iki évek közötti bőséges termelése az arany értékét devalválni. A nevadai ezüstabányák gazdag termelése eloszlott a világforgalomban s Európa az ezüsstel való elárasztás miatt, akkor, midőn az ezüstár a legalacsonyabb ponton állott, éppen nem panaszkodhatott. Ugyanis Arendt adatai szerint 1876-ik évben, midőn az ezüstár hanyatlása tetőpontját érte el, Európába behozatott ezüsten 13₃₈ millió font sterling. kivitetett innen 12₉ millió font sterling; e szerint a behozatali többlet csak 0₆₃ millió font sterlinget tett, holott 1873-ik évben, tehát midőn az ezüst értékhanyatlása csak kezdődött, 12₉₉ millió font sterling volt az ezüstbehozzátal, 9₈₃ millió font sterling a kivitel, e szerint a behozatali többlet 3₁₆ millió font sterlinget tett.

Mindezek bizonyítják hát, hogy az ezüst értékesökkenésének első sorban nem az ezüst tulproductiója az oka. Két más döntő körülmény jött azonban közbe, melyeknek egyike az ezüst keresletét megszorítja, a másik pedig annak kínálatát mód nélkül kiterjeszté; az előbbi körülményt Kelet-Ázsia ezüstszükségletének apadása, az utóbbit pedig a német pénzreform idézé elő. Ezekben fekszik a baj főoka.

Az ezüst keresletét a 70-es években megszorítá az, hogy India ez években háromszor kevesebb ezüstöt vitt ki magához, mint az 50-es és 60-as években.

Az 1855—1866. évek között ugyanis Indiába, vasútjainak kiépítésére, valamint gyapotért és selyemért rendkívüli ezüstmennyiség szivárgott ki Európából; ez év után azonban India kereskedelmi bilancza mindig kedvezőtlenebbé s ingadozóbbá válik Európával szemben, egy részről azért, mert Amerikában a polgárháború viszállyai kiegyenlítettén, az amerikai gyapot ismét megjelenhet az európai piacokon és a selyemtermelés akadályai is elhárítva vannak, más részről meg Indiát a 70-es évek óta elemi csapások és azok szülte kedvezőtlen termési viszonyok látogatják s India mind nagyobb mérvben lesz adósa Európának. E viszonyok hatása alatt, míg az ezüstnek Európából Indiába való kivitele

	1856—1860	67.110,000	font	sterlingre
	1860—1865	65.185,000	"	"
ment,	1866—1870	21.460,000	"	"
	1871—1875	26.210,000	"	"
	1871—1879	37.350,000	"	"
szállott alá.				

India kedvezőtlen közgazdasági helyzetéhez járult még állami pénzügyeinek hanyatlása, s államadósságainak szaporodása. India államadóssága 1857-ik évben még csak 52as millió font sterlingre ment, 1879-ik évben azonban már 138as millió font sterlingre emelkedett. Ez államadósságok kamataihoz járulnak a vasúti kötvények kamatai, évenként mintegy öt millió font sterling. E fizetéseinek teljesítésére az indiai kormány 1870-ik év óta Londonban váltókat, úgy nevezett «India councils bills» bocsát ki az indiai állampénztárakra, melyekkel lehetségessé válik az Indiában teljesítendő fizetéseket készpénz használata nélkül kiegyenlíteni. Hogy mily ropant összegekben hozatnak forgalomba e váltók, kitűnik a következőkből. Kibocsátott ilyen váltó márk értékre átszámítva:

1870:	139.600,000	1875:	247.800,000
1871:	206.200,000	1876:	253.800,000
1872:	278.800,000	1877:	202.600,000
1873:	265.800,000	1878:	278.980,000
1874:	216.800,000		

India kedvezőtlen gazdasági helyzete s e kormányi váltók minden esetre rendkívüli fontos s maradandó tényezőkként tekintendők India ezüstkeresletének és szükségletének apasztására nézve; bár az is áll, hogy India ennek daczára sem fog még soká megszűnni az ezüst legnevezetesebb piacza lenni, mert kereskedelmi bilancza valószínűleg még hosszú évtizedekre nézve activ fog maradni Európával szemben; s gazdasági viszonyainak javulása következtében, ha nem is oly arányokban, mint 1856-tól 1866-ig terjedő időközben, de nagy mérvben fogja fölszívni Európa ezüstkészletét.

Annyi azonban bizonyos, hogy bár India ezüst szükségletének megkevesbedése nevezetes befolyással bírt az ezüst értékesökkenésére, de a valutaválságot sem elő nem idézte, sem el nem mérgesíté azt.

Az ezüst értékesökkenésének legfőbb okát, véleményem szerint is, Németországnak az 1871. és 1873-ik évi törvények alapján megindított valuta-rendezkedésében és a latin pénz-unio államainak az ezüstpénz verését megszüntető actiójában kell keresni s lehet megtalálni.

Ezekkel kell még közelebbről foglalkoznunk.

A német birodalomnak az aranyvalutára való átmenetelét maga a német kormány a párisi nemzetközi pénzconferentia elé terjesztett emlékiratában a következőkép adja elő:

«Az 1871. december 4-iki és 1873. július 9-iki törvények által hozott be Németországba az egyedüli aranyérték az 1871-ig a legtöbb német államban fönnállott ezüstérték helyébe. Az aranyárka egy font kilencz tized finom minőséget tartalmazó aranynak 125 $\frac{1}{2}$ részét képezi és húsz, tíz és öt márkás darabokban veretik. Magán kiverési jog annyiban létezik, hogy magán egyéneknek jogukban áll egy font finom arany után, három árka díj lefizetése mellett, húsz márkás darabokat veretni a saját számájukra.

Váltópénz a birodalmi ezüst-, álny- és rézpénz.

Az ezüstpénz (öt, két és egy márkás darabok és ötven és húsz filéres darabok) finom ezüst fontja 100 árka; a vevítési viszony 900 rész ezüst és 100 rész réz, úgy hogy 90 árka ilyen pénzlen egy fontot nyom.

Az ezüstpénz egész viszonya egyelőre csak annyi lehet, hogy a birodalom lakosságára fejenként tíz árka essék. Senki sincs kötelezve húsz árka ezüstpénznél többet fizetésképen elfogadni; ellenben elfogadtatik e pénz fizetésképen a birodalmi és országos pénztáraknál és kívánatra hivatalosan kijelölt pénztáraknál kicserélhető aranypénzzel.

Miután nem volt lehetséges a szövetségi államok pénzeit egy-

szerre kivonni a forgalomból és új birodalmi pénzzel helyettesíteni, a fönntemlített törvények által egy a kettős értékhez hasonló intézkedés történt, mely szerint a régi országos pénz, a tallért három márka aranyban számítva, elismertetett fizetési eszköznek. Ez oly számítás, mely a két ércz értékének $1 : 15\frac{1}{2}$ viszonyán alapszik.

E pénzreform végrehajtására 1880 végeig birodalmi aranypénzekben kiveretett 1.747.239,095 márka, ebből 1.270.509,920 márka húsz márkás darabokban, 448.759,250 márka tíz márkás darabokban és 27.969,925 márka öt márkás darabokban. Birodalmi ezüstpénzekből az 1875 december 1-én megállapított lakosság alapján, mely a német birodalomban 42.727,000 főre rugott, 1880 végeig kerek 427 millió márka veretett ki, alanypénzekből kerek 35 millió márka és rézpénzekben kerek 9 $\frac{1}{2}$ millió márka.

Ellenben régi tartományi ezüstpénzekből birodalmi számlára 1880 végeig egészben 1.080.48 $\frac{1}{2}$,138 márka vonatott be. Ebből 1. a pénzverdeknek átadatott birodalmi ezüstpénzek kiverésére: a) birodalmi számlára 382.501,331 márka, b) értékmegtérítésre 183,510 márka (2,034 font finom ezüst), összesen 382,684,841 márka.

2. Ezüst rudakká beolvasztatott 697.797,069 márka és pedig 7.474,644 font finom ezüst olvasztási eredménynyel.

Az olvasztási eredményből eladatott birodalmi számlára 7.102,862 font finom ezüst, birodalmi pénzek kiverésére felhasználtatott 32,429 font finom ezüst, úgy hogy 339,353 font finom ezüst van állományban, mi még most is a birodalmi kormány birtokában van, miután az ezüst-eladások 1879 májusában megszüntetettek és azóta nem is esz-közöltettek eladások.

Az eladott 7.104,896 font finom ezüstnél, beleértve a fönntebbiek szerint a pénzverdeknek értékmegtérítés mellett átengedett 2034 font finom ezüstöt, az eladások így alakultak:

Év:	font finom ezüst:	érték márkában:	1 fon: finom ezüst márkában:
1873	105,923 ₃₇₂	9.296,882 ₇₇	87 ₇₇
1874	703,685 ₁₇₅	61.139,670 ₂₀	86 ₈₈
1875	211,989 ₅₉₄	18.208,449 ₀₈	84 ₆₉
1876	1.211,759 ₂₉₄	93.936,482 ₃₇	77 ₅₂
1877	2.868,095 ₅₃₃	230.424,238 ₅₁	80 ₇₇
1878	1.622,698 ₄₀₃	126.203,852 ₆₈	77 ₇₇
1879	377,744 ₇₁₂	27.939,417 ₈₉	73 ₉₅
Összesen	7.104,895 ₉₀₃	567.139,992 ₉₉	79 ₈₂

Az eladások 567.139,913 márka tiszta bevételét összehasonlítva e 7.104,896 font finom ezüst önköltségi árával, mely 663.621,129 márkára rüg, ez ezüst-eladások a birodalomnak 96.481,136 márka veszteséget okoztak. E 96.481,136 márkányi kiadáshoz járulnak még a pénzreform (verési illeték, a réz eladásánál szenvedett veszteség, a pénzforgalmi tőke kamatai és egyebek) végrehajtásánál további kiadásokként 29.316,438 márka, összesen 125.797,574 márka, míg a pénzreform végrehajtásából (brutto nyereség a birodalmi arany-, ezüst-, alany- és rézpénzek verésénél, több nembeli megtérítések stb.) mint saját

bevétel 81.728,134 márka éretett el, úgy hogy a birodalmi pénztár a pénzreform végrehajtására 44.069,440 márkát fizetett rá.

A birodalmi ércpénzeken kívül jelenleg forgalomban van még a még be nem vont egytallérosok maradéka. Ez egy tallérosok mennyiségét meghatározni nem lehet némelyek 410, mások 500 millió márkára teszik azt.

A még forgalomban lévő 410—500 millió márkára becsült egy tallérosok, valamint az ezüst-eladás beszüntetése (1879. május) óta a birodalom birtokában lévő ezüst készpénzkészlet, a mennyiben a jelenlegi érmetörvény teljesen végrehajthatnék és ennek megfelelőleg az ezüst-eladás ismét megkezdhetnék, csak annyiban adatnának el, ha nem találnak alkalmazást a birodalmi ezüst (váltó)-pénz forgalmának nagyobbitására.

Mint már említettett, a jelenlegi törvény szerint az összes birodalmi ezüstpénz csak annyi lehet, hogy a birodalom lakosságára fejenként tíz márkánál több ne essék. Miután a lakosság száma 1875. december 5-ikétől 1880. december 1-ig 42.727,372-ről 45.194.172-re, tehát 2.466,800-al emelkedett, a jelenlegi törvény szerint az 1875-iki népszámlálás alapján kivert 427 millió márka kerek 25 millióval szaporítható. A birodalmi kormány továbbá már az 1880. évben szükségesnek találta az érme-reform további keresztülvitelének esetére a tételt tíz márkáról tizenkettőre fölemelni. Ha e tételt a birodalom jelenlegi lakosságának számára alkalmazzuk, még kerek 115 millió márka birodalmi ezüstpénz lenne verendő, mire nézve alkalmazást találha a még készletben levő 31 millió és azon kívül a forgalomban levő tallérokból kerek 73 millió márka. Ez esetben eladatnék még, ide számítva 74—81 millió márka osztrák tallért is, körülbelől 337—427 millió márka, azaz 3.710,000—4.700,000 font finom ezüst. Ha ellenben az osztrák tallérosok mellőztetnek, csak 263—346 millió márka, azaz 2.920,000—3.840,000 font finom ezüst maradna eladásra.*

A német pénzreform e története rendkívül érdekes és örökbecsű tanúságot nyújt egy részről a valutarendezkedés nehézségeihez, más részről a főnforgó nemzetközi valutaválság megítéléséhez.

Tény, hogy az aranyvalutára való átmenetel milliókra menő károkat okozott a német kincstárnak; a német birodalmi kormány e veszteséget negyvennégy millió márkban veszi föl, Arendt százharmincz millió márkra teszi azt; legyen azonban e számításoknak bármelyike helyes és a valóságnak megfelelő, tanúságul marad az, hogy a korábbi valutafémtől, az ezüstitől való megszabadulás csak nagy áldozatok árán volt kivívható. Pedig ezzel Németország vesztesége még nincs teljesen kifejezve; figyelembe kell venni, hogy Németországban nagy mennyiségű ezüstértékre szóló értékpapírok vannak forgalomban, melyek után most az elértéktelenedett ezüstben történik fizetés. Arendt

szerint Németország csak a német tőkepénzesek kezei között levő s ezüstre szóló értékpapírok kamataiban évenként tíz milliót veszít. És e veszteségeken kívül hol van még az a veszteség, melyet a német közgazdaság a pénz megdrágulása következtében az árak és munkabérek csökkenésében és ingadozásában szenvedett.

Így nem csuda, hogy a német kormányférfiak is, megdöbbenve az aranyvalutára való átmenetel komoly következményeitől, az ezüst eladását 1879-diki május havában megszüntették s a kettős valutának érvényét, a forgalomban maradt ezüst tallérok rendes pénzminőségének a $15\frac{1}{2}:1$ arányában való megtartása által, bizonytalan időre meghosszabbították.

Tény továbbá, hogy e rövid két év alatt közel hatszáz millió márknyi ezüstöt dobtak a piacra s 108 milliárd márk forgalomban volt ezüst pénzt vontak ki a forgalomból s helyébe 17 milliárd márk arany pénzt verettek, e szerint az ezüst pénznek demonetizálása, az ezüst piacra dobása és az aranynak minden áron való keresése által megingatták a két nemes fém között fennállott százados értékviszonyt. E tény következményei nem maradhattak Németországra szorítva, hanem hatásukat az ezüst árcsökkenésében s a többi államok védelmi actiójában éreztették.

Az éjszak-amerikai Egyesült-Államok (a hol 1873-dik évben, az addigi kettős valuta helyett az aranyvaluta fogadtatott el; 1878-dik évben azonban úgynevezett Bland Bill által az ezüstnek teljértékű pénzzé való verése havonkénti két—négy millió dollár mennyiségben ismét megkezdett) Franciaországgal együtt 1878-dik évben egy nemzetközi pénzértekezletet hívott össze ugyancsak Párisba, melyen képviselve voltak a német birodalom kivételével a civilisált föld valamennyi kormányai. Az értekezlet céljául a két nemes fém értékrelatiójának nemzetközi úton való meghatározása és ez által az ezüst árhanysatlásának megakadályozása tűzetett ki. E cél azonban nem éretett el, mert a congressus kimondá, hogy mindegyik állam viszonyainak számba vétele mellett határozza meg valutáját. Ennél fogva Franciaország és a latin pénzunio államai szükségesnek látták az ezüstpénz verését teljesen megszüntetni.

A latin pénzunio államai ugyan az ezüstnek egyesek által való pénzzé verését Schweiz indítványára már 1874-ben csak

bizonyos, előre meghatározott, összegre szoríták; 1878-ban azonban további elhatározásig, az ezüstpénz verését egyáltalában megszüntették.

Ily viszonyok között, nem csoda, hogy az ezüst értéke annyira súlyodt, hogy 1879-ben az osztrák-magyar papírpénz agiót nyert az ezüstpénzzel szemben, s ennek következtében az ezüst pénzzé verése Ausztria-Magyarországban is jövedelmezővé vált.

Általában véve igen érdekes a német valuta-reformnak az osztrák-magyar monarchia ezüst be- és kivitelére és az ezüstagióra való hatása: *)

	Behozatott millió forintokban :	Kivitetett millió forintokban :	Ezüstagio :
1870 :	41 ₁	34 ₁	22 ₂
1871 :	59 ₄	55 ₅	20 ₆
1872 :	36 ₅	66 ₁	9 ₅
1873 :	40 ₀	31 ₂	8 ₆
1874 :	19 ₀	18 ₀	5 ₂
1875 :	16 ₁	18 ₄	3 ₄
1876 :	35 ₃	30 ₀	4 ₇
1877 :	30 ₅	15 ₅	9 ₅
1878 :	52 ₇	15 ₆	2 ₇
1879 :	41 ₃	4 ₀	—
1880 :	6 ₀	15 ₃	—

Látni való ebből, hogy az ezüst kivitele az ezüst behozatalával szemben azon arányban kevesbedik, a mint az ezüstagio esik és a német pénzreform előhalad s a német ezüst piacra dobatik; az ezüstbehozatal, illetőleg kiviteli kevesblet tetőpontját 1879-ben éri el, a midőn az ezüstagio megszűnt. Ez évben 41₃ millió forint értékű ezüst hozatott be s csak 4₀ millió értékű vitetett ki.

Ez évben az ezüstagio nemcsak eltűnt, hanem az a csaknem példátlanul álló körülmény állott be, hogy a kényszerfolyamú papírpénz és bankjegy nyert agiót a vert ezüst fölött. Ennek következtében a nyers ezüstnek penzzé való verése a kincstár hátrányával járó jövedelmező magán üzletté vált. Ennek megakadályozása végett közös kormányunk az ezüstnek

*) Az adatok 1878-ik évig az osztrák statisztikai központi bizottság által közölt kimutatásokból, 1879. és 1880-ik évre pedig az *Austria* című folyóiratból vannak véve.

magánosok által való pénzzé verését eltiltá, s e rendszabály következtében látjuk is, hogy 1880-ban az ezüstbehozatal 69 millióra süllyedt és a kivitel 153 millióra emelkedett.

A mondottakból kitűnik tehát, hogy Németország valuta-reformja az ezüstnek és az aranynak egymáshoz való értékviszonyát teljesen fölzavarta s a valutaviszonyoknak az egész világon a legnagyobb bizonytalanságát idézte elő.

E helyzet tarthatatlan. Nem lehet az kívánatos magára Németországra nézve, mert sántító valutája mellett nemcsak aranykészletét veszélyezteti, hanem kereskedelmi forgalmát is a legnagyobb bizonytalanságban hagyja; nem lehet ez kívánatos Angliára nézve sem, mert hisz tény, hogy a meglevő ezüstnek közel felét Anglia és gyarmatai bírják, Anglia az ő kereskedelmét közel két harmad részben olyan államokkal folytatja, melyek ezüstvalutával bírnak, s az ő és új világ államainak ezüstre szóló kölcsönei jó részt Angliában angol hitelezők kezei között van; s így az ezüst elértéktelenedése által Anglia közvetlenül sujtatik; de nem lehet kívánatos Franciaországra nézve sem, mert aranykészlete folytonos veszélynek s az ezüstpénz verésének megszüntetése következtében a pénzkevesedés hátrányainak van kitéve; de nem kívánatos ez állapotföntartása az osztrák-magyar monarchiára segélytalanban a kényszerfolyamú papírpénzzel bíró államokra nézve sem; mert ezekre nézve az arany és az ezüst különben is a belforgalomból való elvonás által árúvá lett, ennél fogva nemesfém-fizetéseikben nyerne s vesztenek a szerint, a mint a fizetéseikre nézve kikötött valuta többet vagy kevesebbet ér papírpénzeiknél. És miután az utóbbi eset a szabály, önként következik veszteségük. Így a mi veszteségünk kettős: először a papírpénz kényszerfolyamából származó, másodsor a nemesfém-valuta megrágulása által előidézett.

A nemesfém-valuta ingadozása és bizonytalansága által előidézett veszteségeket csak a fémvaluta gyökeres és maradandó rendezése által lehet elhárítani.

Szóljunk tehát még arról, hogy az eddigi tapasztalatok alapján a gyakorlat és elmélet szempontjából, mely módozat látszik legcélszerűbbnek a nemzetközi valutakérdés megoldására, az egyetlen avagy a kettős valuta-e?

III.

Nem lehet tagadni, hogy az abstract elmélet szempontjából az egyetlen valutának a kettős valuta fölött csábító előnyei vannak.

A nemesfém-pénz első sorban mint értékmérő, mint áru-forgalomközvetítő szerepel, mi természetesebb tehát, hogy elméleti szempontból nem lehet eszményibb valamit képzelni, mint fölláztatni, nem bánom, az aranyat vagy az ezüstöt, melyhez viszonyítva, melyhez mérve becsültethetik meg minden áru s szolgáltatás értéke, ára.

Mint azonban tudjuk, nem abstract elméleti kérdéssel, hanem egy concret gyakorlati kérdéssel van dolgunk s bármily csillogó érvet hozunk is föl az egyetlen érték mellett, mindig ott alkalmatlankodik az a kérdés, hogy: jó, ha elfogadjuk az aranyértéket, vagy megfordítva az ezüstértéket: mi történik a föld színéről el nem tüntethető demonetizált ezüsttel, illetőleg arannyal s elegendő lesz-e az egyetlen fém a világ fémpénz-szükségeinek kiegészítésére?

A californiai és ausztráliai aranybányák gazdag arany-termése és az ezüst értékének és árának hullámlása az ezüst-valuta híveit oly szűk körre szorítja, hogy egy nemzetközi ezüst-valuta esélyei fölött gondolkoznunk sem kell, mert ez ma a lehetetlenségek sorába tartozik. Marad tehát az arany-valuta, mint a mely gyakorlatilag Európa leghatalmasabb népeinél érvényesült vagy érvényesülőben van, s mint a mely az elméletben is a legtöbb hívőket számít.

Tegyük föl tehát a kérdést, lehetséges-e, kívánatos-e, hogy a civilisált világ forgalmi kötelekében levő népek kivétel nélkül vagy isolálva áttérjenek az aranyvalutára.

Mint láttuk, 11s milliárd márk arany- s 104 milliárd márk ezüstpénz van forgalomban. A nemzetek nemesfémpénz-szükségletét tehát összesen mintegy huszonkét milliárd márk arany- és ezüstpénz látja el. Hiszi-e valaki, hogy azt a pénzszükségletet, melyet eddig huszonkét milliárdnyi nemesfém-pénz látott el, a jövőben a 11s milliárdnyi aranypénz is kellőképp ellátandja? Én nem hiszem, s ezt be is tudom bizonyítani.

Azt mondják azok, a kik az egyetlen aranyvaluta mellett harcolnak, hogy napjainkban a pénznek váltóiban, bankjegyekben s egyáltalában a fémértékű hitellevelekben oly helyet-

tesítője van, mely a készpénz-szükségletet az eddigivel szemben rendkívül apasztja, és ezen kívül az aranytermelésnek oly jövője van, mely mellett a világforgalom teljesen biztosítva van a felől, hogy ha pusztán az arany fogadtatik el értékmérőül, fém pénz vagyis aranyszükségben soha sem fog szenvedni.

Nem tagadom e két ellenvetés jogosultságát, de helyességét sem ismerhetem el. A hitellevelek, bankjegyek stb. bizonyos pontig helyettesítik ugyan a fém pénzt, de csak bizonyos pontig; addig tudniillik, míg az illető kibocsátó biztosíthatja a hitellel vevőjét, hogy az értéket, melyről az szól, kívánatra minden pillanatban beválthatja. Ilyen biztosíték az aranyvaluta mellett nem nyújtható, mert oly mennyiségű arany nincs, melylyel a világforgalom igényei kielégíttethetnének. Azt, hogy tényleg ennyi arany nincs, bizonyítja az, hogy a fönnálló vegyes valuta mellett is csak ismételt disconto-főlemelések mellett bírták az aranyvalutás államok bankjai aranykészletüket megtartani, az aranyvalutának világszerte való elfogadása esetén azonban a fizetési közeg óriási megráglása következnek be.

Pedig e tekintetben a viszonyok az arany kínálatára nézve eddig rendkívül kedvezően állottak. Az aranytermelő fő államok, úgy mint Amerika, Ausztrália és Oroszország az újabb időkig részint kezdetleges, részint zavaros politikai viszonyaiknál fogva kedvezőtlen kereskedelmi mérleggel s kényszerfolyamú papírpénzzel bírtak. Újabban azonban e viszonyok lényegesen megváltoztak s más irányú átalakulásban vannak. Amerika még az 1873-dik évben passiv kereskedelmi mérleggel bírt, azóta azonban mérlege bámulatos progressiv arányokban activvá lesz; tett ugyanis kiviteli többlete 1874-ben 57.0, 1875-ben 51.7, 1876-ban 120.2, 1877-ben 166.5, 1878-ban 261.7, 1879-ben 269.3 millió dollárt.*) Ugyancsak Ausztrália s Oroszország közgazdasága is mind inkább előre halad s ennél fogva aranytermékeiket a belforgalom veszi igénybe.

Az aranytermelő államok activ kereskedelmi mérlege tehát mind nehezebbé teszi Európára nézve az aranynak megszerzését, behozatalát. Viszont Európában meg a kényszerfolyamú papírpénzzel bíró államok egymás után szakítani akarnak a papírpénz-gazdasággal; nemesfém-valutára való

*) Josef Neuwirth: *Der Kampf um die Währung*. A jeni közgazdasági folyóirat 1881. évi folyamában.

átmenetelük tehát az aranypénz eddigi keresletét rendkívül fogja fokozni.

A modern forgalmi élet sokkal nagyobb mennyiségű fizetési eszközt tesz szükségessé, mint tett a natural-gazdaság. Mert igaz ugyan, hogy a natural-gazdaság mellett az árak alacsonyabbak, de az életviszonyok meg egyszerűbbek voltak. Akkor a földnép szükségleteinek kielégítésére alig igényelt pénzt, mert életezikeit maga termel, vagy csere útján szerzi be. Ma azonban a pénzgazdaság mellett s különösen a városi lakosság szaporodásával a mindennapi szükségletek főleg csak készpénz útján szerezhetők meg. E körülmény a fém pénz szükségletét rendkívül fokozza. Hát még mily arányokat vesz az, ha a papírpénzzel bíró államok is fém pénzt hoznak forgalomba. Tegyük csak erre nézve egy kis számítást.

Burchard számítása szerint esik fém pénzben a népesség minden feje a fém valutával bíró államokban, úgy mint Angliában 91.44 márk, Franciaországban 173.63, Belgiumban 84.22, Németországban 53.54, Schweizban 52.92, Hollandiában 91.48; a papírpénz kényszerforgalommal bíró államokban pedig, úgy mint Ausztria-Magyarországban 9.36, Olaszországban 8.76, Oroszországban 5.55 mark. Mi következik ebből? Az, hogy ha ez utóbbi államok is megszüntetik a papírpénz-gazdaságot s a fém pénz fizetéseket veszik föl, 150 milliónyi népességük minden feje legalább is negyven-ötven márk nemesfém pénzt lesznek kénytelenek forgalomba hozni, vagyis összesen hat—hét milliót, a mi aranyvaluta mellett teljes lehetetlenség, vagy ha minden áron lehetővé akarnák tenni a lehetetlent, az az arany példátlan megdrágulására vezetne. Arra kellene vezetnie már csak azért is, mert a nemesfém-termelés nem halad, nem haladhat oly progressióban, mint az emberiség létszáma. S az emberi létszám minden újabb szaporodása újabb és újabb igényekkel áll elő pénzszükségletére nézve.

Tudják ezt az aranyvaluta hívei is, ép ezért biztatnak az arany bőséges termelésével. Hogy állunk e tekintetben? Úgy hogy az aranytermelés 1865 óta lassú apadásnak indult, s mint Suess *Die Zukunft des Goldes* című művében *) bebizonyítja, nem is remélhető, hogy újabb, és az egész világot elárasztó lendületet vegyen. Az aranytermények tíz százaléka

*) *Die Zukunft des Goldes* (Wien, 1877. Braumüller).

bányászat, kilenczven százaléka pedig az alluviális lerakódásokból nyeretik. Minthogy az ezüst fajsúlya 10.5, az aranyé 19.3, a földé azonban 5.56, és így a nemes fémek a földnek oly mélységében találhatók nagyobb mérvben, a hol a bányamívelésnek legyőzhetetlen akadályai vannak: az aranybányák természetének túlfokozása lehetetlenség; az alluviális telepek pedig, és ide tartoznak az ausztráliai és californiai bányák, gyorsan kimeríthetők, s ki is merítettnek.

Ezzel, azt hiszem, bebizonyítottam, hogy az aranyvalutának világvalutává való emelése ez idő szerint lehetetlenség. Ezzel tehát ne is foglalkozunk tovább. Sokkal érdekesebb, mert actualitással s a kivihetőség lehetőségével bír az a kérdés, hogy minő hatással bír az egyetlen aranyvaluta azon esetre, ha úgy a mint tényleg van, a vegyes világvaluta-rendszer mellett, egyes államok a többiektől izolálva térnek át az egyetlen aranyvaluta-rendszerre. E kérdés nálunk annyival nagyobb érdekekkel bír, mivel Ausztriában a napi sajtó csaknem kivétel nélkül az aranyvaluta mellett van s e valutának nálunk is fenyes nevű hívei vannak; sőt a magyar korona országai és ő fölsége többi királyságai és országai között kötött vám- és kereskedelmi szerződésről szóló 1868-dik évi XVI. törvényezikk tizenkettedik czikkelye is kijelenté, hogy az ausztriai érték, míg törvényesen meg nem változtattatik, közös érték marad ugyan, «azonban mind a két (osztrák és a magyar) törvényhozó testnek az aranyérték behozatalára nézve egyforma előterjesztések fognak mielőbb tétetni, miben a párisi (1867) pénzértekezlet elvei lehetően érvényre lesznek emelendők».

Hogy a kérdésre, vajon azon esetre, ha papírpénz helyett mi is a fémvalutát hozhatjuk be, az aranyvalutát fogadjuk-e el vagy sem, megfellehessünk, szükséges, hogy megvizsgáljuk e valutának a nemzeti közvagyonosodásra, az állam financiaíaira, a forgalmi tárgyak árára és a munkabérekre való hatását.

Németország valutarendezésének története eléggé mutatja, hogy mily áldozatokkal járt a hadi szerencse forgandósága által milliárdokkal megajándékozott Németországnak is az aranyvalutára való nem is bevégezett, hanem csak megkezdett átmenetele.

Ha Európa több nemzete, s köztük mi is, ez irányban próbálunk szerencsét, előre láthatóan az általunk hozandó áldozatok még nagyobbak lesznek, mert az arany még inkább

megdrágul és az ezüst még inkább elértéktelenedik. Mindenek előtt az országos valuta megdrágul s mert a közszolgáltatások aranyban lennének fizetendők: az aranyvaluta egyenértékű lenne az adóemeléssel. Azon hitelműveleteknél, melyek ezüstben teljesítendők, nyernének az adósok a hitelezők rovására, s megfordítva az aranyban teljesítendő fizetéseknél a hitelezők az adósok rovására. Ez a mi különben is gyöngye lábbon álló közgazdaságunkat beláthatatlan válságokra vezetné.

Az állam vesztene az államadóssági kamatoknál; mert e czímen az aranyban teljesítendő fizetéseink már is túlhaladják az ezüstben fizetendőket. Az 1881-dik évi államköltségvetési előirányzat szerint ugyanis államadóssági kamatok és vasúti kötvénykamatok és kamatbiztosítás czímen fizetnünk kell 23.813,165 frtot ezüstben s 38.627,113 frtot aranyban. Tehát aranyfizetéseink már is túlhaladják az ezüstbelieket; a mikorra pedig mi az érczvalutára áttérhetünk, aranybeli fizetéseink még nagyobbak lesznek a mostaninál, különösen akkor, ha az aranyvalutát fogadjuk el, mert ez esetben a valutakölcsönt aranyban kell fölvennünk a most papírban teljesített fizetéseinket, illetőleg papírra szóló állami értékpapírjainkat aranyra kell convertálnunk, s mindazon kölcsönöket, melyeket államháztartásunk egyensúlyának helyreállítására kötendünk, aranyban kell fölvennünk. Csak ezen az egy czímen milliókra és milliókra mennének államkincstárunk veszteségei. Ehhez járulnának még az adózásbeli zavarok s az adók rendes befolyásában való nehézségek.

Hát még mit mondjunk a forgalmi tárgyak árviszonyaiban beálló átalakulásokra. Az árúk árai rendszerint nem követik nyomban a pénz megdrágulását. A gabona ára aranypénzben is maradna annyi forint, mint ma ezüstben. E szerint a valutaváltozás emelné az árakat; ugyancsak emelné, megdrágítaná a munkabéreket is. A földbirtokos nyerne gabonája árában, de veszítené cselédjei munkabérében s egérb készpénzbeli fizetéseinek s ipari cikkekbeli szükségleteinek megszerzésénél. Ez az állapot azonban rendszerint a későbbi stádiumban az ellenkező áramlatba szokott átmenni s a fizető közeg megdrágulása, a valuta-panique árhanyatlást idéz elő s a valutaválság magával hozza a kereskedelmi válságot. A külfölddel szemben továbbá elveszítenénk azt az előnyünket, hogy ma nyers terményeinknek már csak azért is nagyobb kereslete van,

mivel nálunk az olcsóbb valuta képezi a fizetési eszközt. Mily ár-átalakulásokat, földbirtokos osztályunknak mily nagy mervű elszegényedését vonná mindez maga után!

Azt hiszszük, hogy mindez elegendő meggondolni való! Ad arra nézve, hogy szegődközzünk-e az aranyvaluta mellé vagy sem. Mi a nemzetközi forgalmat eszközölő nemzeteknek a gyöngébbjei közé tartozunk, mi a drágább, az erősebb valuta mellett csak veszíthetnénk.

Nincs is ellenmondás abban, hogy nincs nehezebb valami, mint egy papírvalutával bíró államnak az aranyra való átmenetele, mert az egyikről a másikig oly nagy a távolság, hogy veszély nélkül átugrani lehetetlen. Ugorjunk hát az aranyvalutának, hogy legjobb esetben lábunkat törjük?

Az osztrák arany-monometallisták szóvivője Hertzka *Die Goldrechnung in Oesterreich-Ungarn* című művében *) azt mondja, hogy az ezüst megfogytakozott értékénél s a modern viszonyokhoz való alkalmatlan voltánál fogva a halottrovásra került; én azt hiszem, hogy az aranyvalutának elfogadása esetén nem az arany, hanem nem egy gyöngébb állam közgazdasága kerülne a halottrovásra.

Az aranyvalutának világszerte való elfogadása, mint kimutattuk, ez idő szerint lehetetlenség. Tényleg tehát világ-bimetallismus állana be. Egyik államban lenne arany, másikban ezüst, másikban ismét arany és ezüst. Minő szerep jutna ily helyzetben az aranyvalutás államoknak? Nos hát résen kellene lenniök folytonosan aranyvalutájuk, illetőleg aranykészletük megvédésére. A mint kereskedelmi mérlegük egyik vagy másik állammal szemben kedvezőtlenebbé válnék, kénytelenek lennének a bank-kamatlábat fölemelni, szóval a forgalmi hitelt megdrágítani, csak hogy ki ne repüljön aranykészletük; és ezüstvalutával bíró államokkal folytatott forgalmukban kénytelenek lennének vagy az elértéktelenedett ezüstöt árúik ára fejében átvenni, vagy árúik árát megdrágítani.

Az aranyvaluta elfogadása egyenértékű lenne az ezüst értékének devalválásával s ez az ezüstpénzekben és az ezüst-értékekben rejlő vagyon elpocsékolásával. Az aranyvaluta elfogadása mellett formális harc fejlődne ki az aranyért. A nemzetek s bankjaik kapkodnának ez egyetlen fizetési eszköz

*) Wien, Manz'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, 1879.

után s azok, a kiknek az arany épen birtokukban volna, kénytelenek lennének annak kedvéért a bankhitel kamatlábát fölemelni és így a forgalmi hitelt megdrágítani; azok pedig, a kik aranyat keresnének, kénytelenek lennének azt drágán, árúczikkeik s forgalmi czikkeik aránytalan nagy összegének cserébe adása mellett megszerezni.

Az aranyvaluta, az aranynak, mint fizetési eszköznek megdrágulása esetén, mintegy védvámot képezne olyan államokkal szemben, melyek ezüstvalutával s ezüst fizetési eszközzel bírnak. Az ezüst fizetési eszközzel bíró államok tehát iparkodnának ipari czikkeiket lehetően oly piacokról beszerezni, a hol ezüstben teljesíthetik fizetéseiket. Ez iránylat az aranyvalutás állam iparának és termelésének bizonyára nagyobb károkat okozna, mint az a kétes előny, hogy a megdrágult fémbe kapja ipari czikkeinek árát.

Ilyen áron kár volna a világnak s veszedelmes lenne nekünk az egyszerű aranyvaluta után törekednünk, annnyival kevésbbé, mivel a kettős valuta mellett az egyetlen valutának minden hátrányai elkerülhetők s a kettős valutában az országos és viláfgorgalomnak oly fizetési eszköz kínálkozik, mely az árak és értékek meghatározásánál és a forgalom közvetítésénél, az eddigi tapasztalatok és az elmélet tanúsága szerint is, minden zavarok nélkül látja el földadatát.

Semmi szükség sincs rá, hogy az arany mellett az ezüst demonetizáltassék, sőt a forgalmi élet kimondhatatlan kárával járna az. A forgalmi élet a két nemes fém sajátosságának megfelelően kijelölte mindegyik szerepét. Az arany, mint térimében kisebb s értékben nagyobb, kiválóan alkalmas a nagy forgalom, a nemzetközi kereskedelmi mérleg-különbözetek kiegyenlítésére; az ezüst, mint térimében nagyobb, értékben kisebb, kiválóan alkalmas a mindennapi forgalom közvetítésére; alkalmasabb minden esetre az aranynál, mert a tíz-frankosnál kisebb aranypénz oly kicsiny, hogy azt megőrizni csak nagy bajjal lehet, míg ezüstben két-frankos pénzdarabok is verhetők.

Az aranyvaluta hívei erre azt mondják, hogy az ezüst az aranyvaluta mellett is föntartható, mint váltó pénz. Én e tant igen veszedelmesnek tartom. Ha az ezüst demonetizáltatik s csupán csak váltó pénzként hagyatik meg, a kis forgalom egy nagyban és egészben képzeleti értékkel bíró pénz nemre utal-

tatik, az a kis forgalom, mely azon okból, mert a kevésbbé vagyonos társadalmi osztályok között folyik, válságok alkalmával a megfélemlítésnek is leginkább ki van téve. Ily körülmények között könnyű elképzelhetni, hogy egy nagyobb mérvű válság alkalmával, mily zavarokat és károkat okozhat a váltó pénz értékhitelének megingása. S miért legyen e paniquenak, e veszélyeknek éppen a szegényebb társadalmi osztály kitéve.

Hagyjuk tehát az aranyvaluta veszélyes ábrándjait s vegyük a viszonyokat úgy, a mint azok vannak, vagy is maradjunk meg az aranynak és az ezüstnek is századok és évezredek által szentesített törvényes pénzminősége mellett s szentesítsük e viszonyt a kettős valutában.

A kettős valuta fő ismérve az, hogy abban úgy az arany, mint az ezüst is törvényes fizetési eszköznek ismertetik el, még pedig egymáshoz szigorúan meghatározott érték-arányban.

A bimetallismus mind a két nemes fémét elfogadván értékmérőül, e mellett nincs ok rá, attól aggódni, hogy a forgalom pénzszüksége ki ne elégíttethetnék; az egyetlen aranyérték első gyöngye oldala tehát el van hárítva általa.

Igen, de a két nemes fém között az értékviszonyt megállapítani nem lehet, mondják az egyetlen valuta hívei, mert a pénz árú, melynek értékét a kínálat és kereslet viszonya határozza meg.

Ez az ellenvetés nem áll, vagy legalább is nagyon egyoldalú. Nem lehet tagadni, hogy az arany és az ezüst az árú minőségével is bír, de nem olyan minőséggel, mint a többi árú, s nem pusztán árú-minőséggel. Mint láttuk, az arany, valamint az ezüst termelése is korlátolt. Ez korlátozza annak kínálatát s az egyöntetű kereslet következtében biztosítja értékének állandóságát. De az arany- és ezüstpénz nem pusztán árú, hanem egyszersmind a kettős valuta mellett értékében és egymáshoz viszonyuló arányában törvényesen meghatározott pénz is. És ez igen fontos tekintet, mert nem lehet tagadni, hogy az állam tényleg bír, illetőleg rendelkezik azzal a hatalommal, hogy az általa pénznek kinyilatkoztatott tárgynak a meghatározott értékét bizonyos pontig biztosítsa. Hiszen — eltekintve a papírpénztől — látjuk, hogy az úgy nevezett váltó pénz, mely rend szerint nem veretik teljes értékben, a forgalomban mint teljes értékű pénz forog, azért, mert az állam meghatározta annak viszonyát a nemes fém-pénzhez. Semmi kétség

se férhet tehát hozzá, hogy ha a művelt világ forgalmi kötelekében levő államok nemzetközi úton meghatároznák, hogy az aranyat és az ezüstöt meghatározott értékarányban törvényes fizetési eszköznek ismerik és fogadják el, e nemzetközi elhatározást a forgalom is törvénynek ismerné el, alkalmazkodnék ahhoz, s a két nemes fémnek meghatározott pénzminősége biztosítva lenne.

Ha egy ily nemzetközi egyezséget létre hozni lehetne, a két nemes fém értékének állandósága biztosítva volna, az arany megszűnnék értékében gyarapodni s az ezüst értékében süllyedni. Ez által két előny éretnék el; először az, hogy az ezüst értékesökkenése és az azzal járó vagyonveszteség bajai elesnének, másodszor az, hogy megszűnnék a két nemes fém, mint fizetési eszköz, mint értékmérő egymás közötti értékviszonyának ingadozása.

Hogy e két nemes fém egymáshoz viszonyuló arányának nemzetközi úton való meghatározása s egyáltalában a nemzetközi egyezés útján létre hozott világ-bimetallismus mennyire biztosítaná a két nemes fém egymáshoz viszonyuló értékarányának állandóságát, elég hivatkozni a francia és amerikai kettős valutának e tekintetben mutatkozó s egy százados gyakorlat által bizonyított jótékony hatására. Mennyivel nagyobb és hatalmasabb lenne a biztosíték, ha a két nemes fém arányos pénzminőségéhez nem két-három ország, hanem a világ valamennyi népe adná sanctióját.

A bimetallismus által a két nemes fém pénzminősége és egymáshoz viszonyuló aránya biztosítottván, kimaradhatatlan lenne annak jótékony hatása a nemzeti közvagyonosodásra, az állam pénzügyeire, a forgalmi tárgyak árára és a munkabérekre is.

A két nemes fém között az értékingadozás megszűnván és az ezüst régi értékét visszanyervén, mindazon vagyonveszteségek, melyek az ezüstbe fektetett követelésekben és az ezüstárúkból beállottak, megszűnnének; a hitelező visszanyerne adott kölcsönét az adott értékben. A bimetallismus tehát a kötvény-hitelezők malmára hajtaná a vizet. Sokan ebben a bimetallismus hátrányos oldalát látják, mert szerintük közgazdasági tekintetben sokkal előnyösebb az, ha az adós terhei könnyebbíttetnek, mint ha a hitelező előnyei mozdíttatnak elő. Mindenek előtt megjegyzem, hogy a bimetallismus által, ille-

tőleg annak a fizetési eszköz előbbi értékének helyre állítását eszközölő hatása következtében a hitelezőknek nem nyújthatnék előnyt, hanem csak a valuta elértéktelenedése által előidézett méltánytalan veszteségtől óvatnának meg azok; és az sem áll, hogy minden tekintetben közgazdasági előny volna az adós terheinek könnyítése. A dolog attól függ, hogy ki az adós és ki a hitelező. Ha például a hitelezők sorában az árvák, közintézetek vannak: akkor bizonyára senki se fogja mondani, hogy az árvák és a közintézetek vagyonának a valuta elértéktelenedése által előidézett megkevesbedése közgazdasági haszon volna.

Hogy az államok, s különösen a magyar állam pénzügyeire a kettős valuta az egyetlen arany- vagy ezüstérték fölött határozott előnnyel bírna, annak bizonyítására e néhány szó is elég. A német birodalom valutarendezése következtében az ezüst értéke bizonytalan lévén, kénytelenek voltak az államok s azok között mi is a nemzetközi úton fölvett kölcsöneiket arany értékben kötni. Most fizetjük kölcsönkamatainkat a tizenhét-tizennyolcz százalékos aranyágió mellett. A nemzetközi bimetalismus ez ágiót legnagyobb valószínűséggel eltüntetné s ezzel az államokra nézve a kamatfizetést könnyebbé tenné. Sőt az adók is az által, hogy rendes valutaviszonyok állanának be: rendesebben fizettetnének.

Az árúk és munkabérek rendes valutaviszonyok mellett fizettetvén, azok árára a valuta-ingadozás nem bírna befolyással, mert az árakat pusztán és kizáróan magukra az árúkra irányuló, a kereslet és kínálat viszonya határozná meg.

A nemzetközi forgalom, mely most a valuta-ingadozás mellett a kártyajátékhoz és az értékesebb valuta utáni hajszhoz hasonlít, normális básist nyerne a két nemes fémbe, mint törvényes fizetési eszközben. Előfordulhat ugyan a kettős valuta mellett is, hogy egyik vagy másik fizető fém értékében nyer vagy veszít, a szerint, a mint egyik vagy másik állam forgalmi igényében beállott változás időről időre egyik vagy másik fémnek ad előnyt a másik fölött; de ily esetben is, mint ezt Schäffle igen helyesen kifejti,*) módot nyújt a bimetalismus az egyensúly föntartására, mert ha például egyik vagy másik államból annak rendkívül bekövetkezett kedvezőtlen kereske-

*) *Die internationale Doppelwährung.* (Tübingen, 1881.)

delmi mérlege következtében nagyobb mérvben vitetnék ki a két nemes fém egyike vagy másika, a megkevesbedettet lehetne pótolni a megszorodott által fedezett váltókkal.

Ez okokból azt hiszem, a valutakérdés leghelyesebb megoldása az lenne, ha sikerülne a bimetallismust nemzetközi egyezmény útján világérvényre emelni, mert csak így lehetne a forgalomnak a kellő mennyiségű fémpenzt biztosítani, csak így lehetne a forgalmat a két értékmérő árhullámzásainak hátrányaitól megóvni, s csak így lehetne az ezüst elértéktelenedésének elejét venni.

A kettős valuta ez előnye azonban csak nemzetközi úton lehetnének biztosíthatók. Különösen az arany és az ezüst közötti értékreláció meghatározásának csak akkor lenne valódi nagy bece, ha az nemzetközi úton az egész világra egyformán törvényes erővel bíró módon határozathatnék meg.

Sikerül-e ezúttal egy ilyen nemzetközi egyezmény, azt az idei július hóban összeülő konferencia tárgyalásaiból tudjuk meg.

Bármennyire óhajtanám azonban ez egyezmény létrejöttét, nem titkolhatom el abbeli meggyőződésemet, hogy a kormányoknak fönt vázolt nyilatkozatai után nem sok reményt táplálhatok az eszmének teljes sikere iránt. Anglia valószínűen megmarad eredeti álláspontja s aranyvalutája mellett. Ez több, mint valószínűnek látszik. Németország azonban, melynek mai valutája tényleg különben sem más, mint hiányos kettős valuta, concessiókra kész. Nézetem szerint tehát, ha a többi államoknak sikerülne Németországgal egyetértőleg a bimetallismust maguk között nemzetközi érvényre emelni, ez is nagy nyereség lenne az ügyre; ez is biztosíthatná legalább azt, hogy a két nemes fém értékviszonyában bizonyos stabilitás állana be.

Ez esetben azonban nem hiszem, hogy az arany és az ezüst között az 1 : 15⁵ arány fönttartható legyen. Az ezüst értékcsökkenése tény; a régi relatiót csak világ-bimetallismus állíthatná vissza. Bizonyos csoport államok által biztosított és elfogadott kettős valuta mellett azonban valószínűen az ezüst árhanyatlása, ha nem is az eddigi mérvben, de állandóvá válik. Ezért, véleményem szerint, a két nemes fém közötti értékrelatiót revisió alá kell venni s az ezüst értékét, a kötetendő egyezménytől várható eredmények alapján újból megállapítani. Ez esetben is azonban, véleményem szerint az ezüstnek az

aranyhoz való értékviszonyát nem lesz szükséges 16 : 1 aránynál lejjebb szállítani. Ez úton az ezüstnek némi értékcsökkenése szentesítettik ugyan, de más részről a tényleges helyzetnek jobban megfelelő módon határoztatik meg a két nemes-fém közötti értékarány.

De legyen a párisi nemzetközi pénzconferentiának eredménye bármi, egy előtttem bizonyos : az, hogy a valutakérdésben a kettős valutáé a jövő, s a kettős valuta világérvényét előbbutóbb létre hozza a népek érdeksolidaritása.

Addig is azonban, míg ide jutnánk, viszonyaink szempontjából kívánnunk kell, hogy a bimetallismus minél nagyobb tért foglaljon s mentül több állam csatlakozzék ahhoz, mert pénzügyeink örvendetes javulása, államhitelünk bámulatos emelkedése következtében alaposan remélhetjük, hogy nem sokára mi is szakíthatunk a kényszerfolyamú papírpénz-gazdálkodással s levehetjük közgazdaságunkról a valutaválság esélyeinek Damokles-kardját és akkor a fémvalutára való átmenetel a legkönnyebben, a legkevesebb áldozattal s minden nagy rázkódtatások nélkül történhetik meg a nemzetközi szerződésen alapuló kettős valuta mellett.

DOENER RUDOLF.

ANGOL POLITIKAI BEHATÁSOK A SZÁRAZ- FÖLDRE.

A példának hatalma, az utánzás hajlama, nagy tényezők az emberi dolgokban. Anglia befolyása a szárazföld politikai fejlődésére e tényezők jelentőségének félreismerhetetlen bizonyysága.

Századok folytak le ugyan, Anglia hatalmas, virágzó, gazdag lön, a nélkül, hogy szellemi befolyása a szárazföldre, a tényleges kereskedelmi és nemzetközi tevékenység és behatás keretén túl, észlelhető lett volna. De a múlt század második negyede óta az angol eszmék, intézmények, szokások vezérszerepre emelkednek a szárazföld állami és nemzeti szellemi életében.

Az angol *magna charta* és hazánk *bullae aureae* majdnem egyidejűek; érdekes lenne azoknak külső összeköttetéseket és keletkezések részleteit bővebben kutatni és elemezni; de bármily felőlő legyen is két ily alaptörvénynek benső hasonlatossága és egyidejűsége, az mégis sokkal kevésbé az adott példa eszményi hatásának, mint a társadalmi és politikai állapotok hasonneműségének tulajdonítandó. Angliában ép úgy, mint hazánkban, a XIII. század állami szervezésének alapja és kiinduló pontja: egy vitéz seregnek győzelmes honfoglaló hódítása volt. A király hatalma és tekintélye, mind a két országban a harczársak egyenjogúsági igényeinek és föltételekhez kötött hódolatuk hagyományos fölfogásának befolyása által vala korlátozva, melyet az utódok mindig érvényesíteni, sőt öregbíteni készek voltak, ha az uralkodó gyöngesége vagy tévedései arra alkalmat szolgáltatottak. És bár a magyarok országfoglalása majdnem két századdal előzte meg Angliának

meghódítását a normannok által; az eredeti harcztársi szervezet és szerződések szelleme ép úgy élván az előbbieken, mint az utóbbiakban, az ingatag András irányában a magyar rendek szintoly intézkedések megalapítására érezték magokat hívatra, mint azok voltak, melyeket az angol bárók a gyöngé és habozó, fölváltva zsarnok hajlamú és kislelkű Jánostól kicsikartak. Míg a XIII. században az állapotok és politikai tényezők valódi benső természete szült hasonsszellemű lépéseket és intézkedéseket két egymástól távol eső népnél; — a XVIII. század óta a gyakran félreértett angol eszméknek és példának, valamint a kor általánosító philosophiai hajlamának befolyása alatt, az angol intézményeket sok esetben ott is elfogadták mintaként, hol épen a tényleges elemek eredetökben és fejlődésökben egészen más jelleműek voltak, mint azok, melyek az angol állapotok alapját képezték.

Erzsébet királynő hosszú kormányzata növelte Anglia nemzetközi jelentőségét: befolyását, hatalmát; de a nemzeti irodalom fénykorának dicső hajnala daczára, nem öregbítette szellemi befolyását a szárazföldre. Csak majdnem másfél század után fordult annak figyelme Shakespeare lángesze felé, és akkor is, mily töredékesen és felületesen; mennyi félreértéssel és hamis fölfogással. A császári, spanyol, francia követek rendszerint kitüntették akkor jelentéseikben, majd a kormányok számításba vették terveikben az angol államszervezetnek látszólagos vagy állítólagos hátrányait, de kevesen ismerték föl annak lassan csírázó előnyeit. Az angol eseményeket a *fronde* idejében a mozgalom vezetőinek némelyike egyszer-máskor mint követendő példát hangoztatta, okaiknak és menetöknek mélyebb fölfogásával alig találkozunk Anglia határain kívül. Mazarin politikája Cromwell irányában ép annyira tanúskodik ez utóbbi állásának gyakorlati jelentőségéről és Anglia hatalmáról, mint arról, mily csekély elvi fontosságot tulajdonítottak az akkori francia államférfiak azon eszmék szellemi hatásának és befolyásának, melyeknek ideiglenes diadalát Cromwell képviselte. A forradalom, mint a jelen kor az angol történelem ez időszakát nevezi, az angol kortársak előtt a különböző pártok álláspontja szerint, kiválóan a zendülés vagy polgári háború jellegével bírt; míg a szárazföldön nem annyira egy új állameszme diadala, mint egy kizáróan angol pártharcz ideiglenes eredményekép tűnt föl. Maga az

angol mozgalmaknak vallási oldala alig találkozott azon figyelemmel, melyet fontossága igényelni látszott, bármily élénk lett legyen a XVI. század másik felében az alig csillapuló szárazföldi vallási harcok utóhangja. Mindaz, mi Angliában történt, oly annyira az angol nemzeti szellemtől és annak sajátos jellemétől volt áthatva, hogy közvetlen szellemi befolyása a többi Európára nagyobb mérvben alig észlelhető. Tényleges közjogi állapotok és igények eltérő fölfogásából indul ki a mozgalom; azok keretében mozogtak éveken át az ellentétes politikai érzetek és célzatok, és szoros összefüggések Anglia történelmi fejlődésével majdnem ugyanazon mérvben gyöngítette hatásukat kifelé, melyben nyomatékukat befelé növelte. A XVI. század azon kívül csak szerény mértékben ismerte az eszmék azon villanyos terjedését, mely ugyan, főleg mozgalmas korokban, mindig érezte hatását, mióta a civilizatio, a régi világ romjaiból a keresztyén hit befolyása alatt újlag fölszórózván, ismét az emberiség közös tulajdonává lenni kezdett volt; de mely, főleg az államszervezeti és politikai kezdések terén csak a XVIII. század lefolyta alatt nyerte teljes szellemi fejlődését, míg a mi korunknak volt föntartva, hogy e szellemi fejlődésnek nagyszerű és következményeiben még alig kellően fölismerhető anyagi eszközöket szolgáltatassa.

A Stuartok visszatérte után Angliában is érvényesült azon vezérszerep, melyet XIV. Lajos Franciaországnak és a francia szellemnek a politika és diplomatia keretében ép annyira tudott biztosítani, mint az irodalomban, az ízlésben és a társas életben. A francia szellemnek ez ideiglenes uralma magában Angliában az ottani belviszonyok kellő fölfogását és méltánylását alig segíthette előre; még kevésbbé növelhette behatásukat Anglia határain túl. II. Jakab bukása és száműzetése — az akkori politikai világban és a vezénylő államférfiak körében: főleg, majdnem kizáróan a nemzetközi érdekek és egyensúly szempontjából vétetett tekintetbe és pedig XIV. Ince római pápa által nem kevésbbé, mint Leopold császár részéről, bár mennyire iparkodott is a francia király Orániai Vilmos ellenében a vallási elemet előtérbe állítani. Megemlítette a monarchiai elvek és érdekek solidaritását; tisztelettel hangsúlyozták azt a szövetségesek is, de az angol események és fejlődések esetleges befolyása a szárazföld politikai eszmemenetére,

másodrendű maradt és a trónbitorlás kárhoztatása nagyobb helyet foglalt Bossuet magasztos szónoklatú halotti beszédeiben, mint XIV. Lajos politikájában, miről a ryswicki béke és a spanyol osztályszerződések elég meggyőzően tanúskodnak. A XVIII. század volt először tanúja azon eszmeirányzatnak, mely Angliában nem annyira az európai államcsalád egy hatalmas nemzetközi tényezőjét, mint az államszervezet egy sajátos példáját, vette szemügyre. Az angol intézmények és az angol politikai élet mindinkább kezdettek a politikai és tudományos világ tanulmányozásának tárgyaivá válni.

A tanulmányozást rendszerint a magasztalás, az előszeretet és azon hajlam követte: Angliát és politikai szervezetét mintául elfogadni és annak példájához mérni az államintézmények helyességét. Léteztek ugyan az előbbi században a szárazföldön is elemei és csirái azon állapotoknak, melyeket Anglia dicsőségének tekintett; de az állambatalomnak mindinkább növekedő egyedurasági természete, fejlődéseket nagy mérvben megakasztotta; legtöbb esetben a politikai életet egészen más útra terelte. Ha valahol, úgy hazánkban találtak érintkező pontok az angol intézményekkel. Bármenynyire eltérők lettek legyen is az egyes institutiók, bár mennyivel szélesebb volt is azoknak alapja Angliában, mégis itt mint ott, eltérően Európa legtöbb országaitól, az önkormányzati államrendszer alapeszméje és a közjogi intézmények történelmi folytonossága mind a két nemzetnél ugyanazonos volt. De fajunk elszigeteltsége, Európa keleti részének aránylagos művelődési alárendeltsége, melyet egyes fényes korszakok tartósan és mélyen behatóan meg nem változtattak; geographiai fekvésünk: első sorban hogy távol estünk a nagy tengeri közlekedéstől, mely a nyugatnak biztosította az anyagi és szellemi haladás vezérszerepét; mindez öregbítve a mohácsi vésznap gyászos következményei által, nem engedte, hogy nemzeti életünk és intézményeink példaként hassanak a szárazföld többi népeire és országaira.

A politikai és kormányzati rendszerek a csirázás, növekedés, banyatlás és végátalakulás szabályainak ép úgy vannak alávetve, mint minden más emberi dolgok. Nem mintha e történelmi törvény felösmerése által igazolva lenne olyanoknak — a mi időnkben gyakran felmerülő — közönyössége, kik a népek és államok bukásának lehetőségeivel és veszélyei-

vel szemben vígasztalásként azzal érik be, hogy történjek a mi történhet, geographiai űr még sem keletkezhetik sehol és soha. Ki állásánál vagy hajlamánál fogva hívatva van a közdolgokban részt venni, hitének kell lennie azon ügy iránt, melynek intézésebe befolyni vállalkozott; vagy vonuljon vissza, vagy pótolja önzéstelen áldozatkészsége által azon öntudatos erőt, melyet politikai hitének megingatása lelkében megbénított. De a politikai és állami viszonyok tartóssága nem ugyanazonos azok változatlanságával. Az anyagi ép ügy, mint a szellemi világban legtartósabb az, a mi átalakulni képes, a nélkül, hogy létföltételeit és létjogosultságát elvesztse.

XIV. Lajos egyedúri hatalma a XVIII. század kezdetén, megszülte volt mindazon eredményeket, melyeket szolgáltatott. Sikereinek tetőpontja tulajdonkép már a nymvégi béke idejében el volt érve; a ryswicki béke és az azt megelőző háború ideje ma a hátramenés és állami hanyatlás korszakát sejtette. Azon erők, melyeket az egyeduraság sikerei szültek fényes és még a sors csapásai közepett is méltóságteljes képviselőjének halála után, annak keretén túl keressek érvényülésüket.

A francia irodalom vitte azon időben a szellemi vezérszerepet a szárazföldi udvaroknál és a műveltebb körökben! Általa közvetítettek nagy mérvben az uralkodó eszmék és felfogások; és midőn az angol intézmények, irányzatok és példák felé fordult, tág körben bár lassan biztosította azok terjedését és befolyását. De ép ez irodalmi, és pedig francia irodalmi közvetítés, gondosan szem előtt tartandó, ha az angol politikai behatásokról a szárazföldre van szó. Az angol alkotmány és az angol politikai állapotok tényleges alapokon nyugosznak, sokkal inkább, vagy nyugodtak legalább a mostani század második negyedéig, mint elvont általános elméleteken; az egyéni jog körülírása és biztosítása képezte egyik fő kiinduló pontjokat: a történelem fejlesztette azt, mit történelmi események alkottak és idéztek elő, és az a látszólagos anomaliák rugékonysága szolgált biztos eszközül a változó vagy ellentétes elemek és érdekek kiegyenlítésére. A logika és a philosophiai elméletek szellemében közelítettek meg a francia irodalom vezérférfiai oly institutiókat, melyek lényegökben a történelemnek, az életnek, a gyakorlatnak voltak teremtményei; egy bizonyos rendszer keretébe iparkodtak

szorítani és összefoglalni oly törvényes állapotokat, melyeknek benső öszhangzása ugyan félre nem ismerhető, de melyek a legkülönfélébb és eltérőbb tényezők öszszevágó működésének voltak eredményei. Így keletkezett a hatalmak szoros elválasztásának elmélete, míg tényleg annak benső öszszeköttetése képezte az angol alkotmányos fejlődések föladatát és tartalmát. Egyéni jogok és jogfölfogások védelme volt a nagy zendülés eszményének kiinduló pontja. Csak azok későbbi fejleményében kísérték meg a létező irányzatoknak rendszeres, törvényes kifejezést adni. És bár ez elemi kísérletnek, mint Macaulay helyesen megjegyzi, voltak igen gyakorlati indokai, az eredmény mégis azt mutatta, hogy a köztársasági párt vezetői nem büntetlenül tértek el az angol állami élet azon átható alapelvétől: hogy nem közvetlen intézkedések, de a tényezők természetes működése és közvetett hatása által biztosítsák azon czélokat, melyeket elérni akartak. — Sokszor hangsúlyozta egy bizonyos történeti iskola azon öszzintiséghiányt, mely I. Károlyt állítólag jellemezte, s nem vette kellően szemügyre, hogy a hol egy forradalmi irányzat ideiglenesen a törvényesség színe alatt működik és annak formáit elsajátította, a megtámadott régi hatalmak részéről csak a legnagyobb elhatározottság, erély és következetes öszzintesség képes a veszélyeket elhárítani és a viszonyokat tisztázni. De ha e szellemi tulajdonok az uralkodó hatalmakban föltalálhatók, ott épen oly viszonyok nem keletkezhettek, melyek a forradalmi irányzatoknak a törvényes formák támaszát és leplet kölcsönzik. Anglia beltörténete a XVIII. században az angol belviszonyoknak egész más alakját mutatja föl, mint a minőt az elmélet azoknak kölcsönözni szokott. Míg ez utóbbi határozottan körvonalozott jogviszonyokat lát a pártok életében és működésében, s ezekben politikai elvek és meggyőződések harcát tekinti főleg, s mert azok külformái gondosan megőriztetnek, egy rendszeresített szabad állami élet eszményi képét találja bennök: a történeti kutatás a kisszerű indokokat, a személyes érdekeket és cselszövényeket látja működni. Nagyrészt olygarchikus pártviszályok képezik a XVIII. század harmadik negyedének parlamentáris történetét. De élénkségek, a szónokok hatalma, kik ama magasztos elvek védelmére keltek, melyekre hívatkoztak, a szárazföldi politikai irodalom vezérei előtt egy rendezett szabad államélet képét tüntettek

föl, és csak az újabb kor, mely az emlékiratok, személyes följegyzések és levelezések bő forrásából meríthetett, győződött meg, hogy az események benső természete nagy részben nem felelt meg azok külső alakjának. Nem mintha a Bute-ok, Pelham-ek, Granville-ek és a Bloomsberry-csoport vetélkedései kimerítették volna az akkori angol közélet valódi tartalmát. Magasabb érdekek és elvek rejtőzködtek azok leple alá. Mindazonáltal ha az angol állami intézmények, úgy mint a szárazföldiek egy központosított közigazgatási szervezetre, állandó hadseregre és hatalmas burocratiára támaszkodtak volna; ha az önkormányzat és a társadalom rugékonysága nem ellensúlyozza a tisztán parlamentáris tényezőket, az alkotmányos élet ott is sok esetben kevésbé a politikai erők szabad versengésének, mint az államhatalom ideiglenes irányzatának adott volna kifejezést. Oly pártszervezkedés, mely az állami élet nyilvánulásainak biztos alapul szolgálhasson, csak ott lehetséges, a hol egy zászlót a különböző pártok mind egy közösen elismert és utógondolat nélkül elfogadott közjogi alapon állanak körül; míg másrésről e kéreken belül, komoly elvi ellentétek vagy határozott véleménykülönbségek a kormány hatalmának kezelése és föladatainak megoldása iránt létjogosultságukat képezik. Az amerikai háború és a francia forradalom szolgáltaták azokat egy bizonyos időben az angol pártéletnek, későbbi a vallási és reformkérdéseknek és a nemzetgazdasági problémák ellentétes fölfogásának talajában gyökerezett a komoly, őszinte és határozott irányú pártalakulás. De a hol, mint például Franciaországban a restauratio és Lajos Fülöp idejében a pártéletnek közös politikai alapja hiányzik és egyúttal a pártharc az egész törvényhozási működés éltető eleme, az angol parlamentáris életnek nem annyira mása, mint torzképe fog fejlődni. A többségi kormányzat Angliában minden viszonyt átható gyakorlati elv, de nem volt soha írott törvényes intézkedés. A felelősség nem a hatalom fő kezelői állásához volt kötve, de a felelősség elve mindenkit egyaránt ért, a ki közdolgokkal foglalkozott. A formák föltlő ridegsége mellett a politikai elemek rugékonysága könnyítette az élet igényeinek teljesítését. Sokszor említették az angol választások és választási befolyások árnyoldalait, keményen megtámadták a korona és tanácsosainak befolyását és annak eszközeit, de

nagyjában mindaz, a mit választási befolyásokról mondottak, inkább a pártok mint a kormány működésére vezethető vissza, melyek befolyása minden «patronage» daczára törvényesen elég szűk keretbe van szorítva. Szóval a parlamenti hatalom valódi létező tényeknek volt kifolyása, míg a szárazföld százados fejlődése következtében a döntő erő nagy mérvben mindig azok kezében volt, kik a kormányzati tényezőket kezelték.

Az angol viszonyok alakját és külformáit tanulmányozta a politikai irodalom, fogadták el mintául és például a szárazföld politikai pártjai; de azok beltartalmát, mozgó erejét és valódi természetét se tanulmányozásra, se követésre nem méltatták. És ép ezért az eredmények az utánozóknál ritkán feleltek meg annak, a mit mintául fölmutattak. Ismeretes az a mondat, hogy az angol parlamentnek mindenre van joga, hogy hatalmának minden lehetséges, csak férfiból asszonyt nem teremthet. De e hatalom főleg elméleti. Ellensúlyozza azt azon, az angol természetben és történelemben mélyen gyökerezett, érzet és meggyőződés, hogy a legkorlátlanabb hatalom is csak annyiban jogosult és tartós, a mennyiben önkényt fölismeri és megőrzi érvényesítésének erkölcsi határait. S e meggyőzések következménye magyarázza azon látszólagos béketűrést is, melyet az angol nép és az angol pártok számos kedvező reformok irányában tanúsítottak. Egy emberöltőn át maradt függőben a katholikus emancipatio kérvénye. A választási reformtörekvések 1783-ban találták első kifejezéseket és századunk harminczas éveiben kielégítéseket. S bár e megoldás utolsó időszakában az európai mozgalmak befolyása alatt a whig-párt oly eszközökhöz nyúlt, vagy legalább azoknak használatát megtűrte, melyek a külnyomás által a forradalom eljárásához közel álltak, e veszélyes mozgalom mégis harmadfél éven át, egyes kitérések daczára, oly határok közt mozgott, melyek megőrzésére szárazföldi reformerek magokat se képesnek, se hívatottnak nem érezték volna. Ép azért történik örömezt hívatkozás az angol példára, valamikor egy szabad alkotmányos élet kezdeményezéséről van szó, de gyakran túlhaladottnak és elavúlnak tekintik, midőn az eredmények a kezdeményezők türelmetlenségének meg nem felelnek. Ritkán találkozunk a continensen azon fölfogással, hogy az idő a sikeres politikai működések és tartós eredmények egyik leghathatósabb ténye-

zöje: fölfogással, mely oly annyira az angol-szász faj tulajdonává vált, hogy annak jelentőségével még az amerikai serdülő köztársaságban is találkozunk, mely egyébiránt a monarchikus többség kormányzati alkotmányoknak szabályait és intézkedéseit soha sem alkalmazta egyszerűen a benső természetben attól teljesen eltérő köztársasági szervezetre.

Mindezeknél fogva az angol behatásokat a szárazföld politikai fejlődésére e tétélekben lehetne összefoglalni. Példáját nyújtotta Anglia a politikai szabadság egyesítésének a rend és jogtisztelet minden igényével és egy hathatós kormányzati erő érvényesítésével. Alakot szolgáltatott ezen, már a római író mondása szerint nehezen egyesíthető föladat megoldására. Ébresztette az egyéni jogérzet és ferias öntudat politikai érzelmeit. A szabad szónak oly időben mutatta föl legfényesebb példáit, midőn, hazánk kivételével, a politikai működés csak a cabinetek és kormánysszékek körében mozgott. Egy hatalmas nép állott a többiekkel szemben, mely hatalmának alapját éppen abban találta, hogy a nemzet és annak egyes tagjai áthatva érezhették magokat azon solidaritástól, mely egyes polgár érdekét és működését az állam sorsához és föladatához köti. És e szempontból e behatások éppen oly jótékonyak, mint hathatóságok voltak. Más részről az angol nyilvános életnek külformái, melyek nagyrészen se kellően tanulmányozva, se mélyebben megértve nem voltak, sok felszeg és fölületes kísérletnek szolgáltak kiinduló pontul. S így gyakran csalódások léptek a magasztos remények teljesülésének helyébe. Újabb időben egy tekintélyes iskola keletkezett, mely az angol intézményeket megtámadni szereti, nemcsak azért, mert azokat teljesen és lényegökben föl nem fogja, de azért, mert ugyanazon fő elvek nevében, melyek az angol szárazföldi behatásnak fő okait képezték, mást akar, mint a mit Angliában azok nevében létesíttetni akartak s két század lefolyta alatt létesíttetek is. Az egyéni szabadságnak egyesítése és kiegyenlítése az államhatalom igényeivel, a jogtisztelet alapján, képezi Anglia történelme fényszakának valódi tartalmát. Az államhatalomnak kizárólagos szöszölói, kik a közérdek nevében az egyéni jog és szabadság tiszteletét másodrendű föladatnak tekintik, hívei lehetnek sok eszméknek, utánczóí számos intézkedéseknek, melyeket az elmélet az angol alkotmányos szervezetben föltalálni velt, de nem annak,

a mi az angol intézmények valódi szelleme és tartós dicsősége volt és maradt.

Helyesen mondja Taine, hogy beható politikai és történelmi tanulmányai következtében egy elvet ismert föl, mely oly egyszerű, hogy alig meri azt fölemlíteni és, mely azon elméletben központosúl, hogy az ember s a társadalom és főleg a modern társadalom egy nagy szabású és szövevényes dolog; minek következménye, hogy nehéz annak igényeit kellően fölfogni, még nehezebb érvényesítések eszközeit kezelni.

Az angol behatás a szárazföld politikai fejleményeire kezdettől fogva oly irányzatok alapján fejlődött, melyek a látszólagos egyszerűség érdekében a változatos és állami életet rideg formákra, — a tényeket eszmékre a történelmi eredményeket elvont elméletekre akarták visszavezetni és azokba összefoglalni. Sok tekintetben elesztő, fejlesztő, élénkítő volt hatásuk; de közvetítői fényes irodalmi képességei daczára tartósan és valódilig üdvös csak akkor leend, ha a népek és politikai férfiak nem feledkeznek meg soha azon egyszerű igazságról, hogy a gyakorlat terén az általános elvek szintén csak akkor szülnek üdvös következményeket, ha azoknak alkalmazása a tényleges viszonyok, a dolgok benső természetének és valódiságának lelkiismeretes tanulmányozásával és számbavételevel párosul.

Gr. SZÉCSEN ANTAL.

AZ UJONCZ.

Elbeszélés.

1793 november hó egyik estéjén Carentan kiválóbb egyéniségei de Dey asszony szalonjában voltak egybegyűlve, kinél naponként összejött ily társaság. E rendes találkozót most bizonyos körülmények tették szokatlanul érdekessé, melyek nagyobb városban mi figyelmet sem keltettek volna, de egy kicsinyt annál erősebben foglalkoztattak. De Dey asszony tegnap előtt este bezárta termeit, s társaságát még tegnap este sem fogadta, gyöngékedést adva ürügyül. Rendes időben e két esemény ép úgy hatott volna, mint Párisban, ha valamennyi színház zárva van. Ilyen nap úgy érzi magát az ember, mintha valamije hiányoznék. Hanem 1793-ban de Dey asszony eljárása a leggyászosabb következményeket vonhatta maga után. Ekkortájt bár minő csekély lépést koczkáztatott egy nemes, az majd mindig élet-halál kérdéssé vált rája. Hogy jól megérthessük azt az élénk kíváncsiságot és kicsinyes ravaszságot, mi ez este a társaság valamennyi tagjának normandi physionomiáját élénkíté, de különösen, hogy részt vehessünk de Dey asszony titkos aggodalmaiban, meg kell magyaráznunk, minő szerepet játszott e nő Carentanban. Elbeszélésünknek bizonyára nem egy olvasó rokonszenve fog színt és meleget kölcsönözni, minthogy a forradalom idejében számosan éltek át olyan kritikus helyzetet, minőben a kérdéses úrnő volt e tájt.

De Dey asszony, mint főhadnagy és rendjel-lovag özvegye, az emigratio kezdetén oda hagyta az udvart. Carentan környékén voltak tetemes jószágai; ide vonult tehát, remelve, hogy itt kevésbé fog jelentkezni a rémuralom hatása. E számítás a vidéknek kitünő ismereten alapult s helyes volt.

A forradalom alsó Normandián csak gyöngültebben viharzott át. De Dey asszony hajdanában, ha birtokaira jött, az egész vidékből csak a nemesi családokkal érintkezett: most politikából, a városbeli főbb polgároknak s az új tekintélyeknek is nyitva állott háza, kiket egyébiránt büszkékké iparkodott tenni hódításukra, de a nélkül, hogy gyűlöletöket vagy féltékenységeket fölébreszsze. Modorában valami kedves, kimondhatatlan szíves volt, mi alázkodás, könyörgés hián tudott tetszeni: így sikerült tehát köztiszteletre vergődnie, mert finom tapintata mindig ama kényes határokon belül tartotta, melyek közt e vegyes társaság igényei a nélkül voltak kielégíthetők, hogy a parvenuk makacs önérzete megalázódniék vagy épen a régi barátok sértődhetnek meg.

De Dey asszony mintegy harmincznyolcz éves volt. Szép-ségét nem lehetett oly üdének, egészségesnek mondani, mi alsó Normandiában a lányoknak oly kiváló sajátsága; inkább a beteges úgy szólva arisztokrata szépség volt. Vonásai finomak s gyöngédek voltak, termete hajlékony és karcsú. Ha szólt, halvány arcza meg-meghajnallott, föléledt. Nagy fekete szeméből nyájasság sugárzott, de csöndes és vallásos tekintők jelezte, hogy létének alapokát ez a nő nem magában hordja többé. Eletének tavaszán vén, feltékeny katonához menve nőül, helyzetének visszássága a galant udvari életnek közepette kétségkívül nagyban közreműködött, hogy nehéz melancholiával fátyolozza be kedélyét, mely egykor a szerelem varázsával, élénkségével tündökölhett. Minthogy természetes érzéseit, női érzelmeit minduntalan el kellett nyomnia, daczára korának, melyben a nő gondolkozás helyett csak érezni tud meg: szíve mélyén szüzen maradtak az indulatok. Csakugyan e belső, lelki ifjúsága képezte fő báját, mely egy-egy pillanatra arczába ült ki, s gondolatait némi ártatlan vágygval színeze. Megjelenése ugyan tartózkodást követelt, de magatartásában, hangjában mindig volt valami leányi rajongás egy ismeretlen jövő felé. Még a legerzeketlenebb férfi is azon vette magát észre, hogy belé szeretett, bár e nő finom s méltóságos modora egyszersmind legyőzhetetlen tiszteletet, félelmet keltett az illetőben. Természettől nagy lelkét kegyetlen küzdelmek erősítették meg s nagyon is magasan állónak látszott a köznapi fölött: s az emberek csak magoknak szolgáltattak igazságot e hittel. Az ily lelekben okvetlenül nagy

szenvedélynek kellett laknia. Valóban de Dey asszony indulatai mind egyetlen egy érzelemben összpontosultak, az anyai szeretetben. Azt a boldogságot s gyönyört, mi tőle mint nőtől idegen maradt, ama rendkívüli szeretetben találta föl, melyel fia iránt viseltetett. Szülői szeretete több is volt mint az anya tiszta, mély odaadása: egy szerető kaczságával, egy feleség féltékenységgel szerette ő gyermekét. Távol tőle, szerencsétlenné érzé magát, ha nélkülöznie kellett maga körül, csak nyugtalanzkodott; látásával soha be nem telt; csak általa s csak érte élt. Ez érzelem erejének megértésére elég lesz arra gondolnunk, hogy e fiú de Dey asszonyra nézve nemcsak egyetlen gyermek, de utolsó rokon is volt; az egyetlen lény volt, kihez életének aggodalmai, reményei, örömei még fűződhetek. A boldogult de Dey gróf végső sarja volt családjának, mint neje is viszont a magáénak volt egyetlen örököse. Annak az érzelemnek fölszigázására tehát, mely a nőknél különben is oly erős szokott lenni, a grófnő szívében az emberi érdek és számítás a legnemesebb lelki szükséglettel párosult. Fiát végtelen bajok közt bírta fölnevelni, s e körülmény még drágábbá tette előtte gyermekét: az orvosok húszszor is levették róla kezöket; de ő bízott saját előérzetében, hitt a reménynek s kimondhatatlan boldog lehetett látnia, hogy fia a gyermekkor veszedelmein szerencsésen átesik, s daczára az orvosi facultás haláliteletének, testalkatának folyton gyarapodását bámulhatja.

Polytonos gondozása következtében szépen felnőtt a fiú s oly csinosan kifejlődött, hogy huszadik évében Versailles legtokéletesebb lovagjai közt szerepelt. Végül, a minő szerencse nem minden anyának koronázza fáradozását, fia is imádta őt; lelkeik testvérileg rokonszenveztek s értették egymást. Ha a természettől nincsenek már összekötve, ösztönszerűleg kellett volna egymás iránt azt a baráti indulatot érezniök, mely oly ritkán található ez életben. A fiatal gróf tizennyolcz éves kora óta már dragonyos alhadnagy levén, a kor becsületbeli kívánságainak engedett, midőn a fejedelmi család tagjait emigratiójokban kísérte.

De Dey asszony tehát, mint nemes, gazdag nő és emigrans anyja, éppen nem titkolta el maga elől kinos helyzetének veszélyeit. Csak az volt kívánsága, hogy fiának nagy vagyont hagyhasson; ezért mondott le az örömről, hogy vele men-

jen; de mikor olvasta az erélyes törvényeket, melyek értelmében a köztársaság naponként kobozta Carentanban az emigránsok javait: bátor elhatározása boldog meglepéssel tölté el. Nem fíanak kincseit őrizte-e saját életének naponkénti kockáztatásával? Majd midőn a nemzeti gyülekezet szörnyű kivégeztetéseiről hallott, boldogan hajtá nyugalomra fejét annak tudatában, hogy az ő egyetlen kincse biztos helyt, a véstől messze van, távol a vérpadtól. Szerette hinni, hogy a legjobb részt választotta magának arra, hogy minden vagyonát egyformán megóvhassa. E titkos belső gondolatának a mostoha idő követelése szerint tett engedményeket, de a nélkül, hogy női méltóságát vagy arisztokrata hitét megsértette volna, s hideg titokzatosságba burkolta fájdalmait. Fölfogta, minő nehézségek vártak rá Carentanban. A legelső polczra telepedni oda, nem azonos volt-e, naponként hívni ki a vérpadot? De ő anyai bátorságától támogatva, megtudta nyerni a szegények jó indulatát, kivétel nélkül enyhítgetve nyomorukat; szükségessé tette magát a gazdagok előtt, kiknek kedvtöltéseikre ügyelt. Házánál fogadta a községi ügyészt, a városhírt, a kerületi előljárót, a közbíró, sőt magokat a forradalmi törvényszék bírjait is. E társaság négy elseje nőtlen levén, udvarlásához fogott, remélve, hogy akár rettentés akár pártfogás útján, kezét megnyerhetik. A közbíró előbb caeni ügyész, ki régebben ügyvivője is volt a grófnőnek, nemes és odaadó szerepet játszva vélt viszont szerelmet kelthetni maga iránt: veszedelmes ravaszság! Valamennyi kérő közt ez is volt a legveszedelmesebb. Egyedül ő ismerte egészen egykori védettjének kiváló vagyoni helyzetét. Szenvedélyét csak tüzelte kapzsisága, mely roppant hatalomra támaszkodhatott: az élet s halál jogára e kerületben. E még fiatal férfi minden szavában, mozdulatában oly nemes volt, hogy de Dey asszony nem tudta kiismerni. Máskülönben bármily veszedelmes volt normandokkal kezdeni cseljátékot, a grófnő szokott női találékonysággal s eszességgel tudta vágytársait egymás ellen fordítani. Így remélt időt nyerni s elérhetni a perczet, midőn e hinárból végre kiszabadulhat. Ez időtájban ugyanis a titkos royalisták napról napra azzal a reménnyel áltatták magokat, hogy íme már végórája ütött a forradalomnak; s ép ez a hit lett sokuknak veszte.

Daczára ez akadályoknak, a grófnő elég ügyesen megóvta

függetlenségét, egész addig a napig, melyen megfejtethetlen oktalansággal arra vetemedett, hogy termeit bezárja. Oly mély s őszinte volt iránta az érdeklődés, hogy ez esti vendégeit meglehetősen fölhyugtalanítá a hír, hogy nem fogadhat; majd meg a szokásos vidéki kíváncsiság- és szabadsággal kezdtek kérdezősködni, minő szerencsétlenség, bí vagy betegség érhette. Kérdéseikre Brigittától, az öreg gazdaasszonytól, azt a választ kapták, hogy úrnője elzárkózott, senkit sem akar fogadni, még a háziakat sem. A kisvárosi lakosokban a némileg klastromi életmód ellenállhatatlan hajlamot fejleszt ki mások tettének elemezgetésére, magyaráztatására; ezáltal is tehát egész természetesen a sajnálkozás után e hirtelen visszavonulás okait kezdték fürkészni mindannyian, a nélkül, hogy tudnák: vajon öröm vagy bánat érte-e de Dey asszonyt.

— Ha beteg lenne, szólott az egyik kíváncsi, az orvosért küldött volna; pedig az orvos egész nap nálam sakkozott, s kaczagva mondta nekem, hogy a grófnőnek jelenleg véve csak egy baja van . . . s az gyógyíthatatlan.

Ez a tréfa okosan volt szélnek eresztve. Most nők s férfiak, aggastyánok s ifjú lányok mind a találgatások mezején eredtek vágatásnak. Mindenikük egy-egy titkot vélt megsejteni s ez a titok foglalkoztatta aztán valamennyiök képzeletét. Más napra a gyanúk még jobban elmérgesedtek. Kis városban könnyen belátni a szomszéd udvarára; legelőbb tehát az asszonyok tudták meg, hogy Brigitta a piacon ma többet vásárolt a szokottnál. Ez elvitázhatatlan tény volt, Brigittát jókor reggel kapták a piacon, hol furesa! az egyetlen nyulat vette meg. Az egész város tudta, hogy de Dey asszony nem szereti a vadhúst. A nyúl most végtelen föltevéseknek lett kiinduló pontjává. Az öreg urak rendes sétájok alatt némi összpontosított élénkséget vettek észre a grófnő házában, mi annál jobban föltűnt, minthogy azt a házbeliek épen elleplezni erőlködtek. A komornyik szőnyeget porolt a kertben: tegnap ilyesmire senki ügyet nem vetett volna, most e szőnyeg egyik alkatrésze lett ama regényeknek, melyek meséjét annyian szöttek. És mindenki máskép gondolta ki a magáét. Másnap, hogy de Dey asszony gyöngélkedését jelenté, estére Carentan kiválóbb egyéniségei a városhíró bátyjánál gyűltek össze, egy öreg nős tőzsérnél, ki általánosan becsült jámbor ember volt, s ki iránt a grófnő sok jó indulattal viseltetett.

Itt aztán a gazdag özvegynek mindenik kérője egy-egy többé-kevésbbé valószínű mesébe kezdett, s mindenikük a saját hasznára vélte fordíthatni azt a titkos körülményt, mely a grófnővel így compromittáltatta magát. A közvádlo egész drámát gondolt ki, mely szerint de Dey asszonynak valamelyik éjjel fia érkeznék meg. A városbíró meg nem hitelt papra gondolt, ki a Vendéeből jöhetett hozzá menedékhelyet kérni; hanem ezt a föltevést a pénteknap i nyúlvásárlás nehezítette meg. A kerületi előljáró erősen a mellett volt, hogy itt valamelyik élénken üldözőbe vett *chouan*- vagy vendéi pártfőnök van a játékban. Mások meg Páris börtöneiből szabadult nemest akartak elfogadni. Abban azonban mind megegyeztek, hogy a grófnőt olyan nagylelkűséggel gyanúsították, mit akkortáiban bűnnek nevezett a törvény, s mi könnyen a verpadra vihetett. A közvádlo maga is lassú hangon intett hallgatásra s azt tanácsolta, hogy igyekezzenek megóvni a szerencsétlen nőt attól az örvénytől, melyhez oly rohamos léptekkel közeledik.

— Ha ezt a hírt szárnyra bocsátják önök, tette hozzá, én kénytelen leszek föllépni, vizsgálatot rendelni el, s akkor ... Nem fejezte be szavait, de mindenki érté, mit hallgatott el.

A grófné őszinte barátjai annyira nyugtalankodni kezdtek érte, hogy a harmadik nap reggelén a községi ügyész-syndicus neje által íratott hozzá pár sort, hogy rá bírja, miszerint vendégeit esténként, mint rendesen szokta, fogadja. Az öreg tőzsér meg épen elég merész volt személyesen látogatni meg de Dey asszonyt reggel. Teendő szolgálatára támaszkodva, követelte bebocsáttatását; s mennyire elbámult, mikor a grófnőt a kertben pillantá meg, a mint a virágágyak utolsó nyílásait szedegeté a vázákba.

— Bizonyosan a kedvesét rejtegeti, szólt magában a jó öreg, kit egész részvét szállt meg a gyönyörű asszony iránt. S csak erősíté gyanúját a grófnő különös arczkifejezése. Ez az odaadás, mi nőknél oly természetes, s mi bennünket, mint egyáltalában minden a férfinemnek hozott áldozat, mindenkor hízélgőleg érint, ez odaadás az öreg tőzsért is élénken meghatotta, ki a grófnőt a felőle szállongó hírekről jött értesíteni, föltárva előtte helyzetének veszedelmes voltát. — Mert, szólt végül, ha hívatálnokaink közt vannak is, kik készek lenének megbocsátani kegyednek oly hősiességet, melynek

tárgya, teszem, egy pap volna: de senki se fog ön iránt sajnálatot érezni, ha az tűnik majd ki, hogy kegyed saját szívének hozott áldozatot.

De Dey asszony föltekintett e szavakra: s tekintete oly zavart, örületes volt, hogy maga az aggastyán is megborzadt tőle.

— Jőjjön, — szólott hozzá a nő s kézen fogva vivé szobájába; itt, miután meggyőződött, hogy egyedül vannak, piszkos, elrongyolt papírt vont elő kebléből. — Olvassa, mondá roppant erőlködéssel ejtve ki e szót.

S megsemmisülten hanyatlott székebe. Míg a vén tőzsér szemüvegét előkeresgelte s megtisztította, a grófnő ismét reája emelé szemét s most kezdé először érdeklő vizsgálni e férfi arczát; majd elváltozott hangon szólalt meg: — Önre bízom magamat, mondá szeliden.

— Nem szegődtem-e kegyednek büntársává? — felelé egyszerűen a jó kis ember.

A nő megrezzent. E kis városban először rokonszenvezett lelke a máséval. A vén tőzsér egyszerre megérté a grófnő levertséget s örömet. Fia ugyanis részt vett a granvillei expeditióban, börtöne fenekéről írt anyjához, édes fájó reményt küldve neki. Nem kételkedve megmenekülhetésében, három napot tűzött ki anyjának, mely alatt nála álöltözetben meg kell jelennie. A végzetes levél szívszaggató búcsúzással végződött arra az esetre, ha írója a harmadik nap estéjén se lenne Carentanban; meg arra kérte anyját, hogy jókora összeggel jutalmazza küldöttét, ki e tudósítás átadását ezer veszéllyel szemben vállalta magára. Az öregnek reszketett a papír kezei közt.

— És ez már a harmadik napja — kiáltott föl de Dey asszony, rohamosan fölkelve, magához véve a levelet, s járkálni kezdett.

— Kegyed esztelenséget követett el — szólott a tőzsér. — Mire való volt olyan vásárlásokat tenni?

— De hiszen éhen halva jöhet, elcsigázva, és . . . Elhallgatott.

— Öcsémben teljesen bízom — szólott ismét az öreg; — megyek megnyerni a kegyed érdekének.

A tőzsért ezúttal megint megszállta az a finom ügyesség, melylyel egykor ügyeit vezetni tudá, s mely józan, okos

gondolatokat sugallt neki. Miután minden teendőjüket kölesnősen megbeszéltek, az öreg eltávozott és ügyesen kigondolt örv alatt sorba járta Carentan nagyobb házait, elmondta, hogy de Dey asszonytól jön, a ki gyöngélkedése daczára is fogad estére. Valamennyi család a kérdések özönével árasztá el a grófnő baja felől, s ugyancsak föl kellett tekernie eszét, hogy a normandi észjáráson ki bírjon fogni; így aztán majd mindent sikerült kielégítenie, a ki e titokzatos dolgon törte volt fejét. Első látogatása csodásan hatott. Egy öreg köszvényes nőnek azt beszélte, hogy de Dey asszony majd meghalt gyomorköszvényben; a híres Tronchin már régebben javasolta neki, hogy ily esetben frissen nyúzott nyúl bőrt terítsen magára s ágyban maradva a legcsekélyebb mozgástól is óvakodjék; így történt, hogy a grófnő, ki két napja élet-halál közt lebegett, most, hogy pontosan követte Tronchin bizarr rendeletét, eléggé felüdült, hogy esteli vendégeit esetleg fogadhatta. E mesének bámulatos volt a hatása, s a carentani orvos, maga is royalista in petto, csak növelte e hatást, midőn egész komolysággal tette vita tárgyává e különös esetet. De néhány nyakas meg philosophus fejében sokkal erősebb gyökeret vert már a gyanú, hogy sem teljesen eloszolhatott volna; estére tehát de Dey asszony rendes látogatói sietve, korán összegyűltek nála, egy részök magaviseletét akarta fürkészní, másikuk barátságából jött, de legtöbben csodás gyógyulásától voltak érdekelve. A grófnőt a nagy kandallónál ülve találták, szalonjában, mely körülbelől ep oly szerényen volt berendezve, mint bármely más carentani; a grófnő ugyanis, nehogy megsértse vendégeinek korlátolt gondolkozásmódját, mind ama kényelem élvezetéről lemondott, mihez egykor úgy hozzá volt szokva; ezért mit sem változtatott lakásán. A látogató terem padozatát még föl sem síkáltatta. A falakon meghagyta a régi komor kárpitokat, a vidék bútorkészítést használta, gyertyát égetett s egészen a kis városi divathoz alkalmazkodott, vidékies életmódot folytatva, melynek leglurvább kicsinyességei s legkellemetlenebb nélkülözései elől sem hátrált meg. De tudva, hogy vendégei bárminő pompát megbocsátának, mely az ő saját jólétükre szolgálhat, mit sem mulasztott el, ha nekik kellett élvezetet szereznie. Nagyszerű ebédekot adott. Annyira ment, hogy főszevénységet színlelt, csak hogy e számítgató fejeknek tessenek; s miután értett hozzá, hogy némi luxus-engedlmé-

nyeket csikartasson ki magával szemben, elragadóan tudott szót fogadni.

Ez este hét órakor tehát Carentannak legtisztességesebb hitvány társasága volt nála összegyűlve, tág kört képezve a kandalló előtt. A ház úrnője, a vén tőzsér részvéttelintetéből merítve erőt balsorsához, hallatlan erővel veté magát alá a vendégek kicsinyes kérdezősködéseinek, frivol és bamba okoskodásainak. De valahányszor a kapun dörömbözni találtak, vagy ha léptek hallatszottak az utcáról, indulatainak palástolására oly kérdéseket vetett föl, melyek a vidék vagyoni állapotát érdeklék. Zajos vitákat idézett elő a cidre-ek minőségei fölött, s meghittje mind ebben oly hűségesen segített neki, hogy a társaság csaknem elfeledkezett kénkedéséről, midőn látta, mily természetesen viseli magát a grófnő, s mennyire nem vehető ki egyensúlyából. A közválló s egyik forradalmi törvénybíró azonban hallgatag, mohón vigyáztak a nő arcának legcsekélyebb mozdulatára, s a láрма közepett is élénken hallgatóztak arra, mi kint a házban történt; több izben zarvarba ejtő kérdéseket intéztek a házi asszonyhoz, de ez bámulatos lélekjelenléttel felelt meg mindannyira. Hisz az anyának annyi erejük, bátorságuk van! Midőn pedig de Dey asszony elrendelte a játszó feleket, mindenkit boston-, reversi- vagy whist-asztalhoz ültetve, még néhány fiatallal elegyedett csevegésbe a legpongyolább fesztelenséggel, tökéletes színeszettel játszva szerepét. Majd lottót kéretett magának, s távozott, állítva, hogy csak ő tudja, hol van.

— Megfúladok, szegény Brigittám — kiálta föl, a mint könnyeit letörülte, melyek rohamosan szökkentek láztól, fájdalomtól s türelmetlenségtől égő szemébe. — Nem jön — szolt megint, körülnézve a szobában, hová belépett. — Itt lélekzelhetek, itt megint élek. Csak pár perez még s ő itt lesz; igen, itt lesz, mert ő él, én tudom. A szívem mondja. Nem hallasz semmit, Brigitta? Oh egész életemet odaadnám, csak hogy azt tudjam, fogoly-e még, vagy a vidéken bujdosik? Hogy szeretném, ha nem tudnék gondolkozni!

Újra megvizsgálta a lakosztályt, hogy rendben van-e minden? A kandallóban barátságos tűz pattogott; az ablaktáblák gondosan be voltak zárva, a bútorok tündököltek a tisztaságtól; a vetett ágy mutatta, hogy a grófnő Brigittával a legcsekélyebb dologra is mily figyelemmel volt; az egész szo-

bának berendezése a leggyöngédebb gondosságra vallott, s a szeretet ama szelid bája és szűzies édelgése is, a mit a virág-illat lehelt, mind csak reményt árult el. Egyedül anya tudhatta így előre, mi kell egy katonának, s elégíthette ki ennek oly teljesen szükségleteit. Finom ebéd, kitünő borok, lábbeli, fehérnemű, szóval mi egy fáradt utasnak kíváncsatos vagy kellemetes lehetett, az itt mind együtt volt, hogy az érkezőnek mi se hiányozzék, s az otthon kényelmében az anyai szeretetet érezhesse meg.

— Brigitta! — szólt a grófné szivszaggató hangon, széket helyezve az asztal elé, hogy mintegy megvalósítsa vágyát, mintegy erősebbé tegye illúzióját.

— Oh asszonyom, majd megjön. Nincs messze. Én hiszem, hogy él s útban van — kezdé megint Brigitta. Kulcsot tettem a bibliába s újjaimon tartottam, a míg Cottin Szt. János evangéliumát olvasta . . . és asszonyom, a kulcs nem fordult meg!

— Vajon csakugyan igaz-e? — kérde a grófné.

— Oh asszonyom, hisz ezt mindenki tudja. Lelkemre, mernek is fogadni, hogy él. Az Isten csak nem csalatkozhatik.

— Akár mi veszély vár is itt rája, hogy szeretném mégis már itt látni!

— Szegény Ákos úrfi — kiáltott föl Brigitta — bizonyosan ott gyalogol az útfelen.

— S már nyolczat üt — kiáltott föl most a grófné elremülten.

Tartott tőle, hogy tán kelletlenül tovább maradt már itt e szobában, hol fiát életben tudta hinni, hisz minden e mellett látszott tanúskodni. Lemenit; de mielőtt a szalonba lépett volna, egy pillanatra hallgatózva állott meg a lépcső-oszlopzat alatt, ha nem kelti-e föl a város alsó visszhangját valahonnan zaj. Mosolyogva fordult Brigitta férjéhez, ki szintén ott örködött, majdnem bambává tompúlt tekintettel, oly megfeszített figyelemmel fülvélve a hely, az ej legkisebb neszére. A grófné mindenben, mindenütt csak fiát látta. Csakhamar belépett, vidám arcot öltve, s lottójátékhöz ült a kis lányok közé, de időről időre fájdalomról panaszkodott s a kandalló mellé tért vissza karszékebe.

Így álltak a dolgok de Dey asszony házában, mi alatt a Párisból Cherbourgba vezető úton egy fiatal ember ballagott

Carentan felé, barna carmagnoleban, e kor követelte ruházatban. Az újonczozás kezdetén alig vagy semmi fegyelem sem volt. A köztársaság, a pillanat szükségéitől hajtatva, katonáit sem szerelhette föl azonnal, s az utakat nem ritkán lehetett látni polgári ruhában maradt újonczokkal lepetten. E fiatal emberek zászlóaljaikat a táptanyai helyiségig megelőzték, vagy mögötte maradtak, a szerint tudniillik, a mint a hosszút út fáradalmait többé-kevésbbé tudták elbírní. Az útas, kiről szólánk, elég jóval megelőzte az újonczok csapatát, mely Cherbourgba vonúlt, s melyet a carentani városhíró minden órán várt, hogy számukra szállásjegyet oszszon ki. E fiatal ember nehezült, de még szilárd léptekkel közeledett, s magatartásából látszott, hogy már régóta megbarátkozott a katonai élet zordságaival. Noha a Carentannal határos mezőt holdfény világítá, útasunk vastag, fehér felhőket vehetett észre a vidék fölött, melyek minden perczben havazni készültek; bizonyára tehát ép azért, nehogy utolérje a vihar, meggyorsítá lepteit, s rohamosabban igyekezett, mintsem törődöttségétől várni lehetete. Hátán majd egészen üres tarisznya függött, kezében puszpángbotot tartott; alkalmasint ama magas, széles sövényekből törte, minőket e cserje alsó Normandiában minden fekvőség körül képez. Magános útasunk Carentanba érkezett, melynek tornyait pár perczcel előbb pillantá meg a holdfény phantasticus szegélyzetével. Léptei felkölték a kihalt útczák visszhangját, melyekben egy lélekre sem talált; egy takács volt még fönt, s ettől kellett megkérdeznie a városhíró házat. A kérdéses tisztviselő kis távolságra lakott, s az újoncz nem sokára a városhírói ház pitvarában lelekezeltetett föl; egy köpadra ült, a kert szállásjegy után várakozva. De a tisztviselő behívatta, bement tehát, s itt skrupulosus fürkészést kellett kiállania. Gyalogosunk jó képű fiatal ember volt s előkelő családból látszott származottnak. Ábrázata nemességet árult el. Egész alakján oly értelmesség nyilvánult, mely jó nevelesről tanúskodott.

— Hogy hívnak? — kérdé a városhíró, éles, ravasz pillantást vetve rája.

— Jussieu Julián — felelt az újoncz.

— S jösz? — szól a tisztviselő, míg ajkára hitetlen mosoly lopódzott.

— Párisból.

— Társaid messzire maradhattak! — folytatá gúnyos hangon a normandi.

— Három mérfölddel előztem meg a zászlóaljamat.

— Bizonyára valami érzem vonz téged Carentanba, újoncz — polgár? — szólt a városbíró ravasz arczezal. — Na jó — mondá kezével hallgatást parancsolva a fiatal embernek, ki épen szólni készült. Hisz tudjuk, hová szállásoljunk. Nesze — folytatá a szállásjegyet kézbesítve — eredj, Jussieu polgár!

A tisztviselő bizonyos gunyoros árnyalatú hangon ejté ki a két végső szót, a mint a szállásjegyet átnyújtá; a jegy de Dey asszonyhoz szólt. A fiatal ember kíváncsi arczezal olvasta el a czímet.

— Tudja jól, hogy nem kell messzire mennie, s ha egyszer kint van, hamar oda érkezik! — kiáltott föl a városbíró, magában beszélve, a mint a fiatal ember távozott. Ugyan merész ficzko! Segítse Isten! Mindenre meg tud felelni. Hanem ha más valaki kérte volna elő irományait, s nem én, akkor bezzeg veszve lenne.

E perczben Carentan tornya feltízet ütött; de Dey asszony előszobájának falán meggyúltak a lámpák; a szolgálk úrnőiknek meg uraiknak segítettek faczipőt fölhúzni, köpenyegyet, mantilt fölvenni; a játszók kiegyenlítették számadásaikat, s a kisvárosi általános szokás szerint, együttesen távoztak.

— Úgy látszik, hogy a közvádlo maradni akar, — szólt egy nő, ép akkor véve észre, hogy e fontos egyéniség hiányzik közülök, mikor a válóhelyre érkeztek, honnan száz meg százfele búcsúvét után, mindenikök a saját lakására sietett.

Valóban a rettegett tisztviselő egyedül maradt a grófnéval, ki remegve várta, hogy maga is távozhassék.

— Polgárnő, — szólt amaz végre, megtörve a hosszas hallgatást, mi valami rémületes volt, — én azért vagyok itt, hogy a köztársaság törvényeinek érvényt szerezzek.

De Dey asszony összerezzent.

— Nincs semmi fölfedezni valód nekem? — kérde a férfi.

— Semmi — felelt a grófné elbámulva.

— Ah, asszonyom! — kiáltott föl a közvádlo, melléje ülve s változtatott hangon — e perczben csak egy szótól függ, hogy kegyed feje vagy az enyém vérpadra kerüljön. Én sokkal jobban figyeltem kegyed jellemére, lelkére, modorára, hogy sem engemet is úgy sikerült volna elámítania, mint ez este

a többi társaságot. Kegyed fiát várja, meg vagyok róla győződve.

A grófné tagadó mozdulatot kísérelt meg, de elhalványult, s hogy ámitó szilárdságot erőszakolt arczára, izmai összevonaglottak: s a közvádló engesztelhetetlen szemét egy mozzanat sem kerülte el.

— Nős jól van! fogadja őt — szólt újra a forradalmi tisztviselő, — de reggeli hét óránál tovább ne maradjon ő e földél alatt. Holnap kegyedet föladatom magamnak s ide jövök . . .

A grófné oly eltompúlt tekintettel nézett a szólóra, melytől egy tigris szájalomra kelt volna.

— En — folytatá amaz szelíd hangon — pontos kutatással fogom megezáfolni a hamis vádat, s kegyed saját jelentésem minőségénél fogva minden további gyanútól meg lesz kímélve. Hivatkozni fogok honleányi áldozataira, polgári érzelmeire, s meg leszüünk mentve.

De Dey asszony mozdulatlan állott, mint a ki cseltől, hálótól tart, de arca tüzelt s nyelve dermedve volt. E pillanatban dörömbözés reszketteté meg a házat.

— Oh — kiáltott föl a rémült anya térdre hullva, mentsük meg őt, mentsük meg őt!

— Igen, mentsük meg — felelt a közvádló, szenvedélyes tekintetét lövelve a nőre — ha élünkbe kerülne is!

— Elvesztem! — kiáltá a nő, a mint a közvádló udvariasan fölsegíté.

— Ej asszonyom — felelt ez szónoki fordulattal — csak kegyedtől függ, saját személyétől.

— Asszonyom, itt v . . . — kiáltott be Brigitta, ki urnójét egyedül hitte.

A mily piros és vidám volt a vén cseléd, oly sápadt és mozdulatlan lett a közvádló láttára.

— Ki az, Brigitta? — kérdezte szelíd, értő arcczal a tisztviselő.

— Egy újoncz, kit a városbíró küld hozzánk szállásra, — felelt a cseléd a jegyet előmutatva.

— Igaz — viszonzá a közvádló, miután a papírt elolvasta. — Ez este egy zászlóaljat kapunk.

S azzal eltávozott.

A grófnénak e pillanatban sokkal nagyobb szüksége volt

arra, hogy egykori ügyvivőjének őszinteségében bízzék, mint sem a legcsekélyebb kétkedésnek adhatott volna helyet szívében; rohamosan sietett föl a lépcsőkön, bár alig bírta magát tartani; majd fölszakítá a szoba ajtaját, ott látta fiát s fél holtan hanyatlott karjaiba: — Oh gyermekem, gyermekem! kiáltott zokogva s örjöngőn árasztotta el csókjaival.

— Asszonyom — szólalt meg az ismeretlen.

— Ah, ez nem ő! — sikoltott föl a grófné, rémülten tántorodva hátra, de föntartá magát, s vad, elnyelő tekintettel meredt az újonczra.

— Szentséges jó Isten, hogy hasonlít! — szólott Brigitta.

Egy pereznyi csend állott be, de Dey asszony tekintetétől maga az idegen is megorzadt.

— Ah, uram! — szólott a grófné, Brigitta ferjére támaszkodva s egész nagyságában érezve most a kint, melynek első rohama csaknem megölte; — uram, én nem bírom önt tovább nézni, engedje, hogy cselédjeim helyettesítsenek, ők szolgálják ki.

Szobájába tért vissza, hová úgy szólva Brigitta és a vén szolga vittek le.

— Hogyan, asszonyom! — kiáltott a gazdasszony, a mint úrnőjét leültették, — ez az ember Ákos úrfi ágyában háljon, az Ákos úrfi papucsát vegye föl, ő egye meg a pástétomot, mit Ákos úrfinak készítettem? Ha leguillotinoznak is, én . . .

— Brigitta! — kiáltott de Dey asszony.

Brigitta elnémult.

— Hallgass, ne fecsegi — szólott hozzá halkán férje — meg akarod ölni?

E pillanatban az újoncz szobájában neszt okozott, asztalhoz ült.

— Nem maradok itt — kiáltott de Dey asszony — a kertbe megyek ki, ott jobban hallani, a mi oda kint történik az éjjel.

Még mindig félelem s remény közt lebegett, hogy fiát elveszté, meg hogy látni fogja. Az éj rémesen csöndes volt. Iszonyú pillanat volt az a grófnéra, midőn az újoncz zászlóalja a városba érkezett s a katonák egyenkint szállásukra indultak. Minden lépéssel, minden neszzel egy-egy remény hunyt el: majd ismét borzalmas csendbe süllyedt vissza a természet. Reggel felé a grófné szobájába kényszerült térni. Bri-

gitta, ki úrnőjének minden mozdulatára ügyelt, nem látta kimenni, s midőn a szobába lépett, holtan találta ott.

— Bizonyosan hallotta, a mint az újoncz oda fönt az Ákos úrfi szobájában öltözködik, s járkál, azt az átkozott *Mar-seillaiset* énekelve, akár csak istállóban volna — kiáltott Brigitta. — Ez ölte meg!

A grófné halálát komolyabb érzelem okozta, s kétség kívül valamely rettentő visio. Ép az órában, midőn de Dey asszony Carentanban elhúnyt, lőtték agyon Morbihanban fiát. E tragikai esetet ama sympathiai észleletekhez sorolhatjuk, melyek a térbeli távolság törvényeit nem ismerik, s mely adatokat néhány magányban élő ember tudós érdeklődéssel gyűjt egybe, hogy egy nap új tudománynak szolgálhassanak alapjául, mely még mindig vár lángeszű mesterére.

BALSAC után francziából

HARASZTI GYULA.

EGYESŰLÉS.

(1848.)

Az, mi a költő lelkének
Álomkép gyanánt
Lengett a távol jövődő
Tündér fátyolán ;
Az, miért epedt a honfi
Soká, hasztalan,
De nem hitte, csak mutatta,
Hogy reménye van :
Az többé nem álom, nem kétség homálya :
Ismét egy a magyar ketté vált hazája !

Magyar nép, igaz rokonság
Tul a bérceken,
Mik sötéten ott kékelnek
Világos egen ;
Oszályosunk jóban, rosszban,
Kölcsön támaszunk :
Benned, bárhog' hány-vet a sors,
Nem csalatkozunk.
Öleljük meg egymást, szívesen, meghitten,
És szeressük egymást : úgy áld meg az Isten.

Most szeressük, mert ki tudja
Felölünk mi áll
Irva a végzet könyvében
Élet vagy halál ?

Oh, ki tudja nincs-e bennünk
 Rejtve már a mag —
 Hogy a csak most egyesültek
 Együtt haljanak
 Mint egymásra ismert ölelő testvérek
 Kikben hatni elkezd a lappangó méreg . . . ?

Nem, nem! — Élni fog a nemzet
 A mely összetart:
 Kit önvétke meg nem hódít,
 Nem hódítja kard.
 Megbünhödtük ösapáink
 Vétkét súlyosan;
 Napjainknak, a jelenben,
 Csak erénye van
 S az erényes nemzet jutalma nem égi:
 Földön jut dicső és hosszú élet néki.

ARANY JÁNOS.

K É T A D O M A.

I.

— Mint nagy tudóstól kértem en,
 Mi van a hold tulsó felén?
 — Kegyelmes asszony, nem tudom.
 — Hát a mennybéli köruton
 Nyüzsgő sok csillag-millió
 Vajon, mint földünk, lakható?
 S vannak-e ott is emberek?
 — Arról felelni nem merek.
 — De majd, ha testi hüvelyünkkel
 A sár ölébe rejtezünk el,
 Lelkünk szabad lesz, úgy-e bár,
 És csillagról csillagra jár,
 Eléri mind, a mire vágynak,
 S a végtelentől a parányig

Mindent fölismer teljesen ?
 — Hajh, válaszom nincs erre sem.
 — Az alkotóról legalább,
 Ki által lön e szép világ,
 Csak lesz mit öntől hallanom ?
 — Semmi bizonyost, fájdalom.
 — Tréfál az úr ? Hisz' önt a hír
 Lángésznek vallja, s a mit ír
 Mint bölcseség színét csodálja.
 Mire való hát tudománya ?
 — Hogy azt lehessen mondanom :
 Nem tudom.

II.

Eszembe jut a két gyerek,
 Kik arrul értekeztenek
 Hogy melyik hasznosabb :
 A hold-e vagy a nap ?
 És végül elhatározzák
 Hogy hold komáié a cserág :
 Mert hisz a nap csak nappal ég,
 Mikor világos föld meg ég ;
 A hold ellenben sötét éjjel
 Árasztja fényét szerte-széjjel.

Eszembe jut ez adoma,
 Mert illik sok tanárra ma,
 Kik úgy zajognak, kiabálnak,
 Hogy a természettudománynak
 A bölselem
 Szükségtelen ;
 Holott a bölselem a napja,
 Melytől világát, éltét kapja.

POIRIER TANÁR ÚR LÁTOMÁNYA.

A minap egy nagy tehetségű és tudós író azt állította a francia akadémiaiban, hogy az igazság iránti szenvedélyben a tudós, a naiv hit minden gyönyörét fölhaladja; hogy az igazságban fölleli azt a nyugalmat, azt a biztosságot, s mind azt a vigaszt, a mit a mindennapi ember az örök végtetbe vetett vak hitéből merít.

Nem vagyok vele egy véleményen; a nagy igazságok, nem mindig vigasztalók.

A természet rendjében tény az, hogy a rókák megfojtják a tyúkokat, az ölyvek széttépik a galambokat, a csukák elnyelik a pontyokat és az, hogy az erőszak uralkodik a jog fölött, mindig és mindenütt, kivétel nélkül.

Az emberiség rendjében meg tény az, hogy Sokrates fölhaltja a méregpohárt, hogy Demosthenes öngyilkos lesz, hogy menekedjék elleneitől, Marcus Antonius a szószerkezhez szegezi a Cicero nyelvét és hogy Krisztus a kereszten elcsüggedve és kétségbeesetten kiált föl: «Atyám miért hagytál el engemet?» stb. stb.

Tény, hogy a fölhalálók éhen halnak, hogy a kik kihasználják a mások találmányait, meggazdagodnak és hogy százezer eset közül megtörténik egyszer, hogy a tolvajok és gazemberek, gögjökben elbizakodva, magoknak ásnak vermet és elbuknak a nagy szemeket meresztő világ meglepetésére. Tény, hogy . . .

Elég! tudjuk már, mondják önök; régi történet; de a következtetés?

A következtetés az, hogy az illusio többet ér a valóságnál, mert az illusio táplál, míg a valóság melabússá tesz.

A mi kedves Franciaországunk egyébbel sem táplálkozott életében, mint illúziókkal; s mert erősen hisz azok jogosultságában, ezért áll oly magasán a nyers és anyagi valóságnak tömjénező népek fölött.

Csakhogya ma már oda jutottunk, hogy számolnunk kell a valósággal, hogy megújíthassuk a magokat túlért illúziókat, a mint megújítják a régi ágyúkat és a kiszolgált katonalovakat; új illúziókat kell keresnünk, hogy újra kezd-hessük az örök harczot; az illúsió a haladás nagy rugója; a valóság: az akadály.

Azt mondják, hogy a természet törvényei változhatatlanok. Akkor hát a haladás nem egyéb rossz tréfánál. Akkor fekügyünk le, hagyjuk a gépet működni; forog az magától, változtatni úgy sem lehet rajta... Ha csak azt nem hiszszük, hogy az ember hatalmasabb, mint a természet, szelleme szabad, független a testtől, a mint hogy én, mindenkivel szemben, bár mit mondjanak ellene, ezt a hitet vallom.

Igen, én hiszek a jövő igazságszolgáltatásában, a mi nem gátol annak a jelenre alkalmazását is követelnem. Nem is bosszantott engemet egy hamar könyv annyira, mint a Darwiné, a melyben világosan meg van magyarázva, hogy a Ganges partján honos nagy majomtól származunk.

Így mi is majmok lennénk; kénytelenek lennénk megengedni, hogy minden majomnak halhatatlan lelke van, vagy lemondani a magunk halhatatlanságáról. Mi joga bírna egyik majomesalád oly szabadalommal, a mely a másiknak nem sajátja!

Ez a kérdés sokat gyötört, és jól meggondolva mindent, hajlandó vagyok elhinni, hogy valamennyi majom halhatatlan lélekkel bír. Egy csodálatos látomány, melyet mindjárt elbeszélek, nézetemet nagyon megerősíti.

A múlt vasárnap délután szolgálóm vecsernyére ment, s a nap heve három óra felé kiállhatatlanná válván, Darwin olvasása közben elszunnyadtam.

Ablakom nyitva volt a szomszéd zárda kertje felé, a levelek susogása behallszott szobámba, lágy szellő simogatta arczomat. Es íme, álmomban ott láttam magamat a Ganges partján, nem messze Benarestől.

Óriási tamariszkus árnyában ültem; a szent folyam habjai fehér tó fényes tükröként terültek el előttem, partjain

pálmafák, banánok, és más délszaki növények rengeteg erdeje nyúlt a végtelenbe, sudáraival, levegőivel és ernyőivel.

S míg egészen elbűvölve a fényesen nagyszerű kilátástól, e gyönyörű tájon legeltettem szemeimet, fejem fölött halk zörrenést hallok; fölemelem fejemet s látom . . . ki találja el, mit látok?

Látom magamat, saját magamat, Poirier Miklóst, a sainte-suzannei kollégium philosoph tanárát, egy óriási orangután képében, mely egyik karjánál fogva a tamariszk legalsó ágán himbálta magát s éppen a legéktlenebb arcfintorításokkal vigyorgott felém.

Képzeldék álmelkedésemat!

Azonnal tisztában lévén, hogy testem elvált lelkemtől s itt a magános erdőben ugrándozik kénye kedvére, egészen kijöttem sodromból.

Ha beljebb hatol az erdő sűrűjébe, mondám magamban, soha többé vissza nem tér, s én itt ülhetek örök időig, s vigasztallatom magamat metaphysikámmal!

E gondolatra összeborzadtam; első szándékom volt fölszólítani az én «nem én»-emet, hogy rendes helyét foglalja azonnal újra el; de félve hogy csak jobban elvadítom, megváltoztattam szándékomat s békítő hangon így szólek hozzá:

«Ugyan Miklós, kérlek szépen . . . illik-e ez a helyzet jellemed méltóságához? Illendő-e, hogy egy philosoph tanár a fa ágain csüngve, himbálózzék? Mondd csak, illik-e? Jer barátom, szállj le s viseld magadat úgy, a hogy a tisztesség követeli.»

De az orangután, előbb egy pár arcfintorítással vigyorgva felém, megvakarta ülepét s így felelt:

«Ej hát oktanlan állatnak nézész, te gögös és buta lélek? Hogy leszálljak fámról s megint a te kopott karszékedbe üljek, és kezdjem újra azokat az unalmas tanulmányokat, melyek mellett akár meg is vakulhat az ember? No ugyan rosszúl ismersz, ha erre számítsz . . . Nem nem! Nagyon jól találom magamat itt e fán s itt is maradok . . . ha csak rá nem gondolom magamat, feltörni vagy egy kókuszdiót, vagy fogaim között ropogatni néhány mandulát ott alant. Ennyiből áll jövőre életezésem! Te tégy, a mit akarsz! . . . eredj, magyarázz, álmodozzál, beszélj ostobaságokat . . . ez a te dolgod . . . én részemről, meglegelttem mindezt!

E szemtelen feleletre nagy kedvem lett volna megharagudni; de még egyszer meggondolva, hogy ez nem vezetne célra az én «nem én»-em lecsalogatására, elhatároztam, hogy kifogástalan logikámmal győzőm meg; s érzékeny hangon szólék föl hozzá:

«Értem én, kedves Miklósom, hogy kedved kerekedett egy kis szabadságot élvezni, hogy egy kis pajkoskodásra vágyakoztál, harmincz évi egyformaság után, az is természetes. De elég volt már ebből ennyi, a józan észre is kell hallgatni. Jöszte barátom, jöszte!»

«Hallgass reám, szakított félbe a csimpánz; rég tudom én már, mi vár reám a te jóvoltodból; tudom, hogy te magadat tőlem egészen külön állónak tekinted, tőlem, ki tested és életed vagyok; hogy engem túl élni vélsz, miután hiúságod kielégítésére izzasztottál és gyötörtél. Százszor ismételted ezt nekem, mikor egy burokban, együtt laktunk. Hányszor mondad: «Te pedig test, meg fogsz halni! te porrá leszel, miután ünnepélyesen eltemettétél volna; de én, a szellem, más lényegű vagyok, mint te, az én lényegem egy és oszthatatlan; én hallhatatlan vagyok és kívül állok az időn és a téren; az idők foga nem árthat nekem. Te, te arra vagy teremtvé, hogy a férgek egyenek meg! Igaz-e? nem ezt mondtad-e?»

Nem tagadhattam, miután testem ötven éven át a legmeghittebb egyetértésben élt velem; különben is a tanszékről hirdettem ez elveket, az egyetemi tanrendnek megfelelően nem vonhattam tehát kétségbe a tényt, s a csimpánz, látva zavaromat, ismét csak arcfintorításokkal tisztelt meg s diallas hahotába tört ki.

Kezdem veszíteni türelmemet.

«Leszállsz mindjárt arról a fáról, kiálték reá; meguntam ezt az ízetlen szószaporítást. Én parancsolok . . . én, a szellem, s az anyagnak engedelmesskednie kell.»

«Ezt százszor hallottam tőled, felelt a majom vigyorogva, s elég ostoba valék, hogy elhittem eddig. De az idők megváltoztak! . . . Maradj te zsölyeszékedben, én majd itt fogok ugrándozni kedvemre és himbálózni a liánok hajlékony ágain, míg kedvem jó valami csinos majomnöcske után körülnézni, ki megédesítse létemet.»

E fenyegetésre az iszonyat borzadálya fogott el s szelidebb hangon mondtam neki:

«Legyen hát, mondtam, bevallom, mondtam azt, a mit hatezer éve ismételnék; világos, hogy a test porrá lesz; én nem tehetek róla! De ez tény s minden okos állat meghajlik a kézzel fogható, való tények előtt. Minek is volna tagadni? A dolog szembeszökő. De a szellem, a láthatatlan, a kézzel nem fogható, szükségkép halhatatlan.»

Hallva ezt, az én majmom el kezdett vég nélkül röhögni s csattogtatva állkapczáit, mind csak ezt ismetlé:

«A szellem halhatatlan! halhatatlan! ha! ha! ha! ez aztán jó tréfa! halhatatlan!»

S összekuczorogva, úgy dölinglezett nevetteben, hogy rémület fogott el, ha le talál esni a fa ágáról s rá kiáltottam:

«Fogd meg azt az ágat, barom! Tartsd magad egyenesebben! Ennek a sok hadonázásnak nyaktörés lesz a vége, és én . . . mit csinálok én itt test nélkül? Hogy fogok a katedrára fölmenni s tanítványaim előtt megjelenni?»

Ez okoskodás, úgy látszik, hatott valamennyire a majomra, mert neki csak úgy érdekében állt nyakát épségben megőrizni, mint nekem . . . Aztán visszanyerve nyugalma, folytatá:

«Te halhatatlan vagy s nekem meg kell semmisülnöm! Pedig mindkettőnknek egy «én»-ünk van; ötven év óta egysült erővel dolgozunk ennek az «én»-nek kifejtésén, én csak úgy, mint te; én is csak úgy szenvedtem, mint te, s talán még jobban, ama nélkülözések alatt, melyeket nagyságod rótt reánk. Hány hosszú nap, hány álmatlan éj telt el a latin, a görög, a zsidó, a szanszkrit bemagolásával, nem is említve az új nyelveket, csak hogy elnyerhessük a philosophia tanárságot! S én most pusztúljak el, míg te túlelsz engemet, zavar-talan boldogságod és jólléted élvezetében, az idők végéig? Ne-vetség, ez ellenkeznék a józan észszel. Hol lenne akkor az örök igazság, melyről annyit fecsegtél?»

Szellemem nem tudva mit felelni, rá kiáltott:

«Fogd be a szádat!»

De rögtön átlátván, hogy ez elménczkedő állatot érvekkel kell meggyőznöm, hozzátevé:

«A te testi szenvedéseid számba vehetők sem voltak az én értelmi és erkölcsi szenvedéseim mellett; különben is te kárpótlást nyertél egy sereg, természetednek megfelelő, élvezetben; soha semmit sem tagadtam meg tőled. Mihelyt anyagi viszonyaim engedék, azonnal finom, barna ruhát adtam reád,

hozzá fénymázás cipőket, a mint magad nyilvánította ízleled kívánta; a legszebb mellények, a divatos nyakkendők, az idényszerű nadrágok soha sem hiányoztak, s mert hiúságod mindig lépést tartott az enyémmel, volt finom fehérenmű, mindenféle csecsebecse óralánczodon s minden olyasmi, a mik nélkül én könnyen el lehettem volna. S a te torkosságod! szent Isten, soha ahhoz hasonlót! . . . Hányszor vígadtunk, daloltunk, lármáztunk a Prado-ban, a Chaumière-nél! Hány pár kolbászt sós káposztával, hány sonkaszeletet, hány rákbecsináltat fogyasztánk el a strassburgi sörházban, a La Harpe-utczában! Tettem-e valaha azért a legkisebb szemrehányást is? S ha néha üres volt is a zsebem s hitelhez kelle folyamodnom . . . haboztam-e csak egyszer is? Nem is emlitem a sörös poharak megszámlálhatatlan sokaságát, melyeket torkodon leöntöttem, ezernyi itczére s pintre menne azok száma, ha számba venné az ember. S hát a sok szivar! . . . a zene! . . . a színláz . . . s minden egyéb! . . .”

Majmom békételenül csíptetett szemeivel.

„Jól van, jól, szóla, de magadtól sem tagadtál meg soha semmit s ezerszer vontad meg tőlem a szükségest is, csak hogy könyvtáradat valami új unicummal gyarapítsd s hiú kíváncsiságodat kielégíthesd, különösen kezdetben, egész teleket kelle tűz nélkül kiállnom, üres hassal, fagyos körmökkel.

— Én többet szenvedtem miattad, mint te, felelém; nélkülözéseid elgyöngítettek, s a gondolat, hogy elveszthetlek, lázas félelemben tartott.

— Oh! — kiálta föl a semmirekellő, ha oly nagyon féltettél, bajosan lehattél meggyőződve, hogy túlélsz! . . . Mondj a mit akarsz, egyszerre lesz végünk, nem élsz te engem túl egy perczcel sem; mikor alszom, egyszerre veszjtük el énünk tudatát; ha kezdek ébredezni, te is eszmélsz, ha kinyitom szememet, te is föltámadsz; ha beteg vagyok s a legkisebb aggályos kórt észlelsz bennem, nem tudsz hova lenni féltedben. Hagyd el, a te dolgod ép oly világos, mint az enyém; ringasd magad bár mennyit ábrándjaidban: mégis csak együtt meggyünk ki ez árnyékvilágból! . . .”

Elhallgatott, és látva, hogy meg vagyok akadva, kettőztetett arczátlansággal folytatá:

„Hajdan az egyptomiak korában halálom után bebalzsamoztak s évszázadokig megmaradtam múmia képében. Meltó

elismerése volt ez tett szolgálataimnak; az a tisztesség, hogy ritka illatszerekkel áztatott és megszentelt vásznakba burkolnak, már életemben némi vigaszt nyújtott. De most, te megvetéssel tekintesz reám s azt hiszed, a magad nagyságát emeled, ha lenézed saját testedet. Pedig egész magadtartása merő komédia. Emlékszel arra a gyomorhurutunkra, mikor doktor Bonifác már keresztet vetett reánk? nem tudtam nevetés nélkül megállani, bármily válságos volt a percz, látva mily hosszú képpel fogadtad a földi lét utolsó vigaszait; a nagy hangzású latin szavak, melyeket füledbe zengtek, nem nagyon látszottak megvigasztalni jövőd sorsod iránt, és csak hogy két-három évig még megtarthass az életnek, egy perczig sem haboztál volna fölláldozni örök létedet. Ugyan valld be! légy őszinte magad iránt . . . Igaz-e?»

Szentelensége egészen zavarba hozott; aztán a mély megbotránkozás hangján, s mintegy utolsó menedék gyanánt mellemet verve, kiálték föl:

«Gondolkozom . . . tehát vagyok!» És az orangután, majmolva taglejtésemet és hasát símogatva, gúnyosan felelt vissza:

«Emészték . . . tehát vagyok!»

Sőt oly arcátlan volt, hogy csipősen tette hozzá:

«Mindent kétségbe lehet vonni, mindent, kivéve hogy emésztünk . . . mert hogy kétkedjünk: emésztünk kell; a kétely az egészséges emésztés egyik nyilatkozványa.»

Ennyi vakmerőség büntetést érdemel. Fölugrottam, hogy megfenyítsem az arcátlant, midőn a buja lombozat sötétében valami mozgó testet vettem észre. És jobban odanézve, iszonyattal ismertem föl a Ganges mocsáiraiban honos óriáskígyók egyikét, melyeknek legkedvesebb csemegéjük a majomhús.

Farka a tamariszk tetejét csapdosta, míg pikkelyes teste nesztelenül gyűrűdött le a fa alsó ágai felé. A borzadály legnagyobb hevével ordítottam a majomra:

«Menekülj szerencsétlen!»

És az orangután észrevéve az undorító csúszó-mászót, hatalmas ugrást tett.

Késő volt; a kígyó mint nyíl suhant utána s már hallottam csontjait ropogni torkában, midőn szerencsére, a szolgálóm visszatérve a templomból, e szókkal nyitott szobámba:

«A tanár úr kiáltott?»

Mily szerencse! Minden hajam szála az égnek meredt s dadogva felelém:

«Nem, semmi, Janka . . . nem, semmi . . . csak tüsszen-tettem.»

Lám mily izgalmaknak teszi ki magát az ember, ha a Darwin munkáit olvassa!

Mit ér az oly rendszer, mely mindent fekete színben mutat? Mely minden lényt többé-kevésbbé pusztá géppé alakít le, változhatatlan törvények szerint?

Részemről látományomat, bár mily tragikai lett legyen is a vége, megnyugtatóbbnak találom, valamennyi, állítólag oly alapos bizonyításnál.

Látományom azt bizonyítja, hogy testünk: az a torkos, hazug, irigy, szemtelen, fajtalan majom, mely mind e gyalázatos hibákat az eredendő bűn neve alatt maradekaira átszár-maztatja; és hogy a lélek: a szabad ember, az anyagtól független szellem, melynek hívata: a józan ész és okosság erejével hozni helyre az állati természet minden fogatkozását.

Ennyiből áll magyarázatom; a ki nem elégszik meg vele, nehezen elégíthető ki s attól elvárom, hogy adjon jobbat.

ERKMANN-CHATRIAN *után francziából*

SZÁSZ GYULA.

PETŐFI OLASZ PRÓZÁBAN.

Kétségtelen, hogy Petőfi versei között sok olyan van, melyek a fordító elébe rendkívüli nehézségeket gördítenek; különösen azokról a költeményekről áll ez, a melyekben a nemzeti versidommal népies tartalom párosul, a melyekben a kifejezések, a szó- és mondatfüzések zamatos magyarsága az idegennek még a vers teljes megértését is majdnem lehetlenné teszi. Azok az olasz Petőfi-fordítók is, a kik megtanulták nyelvünket, mindjárt megbotlanak, mihelyt valami «törülmetszett» mondásra vagy csak egy kiválóan nálunk divó fogalmat jelölő szóra is akadnak. Csöppet sem csodálkozhatunk azon, ha Pier Giuseppe Maggi, a ki, meg vagyok róla győződve, eredetiből fordított, nem érti meg az *Az én Pegazusomnak* ezt a sorát:

A napsugár hanyatt esik rajta •

és mond az olaszban egészen mást, mint azt, a mit Petőfi akar érteni:

E su le spalle roti del sol tratliene

holott más jellemző ige hiányában a «riflette» szóval az eredeti fogalmat nagyon megközelíthette volna. Az is érthető, hogy nincsen tisztában azzal, mit jelent, ha a ló nyakáról azt mondja Petőfi, hogy az hórihorgas; rosszul is fordítja, midőn «gracile collo»-ról (kecses nyakról) beszél.

Giuseppe Cassone kétség kívül jól belehatolt nyelvünk titkaiba, mint azt sok kitünő fordítása ékesszólóan bizonyítja, de azért rajta is megesik, hogy egy-egy szó meg nem értése

következtében a verssornak az eredetitől egészen elütő értelmet tulajdonít. A *Magányban* például ez a két sor fordul elő:

Ha meghalok, ha megfagyok, szememre
Megkönnyezetlen szemfedő borúl.

Szemfedője az olasznak nincsen, a német sem ismeri (így történhetett, hogy valaki azt, hogy «Varrd meg szemfedőmet, szép varró leány!» így fordította: «Nähe mir die Augen zu, schöne Nätherin!») Cassone már most nem tudván, hogy e szó a magyarban mit jelent, s ha tudta is, lehetetlen lévén azt olaszra hosszadalmas körülírások nélkül lefordítania, úgy segített magán, hogy egészen mást mondott, mint Petőfi. Az idézett két sor nála így hangzik:

E quando io morirò, stilla di duolo
Ad occhio nessun per me non farè vel.

Vagyis szóról-szóra való magyar fordításban: S ha meg fogok halni, a bánat könnyűje miattam senki szeme elé nem fog fátylat vonni, azaz senki szemét nem fogja elfedni, senki szemének nem lesz szemfedője.

Már csak az a nyelvi sajátosság is, hogy a magyarban «puszta» főnévi és melléknévi jelentéssel is bír, az olasz fordítót tévútra vezethette. Így történt aztán, hogy e két sort

És ha puszta nékem üdvben
E világ, mért e kebel?

Cassone így adja vissza:

E se la pace della mia landa
M'è tutto un mondo, perchè nel sen
Mi balte un cuore?

Vagyis: És ha nekem a puszta csendje egész világom, mért dobog keblemben szív? Hogy «égi háború» nem mennybeli harcot, hanem vihart jelent, szótárban meg nem találhatja az idegen, s azért Cassone is az *Olaszthon* című költeménynek ama sorát, mely így szól:

Sóhajukból égi háború lett

így fordította:

Tu il lor sospire una divina guerra.

Nagyon örvendetes dolog, hogy Cassonenál az eredeti szöveg ilyen felreértésével csak nagy ritkán találkozunk, és hogy az ily hibák szinte elenyésznek a remek fordítások halmozában, és ha itt-ott akadnak is, értelemzavarók majd soha se lesznek.

Az ilyen hibák különben megeshetnek, akár versben, akár prózában történik a fordítás. De vannak igen is olyan szépségei Petőfi verseinek, a melyek kötött formában éppen nem vagy csak nagyon tökéletlenül tükröztethetők vissza idegen nyelven. Ilyen szépség például a népdalok gyönyörű strófaszerkezete, melyben minden egyes verssor a gondolatot egy-egy darabbal előreviszi. Ilyen szépség a kifejezés gyakori megkapó rövidege, melyet a mérték törvényei közt vergődő fordítónak legtöbbször egészen el kell ejtenie. Ha valamire, úgy a nemzeti ízű versek kötött alakú fordítására bizonynival ráillik a Procrustes ágyáról vett hasonlat. Hányszor kell az ilyenben nyújtóztatni a gondolatot, hogy érjen ki a sor végeig, hányszor kell elvágni belőle, hogy ne lógjon túl a sor szélén!

Sokszor tettek már kísérletet magyar népdalok fordításával, de valahányat láttam, vagy csak kevés nyoma maradt bennök az eredeti sajátosságainak, vagy pedig olyanok, hogy ha olvasta őket az ember, meg nem állhatja mosolygás nélkül. Nem mondom, hogy nincs kivétel, de a legtöbbször ráillik, a mit állítottam. S azért én a népdalok fordításánál nem csak megengedhetőnek, hanem szükségesnek is tartanám, hogy ne köttesse meg a fordító magát a forma szabályaitól, hanem írjon prózában, az egyes verssorok végeit megjelölve. Csak egy szó is hányszor megvilágosíthatja az idegen előtt kezdetben furcsának tetsző átmenetet! Milyen teljesen, a legkisebb árnyalat szemmeltartásával lehet kifejezni az idegen költő gondolatát! Nem kell csonkítani, nem kell bővíteni, ehmondhatja az ember mindazt, a mit az eredetiben talál, de nem kell mondania sem kevesebbet, sem többet.

* * *

A Flórenczben megjelenő *Rivista Europea* című folyóirat egyik legközelebb kiadott füzetében Alfredo Mazza Petőfi-

ről értekezik és rövid tanulmánya végén mutatóványokat közöl a *Szerelem gyöngyeiből*. Mielőtt e mutatóványokról szólnék, melyek próza-fordításban adják Petőfi nyolcz dalát, érdekesnek találok Mazza nézeteit nagy költőnkről röviden ide igtatni.

«Valaki azt mondta — így szól az értekező — hogy a nagy költőket, valamint az isteneket nem kell egymással összehasonlítani. Ez a nagyon is igaz elv csak annyit mond: nem szükséges, hogy a nagy költő, hogy igazán ilyennek lehessen nevezni, azokon a nyomokon járt legyen, melyeket a Hélikonra vezető fáradságos útban már előtte más taposott, hanem csak az, hogy a természet kimeríthetetlen forrását érintette legyen; más szóval, a hogy Chiabrera mondja, egészen új világot kell fölfedezni.

Ha ezért Petőfi népe nemzeti költőjévé lett, nagyságának okát egyébütt nem lehet keresnünk, mint abban, hogy elhagyta azt a hamis utat, melyen először jártak, és megénekelte fájdalmát, örömét és reményét annak a népnek, melynek kebelében született, s a melyhez tartozott. A XV., XVI., XVII. és XVIII. századbéli költők szolgálai módon utánozták a többi európai irodalmakat, különösen az olaszt, a francziát és a németet. Petőfi, a két Kisfaludy példáját követve, e terméketlenítő irány ellen működött; és míg azok, a kik előtte daloltak, csak hiába való, erőtlen kísérletekre vesztegették tehetségüket: ő mint Lamartine, az új idők múzsáját idézte föl, azt a magasztos istennőt, a ki nem marad mesés hegyek ormain, hanem az emberek szívében bír templom- és oltárral, azt a szent istennőt, a ki hazájok védelmére lelkesítette Rouge de l'Islet, Riegot, Pigat, Körnert, és a mi nemes Goffredo Mamelinket. Ő tudta, hogy a költőnek, mint Victor Hugo mondaná, népe áldozó papjának és prófétájának kell lennie, hogy nem szabad csak művészetének élve, egészen félrehúzódnia, hanem egyik kezében tollal, a másikkal karddal kell küzdenie a honért; és ő megmutatta, hogy ha a szó, a mely lelkesíté népét, könnyen ömölt ajkain, még jobban értett ahhoz, hogyan kell tettel védeni kedves Magyarországot, hogyan kell érte halni.

. . . . A *Szerelem gyöngyei* nem tartoznak Petőfi legjobb versei közé, minthogy hiányzik belőlük az a merész lendület, a mely például harczi dalait annyira jellemzi. De azért e szerelmi költemények se nem lágyak, se nem asszonyiasan gyöngédek. Van bennök majd mindig valami árnyalata

a mélabúnak, és nyelvök rokon a keleti költeményekével; de a mélabú, a melyet az eltűnt kedves ábrándjaira való visszaemlékezés kelt föl benne, hasonlít azokhoz a kis ezüstszegélyű, rózsás felhőkhöz, a melyek olykor az ég örök azurját elfödik.»

Minthogy az ezután következők csak már sokszor elmondottakat tartalmaznak, fölöslegesnek tartjuk azok lefordítását és átmegyünk a mutatóványok bírálatára.

Említettük fentebb, hogy a versek a prózában való fordítását bizonyos esetekben megengedhetőknek, sőt szükségesnek tartjuk. Csakhogy az ilyen fordításnál a forma veszendőbe ment szépségeiért azzal kell bennünket kárpótolnia a fordítónak, hogy a lehető leghívebben adja vissza a vers szellemét, hangulatát, minden egyes eszméjét, a nyelv minden egyes báját. Hogy valamely fordítás hű lehessen, arra úgy hiszszük majdnem nélkülözhetetlen kellék, hogy az az eredetiből, ne pedig már meglevő fordításból történt legyen. A fordítás rendszerint az eredetnél gyöngébb, és így a fordítás fordítása már nagyon is eltávozik az eredetitől, kiváltképpen, midőn az az első fordítás legkevésbé sem tökéletes.

Alfredo Mazza Petőfit németből és francziából, de leginkább francziából fordította. Már pedig a francziák eddig nem igen fáradoztak a magyar nyelv megtanulásában, és így ők költönket majd kivétel nélkül németből ismerik. Petőfi több darabja e szerint már harmad kézből jutott Mazzához, és hogy az ilyen kézről-kézre adás épen nincs előnyére a versnek, fölösleges megjegyeznünk. Isten óvjon bennünket hogy ez a vándorlás tovább ne tartson és valami madridi költőnek eszébe ne jusson, a Mazza mutatóványait spanyolra fordítani. Egy-egy ily fordítás körülbelöl annyi, mintha egy palaczk jóféle tokajjához kis üveg vizet töltenének; mire az előbb ecsetelt úton Spanyolországba érne a «tokaji», annak már boríze nagyon kevés volna, s a jó hidalgók méltán csodálkozhatnak, hogy a magyarok mint imádhadják azt a vizes — lörét!

Íme egy mutatóvány Mazza fordításából:

P I O V E . . .

Piove, piove, piove una ardente pioggia di baci; la mia bocca i sazia di tanta dolcezza.

Lampeggia, lampeggia, lampeggia e i lampi s'accordano bella-

menti alla pioggia. Oh, come lampeggia il tuo occhio mirabilmente quest' oggi.

Tuona, tuona, tuona sordamente dietro a noi; io fuggo, io fuggo, Amor mio . . . Ecco, ecco tuo padre.

Igtassuk melléje Petőfi szövegét:

Esik, esik, esik
Csókeső esik:
Az én ajakamnak
Nagyon jól esik.

Az eső, az eső
Villámlással jár:
A szemed galambom
Villámló sugár.

Mennydörög, mennydörög
A hátunk megett:
Szaladok, galambom,
Jön az öreged.

Ez a három versszak Mazzanál így hangzik:

Esik, esik, esik lángoló csókeső; az én szám jól van lakva anynyi édességtől.

Villámlik, villámlik, villámlik, és a villámok szépen megférnek az esővel. Oh, milyen csodálatosan villámlik ma szemed.

Dörög, dörög, dörög siketítőn mögöttünk, én szaladok, én szaladok szerelmem . . . ime, ime apád.

Fölöslegesnek tartjuk, a többi fordítást is ilyen módon ismertetni. Többnyire ugyan ilyen hibákat lelünk azokban is. Így például a *Síkos a hó* fordításában a legszebb, leghathatósabb végső gondolat van elhagyva: az, hogy a költő, ha hó képében utolszor átölelte kedvesét, melegétől rózsája szívének szeretne elolvadni. — A *Szerelmem vándorai* utolsó strófájában olaszban így szól:

O amata luna, conducila, conducila alla tua fosca notte; io pure voglio condurlo, dove veglia la mia bruna fanciolla.

(Oh kedves hold, csak vezesd őt (az esti csillagot) sötét éjszákúdhöz, én is elvezetem őt (a szerelmet) oda, a hol barna lánykám viraszt.)

Pedig Petőfinél ez van:

Csak eredj hold, csak eredj a
Barna éjszakához,
Megyek én is, megyek én is
Barna kis leányhoz.

Az *Éjjel* utolsó versszakában Mazzánál ezt olvassuk:

Io guardo lassù, alla casa della mia amata. ... Chissà, ch'ella non voglia guardarmi ancora una volta della sua finestra?

(Ide lenézek, kedvesem házára. Ki tudja, hátha még egyszer meg akar engem nézni ablakából?)

Holott az eredeti így hangzik:

Ott átalellenben lakik
Az én kedves babám!
Azt várom én, ha valahogy
Még megpillantanám.

Nem folytatjuk e hibák felsorolását, fájdalom majd minden versszakban akadna valami megróni való. Őszintén megvalljuk azért, szívesebben vettük volna, ha Mazza rokonszenves hangon írt tanulmányát ily fordításokkal meg nem toldja vala. De hát köszönettel tartozunk neki mégis, hogy nagy nemzeti költőnk hírét-nevét ő is segít terjeszteni, és elmondja idegen földön, hogy Magyarország kis ország ugyan, de azért vannak szellem-óriásai.

RADÓ ANTAL.

É R T E S I T Ő .

A magyar népiskolai tanítás története. Írta dr. Kiss Áron. Első füzet. Buda-Pest, 1881. A Franklin-társulat kiadása. 219 lap. Ára 1 frt 20 kr.

A *Néptanítók könyvtára* című vállalatnak ismét egy sikerült fürete került ki a sajtó alól; egy monographia, mely nemcsak könyvpiaczi újság, hanem kétségtelenül úttörő munka, a meny nyiben a magyar népiskolai tanítás történetét külön és tüzetesen eddigelé még senki sem írta meg. E téren különben még a nyugati államokban is csak mostanában történnek az első nagyobb szabású kísérletek. Így Franciaországban csak pár év óta van forgalomban Gabr. Compayré toulousi akadémiai tanárnak *Histoire critique des doctrines de l'éducation en France* című derék munkája,*) s Német-

*) Pár évvel ez előtt az *Académie des sciences morales et politiques* által hirdetett pályázaton a Bodin-féle jutalmat nyerte, s közelebb második kiadást ért.

országban is csak most jelenik meg K. Kehr *Geschichte der Methodikja*. Annál öröndetesebb jelenség tehát, hogy a mi irodalmunkban egyidejűleg egy nagyobb (Molnár Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*) és egy kisebb (a címbeii könyv) munka hívja föl a közérdeklődést hazai történelmünk azon ágára, melynek tárgyát, a közművelődést, teljes joggal nyilvánítá Eötvösünk Magyarország jövője egyik alapföltételének.

Az ismertetésünk tárgyaúil szolgáló munka első helyen a néptanítók szükségéit tartotta ugyan szem előtt, de egészben véve mégis mindazokhoz szól, kik a népiskola nagy fontosságát úgy nemzeti, valamint állami és társadalmi szempontból is kellően méltányolják. Népszerűen, de gondos alapossággal deríti ki és világítja meg a népiskola múltját, hogy igazolja s megértesse a jelent, s egyszersmind — legalább a pædagogiai irodalom terén — útát mutasson a jövő felé. S ez a célzata, volna bár akár mennyi hibája is különben, már maga is különösebb becsülésre érdemesíti e munkát. Mert nem vígasztalan ugyan a magyar pædagogianak se múltja, se főleg jelene, de azt még sem öröm látnunk, hogy legtöbbnyire idegen (német) nyomokon haladt, idegen szellemből táplálkozott s idegen irányokba terelte értelmi fejlődésünket. Igaz, hogy mint a kisebb nemzetek egyike, már számunknál fogva sem vonhattuk el, sőt nem is vonhatjuk el teljesen magunkat a nagyobb népek hatása alól; de arra törekedhetünk, sőt törekedni kötelesek vagyunk, hogy faji, nemzeti egyediségünk hamisítatlanul érvényesüljön úgy társadalmi és politikai életünkben, mint bármely néven nevezhető intézményeinkben. A kölcsön mindig a kölcsönzőnek kamatoz; teremtsünk önálló tőkét, hogy erőinket kamatfizetésre többé ne vesztegessük. A példák legyenek példák s ne utánózkodó minták.

A magyar népiskolai tanítás története három fő részre oszlik, melyek közül az első «a népiskola kifejlődését», a második «nevelési irodalmunk történetét», s végre a harmadik «a népiskolai tantárgyak methodikájának a történetét» tünteti föl. Ezek közül az előttünk levő első füzet a két előbbi részt tartalmazza, fölösztván azokat egyaránt három-három korszakra, úgymint *a*, Szent István korától a Mária Terézia-féle Ratio Educationis kiadásáig (1000—1777-ig) s ezt «egyházias korszak»-nak nevezi; *b*) Mária Terézia Ratiojától 1848-ig, «nemzeti iskola korszaka» czímen; s *c*) «a modern (!) népnevelés korszaka 1848-tól napjainkig».

Ezt a fölösztást nem egy ok igazolhatja; mindazonáltal úgy látszik, hogy az első korszak kerete túlságosan általános a mellett,

hogy pusztán külső jellegű. Nagy elvi különbség van például a reformatio előtti és utáni iskolázás természetében. A második és harmadik korszak határai eléggé természetesek, de az elnevezések rugalmasabbak, mint óhajtanók. A Ratio Educationis «nemzeti iskolái» például nem egy kérdőjelt hívnak ki magok ellen, míg a «modern» jött-ment szó tisztán csak időjelölő («mai»), a nélkül, hogy elv-jellemző jelentéssel bírna. E megjegyzések azonban pusztán az alakot illető kifogások, melyek a könyv lényegét csak távolról érinthetik.

A mi magát a tárgyalást illeti, szívesen bizonyítjuk, hogy az mindvégig buzgóság- és avatottságról tanúskodik. Kiss Áronnak van érzéke, hogy az események fonálát megtalálja; van igazságszeretete, hogy sympathiáit a tárgyilagosság sérelme nélkül nyilvánítsa; van józan higgadtsága, hogy a valót a valószínűnek semmiféle szempont érdekében föl ne áldozza; van ítélő tehetsége, hogy elhirtelenkedés nélkül bíráljon; s van értelmes, magyaros tolla, hogy ne csak világosan, hanem vonzón írjon. Egyben-másban azonban félénk: félénk pedig különösen olyan alkalmakkor, mikor tekintélyekkel áll szemben, vagy — teszem — a történelem pragmaticájához kell nyúlnia. Nekünk legalább úgy látszik, hogy ilyes okokból mozog oly nagy általánosságban az első, vagyis a voltaképi történeti részben, mely tagadhatatlanul egységes kép, csakhogy a részletei nem egy helyütt el-elvesződök. Sokkal bátrabb, sőt biztosabb kézzel nyúl a második, vagyis az irodalomtörténeti részhez, melynek több adata egyenesen az ő szorgalmas kutatásának a gyümölcse. A népiskolai irodalom időnkénti munkásait részint a fő korszakok, részint az uralkodott pædagogiai alapelvek szerint csoportosítja. Kit kit érdeme szerint méltányol. Ismerteti a szereplőknek életét és munkásságát, de alakjai nagy részt csak akkor fognak előttünk részint lehetően, részint kellően kidomborodni, ha a második füzet, vagyis a «módszer története» is kezünkben leend. A voltaképi irodalomtörténet mellett nagy gondot fordított az e szakbeli bibliographiára is, melyet legnagyobb teljességben egy részről a 205—212-dik, más részről pedig a 215—219 dik lapokon találhatunk.

Nem mondhatnók, hogy e munkával szemben semmi kívánni valónk nem volna; de tekintve, hogy ez nálunk a maga nemében első, méltányolva azon nehézségeket, melyek e téren a kutató előtt lépten-nyomon fölmerülnek, és látva, hogy e munka már jelen alakjában is becsületére válik pædagogiai irodalmunknak: szívesebben adunk kifejezést méltó elismerésünknek, mint netaláni gúncsainknak, s egyszerűsággal örömet ajánljuk ez érdekes munkát nemcsak a

tanítói köröknek, hanem mindazoknak, kik nemzeti művelődésünk múltja iránt érdeklődnek s arra vonatkozóan megbízható fölvilágosításokat kívánnak nyerni.

A munka kiállítása, mint a Franklin-társulatnál rendesen, igen csinos; legfőlebb a sajtóhibák nagy számára panaszkozhatunk, melyek zavarják, vagy néhol (például a 67-dik lapon) épen félreértésre vezetik az olvasót.

—ly—

Általános boncztan. Írta Mihalkovics Géza, orvos-sebésztudor, szülész és szemész-mester, a budapesti magyar királyi tudomány-egyetemen a boncztan és fejlődéstan ny. r. tanára stb. Kiadta tagjai számára a Magyar orvosi könyvkiadó társulat. 544 fametszettel. Buda-Pest, Franklin-társulat könyvnyomdája, 1881.

E munkáról általános tájékoztatót előszavában maga szerző nyújt. Minthogy e tekintetben vele egyetértünk, tájékoztatónak szerző szavaiból idézünk:

„... a jelenlegi munka is, mely ha egyebet sem volna képes nyújtani, mint azt, hogy az első magyar *általános boncztan*, a jogos alapot a kiadásra nem nélkülözné.”

„De mi azt hiszszük, hogy e mű egyéb okok miatt is megérdemelte a kinyomatást ... Nem akarjuk a közönséges boncztan nagy jelentőségét az orvos kiképzésében kétségbe vonni, mi vagyunk a legjobban annak kiváló fontosságáról és szükségéről meggyőződve, de az idők lejártak, a midőn a leíró boncztan az orvos előképzésére magában véve elegendő volt ... Kivánatos volt tehát, hogy a magyar orvosi könyvkiadó társulat tagjai bírjanak oly munkát, a melyben szükség esetén fölvilágosítást nyerhetnek egyes szövettani kérdésekről.”

„Egy másik ok e munka megírására az volt, hogy a szövettan gyors fejlődése miatt az idegen művek ma már vagy nem állanak a kor színvonalán, vagy más irányúak és eltérő tartalmúak, mint a miénk, ... Kivánatos, hogy minden művelt orvos a fejlődéstánból ha már többet nem, legalább a bevezető elemi folyamatokat ismerje, és alkalma legyen pótolnia azt, a mit sajátságos viszonyaink között növendék korában mulasztani kénytelen volt.”

„Minden czikk végén az újabb irodalmat 1870-től kezdve pedig azért csatoltuk, mert az újabb mozzanatokra a szövegben különös tekintettel voltunk, és az újabb irodalom hasonlóan összeállítva, mint náluuk (azaz szerző könyvében) a külföldi szövet-tanokban nincs meg, az pedig, a ki valamely tárgyról különös tanul-

mányokkal vagy vizsgálatokkal akar foglalkozni, az ily összeállítást bizonyára csak köszönettel fogja venni.»

„Miután magyarul írt szövettan eddig nem létezett, mely a műszókat a használatba mintegy bevezette volna, nem is nevezhető újításnak vagy javításnak az, ha egy csak rövid idő óta a beszédben használt szabályellenesen alkotott műszó helyett a szabályosan képzettnek adunk előnyt.»

„... Eredeti metszeteknek nagyobb számú előállítására ... nagy költségekkel járt volna, ... átvettem a külföldi irodalom jobb műveiből a legtanulságosabbakat ... Ez által a munkát rajzokkal oly gazdagon lehetett ellátni, mint a hogy az egy külföldi munkában sem található.»

„A magyar orvosi közönség e munkában a szövettannak csak általános részét, azaz a szorosabb értelemben vett általános boncztant veszi ... Ha erőnk és időnk engedi, igyekezni fogunk néhány év múlva a különös szövettannal is szolgálni, addig is mások bírálatából meg fogjuk ismerni e munka hiányait ... »

Az 1-től 740 lapig terjedő munkának bevezetésében szerző a szövettan földatájáról, történetének vázlatáról, a tan- és kézi könyvekről, meg az atlasokról szól, s ezek után tér át az I. részbeli tulajdonképi tárgyára, az «Általános sejttan és fejlődéstan»-ra.

Leírva az emberi és állati test szétbontását azonos (homolog) részekre, behatóan ismerteti az állati sejtet.

Az I. fejezet tárgya a sejttalaktan és élettan, s ebben kiterjeszkedik a sejtprotoplasma, mag és burok, a sejtek élettani tulajdonságai, a cytodok és sejtrészecskék meg a sejtszármaszók ismeretelésére. Szerző úgy e fejezetben, mint a következőkben tárgyát két módon tárgyalja. A nagybetűs szakaszokban adja a föltétlenül tudni valókat, a fontosabb s már jó formán megállapított tételeket, míg a kisbetűs, közbeszúrt szakaszokban a tárgyalt tételekre vonatkozó történelmi vagy vitás nézetekre terjeszkedik ki, mi művének értékét és használhatóságát nagyban emeli.

A II. fejezetben a sejtfajlódéstan van tárgyalva, kezdve a régibb nézetek ismertetésével a sejtek fejlődéséről, s szólva azután a protoplasma, a sejtmagvak és magesák fejlődéséről. Megemlékezik azon kísérletekről is, melyeket a mesterséges sejtfeljesztés néven ismerünk s végre a sejtközötti alanyagok fejlődésével zárja be e fejezetet.

A III. fejezetben a petesejt oszlása és átalakulásai föl vannak tüntetve a petesejt oszlásában, a barázdálásban a gerincztelen állatoknál, a békapete barázdálásában és csiraleveleiben. A madárpete

barázdálása és csiralevelei leírása után az emlőspete barázdálásáról és csiraleveleiről szól, hogy megismertessen ezek után a csiralevelek szövettanfejlődéstani (histogenetikai) értékével. És e fejezethez függelékben csatolja szerző az *Elemi fejlődéstant*, segíteni akarva azon a hiányon, hogy a magyar irodalomban még fejlődéstan nincs írva, melyből a szövettanhoz szükséges ismereteket meríthetné az olvasó.

Mielőtt a függelékes elemi fejlődéstan keretét ismertetnők, mely szerző művének első részét fogja bezárni, az ismertettettekre pár megjegyzést kell tennünk.

Mint szerző is mondja, művét főképen orvosok, és pedig a könyvében tárgyalt szövettant önhibájukon kívül elhanyagolt orvosok kezébe szánta. Ezzel indokolja, és pedig helyesen, egyes el- és kitéréseit a szövettant szokásosan tárgyaló modortól.

Szerző könyvének eddig ismertetett részében a mi adva van, az valóban választékosan és tudományos alaposággal van tárgyalva, azonban nézetünk szerint szerző választékossága túlságos szűk határok közt mozog.

A sejt-alaktan és fejlődéstan, a szorosabb értelemben vett sejtfejlődéstan, a petesejt oszlása és első átalakulásai egyes mozzanatait szerző az állatok közül egyes kiragadott példákön, főképen a béka-, madárpete és házinyúl-pete változásain ismerteti, a helyett, hogy ez ismertetésbe azt a rendet hozta volna be, mely a sejtalaktan és fejlődéstan egyes lefolyásait, az egyes állattypusokat is jellemző példákön mutatja vala be. Ha ezt teszi vala szerző, akkor a sejt-alaktan és fejlődéstan egyes lefolyásait míg az egyes állatkörökön ismerteti meg *általános boncztanában*, addig másfelől fölhasználhatta volna az állattannak e téren elért szép vívmányait, melyek nélkül, s azok összehasonlítása és értékelése nélkül *ma már általános szövettant írni nem lehet, vagy ha igen, csak hézagos ismertetésben.*

A munkának ilyszerű beosztása nem vastagította volna lényegesen a kötetet, s szerző segített volna irodalmunk egy másik hiányán is, a mennyiben áttekinthetővé tette volna a szövettant az egész állatországhban. És ez áttekintésre az orvosnak is nélkülözhetetlen szüksége van. De más felől nagyon meg lett volna könnyítve szerző azon jó szándéka is, hogy a fejlődéstan elemeit ne csak a madárpete változásain mutatta volna be, melynek fejlődésében a gerinczesek petéjének és embriójának fejlődésétől föltünő, s az összehasonlító alapot mellőző műben (mint szerzőében) az olvasóra nézve sok érthetetlen állapota van, ha a madárpete fejlődési változásait a gerinczesek fejlődésére akarja vonatkoztatni.

Meg kell még jegyeznem, hogy szerző a német «Embryon-anlage» szót «fejlődési anyag»-nak fordítja jobb hiányában, melynek hiányos voltát maga is beismeri. E fontos szó, mint tudom, már lefordítottatott magyarra «ébrény-helyzék»-nek s azt hiszem e régiebb fordítás inkább megfelelően jelez tárgyat és német szót, mint «a fejlődési anyag».

Szerző művének első részéhez csatolt függelékében az elemi fejlődéstant ismerteti a jelzett okokból, bár könyvébe nem tartoznék, — ha volna már fejlődéstanunk megírva. Szerző helyesen csatolta e függeléket művéhez, arra szükség volt, mint épen arra is, hogy a mikroszkopi technikára igen helyesen ne terjeszkedjék ki, mert e hézagot már Thanhoffer betöltötte.

Az embryo első alakja a madárpetében s ugyancsak az emlős petében is be van mutatva. A további fejlődésmenetek a madárpetén vannak ismertetve, leírva a csiralevelek első átalakulásait és az embryo elemi szerveit. Az ektoderma, mesoderma és entoderma (helyesen: endoderma) első átalakulásai után a velőcső, bőrhámlemez, a gerinczhúr, az elemi csigolyák, az oldallemezek és a belső kifejlődése van röviden, de alaposan tárgyalva.

Szerző művének második része munkájának nagyobb de értékesebb fele is: magokat a szöveteket tárgyalja, mint művének fő tárgyát.

E II. rész bevezetőjében szerző a szöveteket osztályozza.

Szerző ez osztályozásában kiemeli, hogy «fő szövet csak négy van, úgy mint kötő szövet, hámszövet, izom- és idegszövet, azonban ezeknek igen sok az alfaja, és helyes osztályozásunk egyes esetekben nehézségekkel jár». Azonban szerző rosszul teszi, hogy a németek mintájára a magyarban is meghonosítani akar két hamis kifejezést, melyeket a németek is csak megszoktak s csak megszokásból tűrnek: «A négy fő szövet közé lehetne az edény- és mirigyszövetet *) is besorolni, tekintettel arra, hogy az egyikben a kötőanyag, a másikban a hártnemű alkotó részek a lényegesebbek, mint-hogy azonban e szövetek a többieknel összetettebb szerkezetűek, külön fejezetekben fogjuk leírni».

Nézetünk szerint, melylyel lényegileg szerző is, mint soraiból látható, egyet vall, helyesebben azt kellett volna szerzőnek írnia, hogy: «A négy főszövet után lehetne az úgynevezett edény- és mirigy-

*) Lásd 139. lap. Németül: Gefäss- und Drüsengewebe. De ez a «Gewebe» több szövetből áll, melyek együtt alkotják a Gefäss- és Drüsenorgant.

szövetet is besorolni, tekintettel arra, hogy . . . stb., külön fejezetekben fogjuk leírni, *de nem edény- és mirigyszövet, hanem, mondjuk, edény- és mirigytest, vagy egyszerűen edény és mirigy néven*».

No de, ez nem szerfölkött fontos dolog, a mennyiben az ezen rossz elnevezésekből származható zavarokból kibontakozhatik az olvasó, s a tanítvány még inkább.

Nagyobb baj az, elvünkbből kifolyóan, hogy szerző e II. részben is elmellözte fölhazsnálni az összehasonlító alapot, a mennyiben nem említi föl, hogy a hámszövetek, kötő, izom- és idegszövetek egyes alakjai mely állatkörökben lépnek föl s hogy fejlődnek az egyes típusokon keresztül azon alakokig, melyekben említett szövetek a felsőbb állatokban, illetőleg az emberben is, föllépnek. Szerző művének e hiányát lényeges hibának tartjuk, s olyan nélkülözhetetlen alapnak, a melyen egyedül juthat valaki (mondjuk az olvasó orvos) a szövetek tudományos megismerésére és értékelésére.

Szerző műve e részének I. fejezetében a kötő anyagok csoportját ismerteti, leírva a kötő anyagok általános tulajdonságait s megismertetve I. A nyirk és nyirkszerű folyadékokat: a nyirk, a tápnyrk, savós és ízület-folyadékok, a nyirksejtek fejlődése című fejezetekben. II. A vér alakelemei (vérsejtek és elemi szemesék), a vér természetani tulajdonságai, a vér vegyi összetétele és élettani szerepe, a vér fejlődése behatóan van tárgyalva. A kötőanyagok III. részletében, a rostos kötő szövet tárgyalásában szerző, az általános megjegyzések után, a kötőszövet-rostok és ragasztó anyag, kötőszövet-sejtek ismertetése után, a kötőszövet különféle fajait osztályozza, s leírja a közönséges és lemezes kötőszövetet, s az ínszövetet. Ezek után a rostos és savós hártýákról, a mirigyszerű kötőszövetről, a kocsonyás vagy nyálkaszövetről, a fostenyes és szemesés kötőszövetekről s azok fejlődéséről szól behatóan. A kötőszövetek IV. részlete a rugalmas szövet fajainak s azok fejlődésének van szánva. Az V. részletbeli zsírszövet sejtjei és e szövet fejlődése után a VI. a porczszövet különféle fajai, az üveg-, rugalmas és rostporcz s a gerinczhúr van tárgyalva, mely után a porczszövet fejlődésének leírása következik. A VIII. a csontszövet szerkezetéről, a csont járólékos alkatrészeiről, s a csontról, mint szervről szól, ismertetve a csontszövet fejlődését porczból és kötőszövetből, s leírva a csont növésének viszonyait. A II. fejezet a hámszövetnek van szánva, melyben a hámszövetek általános tulajdonságai, a hámsejtek, a fedőhámok: a lapos vagy kövezethám és a hengerhám, meg a hámok fejlődése van leírva.

A III. fejezetben az izomszövet általános tulajdonságai, a síma izomsejtek, a harántúl csikolt izomrostok, az állatéti izmok s az izomszövet fejlődése vannak leírva. Az idegszövet a IV. fejezetben van tárgyalva s az általános megjegyzések után az idegszövet alakelemei: a velős és velőtlen idegrostok, az idegek, idegsejtek, a ducok vannak leírva, míg az idegvégződés általános méltatása után a harántesikolt izmokbeli mozgató idegvégződés, továbbá a halak elektromos szerveibeli meg a síma izmokbeli idegvégződés leírása után az érző idegvégződés következnek, ismertette a szabad idegvégződéseket és végfalózatokat, a sejtekbeli idegvégződést s az érző végtestecseket, a tapintó sejteket és egyszerű tapintó testecseket, a végbunkókat, a kéjtestecseket és izületttestecseket, a Wagner-Meissner-féle tapintó és a Vater-Pacini-féle testecseket, bezárva e fejezetet az idegszövet fejlődésének leírásával. Az V. fejezet az edény-szöveetről, vagy helyesebben az edényről szól szövettani tekintetben, s ismerteti a véredény-rendszert meg a nyirkedény-rendszert. A VI. fejezetben a mirigyszövet, illetőleg a mirigy van méltatva szövettani tekintetben. E két úgy nevezett szövetet, az edény- és mirigyszövetet el is lehetett volna hagyni bátran az általános szövettan keretéből, vagy csak egy részt (a hajszáledényeket és keletkezésöket) kellett volna tárgyalni — szigorúan vett elvekből. Azonban tekintve szegény irodalmunkat, sokkal hasznosabb, hogy e fejezetek is bevették e munkába, mintha kihagytak volna.

Ezek után már most következik szerző könyvében a tárgymutató, melyet ha a közlöttek után átgondolunk, tudni fogjuk, hogy szerző általános szövettana hízagot töltött be irodalmunkban s égető szükségén segített, a mennyiben az orvosoknak (de tegyük hozzá, a tanároknak és tanárjelölteknek is) nélkülözhetetlen kézikönyvül fog szolgálni.

Szerző tárgyát a szükséges fejlődéstani alapon ismerteti, s hogy ezt tehesse, adja a fejlődéstannak elemeit.

Szerző e független elemi fejlődéstannal is jó szolgálatot tett irodalmunknak. Fejlődéstani, tehát helyes tudományos alapon beszéli meg a szövetek négy fő csoportját, s mint látjuk, teljes tudományos készséggel, alaposággal választékosan s jó magyar nyelven. Szerző a mennyit és a hogyan nyújt a művében irodalmunknak, így is valódi kincsét képezi. Azonban láttuk, hogy ha szerző műve tervébe fölvette volna azt is, hogy az egyes szövetalakokat az egyes állatkörökön is átvezesse s így némileg összehasonlító alapokra helyezkedett volna, munkája hasonlíthatatlanul

értékesebb lett volna. Láttuk azt is, hogy szerző művében az úgy nevezett edény- és mirigyszövet bevezetése hibás nevezetű, s e két úgy nevezett szövet tárgyalása nem is tartozik az általános szövettan keretébe. Ezt némileg szerző is elismeri; menti szerzőt e hasznos hibája alól szegénysége irodalmunknak, melyben az edény és mirigy tárgyalása szövettani tekintetben (azaz tájszövettanilag) először most jelen meg szerzőnek talán szándékos hibájából.

Mihálkovics e munkájának ismertetésekor, midőn könyve tervezetére vonatkozva néhány megjegyzést tettünk, azon meggyőződésből indultunk ki, hogy az *általános szövettan* nemcsak fejlődéstani, hanem összehasonlító boncz- és fejlődéstani alapon lehet és kell tárgyalni, ha a ma elért eredményekre támaszkodó tudományos művet akarunk az olvasó kezébe adni, mert ma már nem igaz semmiféle tekintetben, hogy «az ember jobban megvizsgáltatott, mint bármely más állati szervezet, és azért kiinduló alapúl szolgálhat egyéb szerves lényekkel való összehasonlításra» (l. i. l.). Épen e tételnek megdöntése egyik legszebb vívmánya az újabb állattani tanulmányoknak: ma már kiinduló pontúl *csak az alsó szervezetek szolgálnak*, s az alsóbb szervezeteken végzett tanulmányok az emberig érve, reá is alkalmaztatnak, a mennyire ez alkalmazást az emberen végzett bűvárlatok is megengedik, igazolják.

DEZSŐ BÉLA.

Henry Thomas Buckle's Leben und Wirken, von Alfred H. Huth. Auszugsweise umgearbeitet von Leopold Katscher. Leipzig, 1881, 229 lap.

Ez értékes könyvet mindenki élvezettel fogja elolvasni, még ha Buckle nagy munkáját nem ismeri is. Huth eredeti könyve valóságos angol életrajz: roppant terjedelmű, a legkisebb, legmellékesebb dolgokra kiterjeszkedő, a lényeges és lényegtelen közt különbséget alig ismer. Katscher hazánkfia Huth értékes munkáját kivonatolva fordította németre: csak a legérdekesebb, legfontosabb dolgokat tartotta meg, csak a legjellemzőbb leveleket vette föl. Ez alakjában a könyv igen érdekes, mert egyszerű, de vonzó rajzát adja egy érdekes, vonzó egyéniségnek.

Életrajzról Buckle-nél nem is igen beszélhetni. Micsoda biográphiával dicsekedhetnék egy gazdag angol úr, ki egész életét egy tudományos munka kidolgozásának szenteli, de még a bevezetés befejezése előtt meghal? Egy amerikai barátjának kérésére maga így beszéli el (1858 július 9-dikén) életét: «Én 1821. november 24-dikén Leeben, a kenti grófságban születtem. Atyám kereskedő s oly család

sarja volt, mely Londonnak Erzsébet királynő alatt egy lord-majort adott; 1840-ben halt meg. Anyám, ki még most is él (született Middleton), Yorkshireből való. Gyermekkoromban igen gyöngye egész-ségű voltam; szerencsémre szüleim követték egy jó és böcs orvos tanácsát és nem erőltették meg agyvelőmet. Nevelésem azért eltért a közönségestől, s iskolát alig látogattam. Tizennyolcz éves koromban elveszítém atyámat, ki anyagi tekintetben önálló helyzetben hagyott hátra. Eddig alig olvastam mást, mint Shakespearet, Bunyant és az *Ezeregy éjt*, de e könyvekben valósággal kéjelegtem. Egészségem egyre javúlt. Tizennyolczadik és tizenkilenczedik évem táján alkottam meg munkám tervét, mely kezdetben csak ködös, de mégis fogható volt, s rögtön hozzá fogtam kiviteléhez. Azóta naponként kilencz-tíz órán át dolgoztam. Munkafólosztásom a következő volt: reggel rendszerint a természettudományokkal, délelőtt nyelvekkel — melyekből tizenkilencz éves koromig borzasztó keveset tudtam, — délután történettel s jogtudománnyal, este szépirodalommal foglalkoztam. Eddig nem akartam folyóiratok számára dolgozni, mert el vagyok határozva, életemet egy nagyobb czélnek szentelni. Azért nem is írtam eddig mást, mint az *Angol műveltség történetének* első kötetét és egy előadást: *A nők befolyásáról.* Ez önéletrajzot könnyű befejezni. Buckle egészsége, szellemi erejének túlságos megerőltetése következtében igen rosszra fordult, úgy hogy 1861 október 20-dikán Keletre utazott, meglátogatta Egyiptomot és Syriát, és meghalt (egy typhozus láz következtében) 1862 május 29-dikén Damaskusban, negyvenegy éves korában.

Kétséget sem szenved, hogy Buckle-t a túlzott szellemi munka vitte kora sírjába. Folyton betegeskedett és folyton dolgozott. Szórákozása pedig új szellemi megerőltetés volt, tudniillik a sakk, melyet szenvedélyesen szeretett és oly kitűnően játszott, hogy a világ legelső mesterei is csak kivételes esetekben tudták legyőzni. Ő csak könyveiben és nagy munkájában élt. Ismételt utazásai alkalmával is folyton olvasott, legföljebb még a műkincseket tekintette meg. A természet szépségeit nem értette; csak később, a Keleten kezdte élvezni; a zenét nem szerette, egyszerűen zajnak tekintette; csak egyszer életében volt Liszt Ferencz játéka nagy hatással reá. De a költőket nagyon szerette olvasni, főleg Shakespearet, ki szerinte (Krisztus mellett) eddigelé az emberiség legnagyobb alakja volt. Kívüle Milont, Homért, Dantét, Gæthét becsülte és olvasta. Roppant kitartása, bámulatos emlékező tehetsége volt. Azt mondja önéletrajzi levelében, hogy tizenkilencz éves korában igen keveset tudott a nyelvekből;

tíz év múlva (1850-ben) már tizenkilencz nyelvnek volt birtokában : az angolt, németet, francziát, olaszt, spanyolt, portugalt és hollandit teljesen bírta és jól beszélte (bár mindnyájukat angolos hangsúlyozással); a dán, orosz, svédet, vlämet, wallont, izlandit, friezet, maorit, angol-szászt, latint, görögöt és hébert annyira értette, hogy irodalmukat a forrásokból tanulmányozhatta. Stílusára roppant figyelmet fordított; folyton gyakorolta magát, folyton javítgatta, leírogatta saját dolgozatait; a stíl mestereit ismételve olvasgatta és a világ legelső prózaíróiból hosszú részleteket tudott könyv nélkül. Saját stílje azért mintaszerű is; Huth azt állítja, hogy angol nyelven nem írtak szebbet, mint a Buckle nagy munkájának második kötetében a Spanyolországot tárgyaló fejezet befejezését.

De mind ezek többé-kevésbbé ismeretes dolgok. Sokkal értékesebbek a Huth könyvének azon részei (főleg a levelek), melyekben Bucklelel, az emberrel, ismerkedünk meg. Mily szeretetre méltó, önzéstelen, szíves és jóakaró egy ember! Két kisasszony nevelési dolgozatokkal foglalkozik. Buckle ki nem fogy tanácsaiból, átnézi dolgozataikat, könyveket küld nekik, ajánlja munkáikat, folyton biztosítja őket szolgálatkésztségéről. Anyján megható szeretettel csüng; ha betegeskedik, nem tud dolgozni, nem tud gondolkodni; mily örömmel írja meg barátjainak, ha a szenvedő tíz percczel tovább tud sétálni, mint előző nap! Midőn e ritka nő 1859 ápril 1-jén meghalt — mert ritka nő volt, fia ítélete szerint, ki könyvének minden fejezetét vele megbeszélte, neki fölolvasta, figyelmeztetései szerint javította, — valóságos elárvultságban hagyta itt fiát, ki, míg anyja élt, nem akart, később pedig folytonos betegeskedése miatt nem mert megnősülni. Jövedelmét is csekélynek hitte e célra. Bucklenek évi 15,000 forint jövedelme volt; azt hitte, csak 30,000 forintnyi évi jövedelemmel nőszülhetne meg. Mert szegény leányt akart elvenni. «Annyi jó tulajdonságot követelek nőmtől» szokta mondani, «hogy nem kívánhatom, hogy még pénze is legyen». Különben jó gazda volt; általában fősvénynek tartották, de ő maga is, életírója is ismételve erőlyesen kelnek ki e vád ellen.

Teljes szeretetre méltóságában és jóságában áll Buckle előttünk keleti útból írott leveleiben. Ez útra egyik legjobb barátjának, Huth Henriknek két fiát (az egyik, az előttünk fekvő könyv szerzője akkor tizennégy, a másik tizenegy éves volt) vitte magával. Nem képzelhető atya, ki gyermekeiről jobban tudna gondoskodni, ki fölöttük önfeláldozóbb szeretettel, körültekintőbb figyelemmel tudna őrködni, mint Buckle a gondjaira bízott két fiú fölött. Azon kívül tanítja,

szórakoztatja őket. Nem csoda, hogy életírója oly határtalan tisztelettel és szeretettel szól atyai barátjáról, kitől a damaskusi protestans temetőben kellett örökre búcsút vennie.

Könyvünk utolsó fejezete voltaképen csak függeléknak tekintendő. Huth itt Buckle nagy művének tervéről, jelentőségéről és alapeszméiről szól, és különösen azon vád ellen védelmezi hőstét, hogy nincs benne eredetiség, mert csak Comte tanítványa és utána-zója. E vád oly alaptalan, hogy czáfolást sem érdemel; Buckleről, mint nagy szellemről, ki a tudomány egész körére a legnagyobb befolyást gyakorolta, még akkor is fognak szólni a jövő nemzedékek, midőn Comtenak neve inkább csak a tudomány történetében igen járatos férfiak előtt lesz ismeretes. Teljesen igaza van Huthnak, midőn azt állítja, hogy az újabb irodalom történetében nincs egy második töredék, mely oly roppant föltűnést keltett volna, mint a Buckle könyve, abban is igaza van, hogy a számos félreértés és félremagyarázás, melyre e nagy munka alkalmat szolgáltatott, első sorban töredékes voltából magyarázandó; végre abban is igazat adunk neki, midőn hősenek nagyságát kicsinyes kifogások vagy ellentétes fölfogásból eredő támadások ellen lelkesen védelmezi. De abban mégis nagyon csalatkozik szerzőnk, ha Bucklenek akár alapeszméit, akár egyes fejtegetéseit, akár módszerét teljesen kifogástalannak tartja sazt látszik hinni, hogy hőse oly eszményi tudományos nagyság, melyhez a kritika egyáltalában nem is férhet. De ez elfogultságot szívesen megbocsátjuk az életrajz-írónak, ki hőstét méltán szereti és tiszteli s oly rokonszenves alaknak tudja bemutatni, hogy az elfogulatlan olvasó is megszereti.

—v.

NYELVŐRI TARKASÁGOK.

Hogy vannak rossz szavaink, oly tény, melyet a *Nyelvrőr* kilencz év óta bizonyítgat, mely egyébiránt már a *Nyelvrőr* keletkezése előtt is tudva volt. Talán az egyetlen tény, melyben orthologok és neologok mindnyájan megegyeznek. Mert rögtön eltérnek azon kérdésre nézve, hogy melyek azok a rossz szók, s a *Nyelvrőr* ki szokta mondani az anathémát oly szókra is, melyeket az írók többsége helyesen alkotottaknak itél. De föltéve, hogy mindazok a szók, melyeket a *Nyelvrőr* és hívei rosszaknak állítanak, csakugyan kivétel nélkül rosszak: a társalgás és irodalom életkérdése voltaképen az a kérdés (s a különbség orthologok meg neologok között itt válik acuttá): mit tegyünk a (netalán) rossz szókkal, a mennyiben már közkeletűek lettek?

A *Nyelvrőr* az elmélet azon pedáns következetességével, melyet

a gyakorlat, nemcsak a nyelvészetben, hanem az emberi működés minden mezején, teszem a politikában is, ki szokott nevetni, — a rossz szókat ki akarja csikarni a közönség szájából s helyettök jókat akar beleilleszteni; az értelmes neologok — s bátorkodunk saját magunkat is ezek közé számítani — a netán hibásan képzett szókat, ha már a nyelvnek, hogy úgy mondjuk vérébe vegyültek, meg akarják hagyni, de óvakodnak további törvénytelen transzfusióktól.

A *Nyelvrör* ki akarja irtani s másokkal pótolni az általa hibásnak ismert, bár egészen elterjedt szókat. Akarja-e még most is? voltaképen nem tudjuk, mert az utóbbi időben erre nézve igen óvatosan kerüli a nyílt vallomást; hogy azonban előzőlt csakugyan akarta, mindenki tudja, a ki még el nem feledte például a *járda* kivégzését, s a *járó*-sőt *járosóval* való föleserélését, vagy az *idény* ellen indított hadjáratot, melynek diadalmas vége, különösen a kún-szent-miklósi bábák tekintélyére támaszkodva, az *ivad*, *évad* ünneplés beiktatása lőn. Nem győzi az ember csodálni, hogy tudós orthologjaink, kilencz év alatt csak ez egyetlen kétes eredetű és besű régi szót tudták fölleveníteni, holott a tudatlanoknak nevezett neologok egy egész sereg régi szóval gazdagították költői és prózai nyelvünket. S a tájszók általánosításával is így vagyunk. A neologok számos tájszót hoztak forgalomba; orthologjaink csak gyűjtik őket s mint Brassai közelebről kimutatta, nem igen megbízható szabatosan, de még egyetlen egynek általánosítását sem hozták javaslatba.

Újabban mintha megúnta volna a *Nyelvrör* a pozitív szó-ajánlgatást, inkább negative, csak a rossz szók üldözésére szorítkozik; de hallgatva elnézi híveinek — e szerint tehát helyesli — ha ezek egy-egy elítélt szó helyett fölkapnak egy-egy, magában kifogástalan szót, mely azonban a kifejezendő fogalomnak meg nem felel. Íme összeszedi magát egy pár ortholog hírlapíró, hogy majd kitekerik ők annak a szláv képzős *szónoknak* a nyakát; s mit tesznek helyébe? Hát ezt: *szóló*. Ez magában kifogástalan szó, de nem jelenti azt, a mit a *szónok*. Nem fogná-e nevetségessé tenni magát, a ki például Széchenyit, Eötvöst, Deákot stb. úgy említené föl, mint Magyarország *nagy szólóit*? Szintoly együgyű a *szálloda* pótlása *szállóval* (a mi mesterlegények szálló helyét jelenti). A minap «egy ortho-neolog» mind a *szólót*, mind a *szállót* szemére hányta nyelvör irányú hírlapíróinknak; a *Nyelvrör* nem kél védelmőkre, de hallgatva helyesli eljárásukat, mely pedig csak bábeli zavart okozhat.

E hírlapírók orthologiája önkénytelen eszünkbe juttatja némely régebbi költők neologiját. Ezek azt hitték, hogy a czifrábnál czifrább új szók halmozásában rejlik a költői nyelv titka; amazok meg azt képzelik, hogy ha a *Nyelvrör* ajánlta szókat fölkapják, már jó stílusra tettek szert. Egyik recept sem ér többet a másiknál, legalább reánk a régi neologia s az új orthologia pöffeszkedései ugyanazt a hatást teszik.

Ugyancsak a minap — az Arany-féle *Aristophanes* harmadik kötete megjelenése alkalmával — földézték a *Nyelvrör* ellen azokat a

neolog szavakat, melyekkel Arany a görög vigjátékok fordításában él, s melyek a *Nyelvrör* ukázai szerint kiirtandók. E szójegyzék föl-idézésének nagy jelentősége van a *Nyelvrörre* nézve, mert a *Nyelvrör* úgy szeret Aranyra hivatkozni, mint a maga hívére, s íme rástítik, hogy ő is az átkos neologia híve. A *Nyelvrör* erre is mélyen hallgatott. Igaz, bajos volt felelnie, hacsak a mea culpa't nem akarta mellére verni; ehhez azonban, úgy látszik, nincs elég erkölcsi bátorsága. Egész magaviselete azt mutatja, hogy a tudományos igazság nem oly fontos előtte, mint az, hogy neki legyen igazsága.

Szereti vádolni a neologokat, hogy nem felelnek — persze, mert nem tudnak felelni — az általa föltett kérdésekre; pedig éppen ő az, különösen a szerkesztő maga, Szarvas Gábor, mert a ki minden kérdés elől gondosan kitér, a melyben tévedését kellene elismernie.

Gyulai fölszólal a *Nyelvrör* félszeg iránya ellen. Szarvas nem irányát védi, hanem azzal áll elő, hogy őt az Akadémia bízta meg a *Nyelvrör* vezetésével, minthogy pedig Gyulai akadémikus, tehát ő is megbízta őt, s ennél fogva nincs joga megtámadnia. (Hát Szarvas miért támadja meg a *Budapesti Szemlét*? Hiszen Gyulai szintén az akadémia megbízásából szerkeszti azt, és Szarvas szintén akadémikus levén, ő is a Gyulai megbízója.)

Brassai közelebből egy kis röpiratot bocsát közre, melynek ugyan az a czíme, hogy a *Nyelvrörjítás és Ballagi*, de nagy részt a *Nyelvrör* és Szarvas ellen van intézve. A *Nyelvrör*nek különösen azt az ukázat czáfolja meg, mely eltiltja az elvont gyökök használatát; továbbá a *folytató és körekeztében* szók különbségét fejtegeti, melyeket Szarvas egyértelműeknek állít, s végre a *Nyelvrör* kritikátlan tájszógyűjtését rója meg. S íme, a harczereső Szarvas jónak látja kitérni a támadás elől.

Greguss egy ártatlan epigrammát ír, a mely oda élesedik, hogy Arany jobban tud magyarul mint Szarvas, tehát a neologióának Arany által is használt szavai csak még sem oly rosszak, mint a hogy Szarvas híreszteli. Vajon erre Szarvas bebizonyítja-e, hogy bizony Arany kevesebbet tud magyarul, mint ő? Korán sem. Nehéz is volna. E helyett azt fejtegeti, hogy Greguss csak azért írta versecskéjét, mert restelli, hogy logikájában (meg talán másutt is) ezzel a rossz szóval él: *képzervő*, s ezért mentekezik. (A *képzervő* szóval magunk is élünk, ha szükségünk van rá, s nem tartjuk egy cseppet sem rosszabbnak a Tinóditól is használt *csalbirónál*, vagy ezeknél: *rosszerő*, *látesső* stb.) A mi egyébiránt a kérdéses *dalnok* szót illeti, a *Nyelvrör* elméskedő öntetszéssel hirdeti, hogy e szót nem Szarvas Gábor mondja rossznak, hanem a nyelv. Arany használatával nem bizonyította azt jónak, ellenben Szarvas megbizonyította rosszságát. Tudtunkra a *Nyelvrör* nem bizonyított, csak állított. Kimondotta, hogy idegen szóképzővel nem alkothatni új szót. Az igaz, hogy bármely idegen szóképzőt nem használhatunk, de a népnyelvben meghonosult, sőt átidomult szóképzővel minden nyelv és irodalom alkot új szót. S vajon mit is árt ez a nyelvnek? Kíváncsiak vagyunk: vajon az úgy nevezett nyelvtudomány ítélő-széke miféle tudomány nevében ítélte el az ily képzésű szókat.

A *Polgári Iskola* valamelyik száma azt a helyes észrevételt teszi, hogy a nyelvészeti vitákat nem kellene a középiskolába

bevinni, nem kellene általában semmit, a mi még teljesen tisztázva nincs, szent igazságképen az ifjuság lelkébe oltani. Ugyanazon észrevétel, melyet harmad éve Virchow tett a természettudományokra nézve, hogy tudni illik Darwin elmélete, mely mindeddig csak csábító hypothesis, nem való a középiskolába. Bizony furcsa is, de még inkább káros, ha egyik tanár arra inti az ifjuságot, ne legyen *járda-taposó*, a másik tanár meg össze-vissza szidja ezt a szót és megjegyzi, hogy így kell mondani: *járosó-taposó*, a miben az a legszebb, hogy mind a ketten telivér germanismust hirdetnek, lévén mind a két szó a német *pflastertreter* szolgál fordítása. Efféléket mondogat el a *Polgári Iskola*, s mi reá a Szarvas válasza? Az, hogy nem illik névtelenül írni (notabene: Szarvas maga is szokott névtelenül írni, s a névtelenül írás tisztességes és üdvös voltára régebben éppen a *Buda-pesti Szemle* figyelmeztette őt), emelje föl az a vitéz, a ki a *Nyelvőr*t meg meri támadni, leeresztett sisakját. Az író megnevezi magát: Irmei Ferencz. Azt hisszük, hogy most már érdemes tárgyalásba ereszkedik Szarvas? Hogy is ne! Szarvas a kezét összecsapva fölkiált: Ki az az Irmei? hol vannak tudományos, kivált nyelvészeti érdemei, hogy föl mer szólalni? (Ez már tudományos fölfogás, mely nem azt nézi: mit mond valaki, hanem azt: ki mond valamit!)

A *Nyelvőr* ellen magunk is bátorkodtunk fölszólalni a *Buda-pesti Szemle*ben, néhány észrevételt koczkáztatva Simonyi *Antibar-barusáról* és Führer *Maggyartalanságairól*, kimutattuk, hogy a nyelv nem csupán ama szűk mederben fejlődik, melyet neki a *Nyelvőr* pedanteriája kijelöl; hogy a nyelv nemcsak szókat vesz és vehet át más nyelvből, hanem képzőket is; hogy nem mind tilos képzés az, a mit a *Nyelvőr* annak mond; hogy a rossz szók nem is rontják úgy a nyelvet, mint a rossz szólamok, s hasznosabb dolgot tenne a *Nyelvőr*, ha inkább ezeket üldözné; hogy parancsoló hangja illetlen és nevetéséges stb. Egyik, egyébiránt csak mellékes megjegyzésünk az volt, hogy a *Nyelvőr* a nép csinálta szókat válogatás nélkül jóknak fogadja, pedig ott is akad hibás, az író és tudós új szavait ellenben kárhoztatja, s utána vetettük, hogy a *Nyelvőr* ennél fogva demagog a nyelvészeten. Mit felelt cikkünkre a *Nyelvőr*? Se többet, se kevesebbet, mint azt, hogy nem ő a demagog, hanem mi.

A mondottakból világosan látható, hogy Szarvas Gábor egyenes ágon a híres Bodónétól származik, a ki másról beszél, mikor a bor árát kéri. Azt hisszük, most is hiába kérjük tőle a bor árát; ha meg fog is emlékezni ez újabb cikkünkéről, bizonyosan ismét más felé tereli a beszédet. Ám tegye, nem vesszük rossz néven tőle, de az Istenért ne panasolja úntalan, hogy hatását csökkenteni igyekeznek ellenfelei, hogy üldözik, bántják s valóságos mártyr. A *Nyelvőr* a XVII. század theologiai dülhével és polemiai modorában támadja meg a neologokat s üldözésről panaszkodik! Eszünkbe jut a cigány baka, ki a csatában oda kiáltott az ellenségnek: «Hejh, hallja kend, ne lőjön ide, mert itt ember van».

P.

A ROM (CZIGÁNY) KÖLTÉSZETBŐL. *)

Első közlemény.

I.

Miután a cigány — vagy a saját nemzeti elnevezéseket használva: a rom — élettel, nyelvvel és szellemi termékekkel olyan tudósok foglalkoztak, mint Pott, Miklosich, Borrow, dr. Müller Frigyes és mások; miután a magyar szépművészeti világba, Barabás képe után maga Petőfi vezette be a cigány-élet amaz oly eleven darabkáját: talán nem kell még külön engedelmet kérnem rá, hogy e díszes társaságnak egy kis romvilágot mutathassak be s ezzel a tisztelt hallgatók előtt is föllebbentsem a cigánysátor ponyváját, elhárítsam a gyalogkovács fűvőjének füstjét, hogy együtt szemlélve, mi e lepel vagy fátyol mögött van, meggyőződhesünk a felől, hogy nem épen csak mocsok és póreség, vad műveletlenség, vagy épen durva állatiság, a mi ott előnkbe tárul.

A mit mi magyarok, legalább irodalmi úton, a mi cigányainkról tudunk: alig valamivel több a semminél. Igaz ugyan, hogy Molnár már a múlt század végén (1798) adott ki egy *Specimen linguae Cingaricae* című munkát Debreczenben; igaz, hogy Enessey György ugyanabban az évben, Komáromban kiadott füzetében, fejtegeti a cigány nemzet valódi eredetét, nyelvet és történetét, 1800-ban, Győrött, egy kis toldalékot is adva *A cigány nyelvről*; igaz, hogy Bornemisza János *A cigány nyelvről* című értekezését Hunfalvy Pál bemutatta a magyar tudományos akadémiának 1852-ben**) s igaz ugyan, hogy Ilmatko György legutóbb — mint szakér-

*) Olvastatott a Kisfaludy-társaság 1881 februári ülésén.

**) *Új magyar Múzeum*, 1853, II. k. 83—122. ll.

töktől hallom, legnagyobb részt Pott nyomán — szintén adott ki *Czigány nyelvtant* (1877), mindazonáltal sokkal többet tudunk pár külföldi touristától*) a magunk cigányairól, hogy sem saját irodalmunk termékeiből. Liszt Ferencz ismeretes könyvét**) és a nyomán kelt irodalmi vitát, Brassai könyvét †) valamint az akkori *Budapesti Szemle* a kérdés ez ágára vonatkozó közleményeit itt alig vehetjük tekintetbe, — Liszt annyira eltávoztván minden pozitív valóságtól s ellenesei annyira az ő általa kijelölt körben mozogván, hogy a mi kérdésünkre vonatkozólag legalább pozitív okulást egyáltalán nem meríthetünk e terjedelmére nézve nem jelentéktelen kis irodalomból. Így és különösen a mi illeti a cigányaink szellemi életére s az ez úton való ismertetésükre szolgáló forrásokat, tudtomra, eddig csak arra a néhány mutatványra valánk utalva, melyet Bornemisza idézett értekezése végén és Ihnatko *Nyelvtana* toldalekái, közbevetett sorközi fordítás kíséretében, nyújtott, de a melyek nagyobb részt magokon hordják a mesterkeltség vagy a kölcsönzés bélyegét, a melyek pedig e tekintetben kifogás alá nem esnek, oly kevésbé jellemzetesek, hogy vajmi keveset okulhatunk belőlök, mihelyt a nép lelkületére akarunk segítségökkel következtetni.

Örvendetes kivételként említhető, a mi e tekintetben az utóbbi időkben, ha nem is a magyar, de legalább a hazai irodalom körében történt, részint az által, hogy dr. Meltzl Hugó az *Összehasonlító irodalomtörténeti Lapok* hasábjain több, egyenesen a magyar cigányok ajkáról vett, eredeti költői terméket mutatott be német fordításban, az ily irányban érdeklődő közönségnek, részint az által, hogy dr. Wlislöcki Henrik ugyanabban a hazai folyóiratban, valamint a *Magazin für die Literatur des Auslandes* című közlönyben s ebből vett külön lenyomatok útján is, egész sorát ismerteti meg eredetiben és német fordításban a magyar cigányok népköltészeti darabjainak.

*) Bright: *Travels in Hungary*; George Borrow: *Romano Lavo-Lil*; Paul Bataillard: *Les derniers travaux relatifs aux Bohémiens dans L'Europe orientale*; Kohl: *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten* stb.

**) *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie*, 1859.

†) Brassai: *Sámuel: Magyar vagy cigány zene?* Kolozsvár Stein János, 1860.

Ezek a költemények mindjárt első tekintetre annyira magokon hordják a mesterkéletlen eredetiség zománczát, hogy azonnal eloszlatnak minden kételyt az iránt, ha vajon magának a kérdéses népnek szellemi termékeivel, vagy pedig rájok fogott igazi «költemények»-kel van-e dolgunk?

Engem e Meltzl és Wlislocki-féle fordítások tettek az egész kérdésre figyelmessé s a népköltészeti darabok annyira föl bírták érdeklődésemet kelteni, hogy nem tartottam elvesztegetett fáradságnak sem azt, hogy az idevágó irodalomban magamat tájékozzam, sem azt, hogy a különböző nemzetek körében elszórtan élő és sajátságosan fejlődött czigányok költészeti termékeivel közelebből foglalkozzam s ennek alapján oly összehasonlításokat tegyek, melyeknek nyomán határozottan ki merem mondani, hogy a czigány, vagy rom, sehol a maga meghamisíthatlan őseredetiségében oly tisztán nem maradt fenn, mint épen a magyar puszta s még inkább a magyar hegy-völgy vidék lankás tájain. Nagy mértékben segítségemre szolgált e tekintetben dr. Wlislocki Henrik szives készsége, melylyel mind a maga, mind a dr. Meltzl fordításaira nézve, nyelvészeti és nyelvismereti kérdésekben fölvilágosításaival és magyarázataival támogatott, s egyik-másik homályos helynek földerítésénél munkámat tetemesen megkönnyítette, a nyelv-tisztaság tekintetében maga is megerősítvén azt az állítást, hogy a magyar czigány legközelebb áll őseredeti állapotához.

Munkám tisztán a kérdés irodalmi ágára szorítkozott, a dolog nyelvészeti oldalát hagyva a szakértőkre. De maga az irodalmi szempont is, mint igazolni is fogom, bőven szolgáltatja a bizonyítékokat előbbi állításom mellett, valamint az alkalmat is, hogy ez irodalmi — jobban mondva népköltészeti — termékek révén bepillanthassunk e czigány lelkekbe s ez úton a népek lélektanába illő következtetéseket vonhassunk.

Szegény, szurtos, barna nép! mely egy Gudlo, azaz (angol) czigánytörténetke által oly hiven jellemzi magát, a midőn bevallja, hogy a czigány két úrnak szolgál: míg ebédjét megszerzi az örlögnek s csak azután az Istennek, *) egyebet sem tudnak rólad, mint, hogy nótáinkat, fülhagyomány útján,

*) Ch. G. Leland: *The english Gipsies and their Language*, 236. l. Gudlo XXX.

föntartottad számunkra ; rostát, meszelőt, iszkábát és patkószöveget készítesz, üstöt foldozasz, malaczozt hízlalsz, csikót növelsz, szerencsét mondasz, majdnem az egész világot végig kóborlod, nem épen mindenekben azokat az erkölcsi elveket követve, a melyeket mi, legalább szóval, vallunk. Furfangos voltodat, a fejletlen népekkel közös jellemvonásodat, melylyel inkább élsz a mások tulajdonának, hogy sem a magad fáradtságának árán, jól ismerjük ; adoma-gyűjteményeink tele vannak az agyafúrtság, elmésség sőt néha humor szikráival is, melyeket a cigány, sanyarú sorsának könnyítésére, egy-egy jó falat megszerzésére s az élet hiábavalóságának kigúnyolására agya villanytelepéből ki-kipattant ; sejtjük, hogy azokban a ragyogóan fénylő bogárszemekben s a rézvörös bőrrel fődött bordák alatt szintén ég az a tűz, mely állat-emberi természetünk legvégső gyökérszálaból meríti táplálékát s a mi elfinomított beszédünk szavai közt a szerelem szóban nyer kifejezést — bár, viszont azt is látjuk, hogy a jus matrimoniale, mely a cigányok közt a szokásjog alapján kiformalódott, nem mindenekben épült föl épen azokon az elveken, melyek a Pándektákban és a Code Napoleonban érvényesültek. De arról már sokkal homályosabb fogalmaink vannak és lehetnek, ha vajon az élet- és fajföntartás körébe vágó képzeteken túl foglalkoztatják-e a cigány-agyat az ösztön-élettől távolabb és félrebb eső gondolatok és kérdések is ? Kelnek s működnek-e bensejökben a fejlettebb lelki élet fokozatainak szereplő érzések és érzelmek ? Az indulatok és szenvedélyek ama szövevényesebb műveletei folynak-e szívökben, a melyek a társasági viszonylatok ágbogasabb complicatióinak a szülőttei s ha a képzelem támasztotta hit határozatlan alakjain túl, forrnak-e fejükben az élet és lét amaz elméleti problémáinak legalább elemei, melyek a kiformalódott emberi okosság magasabb rendű műveleteinek válogatottabb tartalmát, mintegy csemegéit szolgáltatják ?

A valódi népköltészet darabjait æsthetikai, megvesztegetetlen naivitásukban rejlő bájaik mellett épen az teszi a népek lélektanának szempontjából fölöttébb érdekessé, hogy a szellem, az érzések és indulatok természetes szülőttei és nem tudva-mondva csinált művei, mint a műköltészet alkotásai s így, míg ezekből csak szövevényes és így könnyen tévedhető fejtegetések útján lehet az előállító erő valódi természetére

visszakövetkeztetnünk, addig a természet amaz egyszerű virágai mintegy magát a még nem reflectáló, a mesterséges hatások által még le nem csiszolt termés-szellemet állítják elénk. A termésarany-darabok külső idomaikra, sajátos alakulataikra nézve mások és mások Nagyágon, a Kaukázusban vagy Kaliforniában, de lényegök egy és ugyanaz mindenütt s valamint az értő szemmel kutató bányász távol mérőföldeken át kíséri a hosszanfutó érz-eret és mindenütt fölleli a termés-darabokat: a színre, alakra, nyelvre nézve egymástól legtávolabb eső népek szellemének e nemes érczei, a népköltészet igazi darabjai is, csak külső alakzataikban térnek el egymástól, de benső mivoltukban, a fejlettség arányainak leszámítása után megmaradt lényegökben, egyazon termő erő alkotásaiként bizonyítják magokat. Az indogermán népmesék pár-darabjait nem csak mély Ázsiától föl Éjszak-Európa zord sziklás tengerpartjaiig lehet mindenütt föllelni, sokszor kimutathatók leven még az egyes megálló helyek is, melyeken az illető jellemzetes népmesék közbe-közbe pihenőt tartottak, hanem az árja és ural-altaji népcsoportok egyes mesei közt is. Nem hiában, hogy az özönvíz regéje, bár különböző alakban, úgy szólván minden törzsnépnél föltalálható, emberiségi közkincsként s nem hiában, hogy az általánosabb családi, társasági, sőt állami intézmények közös vallásos-költői előképekre vezethetők vissza. Számos dán és skót népballada s népmese, valamint egy-egy jellemzetes adoma végig nyomozható a román, germán, szláv, ural-altaji népcsoportokon és saját népmeséink egy-egy alakját, sőt alapgondolatát is, bámulva látjuk s ismerjük meg olykor oly nép mesevilágában, mely eredetére, fájára és nyelvére nézve egész menetében idegen a mienktől. A példabeszédek és élethölcseségi axiomák párhuzamosító gyűjteményei folyton szaporodnak s az összehasonlító mythologia mind több és több megegyező vonást derít föl kelet és nyugat, dél és éjszak úgy nevezett szent könyveinek tartalma, sőt alakja között. S a mi mostani tárgyunkat még közelebb érinti: épen nem volna vesztett fáradság a példabeszédek, népmesék, vallásos költői hagyományok összehasonlításának példájára, a népköltészet szerelmi, balladai termékei között is párhuzamot vonni, a miből igaz, az is lenne egyfelől az eredmény, hogy végig lehetne egy-egy dal, történet vándor-útját országról országra, népről népre nyomozni, de viszont az is,

hogy másoknál meg a kölesönvétel lehetetlensége kiderülven, szükségkép arra a föltevésre kellene térnünk, hogy a közös termő-erő, közös törvények szerinti működésének terményei állanak előttünk, melyek nem azért hasonlítanak egymáshoz, mintha talán egymásnak másolatai, utánformálásai volnának, hanem azért, mivel ugyanazok az okok, ugyanazok szerint a törvények szerint hatván, ugyanazokat az okozatokat idézik elő s a mi különbség közöttök, külalakjukra nézve főnforog, csak is a külső élet-körülmények változatainak a következményei. *)

Midőn Waitz Tivadar, a természeti állapotban élő népek tudós ismerője és ismertetője, nagy hírű munkájának (*Anthropologie der Naturvölker*) első kötetében az emberi nem egységét és az ember természeti állapotát vizsgálja, a kérdés döntő momentumát nem a természetrajzi, vagy történelmi s még csak nem is kizárólag a nyelvészeti, hanem az általános lélektani szempontban látja s mutatja ki és végig vizsgálván az ember különös jellemző vonásait, a természeti és cultur állapotban levő népek megkülönböztető ismertető jeleit, e fejtegetései eredményeül kimondja, hogy «szellemi tekintetben valószínűleg nincs specificus különbség az emberi nem körén belül». Mert, mondja Waitz (i. m. I. k. 11—12. ll.) «A ki az emberről helyes fogalmat akar magának alkotni, nem foghatja csupán, mint egyenkénti lényt föl, mert az ember, Aristoteles ismeretes találó mondása szerint szükségkép társas lény s így, csak mint egyén, teljesen meg nem érthető. Ha tehát a boncztan és élettan nem támaszthatja azt az igényt, hogy az ember lényegét egymagok megállapíthassák, a lélektannal szövetkezve sem tehetik ezt, mely utóbbi főként a saját bensőnk önmegfigyelésen alapszik s így az egyes emberen, mint egyénen, csak kevés lépésre vezet túl. A társasági élet, ugyan, melyben az egyes egyén szerepel, sokban segíti a saját bensejében véghez menők megismerését, mert mintegy tükörben mutatja föl azt is, mi bensejében történik, sőt sok

*) Greguss A. (*A balladáról* V. fejezet) nem annyira ebből a szempontból hasonlítja össze a különböző népek népballadáit, hanem inkább abból, hogy a népek a közös forrásból merített tárgyat is saját egyéniségek szerint dolgozzák föl. Én pedig nem tudnám, hogy például a dán és székely, miféle más közös forrásból meríthet vala, ha nem az egységes lényegű emberi szívből?

mindent külső, szemlélhető formában is elejébe tár, a mit önmegfigyelése, ez analogia segélye nélkül, csak nehezen vagy soha ki nem betűzhet vala, de mégis, még az így s ennnyire szélesebbé tett megfigyelési tér is igen szűk maradna arra, hogy csak ez úton alkottassék meg az ember fogalma. Hogy tehát látkörünket még tágasabbá tegyük, tekintetünket egy egész nép történetére s innen az egész művelődéstörténetre fordítjuk. De még ez az alap sem elég széles, s hogy az ember lényegét helyesen megismerhessük, az egész emberiség ismeretét kell alapul vennünk. Ám ez az ismeret meg nem szerezhető, sőt még mint csak föladat is elég határozott formában nem gondolható, ha megelőzőleg elesen körül nem írtuk azt a terjedelmet, mely az emberiséget megilleti s ha előbb feleletet nem adtunk arra a kérdésre, ha vajon az összes emberi nem, nemere nézve, egyre vagy, ha nem: minő szűkebb körre szorítandó ez a nem-fogalom?» Waitz a kérdésre igennel felel, de a midőn az összes idevágó adatok fölöttébb terjedelmes és részletes felsorolásával készít e tétele számára alapot: a természeti viszonyok mellett főfigyelmet fordít a szellemi élet minden nyilvánulására, s a néprajzi és testi sajátosságok felsorolásánál mindig terjedelmesebb helyet juttat az illető nép cultur állapotának ismertetésére: a társasági, családi, erkölcsi, vallási, költészeti, világnézleti sajátosságok föltüntetésére.

Mostani vállalkozásomban kettős cél vezérel: magyar cigányaink népköltészeti termékeit, a mennyire hozzá férhetőkké váltak, akarám, mint magokban is szép értékkel bírókat, bemutatni, de azon fölül számítok arra is, hogy Waitznak az emberiség egészéről szóló s általam is helyesnek tartott ama tételéhez igazoló adatokat szolgáltathatok, kitűnven e darabokból, hogy e majdnem egészen a természeti állapotban élő nép: a rom, szellemvilága sem különbözik lényegében a cultur-fejlődés magas fokán álló népekétől, s hogy a szegény cigánynak is az fáj, a mi nekünk, az kelti öröme, a mi benünket, sőt az ideális világnézet elemei is csak úgy follelhetők gondolatkörében, mint a mienkben.

II.

Pott A. F. saját céljához mérve, majdnem kizárólag nyelvészeti szempontból vizsgálta ezt a szerinte „minden

tekintetben hátborzongató rejtélyességű s gyakran már csak alig emberi» népet, melynek elnevezéseiről, eredetéről csak bevezetőleg szólván, két kötetes nagy munkájának *) derék részét a cigány nyelv tana és szótára foglalja el, a függelékben pedig új testamentomi fordítási próbákat, a hiszekegyet, a miatyánkot, egy cigány levelét feleségéhez, példabeszédeket, több európai nép cigány-ész szerint való összehasonlító jellemzését, a tíz parancsolatot, egy beszélgetést a növésről, a a molnár, fia és számara ismeretes meséjét s egy csomó bibliai mondást közöl, a legkülönbözőbb forrásokból és különböző népek közt élő cigányok után.

E közlemények tehát majd semmiben sem szolgálnak mostani czélomra s legfőlebb a népek összehasonlító jellemzésének pár tételét s néhány példabeszédet mutatok itt be Pott után.

E cigány élethölcseség szerint: «a francia udvarias; a német őszinte; az olasz módos; a spanyol gúnyolódó; az angol büszke. — A ruházatra nézve: A francia mindig valami újat talál ki; a német a francziát majmolja; az olasz fősvénykedő; a spanyol nem zsidóskodik; az angol pompázó. — A tudományra nézve: A francia mindenről tud valamit; a német mindenhez jól ért; az olasz tudós; a spanyol a mit tud, be is bizonyítja; az angol a világ bölcse. — A cselekvésre nézve: A francziának nagy a szíve; a német, mint a sas; az olasz, mint a róka; a spanyol jól megállja a sarat; az angol, mint az oroszslány. — A házasságban: A francia szabad; a német úr; az olasz fogva tartja s őrzi a feleségét; a spanyol nagyvonalú szigorú a felesége iránt; az angol rabszolga. — A nők: Franciaországban büszkék; Németországban háziasak; Olaszországban foglyok és gonoszak; Spanyolországban rabszolgák és szerelmesek, Angliában királynők és korlátatlanok.»

A Pott által (Zippel után) közölt példabeszédek közül bemutatom ezeket:

Nincs a világban boldogabb, mint a ki gyerek-óráiban hal meg
A tisztesség a jó ember életének a jutalma.

Idővel minden gyümölcs megéri.

A világ olyan, mint a grádics: az egyik fölmegy, a másik lejön rajta.

Milyen bölcs az ember, a míg szerencséje el nem hagyta!

*) *Die Zigeuner in Europa und Asien*, Halle, 1845.

Ha valaki szokása ellenére hízeleg: mindjárt láthatod, hogy vagy megcsalt, vagy meg akar csálni.

A ki a hízelgőre hallgat, olyan, mint a korsó, a melyet meg lehet fülénél fogva fogni.

Mikor vége a veszedelemnek: elfelejtik, a mit ígértek.

Szerelem s hatalom egyedül szeret lenni.

Két kemény kő nem mindig öröl tisztán.

Száz óráig töröm a fejem s egy garast sem tudok kifizetni vele.

Ha a ló megdöglött, a nyeret s a kantárt is eldobhatod.

Az éhesnek minden leves jól esik. *)

A víg élet jó barátokat szerez.

Ha azt várod, a míg az asztalhoz szólítanak, éhen maradsz.

Az ugató kutya nem harap.

A ki a lajtorját tartja: éppen olyan bűnös, mint a ki lop rajta.

Leland K. az angol czigányokról és nyelvökről szóló már említett munkájában, már sokkal bővebb, de lényegében a Pottéival egy sorban álló anyagot nyújt az összehasonlításra mind népszokási, mind általános lélektani s különösen a szellemi termékekre vonatkozó tekintetben s az ő közleményei valóban tanúskodnak kijelentése mellett, hogy «a mit az (angol) czigányok szokásaira és sajátosságaira nézve e könyv állít, mind egyenesen magoktól van összegyűjtve». — A kép, melyet e könyv nyomán az angol czigányokról nyerünk, valóban magán hordja az igazi élethűség jellemző vonásait, bár az is kitetszik közleményeiből, hogy az angol czigány a fejlettség, cultura jóval magasabb fokán áll a mienknél. Mutatják ez a következő szólásformák és példabeszédek Leland munkájából:

Igaz (jó) mint az apám.

Ha erős a szél, állítsd a sátrat a sövény túlsó felére.

Egy ember is vízre vezetheti a lovat, de húszt sem itathatja meg (ha inni nem akar).

Soha ne végy kendőt, se ne válaszszt feleséget gyertyavilágnál

Szép nádból lesz a szép kosár.

Mindig a legnagyobb hal esik vissza a vízbe.

Tartsd titokban a szívedben és senki sem fogja megtudni.

Olyan, mint a csók: semmire sem jó, míg kettő közt megosztva nincs.

Ködös reggelre gyakran következik szép nap.

Előbb utóbb mindenki a cziinterembe kerül.

*) A marosvidéki czigány leül a Maros mellé s kanalazza. Azt mondja, hogy hallevest eszik.

Soha'ember még elég pénzt nem kapott.

A nagy házban is csak úgy lehet baj, mint a kicsiben.

Egy régi barát látása épen olyan gyönyörűség, mint egy jó ebéd.

A jobbik hamarabb elmúlt.

Hallgasd meg a fecsegőt s ne szólj egy szót is.

Jobb a számár, ha rajta ülsz, mint a ló, ha levet.

A pénz a lovat is megindítja.

Ne kívánd, a mit nem kaphatsz.

Piszkos helyről soh'sem foly tiszta víz.

Ha a testvéreid veszekednek, ne elegyedj belé.

Hosszú út végén édes az álom stb.

E néhány mutatvány is eléggé föltűnteti, hogy az angol czigány életviszonyai sokkal fejlettebbek, gondolköre szélesebb s így élettapasztalata érettebb a mi faluvégi, vagy sátoros czigányunkéinál — mert a városi czigányt már nem lehet a maga eredeti állapotában levőnek tekintenünk. A csók jellemzése, a titoktartás egyedüli módja, az élet pessimisticus fölfogása, (hogy a legnagyobb hal esik vissza a vízbe, a jobbik hamarabb elmúlt, a nagy házba is beköszöntő baj stb.) a barátságról, fecsegőről, veszekedő testvérekről szóló életelvek, mind arról tanuskodnak, hogy érett reflexio eredményei.

De azért naiv természetességét sem veszítette még el az angol czigány egészen, minek igazolásául álljon itt néhány jellemző történetke, melyeket Leland különböző czigányok elbeszélése után jegyzett föl, *Rommani Gudli* *) (czigány-történetke) cím alatt, s melyek közül bemutatom a következőket:

Hogy ment a czigány a templomba?

Ha jártam-e a templomban? Igen kétszer s én is leültem. Épen az alföldön jártam s egy uraság azt mondta, menjek én is templomba és én elmenék. S az uraságok és asszony-ságok mind reám néztek, a mint beléptem. De én csak oda ültem csöndesen a többiek közé s nézegettem föl a falra, fejem fölött s láttam, hogy ott a kövön gyönyörű módon ki volt vésve egy szarvas és egy tengeri nyúl. Hallottam, hogy a

*) Gudlo = fogás, hunczfutság, csukor, édesség, történetke.

pap beszél s mikor a végére jutott, kijöttem s lementem a sörházba.

A sörházban ott találtam az uraság inasát; ott hát időgálni kezdtünk, aztán hazamentünk, lefelé az úton s hát csak látjuk, hogy jó velünk szemben az uraság kocsija. Mi is még elég gyorsan átugorhattunk a sövényen s elrejtőzködtünk a gyepű mögött, míg az uraság elhaladt.

Más nap reggel megint találtam az uraságot s ő megkérdezte, mit csináltam előtte való nap a templom után? Mondám, hogy megittam két vagy három kanesó söröt, hogy félig pityós valék. Ő pedig azt mondá: «Az én emberem részeg volt, mint te s el is csaptam.» Én pedig megmondtam neki: «Azt csak nem hiszem uram, hogy ily csekélységért azt tette volna; különben is, nem szokott az söröt inni, csak a csigert bírja el a természete, a mi nem veri le a lábáról.» De bizony, azért a szegény ficzkónak mégis csak kitették a szűrét. S ennyi az egész, a mit az én templomban jártamról mondhatok...

A czigány és a kígyó.

Ha megölöd a legelső kígyót, a melyet látsz, a legnagyobb ellenséged ölted meg. Ezt mondják, de én bizony nem tudom, ha igaz-e, vagy sem? Volt pedig egyszer egy nagyon rossz ember, a ki mindig csak rosszat cselekedett. Hát ez az ember egyszer meglát az erdön egy kígyót, utána szalad egy nagy késsel a kezében s levágja a fejét. Akkor aztán így szólt magában: «Most már, hogy megöltem a kígyót, elveszem életét a legmérgesebb ellenségemnek.» S alig, hogy kimondta ezt a szót, megbotlik egy fagyókérben, elbukik s a kése belemegy a tulajdon hasába. S a mint ott hever haldokolva a földön, így szól magában: «Bizony, most látom, hogy igaz, a mit mondanak a megölt kígyóról; mert soha sem volt nagyobb ellenségem, mint a milyen én valék magamnak s a mi az ártalmatlan állatok elvesztéséből származik, soha sem lehet az jó!»

A czigány és két gazdája.

«Ki a te gazdád?» kérdé egy urasági inas a czigánytól. «Nekem két gazdám van, felelt a czigány; az egyik az Isten,

másik az ördög. Az ördögöt szolgálom, a míg megszerzem a délebedemet ; azután következik az Isten.»

A kis czigányfiú az ezüstművesnél.

Egy kis fiú az atyjával a nagy városba (London) ment s ahajt megálltak egy ezüstműves boltja előtt, mely tele volt a legszebb drágaságokkal. «Jaj, apám ! kiáltott föl a kis fiú, milyen nagy tolvajnak kell ennek az embernek lennie, hogy mennyi kanalat s órát gyűjthetett!»

Sokszor az igaz dolog is rossznak látszik s az igaz emberről is ez az igaz ; de sok leányról azt hinné az ember, hogy rendén van a dolga, pedig dehogy !

A leányról és a szeretőjéről.

Egyszer, sok száz esztendővel ezelőtt, egy czigány leány elindult, hogy egy tojást lopjon. «Hagyj békét, szólt a tojás, s megmutatom, hol kaphatsz egy réczét.» A leány meg is találta a réczét, de ez meg azt mondta neki : «Eressz el s megmutatom, hol kaphatsz egy gúnárt.» Ekkor hát ellopta a gúnárt, de az így szólt : «Eressz el s megmutatom hol lophatsz egy pulykát (dáma-madarat.)» Mikor aztán megfogta a pulykát, ez is azt mondta : «Eressz el, mert megmutatom, hol kaphatsz egy borjút.» Meg is kapta a borjút, de ez meg erősen bögött, szűkölt s azt mondta : «Eressz el s megmutatom, hol kaphatsz egy szép paripát.» Mikor pedig ellopta a lovat, ez azt mondta, hogy : «Eressz el s egy szép gazdag úrfihoz vezetek, ki szép szeretőre vágyik.» Így aztán megkapta a szép fiatal úrfit s boldogan élt vele egy hétig ; de akkor azt mondta neki az úrfi, hogy menjen el, mert már többé nem szereti. — «Milyen rossz vagy te, mondá a czigányleány sírva, hogy elküldesz ! mikor én a te kedvedért áldoztam föl egy tojást, egy réczét, egy gúnárt, egy pulykát, egy borjút és egy szép paripát !» «Igazán ?» kérdé a fiatal. «Meghalt apámra mondom, esküvék a lány, mindezt éretted áldozám föl, egyiket a másik után, most pedig elkergetsz !» «Akkor, istenemre ! mondá az úrfi, ha annyi sok mindent elveszítettél érettem, elveszlek.» S így meg is esküdtek.

Bizony, vannak hazug igazságok és igaz hazugságok.

Te pedig megcsókolhatod e könyvet (tudniillik ezért a tanulságot!)

A czigány az erdőben.

Mikor leültem az erdőben a nagy fák alá, kértem egy kis madarat, hogy keressen nekem egy kis kenyeret — de, a bizony tova szállt és soha többé nem is láttam; akkor megkértem egy nagy madarat, hogy hozzon egy pohár pálinkát, de biz az is a másik után repült. A fát pedig soha sem kértem semmire s mégis, mikor a szél megindult, százával rázta le számomra az érett diót.

* * *

E Gudlok szemmel láthatólag magokon hordják az eredeti természetesség nyomait s valóban el kell hinnünk Lelandnek imént idézett állítását.

Egészen más szemmel kell azonban néznünk a Leland *Angol-czigány dalok* című gyűjteményében *) foglalt eredeti rom és fordított angol költeményeket, a melyekről ugyan a gyűjtő ismételve erősíti, hogy «majdnem» szószerint adják ennek s ennek a czigánynak szavait de a melyek azért nyilván nem egyebek, mint angol-czigány nyelven az úgy nevezett fordítók által szerkesztett s aztán angolra is lefordított több-kevesebb értékű költői darabok. Ez állítólagos czigány dalokban és költeményekben ugyan elég sajátos, de azért mégis földolgozott czigányéleti tárgyak állanak előttünk, egész odáig, hogy még a photographus is czigány románczba van foglalva. Találunk itt elmés párbeszédet a rom (czigány) és gorgio (nem czigány) között, czigány adomákat a nem czigány poeta által földolgozva, sőt az összehasonlítás kedvéért, csak hogy a Wordsworth *We are seven* eredetisége kétségbe vonható legyen, *A vén czigányné két lánya* cím alatt egy költeményt is, melyben a fehér ember egy czigány anyót talál egy elhagyott gunyhóban s a vén asszony előadja, hogy árván maradt, de van két leánya, az egyik angol férjhez ment,

*) *English-Gipsy Songs. In rommany, with metrical english Translations.* London, Triibner et Comp. 1875.

a ki rosszúl bánik vele s meg is veri, a miért ezt a lányát nem is szereti, csak siratja, de a másikat forrón szereti, azt, ki «egy puszta temetőben alszik». Nagyobb bizonyosság okáért oda is teszi az állítólagos fordító (E. H. Palmer) a vers végére a megjegyzést: «A fönnebbi beszélgetés, mely a *We are serenre* emlékeztet, majdnem abban a formában van visszaadva, a mint egy öreg cigányné és az író egyik barátja között lefolyt» — de azért mindenki látja, hogy e darabban koránt sem a cigány költészet valamely változatlan termékével, hanem egy cigány naiv megjegyzés műköltészeti földolgozásával van dolgunk.

Majdnem ugyan ebbe a sorba tartozik e gyűjteménynek az a darabja, melyet a cigány életet jellemző voltánál fogva érdemesnek tartok a kötött alakban való bemutatásra. A vers így szól:

Cigány philosophia.

(Palmer E. H. fordítása után.)

Künn a tanyán, egy téli éjjelen,
Kigyúlt a ház; nagy az ijedelem,
Bomlott zavar, fejetlen riadás,
Vizet hoz ez, jajongva rí a más:
«Mentsen, a ki csak menthet itt!»
Bög az ökör, a ló nyerít —
Zokog az asszony-nép s gyerek.
De egy cigány, ki arra ténfereg,
A lángok közelébe lép
És szól, melengetvén kezét,
«Télben mi jó, kapni ily meleget —
Nektek mi baj: nekünk áldás lehet!»

Ez elég csinos és elég sokat mondó darabka, nyilván nem annyira cigány, mint cultivált észszel jellemzi a sanyarú sorsra, didergésre kárhoztatott rom-manust, azaz cigány embert, mig, mint látni fogjuk, a magyar cigány a saját maga módján panaszoja el életének didergő voltát.

Szintén tanult ember és cigány beszélgetését adja vissza a következő darab, de már sokkal közelebb áll az imén-tinel az eredetiséghez; íme:

A hét éjjel-járó.

(Leland G. K. fordítása után.)

Biz' úgy, uram, csodás történet az
Sok éve múlt mikor utószor hallám —
Mikor áldott jó, agg apám beszélt
Az éjjel-járó hét szellem felől.
S ő így beszélte ezt az agg regét:
Ha esküszöl e szellemek nevére
És megszeged az esküt vakmerőn:
Hét éjen át járnak hozzád a járók,
Hét éjen át, hogy fölébreszsenek
S mind e hetet látod hét éjen át.
De heted-éjen, meglásd, jó uram,
A hetedik szellem megfojt, megöl.
Torkod körül köríti szellem-ujját,
Lélekedet, érzed, miként szorúl,
S avval eltűnnek rémes éjjelen — —
— De, te uram, hol hallhattál felölök?!

Az író-fordító a következő megjegyzéssel kíséri e költeményt, mely tárgyára nézve bizonynyal cigány, de alakjára nézve semmiként sem az. «Egy öreg cigány, egykor nagyon bizonygatá, hogy hallott a 'hét-járóról' a mint sir Walter Scott leírá a rossz Hayraddin Mangratin esküjében. Tévedt-e az én cigányom, vagy sem — s alig hiszem, hogy a cigány dolgokra nézve tévútra akart volna vezetni — nem tudom, de semmi sem hihetőbb, mint, hogy ez a babonás hit csakugyan fönmaradt a cigányok közt.»

Valamicskével még inkább cigány szellemi terméknek mondhatjuk — bár mindjárt kifejtendő némi fõntartással — a következő «cigány» költeményt, mely alatt nem csekélyebb nevet olvasunk, mint az angol nemzet babéros költőjét, a Tennyson Alfrédét.

Halva hozták haza férjét . . .

(Tennyson Alfréd fordítása után.)

Halva hozták haza férjét:
Görcsös ajkán nem kél egy jaj,
El sem ájul — félve-féltik:
«Hogyha nem tud sírni: meghal!»

S fennen ott dicsérni kezdék:
 Nem volt több ily férj s nem él ma
 Jobb barát, nemesb ellenség!
 Ám az özvegy ajka néma . .

Egy leányka, halk-olsonva,
 Lép a férj ravatalához,
 Szemfedőjét félre vonja —
 Ám az özvegy szeme száraz.

S kél egy agg anyó, zugából,
 Teszi gyermekét karára:
 Könye hull, mint nyári zápor,
 «Élek érted, kiseded árva!»

Az anyai szeretet ez apotheosisa alá, nem kételkedem, Tennyson is szívesen írná akár szerzőként a nevét, de azért e költemény tulajdonképeni költőjének még sem mondható. Igaz ugyan, hogy a mellé vetett cigány szöveg alakjára nézve más, a mennyiben az úgy nevezett eredeti négy nyolczsoros és egy négysoros strophából áll s a négy első strópha négy-négy soros refrainben rajzolja mindannyiszor az özvegy könny nélküli néma bánatát, mit Tennyson egyetlen sorban fest, de azért a gondolatmenet, a tartalom beosztása s a végsattanó épen az Tennysonnál, mint Palmer E. H-nál, ki magát a cigány szöveg alatt «fordító»-nak nevezi. A gyűjtemény többi darabja cigány szövege alatt legtöbbször az a név áll, s minden jelző nélkül, a mely a megfelelő fordítás alatt, itt pedig fordítónak nevezi magát az is, ki a cigány szöveget adja s fordító az is (Tennyson,) ki az átidomított angol szöveggel ajándékozza meg olvasóit. Bár valóságos műköltemény, tehát, a mit gyöngye fordításomban bemutaték, mindazonáltal valódi cigány forrásra látszik utalni mind a cigány szöveg, mind az a körülmény, hogy közlöje (Palmer) magát «fordítónak» nevezi.

A következő románcz, melyet mind cigány, mind angol szövegében Tuckey Janka közöl, minden megjegyzés nélkül a neve alatt, úgy látszik még közelebb van az eredetiséghez, a nélkül, hogy a közlő és fordító simító kezének nyomai meglátszanának az ép oly szép, mint jellemzetes költeményen. Íme:

A czigány hálójába minden hal jó.

(Tuckey Janka fordítása után.)

A tölgy a forrást szereti, de az se hall, se lát —
Nem áll vele csak szóba is, csak megy, csak fut tovább.

S az árnyas erdő rejtekén él vígan a czigány,
Van víz a forrás medriben, van tüzelő a fán.

S a gróf egy szép hölgyet szeret, de az se hall, se lát,
Szerelmes szóra nem figyel, csak megy, csak fut tovább.

«Honnan tudod, czigány anyám, e hír honnan kerül?»
— Én hozzám jött a gróf s a hölgy s mindegyik egyedül.

Titokban jöttek, markomat arannyal töltve meg:
A javas-asszony sátra hús és sok mindent befed . . .

Szerelmes hölgy, szerelmes gróf, csermely s az ág a fán:
Nekünk fizet, nekünk segít — lja! így él a czigány!

Talán kevésbbé mondhatjuk el ugyanezt e kis gondolat-
szikráról, melyet Leland név nélkül közöl:

A hold, az égen tovasikló,
Kedves, hasonlít hozzád —
S a népség: felhők, mik előlem
Arczod' elfátyolozzák.

míg a gyűjtemény egy másik darabját egy német czigány
dal *) után bevallottan is Leland fordította a közreadott czi-
gány szövegre, de a mely mégis eredetinek mondható, mert a
szláv Miklosich is ösmeri s majdnem szórúl szóra abban a
formában közli, latinúl, mint Leland angol-czigányúl és an-
golúl, s mely így hangzik:

A gróf és hölgye.

(Leland G. K. fordítása után.)

A hölgy arany hajával
Befődte kedvesét.
«Ajtónk zörög, ah! jönnek;
Minket szakítani szét!
Mi lesz most? Együtt lelnek!

*) Közölve R. Liebich, *Die Zigeuner* (Leipzig, 1863) cz. könyvében.

Mire mégy egy magad ?!»
 — Nem, és vegyék bár vérem,
 Még sem bocsátalak!
 S ha mindjárt hét testvéred
 Kard-élre hányja szívem:
 Enyém leszesz, tied leszek
 Élet-halálba' híven!

Dr. Miklosich Ferencz latin fordítása (*Ueber die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas*, Bécs 1873) így hangzik:

Tegit domina dominum suis crinibus.
 Homines post januam stant.
 Volunt ut videant me.
 Quid faciamus una.
 Ego dimitto te non
 Etiam si stet mea morte.
 Si sunt tibi septem fratres.
 Si saltet mea vita,
 In eorum gladio,
 Tu es mea, et manebis mea.

Mind e fordítási próbák, egybevéve, azt hiszem elég világosan tanúsítják egyfelől azt, hogy valódi népköltészeti daraboknak — a legutóbbi kivételével — egyet sem tarthatunk közülök, másfelől pedig azt, hogy — a mennyiben a közlő-fordítóknak az eredeti forrásokhoz való ragaszkodásában megbízhatunk — az angol-czigány szellemi látköre sokkal tágasabb, világnézlete sokkal magasabb fejlettségi fokon áll, mint a minő magyar czigányaink mindjárt bemutatandó igazi népköltészeti darabjaiból kitűnik.

A Gróf és hölgye című románcz egészen külön ítélet alá esik, azért is, mert a német Liebich is, mint eredetit közli s azért is, mert a szláv Miklosich majdnem szó szerint adja, úgy hogy — ha talán nem merített mindkettő valamely közös forrásból — eredeti czigány népköltészeti darabnak bátran elfogadható, bár igaz, a költemény tartalma nyomán némi kétség még mindig fönmarad.

Ellenben a Gudlok, az az «édességek» bizton elfogadhatók az angol-czigány szellem termés darabjaiként, mint a melyek nem műköltészeti alkotások, hanem a czigány szellem képzeletének eredeti productumai, jellemzésére szolgálók a

termelő erőnek s ez által annak a népnek, mely benők a maga észjárását, gondolkozás módját mutatja be előttünk.

A Leland közleményei nyomán bemutatott e daraboktól némileg eltérő ítélet alá esnek a Borrow darabjai, melyeket *Romano Lavo-Lil: Word-Book of the Romany, or: English Gypsy Language* című könyvében, *) nyelvészeti, néprajzi és költészeti szempontból, közöl. Borrow ránk, magyarokra nézve, annyival is érdekesebb, mivel a negyvenes évek közepe táján az erdélyi részekben is megfordult s próbált magyar-czigány szellemi termékeket is gyűjteni. Igaz ugyan, hogy e kísérletének más látható sikere nem volt, mint, hogy e könyvének 126—127. lapjain olvasható «The Lords Prayer in the Gypsy dialect of Transylvania» — és pedig a protestans formában (Máté VI. 13. szerint) s a végén még némi hozzáadásokkal («Az édes Isten adjon menedeket nekünk szükségünkben. Isten segítsen bennünket! Ne érjen szerencsétlenség útanon és senki semmit el ne lopjon tőlem! Járj Istennel! Állj Isten nevében! Járj Isten akaratja szerint! Állj Isten akaratja szerint! Isten veled!»), de előszavában jelzi, hogy még vannak kiadatlan mutatványai s «ezek közül egy az erdélyi czigányoktól való, melyet főként Kolozsvártt, 1844-ben szerzett».

Borrow könyve, egyáltalán, azt a benyomást teszi az olvasóra, hogy szintén a személyes tapasztalat, közvetlen megfigyelés eredménye s igaz, nem mutat be annyi czigány elmeterméket, mint Leland, de ezek aztán nyilván nem csinálmányok, hanem valódi eredetiek s ha a mellejök adott angol fordítások csiszoltabb formát mutatnak is, tartalmuk való híven adja vissza az illető eredeti tartalmát, gondolatmenetét.

Nem kívánván tisztelt hallgatóim türelmét fölöttebb kemény próbára tenni, Borrow angol-czigány költeményei közül csak egyet mutatok be, de ez az egy aztán (kivált a czigány eredetiben) egészen népköltészeti terméknek bizonyítja magát s tartalmánál fogva is tisztán czigánynak mondható. Íme:

*) London, John Murray, 1874.

Szerelmi dal.

(Borrow, «Romano Lavo-Lil», 187. l.)

Fejem alatt a puha párna
 Lesz halmos kebeled —
 Ezüst szemed fénylő sugára
 Ágyamhoz elvezet . . .
 Szerelmes lánykám, meg ne vess,
 Oh árván el ne hagyj!
 Sorsom, tán többé soh'se lesz,
 Hogy lássam szép magad' . . .

Ellenben, hogy az összehasonlítás annál teljesebb lehessen, közlök még Borrow nyomán egy orosz-czigány és egy spanyol-czigány darabot, melyek a mellett, hogy magokban is értékesek, csattanósan bizonyítják, hogy mily nagy idomító erővel hat a czigányra az a nép, melynek kebelében él. Az orosz-czigány románcz így szól:

A rom dalnoknő.

(Borrow i. m. 199. l.)

Feje aláhajolva,
 Mintha csak boros volna;
 Foly könnye, mint duzzadt patak,
 Ajkán az ének elapadt;
 Nincs nyugta sem, nincs éte sem:
 Úgy elgyöttré a szerelem!
 S végül, hallat ily szózatot:
 «Oh nem! itt nem maradhatok!
 Nyergeljétek föl ménemet,
 Grófomhoz el, hozzá megyek!
 S ha gazdag, fényes terme int:
 Ott kell a hús, a bor megint —
 S a szolga-nép el-szétrepül,
 Hív sok urat, vendégekül,
 S ha áll majd ott a vígalom;
 Megzendül ismét rom-dalom!»

A másik, a spanyol-czigány románcz, még jellemzesebb s mind strophalkotásánál, mind közbevetett szentes refrainjénél fogva, melyet Borrow is eredeti alakjában tart meg, egészen sajtós darabnak tekinthető. Íme:

Melbrun. *)

(Borrow i. m. 205. l.)

Elment Melbrun a csatába —
Birrandon, birrandon, birrander! **)
Elment Melbrun a csatába,
Vissza sem jön a csatából,
Vissza sem jön a csatából!

Mézes ajku drága hölgye —
Birrandon, birrandon, birrander!
Mézes ajkú drága hölgye
Sír utána, mint a zápor,
Sír utána, mint a zápor.

S föl-fölfut a bástyafokra —
Birrandon, birrandon, birrander!
S föl-fölfut a bástyafokra,
Néz, míg pilláján vér serked,
Néz, míg pilláján vér serked!

S látja csatlósát közelgni —
Birrandon, birrandon, birrander!
S látja csatlósát közelgni
És nyomában gyászos serget,
És nyomában gyászos serget.

«Jó csatlósom, hű fiacskám —
Birrandon, birrandon, birrander!
Jó csatlósom, hű fiacskám,
Mondd, mi hrt hozasz felőle,
Mondd, mi hírt hozasz felőle?»

«Úrnöm, a mi hírt én hoztam —
Birrandon, birrandon, birrander!
Úrnöm, a mi hírt én hoztam:
Könybe lábbad szemed tőle,
Könybe lábbad szemed tőle!

*) Borrow «Malbrunk»-nak fordítja.

**) Nem volt módom a spanyol-czigány nyelv valamely ismerőjé-
től nyerni e szókra nézve fölvilágosítást, de azt tudom, hogy spanyo-
lúl Girrandon, girrander annyi mint: keringünk, keringeni fogunk
— ennyi hangváltoztatásból pedig a czigány nem igen csinál lelki-
ösmereti kérdést, kívált, ha útczai tánczosnóképen dalolja a szép ro-
mánccot.

«Jó uram, Melbrun, kiszenvedt —
 Birrandon, birrandon, birrander! —
 Jó uram, Melbrun, kiszenvedt,
 Véres harcmezőn esett el,
 Véres harcmezőn esett el!

«És sírjához elkísérte
 Birrandon, birrandon, birrander! —
 És sírjához elkísérte
 Ezredünk a gyászmenettel,
 Ezredünk a gyászmenettel.

«Hat derék, szálas vitézünk —
 Birrandon, birrandon, birrander! —
 Hat derék, szálas vitézünk
 Vitte a koporsót vállán,
 Vitte a koporsót vállán.

«Legelől a tisztelendő —
 Birrandon, birrandon, birrander! —
 Legelől a tisztelendő
 És utánuk ment a káplán,
 És utánuk ment a káplán.

«S ott letették néma sírba —
 Birrandon, birrandon, birrander! —
 S ott letették néma sírba,
 Templomajtó közelébe,
 Templomajtó közelébe.

«És leszállva sír dombjára —
 Birrandon, birrandon, birrander! —
 Fecsekemalár azt csicsergi:
 Szűnyadj! küzdelmidnek vége,
 Szűnyadj! küzdelmidnek vége!»

Nem tudom e két utóbbi darabot mennyire tekinthetjük igaz kamarán kelt változatlan népköltészeti terméknek — Borrow az oroszok még eredetijét sem közli — de azt látom, hogy még az (angol) fordításban is édes báj ömlik el rajtok s kiváltképen az utóbbin, hogy talán meg a Tennyson fordította darabnál is igazabb költészeti gyöngynek kell tekintenünk. A gyöngéd finomság, melylyel a csatlós úrnőjét a férj haláláról értesítve, figyelmét azonnal a temetési pompára s a halálban rejlő fővigaszra fordítja, valóban megragadó s olyan mély

psychologiai érzékre mutat, a mely alig-alig lehet a reflexio eredménye, s a mely épen ezért, a naiv természeti állapot zavartalan, őseredeti érzelemforrására utal. Maga az emphaticus refrain, pusztán hangzatával is, oly találó hangulatba ringat, s a sorok ismétlése annyira fokozza a nemesen tiszta és mély benyomást, hogy az egészet oly mesterműnek tart-hatjuk, a melyet maga a természet teremtett.

SZÁSZ BÉLA.

A LÉNYTANI ISKOLA A BÜNTETŐJOGBAN. *)

I.

A büntető jogtudomány egyike a legifjabb tudományoknak; pedig mint tapasztalati tény egykorú magával az emberiséggel.

A társadalom első alakzataiban már szerepel a büntetés, mint a társadalmi együttlét föntartásának eszköze, s mint az ököljog korlátja. Sőt az ősi törvénygyűjtemények kétségtelenné teszik, hogy a civilisatio bizonyos kezdetlegesebb fokán a büntető jog mindenütt túlnyomó volt a polgári jog fölött. Az ős-német, az angol-szász s a Drakó-féle törvények tanúskodnak erről. Ugyan e jelenséget tüntetik föl a régi magyar törvények is, a mi különben természetes magyarázatát nyeri abban, hogy őstörvényeink a franko-germán törvényekből származtak.

És mégis, a polgári jogot már a rómaiak örök érvényű rendszerbe öntötték; a büntető jog ellenben századokon át megmaradt «vad» állapotában. Szilárdan megállapított elvek hiányában örökké változott az emberiség, a népek viszonyainak változásával. A vallási, philosophiai és politikai eszmék befolyásolták a büntető jog egyes területeit. Ez az oka, hogy míg egyrészt a büntető jog hű tükre a népek erkölcsi és humanitárius viszonyainak, másrészt nem épülhetett föl rendszeres egészsze valamely szilárd alapon. A nagy vallási, politikai, társadalmi és erkölcsi forradalmak csak ritkán érintették a polgári jogot;

*) Carrara. *A büntető jogtudomány programja*. A magyar tudományos akadémia megbízásából fordította Beksics Gusztáv.

ellenben csaknem valamennyi rombolt vagy épített a büntető jog rendszerén.

A büntetés joga hatalmas fegyver volt. Ezt a fegyvert bírni akarta a vallás, az állam, sőt bírni akarták egyes polgárok vagy testületek is. A küzdelem eredményeihez képest érvényesültek a vallási és politikai fogalmak a büntető jogban, mely mindig hűséges kísérője volt a civilizáció haladásának. A gyakorlati élet viszonyainak ezer ága-boga gátolta szabad mozgását és kifejlődését. Csak a legújabb korban kezdett föl szabadulni a vallás-erkölcsi és politikai eszmék uralma alól; sőt föl szabadulása meg most sem teljes. A politika még mindig érezteti hatását benne, az állam elleni büntettek és a bűnvádi eljárás területén, s a vallás befolyása sem szűnt meg teljesen.

A büntető jog szabadságharcza tulajdonképp csak a múlt században kezdődött. Nagy szellemek, a tudomány és humanizmus fegyvereivel küzdöttek a törvények barbársága, a vallás- és politikának a büntető jog területén való uralma ellen. Az első mérközés Olaszországban történt, majd Franciaországban nagyobb mérvet öltött a küzdelem, mert anyagi fegyverekkel harczolt.

Az eredmény azonban kezdetben nem felelt meg az alkalmazott eszközöknek. A tortura nem oly régi, hogy még most is ne fájjanak az emberiségnek azon sebek, melyeket ütött. Napoleon csak 1809-ben vetett véget a spanyol inquisitionnak. S hogy mily állapotban volt a büntető jog Angliában a jelen század első tizedében, sőt egész a negyvenes évekig, arról beszél az angol legisláció története. III. Vilmos barbár törvényei nemcsak hogy érvényben maradtak, hanem a gyakorlatban is alkalmaztattak. Nemcsak minden hamisítás, így a váltóhamisítás, büntettetett halállal, hanem az öt shillingen fölül lopás is. 1810 és 1830 közt évenként százakra ment azon szerencsétlenek száma, kik csak Londonban ily csekély kihágás miatt a bitón végezték életüket. Hasztalan küzdött Romilly, Bentham eszméinek előharczosa, az angol büntető jog e barbársága ellen. Még a közvélemény sem támogatta, annál kevésbbé törhette meg a minden újításban francia jakobinismust látó conservatívek ellenállását. Csak akkor, midőn csekély lopások miatt tíz—tizenöt éves gyermekek végeztettek ki kötél általi halállal, akkor foglalt állást az angol közvélemény a szabad-elvű újítás mellett. A lordok azonban még ekkor is vissza-

utasították Romilly indítványát, mert — úgymond — a zsebtolvajokra szabott halálbüntetés mellőzése is fölszaporította a büntetettek e fajtájának számát; a lopásra szabott halálbüntetés megszüntetése tehát teljesen véget vetne a vagyon biztonságának.

A hamisításra szabott halálbüntetést csak a Peel által benyújtott bill szüntette meg, illetőleg ez a bill szorította egyedül a végrendelet-hamisításra.

A nagy continentális forradalmakra következett politikai reactió mindenütt hatalmába kerítette a büntető igazságszolgáltatást, s egy időre lerombolta a már terjedni kezdő szabadelvű vívmányokat. S úgy látszott, hogy a büntetőjogi állapotok ismét elvadulnak, a büntető igazságszolgáltatás láthatára teljesen elsötétül. Csak is Toscana és később Belgium táján derengett biztató világosság. Ott a Lipót-féle törvényhozás, s ennél inkább a tudósok kis, de nagy erkölcsi súlylyal bíró csoportja, itt a francia hagyományok bilincseiből kibontakozó tudomány és legislatió tartották fenn a szabadelvű hagyományokat, a Jousseok és Vouglsanok újra föléledő hagyományai ellenében.

Ma már minden oldalon tisztul a láthatár. Az elrettentés fenyegető felhői elvonultak; az inquisitio sötét leple szétfoszlóban van. Az igazság és humanismus napja fölkelt. A büntetési tételek zord vadsága megenyhült, a büntetés egyénítésének új tana bámulatos hódításokat tesz, a nyomozó eljárás mindinkább helyet ad a vádrendszernek. Tiszta vádrendszeren ma még csak is az angol büntető per alapul. De a vádlott bűnösségének vélelmén nyugvó francia inquisitorius pörrendtartást, mely a szuronyok, vagy a reactio által jutott csaknem valamennyi continentális államban, Franciaországban is megostromolta a büntetőjogi liberalismus. Belgium bűnvádi eljárásának még czíméből is kitörölte az inquisitio emlékét (Instruction criminelle helyett Procedure criminelle az eljárás neve). Ausztria bűnvádi pörét az 1873-diki codificatio accusatorius elvre fektette. Ugyanezt tette Németország 1877-ben. Magyarország mind az osztrák, mind a német állásponton túllepve, még nagyobb közeledést teendő a valódi vádrendszerhez készül bűnvádi eljárása által, miután codexe már véget vetett az osztrák büntetőjogi reactio hagyományait föntartó bírói gyakorlatának. Ausztriában és Németországban az utóbbi év-

tizedekben hatalmas szabadelvű iskola támadt, mely vívmányait egymás után érvényesíti a legislatióban.

Általában azt lehet mondani, hogy a büntetőjogi szabadelvűség rohamosan iparkodik elérni a politikai liberalismust, mely mögött, a nagy forradalmi vívmányok után, messze elmaradt. És ha egyszer a büntetőjogi szabadelvűség kiküzdötte elveinek érvényesítését, szilárdabb alapja lesz, mint a politikai liberalizmusnak. A történelem arról tesz tanúságot, hogy a népek, ha egyszer fölállították a szabadelvű jogi intézményeket, körömszakadtig védik azokat a reakció ellen, míg a politikaiak megsértését könnyebben eltűrik. Az angol nép le engedte tiportatni a Károlyok által politikai szabadságát; de mikor az egyéni szabadság, az esküdtszék s a rendes bíróságok ellen intéztetett merénylet, türelme véget ért. Fölkelt a zsarnokok ellen. A Györgyök alatt ismétlődött, habár kisebb mérvben, ugyan e tünet. A mikor a radicalis sajtó üldözésében a kormány elment addig, hogy a sajtót meg akarta fosztani a jury garantiájától, akkor érezte a miniszterium azon közvélemény ellenállhatatlan hatalmát, melylyel a politikai kérdésekben sikeresebben tűzhetett össze. Ugyanezt mutatja Német- és Olaszország példája. A délnémet államok jó szívvel le tudtak mondani politikai önállóságukról, hogy létre jöhessen a német egység. Szabadelvű igazságügyi intézményeiket azonban még ez egység oltárán sem akarták föláldozni. Toscana minden olasz, sőt minden állam közt leginkább megérdemli, hogy a büntetőjogi szabadelvűség klasszikai földjének nevezessék. Az olasz egységet melegen üdvözölte. De mikor arról volt szó, hogy az olasz egység által követelt egységes büntető törvénykönyvet fogadjon el, a toscanai jogászok, élükön az agg és vak, de ifjú hévtől buzgó Carrarával, szenvedélyesen kiáltottak föl: Inkább jusson kockára az olasz egység, hogy sem az egységes büntető törvénykönyv visszahozza Toscanába a hőhért, ki onnét — a halálbüntetés visszavonhatatlanul el lévén törölve — örökre száműzve van.

Ily tények után nem lehet kétséges, hogy a büntetőjogi liberalizmus minden ponton diadalmaskodni fog, s diadala nem lesz mulékony, nem fog függeni az ingatag politikai viszonyok hullámlásától. De hogy a büntetőjogi liberalizmus idáig jutott: kiknek köszönhető? Azon fényes tehetségű, lelkes előharczosoknak, kiknek lánczolata csak Olaszországban volt

szakadatlan. A büntetőjogi szabadelvűségnek csaknem minden népnél voltak apostolai; de azt a folytonos sort, mely korról korra, emberöltőről emberöltőre föntartotta és kifejtette a szabadelvű eszméket, csak Olaszország, s különösen Toscana mutatja föl. A fő láncolat Beccariától Carraráig ér, miután oly szemei voltak, mint Romagnosi és Carmignani. El láncolat története a büntetőjogi szabadelvűség történetével egy.

Más helyen megkísértettem már kimutatni, hogy a büntetőjogi szabadelvűség csaknem valamennyi tana és vívmánya olasz forrásra vezethető vissza. Olaszország szülte az eszméket, a tudományos légáramlat vitte azokat Németországba s részben Franciaországba. Tárgyam keretéhez képest itt nem nyomozom az eszmék fejlődésének történetét, csak a tényt constatálom. Mindazon elméletek, melyek a büntetőjog alapelveire nézve a tudományban léteznek, a reactionáriusok kivételével Olaszországból származtak. Ha ez a származás nem mutatható ki, Olaszországban egyidejűleg vagy korábban léteztek, mintsem más népek föltalálták.

A francia jogbölcselet egyetlen egy fontos vívmányt sem mutat föl. Beccaria tanult ugyan Rousseautól és Montesquieutól; de eszméi és azoknak földolgozása eredeti. A nagy francia forradalmi iskola olasz forrásokból merített. Bertauld és Gilardin közvetett társadalmi védelme utánzata Romagnosi tanának (*difesa sociale indiretta*, *spinta* és *contro-spinta*). A föltétlen igazság és társadalmi hasznosság vegyes elméletét Ortolau *Éléments de droit pénal* már csak Mancini után tanította. Trébutien és Hélie Romagnosi és Carmignanitól tanult, mely utóbbi a Romagnosi-féle közvetett társadalmi védelem elmélet korlátjává az igazságot tette. A Kant-féle, erkölcsi alapon nyugvó bűnhődési elméletet Rossi jogi alapra fektette, s oda állította korlát gyanánt a társadalom védelmét. Haus, Rémusat stb. vele tartottak. Rossi csapásán azonban csak legújabbán Pessina ment el a végső célig. A bűnhődés elméletének nála tisztán jogi élete van (*L. Opuscoli*). A bűnhődés nem azért szükséges, mert a társadalmat védeni kell, hanem azért, mert megsértetett a jogrend. Ezt csak a bűnhődés állíthatja helyre. A jog souverain. A czélszerűség és hasznosság nem vezethetik a társadalom büntető kezét.

S itt érintkezik a bűnhődés tana a lénytani iskola sarkalatos tételével, a jogvédelem tételével. Ez az iskola az, mely,

élén Carrarával, megtisztította a büntetőjog elméletét minden heterogén elemtől, a politikai és társadalmi hasznosság minden salakjától. A büntetés nem lehet a véletlenség, hasznosság vagy célszerűség, hanem a jog kérdése. A jog pedig föltétlen. Elmúlhatik, változhatik minden, de a jog örök.

Programmjához írt előszavában kifejti Carrara a jog souverainitásának és a jogvédelem tételének elméletét. Kifejti nagy tudományyal, az olvasót magával ragadó ekesszólással és hévvel. Nem lehet annál valami meghatóbb, mint az a meleg közvetlenség, melylyel ez az élte alkonyán levő nagy ember küzd a jog örök, az emberek, a társadalom és intézményei fölött álló léte mellett. Az úgy nevezett gyakorlati jogászok mosolyoghatnak e buzgalom fölött, de a tudomány emberei, a szabadelvűség és haladás barátai csak tapsolhatnak a húsz év óta világtalan aggastyánnak, a ki ködfátyollal borított szemével messze bele pillant a jövőbe. A büntető igazságszolgáltatás nem lehet a változó viszonyok játékszere, a politikai harcok és önkény fegyvere. De csak úgy nem lehet, ha a jog souverainitása elismertetik. A jog maga a fölség, maga az istenség. Uralkodik. Trónja magasabb a földi uralkodókénál. Tiszteletben kell azt tartania a törvényhozónak is. A teteles törvény csak úgy helyes, s úgy követelhet az anyagi erőszaknál egyéb sanctiót is, ha megfelel a jog elveinek. Különben lehet ugyan törvény, de nem jogi törvény. A polgárok kötelezhetők megtartására, de a ledöntött jogfölség adandó alkalommal visszaköveteli piedestálját.

Íme a szabadelvűség evangeliuma. Carrara s vele a lénytani iskola, hogy a szabadelvűséget megvédje a társadalmi érdekek nevében beszélő zsarnokság ellenében, isteni kinyilatkoztatásnak tartja a jogot. De hogy egyedül a liberalismus, nem pedig a vallás-erkölcsi elv inspirálja, kétségtelenné teszi minden munkája és muukáinak minden sora. A vallási és erkölcsi fogalmakat ép úgy száműzi a jog birodalmából, mint a politikai és társadalmi célszerűség elveit.

A történelem megtanította, hányszor tört be fegyveres kézzel a politika és társadalmi hasznosság a jog területére. Hosszú köz- és tudományos pályája pedig föltárta előtte, hogy még az igazságszolgáltatás közegei, s magok a törvényhozók is hányszor megsértik a jogot. Azért tulajdonít a jognak mintegy isteni létet, a jog istenség létét. Ifjúi hevenek egész tüzével

gyűlöli a zsarnokságot. Toscanában a szabadelvű eszmék légkörében nevelkedett föl, Carmignanitól tanult, s látta, hány-szor vesztette trónját a jog. Nem csoda tehát, hogy szenvedélyesen támad minden ellen, a mi jogtalan. A jogot ép úgy félti a zsarnokoktól, mint a «tógába öltözött centuriók»-tól. Azért küzd ő most is a bírák választása mellett és kinevezése ellen. Attól tart, hogy a kinevezett, bármennyire függetlenné tett bírák hajlandók a jog elnyomására. A népbírákat ép úgy a szabadság garanciái közé sorozza, mint a szabad sajtót, parlamentet és nemzetörséget. De az esküdszéki intézményt meg akarja javítani. Meg akarja javítani, nehogy ellenségei okot leljenek annak megszüntetésére.

II.

A lénytani iskola a szabadság érdekeinek előharczosa. A büntető jognak a politikai és társadalmi célszerűség uralma alól való teljes fölsszabadítása végett írta zászlójára a jog isteni eredetét, s a jogvédelmet, mint a jus puniendi alapelvét. Ez az iskola szabadelvű marad tanainak összes területén. A jognak önálló életet tulajdonít; ebből fejti ki minden következtetését, minden elvét. A mi a jogból származik, az nem lehet jogtalanság. A jog a szabadság. A mi ellentétben van a joggal, az erőszak, zsarnokság.

Biztos alapon építi föl sajátos rendszerét. A büntett és büntetés jogi lények. Jogi lény a büntett, jogi lény a büntetés. Mindkettőnek, mint élő lénynak, vannak erőik. Ez ellentétbe helyezett erők egyensúlya képezi a megsértett jogrend helyreállítását. Physikai és erkölcsi erő: íme, a büntett életének két fő nyilvánulása. Mindkettőnek van bifurcatiója: az alanyiség és tárgyiség szerint. Alanyi erkölcsi erő; tárgyi erkölcsi erő. Alanyi physikai és tárgyi physikai erő. Ekként mind a büntettben, mind a büntetésben négy erő van: az alanyi és tárgyi szempontból tekintett physikai és erkölcsi erő.

Ezek az erők képezik a súlyokat, melyek csoportosulása és eredménye mutatja, mennyit nyom a büntett az igazság mérlegén; s a büntett és büntetés ellenható erőinek hatása mutatja, mily mértékben állította helyre a büntetés a jogrendet.

Carrara *Programmja* magyar fordításban is közkezen levén, szükségtelen részletesen kifejtennem ez erők természetét. Csak a fölből megjelölésekre szorítkozom, s ezt is csak azért teszem, hogy kimutassam, miszerint a büntett és büntetés ez erői, továbbá a minőség, mennyiség és fok mindazon mozzanatok és tünetenyeket, melyek a büntett és büntetés területén előfordulnak, nemcsak világosan megmagyarázzák, hanem egyszersmind szorosan zárt rendszer oszlopaikat képezik.

A büntett physikai erejét a cselekményt végrehajtó testi mozgás és az elért káros eredmény képezik. A testi mozgás az alanyi, az anyagi kár a tárgyi physikai erővel egy. A büntett erkölcsi ereje pedig a cselekvényt intéző értelmes akarathól, s azon erkölcsi hatásból áll, melyet a büntett fölkelt a jó polgároknak (ijedelem) és a gonoszokban (utánzási vágy). Az értelmes akarat az alanyi, az erkölcsi kár a tárgyi erkölcsi erővel egyértékű.

Világos tehát, hogy a büntett alanyi és erkölcsi ereje nem felel meg azon — különben ma már meghaladott — német, s a német után a magyar fölfogásnak, hogy minden büntettnek alanyi és tárgyi tényálladéka van. Nem tekintve azt, hogy ez a két tényálladék nem definiálható kellően, az alanyi tényálladék nem vág össze a büntett erkölcsi, s a tárgyi tényálladék a büntett physikai erejével.

A lényteni iskolától különböző fölfogás e két tényálladék szerint szabályozza a beszámítást. A lényteni iskola ezt a büntett ez erőinek aránya szerint teszi. Minél nagyobbak, minél hatályosabban nyilvánulnak ez erők, annál nagyobb a beszámítás, és megfordítva. Csakhogy a lényteni iskola még ezzel sem elégszik meg. Mindig az önkény korlátozására törekedven, ki akarja zárni még a bíró önkényét is a beszámítás területéről. A büntett erőivel méri a büntett súlyát az igazság mérlegén; ez erőket pedig méri a minőség, mennyiség és fok ismérveivel. Minél nagyobb a mennyiség, minőség és fok, annál hatályosabbak a büntett erői, annál nagyobb vagy az erkölcsi, vagy az anyagi kár, avagy mind a kettő. A minőség és mennyiség egyszersmind a büntettek osztályozásánál képez ismérvet. A mennyiség fogalmát a nagyobb és kisebb összehasonlításából nyerjük. A lopás nagyobb büntett a becsület-sértésnél. A minőség, mint általában a lényeket, a büntettet is azzá teszi, a mi. A lopás tehát nemcsak mennyiségileg, hanem

minőségileg is különbözik a becsületsértéstől. Ha pedig a büntettet, mint egyént (a nemet és fajt nem tekintve) vizsgáljuk, a fok ismérve jó létre. Ez az ismérv mutatja meg, mily mértékben működtek a büntett erői; vajon valamennyi mozzanatot végrehajtották-e azok, vagy hiány mutatkozik. Ez a hiány előfordulhat a büntett erkölcsi vagy physikai erőinek működésében. Az első esetben a büntett erkölcsi erejében (például elmezavar, heves felindulás, ittasság stb. miatt), a másodikban physikai erejében lesz hiányossá, például a kísérletnél.

A lénytani iskolának ily szabatos mérő eszközei lévén, nem szorul a beszámítás mérlegelésénél az általánosan elfogadott, s mégis præcarius értékű súlyosító és enyhítő körülmények rendszerére. Sőt alapelvei határozottan kizárják e rendszert. Carrara heves támadásokat intéz e rendszer ellen nemcsak *Programm*jában, hanem egyéb műveiben is. A lénytani iskola nem ismer se mentő, se súlyosító és enyhítő körülményt. A büntett akkora, amekkora. Se nagyobbá, se kisebbé nem teheti azt semmiféle körülmény. Vegyünk gyakorlati példákat. Ha valaki ittas állapotban, vagy az indulatok hevében súlyos testi sértést követ el, nem a beszámítás enyhül (ez kell hogy megfeleljen a büntett nagyságának), hanem a büntett kisebb, mint a rendes súlyos testi sértés. E kisebb büntettnak kisebb beszámítás felel meg. Kisebb pedig az ekként elkövetett súlyos testi sértés, mert a büntett erkölcsi erejének mozzanatai maradtak (az elmezavar, indulat vagy ittasság következtében) hézagosak. Az emberölés rendes alakja akkor fordul elő, mikor valaki embert szándékosan és jogellenesen életétől megfoszt. Ez a büntett nagyobb vagy kisebbé lehet. A fölhevülés, ittasság kisebbé teheti azt, mert az erkölcsi erő megfogyatkozása miatt a büntett foka leszáll. Az előre megfontolt szándék (*præmeditatio*) növeli, de nem mint súlyosító körülmény, hanem mint az emberölés minőségének (címének) fölemelője. Az ekként létrejött büntett többé nem emberölés, hanem gyilkosság, s mint ilyen, nem súlyosítva, hanem akként számíttatik be, amekkora. Az emberölés az első esetben fokilag, a másodikban minőségileg változott. Ugyanez áll a lopásról is. Ha zár föl-törése mellett követtetik el, nem a lopás rendes alakja, hanem a minősített, a betöréses lopás jó létre.

Természetes tehát, hogy a lénytani iskola nemcsak azon fogalmakat forgatja föl, melyekkel a magyar-német-francia

jogtudomány bír a beszámítás felől, hanem fölforgatja a terminológiát is. Ez iskola szerint van a büntettet megszüntető vagy kisebbítő körülmény. Az első mellett nem jó letre büntett, mert annak erkölcsi, vagy physikai ereje teljesen hiányzik. Például a teljes örültségben elkövetett ölés nem képez büntettet. A második esetben a büntett kisebb lesz, s így kisebb a neki megfelelő beszámítás is.

Ha a gyilkosság rablási czélból követtetik el, a rablási szándék nem a beszámítást súlyosító körülményt képez, hanem új czímet ad a büntettnek, teljesen átváltoztatva azt: rablő-gyilkossággá.

Súlyosító és enyhítő körülményt igen is ismer a lénytani iskola; de nem a beszámítás, hanem a büntetés területén. Oly eset valóban előfordulhat, mikor a beszámítás rendes alakja daczára a rendesnél szigorúbb vagy enyhébb büntetés alkalmazandó. Ily eset: a visszaesés, agg kor stb. A visszaesőre szigorúbb, az aggra enyhébb büntetést szabunk ki, habár a beszámítás teljesen egy. Miért teszszük ezt?

E kérdésre válaszolva, tűnik ki leginkább a lénytani iskolának úgy sajátossága, mint a többi iskolák fölött való fölénye. A lénytani iskola is, a többi iskolák is szigorúbban büntetik a visszaesőt, enyhébben az aggot; de azon út, mely ez eredményre vezet, diametrális ellentétben van.

Az attenuista iskola a beszámítást súlyosító oknak tartja a visszaesést, a beszámítást enyhítő körülménynek az agg kort. S midőn ezt teszi, lényeges tévedésben van.

E tévedést azért kell közelebbről megvilágítanom, mert e világitás egyszersmind fényt vet a lénytani iskola alapelveire.

A visszaesés nem súlyosíthatja, az agg kor nem enyhítheti a beszámítást. Miért? Mert az első esetben nem növekedtek, a másodikban nem fogytak a büntett erői; a beszámításban tehát változás nem történhetett. A visszaeső ha például lopást követ el, a cselekvény ugyanazon mozzanatait hajtja végre, mint a nem-visszaeső. Belopózik a házba, kezébe veszi az eltulajdonítani szándékolt tárgyakat, s távozik. Egy az akarati elhatározás, egy az anyagi tett és eredmény. Miért növelik tehát mégis az attenuisták a beszámítást?

E kérdésre vagy nem válaszolnak, vagy ki nem elégítő választ adnak. Beszélnek arról, hogy a visszaeső nagyobb erkölcsi romlottságról tesz tanúságot. De mi köze az erkölcsi-

ségnek a beszámításhoz, ha csak az erkölcsi romlottság nagyobb foka külső tettekben nem nyilvánul, a mi az egyenlő körülmények között elkövetett lopásnál ki van zárva? Beszélnek arról is, hogy a visszaesőt a kiállt büntetés nem javította meg. De mi köze a javulásnak a beszámításhoz?

A kik plausibilisen akarják bizonyítani, hogy a visszaesés növeli a beszámítást, azok kénytelenek a lénytani iskola alapjára állni; de egyszersmind annak elveit Farandával felre-magyarázni.

Ez okoskodás lényege: a beszámításnál irányadó a büntett társadalmi mennyisége is; mert ez az erkölcsi erővel van arányban. Minél nagyobb a büntett erkölcsi ereje, annál nagyobb társadalmi mennyisége. Már pedig az erkölcsi erőt (a közijedelmet) növeli a visszaesés. A közijedelem nagyobb, ha a lopást visszaeső, mint ha nem-visszaeső követi el: mert a közvélemény szerint a jogrend nagyobb veszélyben forog a megátalkodott, mint a talán csak megtévedettnek cselekvénye miatt.

Plausibilis érvelés, de nem szűnik meg alapjában tévesnek venni, habár a lénytani iskola fegyvereivel harczol. Az ismeretes gonosztevők visszaesése bizonyára nagyobb ijedelmet okoz a jó polgároknak, mint a nem-visszaeső büntette. A jó polgárok ugyanis így gondolkoznak: X. czégéres gonosztevő az imént szabadult ki a börtönből, s már is lopott; hasztalan büntetik meg, ismét fog lopni, és pedig jövőre talán a mi kárunkra.

Ez az okoskodás azonban nem vonatkozhatik a nem ismeretes gonosztevőkre. A közönségnek, sőt a károsnak a legtöbb esetben nincs tudomása azon körülményről, vajon a büntettes visszaeső-e? Gyakran csak hosszadalmas irka-firka után lehet kitudni, vajon a vádlott volt-e már büntetve hasonló cselekvény miatt? A ki öt évvel ezelőtt például Csik-Szeredán lopást követve el, megbüntettetett, Pozsonyban követ el lopást, hol mit sem tudnak visszaeséséről, sőt tán Csik-Szeredán is elmosódott első tettének emléke, nem kelthet föl nagyobb ijedelmet, mint a nem-visszaeső.

Ily esetben (s ez a leggyakoribb eset) vagy azt kell mondani, hogy a visszaesőre nem kell szigorúbb büntetést szabni (a mi lehetetlen, mert hisz az összes jogtudomány visszaautósította Gersterling javaslatát, ki a visszaesőt általában nem

akarta nagyobb büntetéssel sújtani, mint azt, ki a büntettek pályájára lépett), vagy azt, hogy a visszaesés szigorúbb büntetésének oka nem a büntett erkölcsi hatásának növekvése, mely növekvés a közijedelemben leli megfajtását.

A lénytani iskola minden habozás nélkül oldja meg ezt a kérdést is. A visszaesés nem öregbíti a beszámítást, hanem a büntetést súlyosító okot képez.

S midőn az elvet így fölállítja, saját rendszerének területén mozog.

A büntetésnek is vannak erői, melyek a büntett erőinek felelnek meg. Ez erők a physikai és erkölcsi erő. Az alanyi physikai erő azon baj, melylyel a büntettes sújtatik; a tárgyi physikai erőt azon javak elvesztése képezi, melyeket a büntetés a bűnöstől elvon. A visszaesővel szemben a büntetés rendes physikai ereje (úgy az alanyi, mint a tárgyi) elégtelennek bizonyult, mert büntetésének kiállása után ismét büntettet követett el. A büntetés ereje tehát nála gyöngye volt a büntett erejével szemben. E szerint a büntetés súlyosítása nem célszerűség, nem a közijedelem, hanem az igazság miatt történik. A büntett erejével szemben akkora erőt kell helyezni, mely azt ellensúlyozhatja.

Így oldja meg a kérdést a lénytani iskola; s azt hiszszük, helyesen oldja meg. Hasonló áll az agg korról is.

Az attenuista iskola a beszámítást enyhítő körülménynek tekinti az aggkort. Helytelenül. Az aggkor (hacsak elme-gyöngeséggel nem jár, a mely esetben a gyöngye elműség és nem az aggkor kevesbíti a beszámítást) nem hogy enyhítő, hanem súlyosító körülmény gyanánt tekintendő. Az agg ember mögött hosszú tapasztalat áll, már vérmérsékleténél fogva higgadtabb, a megfontolásra képesebb. Sőt azt lehet mondani, hogy az agg ember büntette súlyosabb, mert nagyobb az erkölcsi kár a rossz példaadás miatt. Az attenuista iskola tehát ismét lényeges tévedésben van. A lénytani iskola szintén enyhébben bünteti az agg büntettest; de nem azért, mintha az aggkor a beszámítást tenné kisebbé, hanem mert a büntetés kisebb mérve is keményebben sújtja a megfogyatkozott erejű aggastyánt, mint az élettelmes férfit. Tíz évi börtön aránytalanul érzékenyebb büntetés az élet alkonyán, mint az élet delén. Az igazság és humanismus tehát egyaránt tiltják, hogy a megtört szerve-

zetű aggastyánra, hasonló körülmények közt, akkora büntetést szabjunk ki, mint az ifjura.

Íme, a lénytani iskola nemcsak igazságos, hanem humánus is. Tanainak keretében nemcsak elfér a büntetés egyéniségének tana, hanem ez a tan szoros összefüggésben van elveivel. Ugyanezt mondhatom a javító tanról, s a modern börtönrendszer alapját képező föltételes szabadon bocsátásról. Röder, a javító iskola feje, vagy helyesebben a javító iskola egyedüli képviselője, éles támadásokat intézett a lénytani iskola ellen ép azért, mert szerinte, ez iskola tanai kizárják a javítás célját. A lénytani iskola alapelve a jogvédelem és nem az elvont igazság levén, világos, hogy Röder nem helyesen fogta föl ez iskola eszmekörét. Ez az iskola csak fő cél gyanánt nem fogadja el a javítást, mely mint ily cél lerombolná az igazságot, magát a jog uralmát. Nem bocsátkozom a javító tan túlzásainak czáfolgatásába. Nem hozom föl Carrarával, hogy ha a büntetés célja csak a javítás volna, a büntetés minden magába szállt és megjavult büntetttel szemben fölösleges volna, s a javító elvnek a börtönrendszerben való keresztülvitele a legutálatosabb tettetésre és önkényre szolgáltatna alkalmat. Csak azt említem föl ő vele, hogy a javítás merev elve igazságtalan. Igazságtalan a megjavult büntetttel szemben, mert a jogrend megzavarását nem a büntetés, hanem — szerinte — a magába szállás hozza helyre. Igazságtalan a meg nem javult büntetttel szemben, mert büntetését nem korlátozná az igazság. Ha az állami hatalom így szólna a konok bűnöshöz: «Igaz ugyan, hogy csekély büntetttel követtél el, de mert nem mutatsz bánatot és nem javulsz meg, súlyos, vagy ép örökös büntetést szabok rád». Ez nem volna meg egyeztethető az igazsággal; a közérzetet meg nem nyugtatná. Az elítélt pedig jogosan utasíthatná vissza az állami hatalom e túlkapását. Azt vetné ellene, hogy a bűnbánat és javulás belső, erkölcsi tény levén, semmi köze sincs hozzá a társadalomnak. «Nem bánom meg tettetemet, nem is javulok meg, hanem legfőlebb ovakodni fogok, hogy jövőre oly tettet kövessek el, mely a büntető törvények súlya alá esik.»

Es helyesen szólna ekként.

A lénytani iskola megmenti a javítás tanát azon túlzástól, melylyel Röder és csekély számú követői azt sikeresen compromittálták.

Carrara fényes, a dialektika fegyvereivel küzdő polemia-ban mutatja ezt ki, s utasítja vissza Rödernek a lénytani iskola ellen intézett támadását. E polemia (mely a «büntetés alapja» címet viseli) a lénytani iskola és a jogvédelem tételének igazolását képezi.

«A jogvédelem tételével igazoljuk,» — mond Carrara — «a tiltást. E tétel azonban egyidejűleg a tiltás jogát vas korlátok közé szorítja, melyeket a hatóság hatalmi körének túllépése nélkül nem hághat át, s kötelességévé teszi a hatóságnak, hogy csak azt tiltsa, a mi mások jogait sérti. A jogvédelem tételével igazoljuk a megtorlás mértékét, mert természetes ok szerint a büntetésnek a félt baj fontosságával való aránya, s ez arálynak a büntetettre hajtó ösztönhöz képest való kiszámítása következik belőle. Ellenben mondjátok, hogy a büntetést a javítás szükségéhez képest kell mérlegelni, s a büntető jogot pusztán csak tapasztalati functióvá teszitek. A jogvédelem tétele végre képes minden tekintetben indokolni a büntető eljárás szabályainak szükségét és az e szabályok alapját képező formaságok szentségét. A büntetőjog egész szervezete — minden ízében — igazolja a jogvédelem tételét; igazolja eléggé és teljesen; nincs egyetlen mozzanata, mely indokolatlanul maradna; az ész tehát nyugodtan fogadhatja el a tiltást, büntetést és eljárási szabályokat, mert mindezekben csak a jogvédelem szükségének folyamányát pillantja meg, mely védelem, ép úgy mint a jog, az emberi társadalom rendjének föltétlenül szükséges tartalmát képezi. Vajon elérhető-e ez még az utóbbi tekintetben is, a bűnös megjavításának tétele által? Nem látom be; s így a javítás tételét, melyet jónak, szentnek tartok, s melyet mint a büntetőjog segéd-vezérelvét, s mellék-czéljét tisztelek, nem fogadhatom el a tudomány egyedüli és souverain uralkodó elve gyanánt.»

Az olasz iskola és a jogvédelem ez igazolását, s Röder támadásának visszautasítását tapssal fogadták az olasz jogászvilág legjelesebbjei. Olasz iskolát említettem, mert, bár a lénytani rendszer nem talált föltétlen elfogadásra minden jeles olasz büntető jogásznál, a jogvédelem tétele valamennyit egy zászló alá sorozza. Lucchini, Pessina, Ellero, Canonico, Tolomei, Buccellati stb. e tétel alapján küzdenek, csakhogy Pessina a föntebb említett külön veleményt tartja fönn.

A javító tan kétség kívül nagy jövővel bír a büntető jog-

tudományban, de nem azon javító tan, melyet Röder hirdet, hanem a mely rajzolva van Olivecronának a visszaeséről szóló művében. A Röder-féle javító tan Olaszországban semmi visszhangot sem keltett. Mazzoleni tett ott kísérletet e tannal, rokon elvek meghonosítására, de még inkább elszigetelve maradt, mint Röder Németországban.

Bizonyos, hogy Olaszországban még a jogtudományban is él a regionalismus. Nincs nép, - még a németet sem véve ki — melynek tudományos szelleme, közérzülete oly kevésbé volna egy pontra centralizálva, mint az olasz népé. Ha az olasz egység ma darabokra törne, az apró olasz államok nemcsak a történeti múltat, hanem a tartományi szellemet, tartományi ipart, művészetet és tudományt is készen találják. Kétségtelen, hogy Toscana, Nápoly, Piemont jogtudománya eltéréseket mutat, s ez eltérések nem pusztán az egyénekre, hanem a tartományi különbségekre vezethetők vissza. Ugyan e különbségekben gyökereznek az olasz törvényhozások eltérései is. E törvényhozások: a szárd, toscanai és nápolyi. A szárd codex a fokozatos rendszeren alapszik. Nem minimumokat és maximumokat, hanem fokozatokat állapít meg a büntetésekben. A kísérlet például egy—három fokkal enyhébben büntetendő e codex szerint a bevégzett büntetett büntetésénél. Minél kevésbé ment el a kísérlet a bevégzés határáig, a büntetés annál kisebb fokon marad. Majd megszabva a fegyházbüntetés fokozatait, megmondja, melyik fok alkalmazandó a büntetendő cselekvényre. A mikor e codex a rendes büntetés mervét túl akarja lépni, akkor is fokokban beszél. A visszaesésre a rendes büntetés egy-két fokú súlyosítása alkalmazandó. A toscanai codex ellenben a minimumok és maximumok rendszerét követi. E két véghatár közt nincs fokozatos fölosztás. A bíró nem fokozatosan emelkedik föl, vagy száll le a büntetés létráján. Mozgása szabad. Az igazság mérlegére helyezve a büntetett, annak súlya szerint szabja ki a minimum és maximum korlátai között a büntetést. Nem bocsátkozom annak vitásába, melyik helyesebb rendszer: a fokozatos vagy a minimumokat és maximumokat megállapító rendszer, avagy pedig egy harmadik, mely se fokozatot, se minimumot nem ismer. Toscanában helyes a minimumos és maximumos, Piemontban vagy most már Olaszország nagy részében a fokozatos rendszer. Mind a két rendszer egy célra törekszik: az önkeny korlátozására.

Toscanában a lénytani iskola, midőn a büntett erőihez arányítja a beszámítást, már ez által korlátot szabott a bíró elé. E korláthoz adva a minimum és maximum korlátját, a gát erős és áttörhetetlen.

A szard codex, a beszámítást nem a lénytani iskola elveire alapítván, kénytelen egyéb korlátokról is gondoskodni. E korlát a fokozat, a büntetések létrája, mely a megtorlást mintegy számtani bizonyosságra alapítja. Mondanom sem kell, hogy ezen a létrán íngtévedhet az igazság; mert a büntetés physiszai ereje nem arányulhat a büntett erőinek számtalan változatához. Mereven kimondja a törvény, hogy például a kísérletre a befejezett büntett rendes büntetésének ennyi hányada alkalmazandó. A bíró csak e hányad minimuma és maximuma (egy—három) közt mozoghat. A lénytani iskola útmutatása szerint, és a minimum-maximum közt az igazság mértéke jobban eltalálható.

A tapasztalat mégis azt mutatja, hogy Olaszország különböző codexei daczára az igazságszolgáltatás majd egyenlő eredményeket mutat föl. Ez eredmények — a halálbüntetésről nem szólva — nem különböznek nagyobb mérvben egymástól, mint szoktak különbözni az ugyanazon egy codex uralma alatt álló, különböző vidékeken kiszabott büntetési tételek. Már pedig nem ismerünk államot, hol a különböző vidékek ethnographiai, gazdasági, culturalis és közerkölcsei különbözetei fokozottabban követelnék a büntető igazságszolgáltatás eltérő árnyalatait. Toscana, Lombardia hasonlíthatatlanúl magasabb fokon áll e különbözetek tekintetében, mint Nápoly, Calabria és Sicilia. Magasabb fokon, mint állnak például a magyar és német faj által lakott vidékek Magyarországon a szláv és oláh lakosság kerületei, avagy mint az angol grófságok az ír grófságok fölött.

S Olaszországban a büntető igazságszolgáltatás mégis egységesebb, mint akár Magyarországon, akár Angliában.

E tünet abban leli magyarázatát, hogy az olasz bírói kar, s általában az olasz jogásznemzedék az olasz büntető jogtudomány emlőin növekedett föl. E jogtudomány nemzeti sajátosságai, a szabadelvű olasz criminalisticus szellem érvényesült még a reactionarius osztrák codexek ellenében is, mikor e codexek néhány olasz tartományban hatályban voltak.

Az olasz büntető jogtudomány gyűjtő név, mely össze-

foglalja mind azon iskolákat, melyek e tudomány árnyalatait képezik. Magába foglalja tehát a lénytani iskolát is.

Ez az iskola, melyet Carmignani teremtett meg, s Carrara a legutóbbi évtizedekben fejtett ki nagyra, s melynek elveit Emilio Brussa átültette Németalföldre, még nem vívta ugyan ki rendszerének diadalát az olasz föld egész területén, de szellemé, ez a nemes, a jogot magas szempontból tekintő és még a büntetésben is védő szellem túlnyomóan szabadelvű színezetet adott az olasz büntető jogtudománynak, melynek különben is minden más nemzet büntető jogtudománya közt legszabadelvűbb hagyományai vannak.

A lénytani iskolát tehát már ez a tény is igazolja, s örökre emlékezetessé teszi a büntetőjog történetében.

III.

Gyakorlati példákkal is iparkodtam bebizonyítani, hogy a lénytani iskola minden más iskolánál inkább képes igazolni legkisebb lépését is az igazságszolgáltatás területén. A büntetés rendszerére nézve döntő szerepe van azon alapelvnek, melyet a büntetés alapjává teszünk. A japáni törvénykönyvet vádolhatja valaki barbárságról, de következtelenségről nem. Mikor a japáni törvényhozó azon fölfogásból indul ki, hogy minden büntett, a mikadó személye ellen irányulván, fölségsértést képez, okszerűen szab ki minden büntettesre rendszerint halálbüntetést.

A büntetés alapjára nézve ma már nincs lényeges eltérés a polgárisult népek törvényhozásában. Egyik vagy másik legislációban még több-kevesebb szerepe van a politikai czélszerűségnek, társadalmi hasznosságnak; de lényegében a legtöbb törvényhozás végre is a jogot, a jogrendet védi. Ez az oka, hogy a polgárisult népek büntető törvénykezése ma már nem igen mutat föl nagy ellentéteket. A jogrendnek majd mindenütt megegyező, bár szigorúbb, vagy enyhébb védelme van a gonosztevők ellenében.

Ebben az általános keretben azonban megvannak a naponként tapasztalható eltérések, melyeket az illető népek ethnographiai különbségei magokban véve meg nem fejtenek. A büntetés mértékének alakulása nagy részben függ, a jus

puniendi alapelvétől, nem tekintve a beszámítás és büntetendőség közti különbség fölfogását.

A lénytani iskola nemcsak fölismerte s helyes alapra fektette e különbséget, hanem annak alapján fejtette ki — szem előtt tartva a lénytan elveit — apró részletekig kidolgozott rendszerét.

A beszámítás és büntetendőség különbségének gyakorlati értékét néhány példában akartam szemléltetővé tenni.

E fejezetben megkísérlem még néhány gyakorlati eset által bizonyítani, hogy a lénytani iskola rendszere nem pusztán theorema, melyet igen szépen ki lehet okoskodni és papírra tenni, de melynek az életben semmi gyakorlati jelentősége sem lehet.

A részesség meghatározása és beszámítása tekintetében bár még mindeddig se jött létre egyértelműség a büntető jogtudományban és törvényhozásban, e területet a lénytani, s ennek hatása alatt az olasz iskola tisztította meg leginkább a tévelyektől. A parificatió francia tana — úgy a kísérlet, mint részesség tekintetében — ma már elszigetelve áll. A lénytani iskola tanainak ismerete nélkül is föllázadhat a józan ész és humanismus a francia tan azon barbár elve ellen, hogy a hol nincs részes, ott nincs fő büntettes, minél szigorúbban büntetjük tehát a részeseket, annál kevésbbe találunk a büntettet tervezők támogatókat, társakat, elősegítőket és orgádonkat; így a részesnek a fő büntetessel való egyenlő büntetése teljesen jogosult. De a lénytani iskola tanai legalkalmasabbak a parificatió elleni tudományos bizonyításra. Ez az iskola föllátva a tételt, hogy a büntettnak erői vannak, melyek mozzanatokban nyilvánulnak, a számtani bizonyosság terére játszotta át a kérdést. Minél több mozzanat fordul elő, annál inkább közeledik a büntett teljességéhez. Ha ellenben a mozzanatokban hézag mutatkozik, teljes büntett nem jó létre, vagy kisebb támad, mint mekkora e hézag nélkül létrejött volna. A részesség területén, bevégzett büntett esetében, a büntetendő cselekvény teljes ugyan, de a beszámítás ama mozzanatok hiányada szerint alakul, melyekkel a részesek közrehatottak a büntetendő cselekvény létesítésére. Azon részesek, kiknek terhére oly mozzanatok bizonyulnak, melyek láncza egész a büntett bevégzéséig nyúlik, úgy hogy e mozzanatok és a büntett az ok és az okozat viszonyában vannak, egyenlő beszámítás alá esnek (tettes társak).

Ha pedig a lánczolat megszakad, egyenlő beszámítás nem jöhet létre. S mikor a lénytani iskola a büntettet létrehozó mozzanatokat előkészítőkre, végrehajtókra és bevégezőkre osztotta, szilárd fokozatot állított föl a beszámításra nézve. Amazok (az előkészítők és végrehajtók) cselekvénye a büntett physikai erejének kisebb lökést adott. A bevégező tettek nélkül a büntett nem jö vala létre. Igaz, hogy amazok is el akarták követni a büntettet, annak értelmi eleme tehát teljes; de rájuk nézve nem lett teljessé a büntett anyagi eleme.

Legérdekesebb azonban a lénytani iskola fölfogása a czél és eszközök tekintetében való túllépés területén.

Nem vitás a tudományban, hogy a túllépés tana olasz tan. Carrara után azonban hozzá teszem, hogy e tan a lénytani iskola tana. Helytelenül tulajdonították azt Romagnosinak, mert Carmignanitól, a lénytani iskola megalapítójától származik.

Hogy a lénytani iskola ide vonatkozó tanát világosabban föltüntessem, néhány megjegyzést kell tennem. Ez iskola itt is, mint minden lépésénél, következetes és alapelvéből indul ki. Keresi az összefüggést a büntettesek cselekvényeinek mozzanatai és a büntett közt, vagy is kutatja, miként hatottak a büntetendő cselekvényben rejlő erők a büntettre. A részesek beszámításában való különbségnek három okát állítja föl; először: ha a büntettesek akarata közt nem volt állandó összefüggés; másodszor: ha a cselekvény és a részes akarata; s harmadszor: ha a büntettesek jogi helyezete közt hiányzott ez összefüggés. Bárhol jelentkezik ez összefüggés hiánya, teljes beszámítás nem jöhet létre.

A czél és eszköz tekintetében való túllépés a második oknál fordul elő. Itt mindenek előtt meg kell különböztetnünk, vajon túllépés vagy tévedés forog-e fönn. Az utóbbi szempontból érdekes eseteket vet föl a gyakorlati élet. *A.* rábírja *B.*-t, hogy verje meg *C.*-t. *B.* elfogadja a megbízást, de nem ismervén kellően *C.*-t, helyette megveri *D.*-t. Más eset. *A.* fölhívja *B.*-t, hogy lopja el *C.* istállójából ennek tehenét, *B.* azonban onnan nem a tehenet, hanem a lovat lopja el. Ismét más eset. *A.* fölhívja *B.*-t, hogy éjjel foszsza ki *C.*-t, kin boszút akar állani. *B.* azonban, ki szintén boszút forral, a házat gyújtja föl, vagy gyilkosságot követ el, a nélkül, hogy e tette és az *A.* által kovácsolt lopási terv közt összefüggés volna. Új eset. *A.* fölhívja *B.*-t,

hogyan lopjon *C.* majorjában. *B.* odamegy, de útközben a gazdával találkozik, ki ellen boszút forral maga is. Ezzel civódást kezd, a nélkül, hogy a lopás végrehajtását megkezdte volna. A civódásból verekedés lesz. *B.* súlyosan megsebzí a gazdát.

Felelős-e a fölbujtó mind a négy esetben?

Vannak — különösen Franciaországban — jogászok, kik felelősségét mind a négy esetben megállapítják. A lényteni iskola elvei szerint azonban csak a két első esetben foroghat fenn *A.* felelőssége, habár a vita itt sincs kizárva. Bizonyos, hogy ha *A.* maga verte volna meg tévedésből *C.* helyett *D.*-t; maga lopta volna el *C.* istállójából a tehén helyett a lovat, nem hivatkozhatnék a tévedés mentő körülményére. A büntettnek úgy anyagi, mint erkölcsi ereje létre jött. Tévedése nem lényeges. Mivel azonban a tévedést nem *A.*, hanem *B.* a fölbujtott követte el, azt vethetné valaki ellen, hogy *A.* nem lehet bűnös, hanem csak *B.* Ez azonban nem áll. *A.* akarati elhatározása és *B.* cselekvénye közt meg van az összefüggő láncolat; *A.* tehát felelős.

A két utóbbi eset egészen más. Tulajdonképp nem lehet szó tévedésről, sőt a cél és eszközben való túllépésről sem. *A.* lopásra bujtotta föl *B.*-t, ez azonban a harmadik esetben gyújtott vagy ölt, a negyedikben pedig súlyos testi sértést követett el. *A.* akarati elhatározása és *B.* cselekvénye közt nincs meg az oki összefüggés. *B.*-nek saját akarati elhatározása lépett *A.* akarati elhatározásának helyére. Így a büntettnek mind anyagi, mind é telmi eleme *B.* rovására írandó föl.

Más az eszköz vagy a cél tekintetében való túllépés. Az első jó létre, ha a végrehajtó más eszközt használt, mint mely tervezetett, például bot helyett löfegyvert. A második eset akkor támad, ha a végrehajtó a tervezettnél súlyosabb büntettet követ el. Például *A.* megbízta *B.*-t, hogy verje meg *C.*-t; *B.* azonban agyonütötte *C.*-t. Világos, hogy az eszközben való túllépés megakadályozza az egyenlő beszámítás létrejöttét. A cél tekintetében való túllépésnél a lényteni iskola, mindig alapelveiből kiindulva, a szigorúbb fölfogás felé hajlik. Esetleg a súlyosabb büntettért is felelősségre vonja a tervezőt. Ennek azonban föltétele az előre láthatóság. Ha a tervező gondolhatta, hogy *B.* megverve agyonütheti *C.*-t, a súlyosabb eredményre vonatkozó felelősség alól nem menekszik. Holtzendorff megátámodta a lényteni iskola szigorú fölfogását; de azt hiszem,

az előreláthatóság tételének Carrara által történt alakítása után e támadás tárgytalanná lett. Ez a tétel ugyanis lényegében megegyez a német tudománynak Geyer által kidolgozott dolus indeterminatus, vagy eventualis tételével. Ha *A.* előre láthatta, hogy *B.*, ki erős és heves ember, verés közben agyon ütheti a gyöngé, beteges *C.*-t, határozatlan vagy esetleges szándékosság róható terhére. Felelőssé lesz az ölésért.

A. akarati elhatározása és a létre jött súlyosabb büntett közt megvan az oki összefüggés, a mozzanatok láncolata. Ez elég. Ellenben ha *A.* megbízza *B.*-t, hogy lopjon, kizárva a rablást, s *B.* rabol, vagy éppen rablógyilkosságot követ el, világos, hogy a létre jött súlyosabb büntett felelőssége nem hárul *A.*-ra. Vagy az eszköz tekintetében való túllépés esetében, ha *A.* azt mondja *B.*-nek: Keverj *C.* italába három gramm mákonyt, hogy ez elaludván, lophassunk; *B.* azonban ötven gramm mákonyt kever be, minnek következtében *C.* meghal — világos, hogy a súlyosabb büntettért a felelősség egyedül a túllépőre hárul.

Mindezekből kitűnik továbbá az, hogy a föntebb említett négy eset harmadika és negyedike a túllépés ismerve alá sem foglalható. Legalább a lénytani iskola elvei szerint semmi esetre, mely iskola keresi a büntett értelmi és anyagi eleme közt az összefüggést, keresi a büntettet végrehajtó cselekvények mozzanataiban a szakadatlan láncolatot.

Érdekes volna még szólnom arról, miként oldja meg a lénytani iskola a büntettesek jogi helyzete összefüggésének hiánya következtében származó nehéz és vitás kérdéseket; de mert még két sokkal fontosabb tárgy, a kísérlet és a folytatás kérdése sürget, áttérek ezekre.

*

*

*

A kísérlet területén a lénytani iskola, sőt az összes olasz büntető jogtudomány elszigetelt állást foglal el az úgy nevezett «nem sikerült büntett» (*delitto mancato*) tekintetében. Azt az érdemét azonban senki sem vitathatja el, hogy a kísérlet tanának harcát ez az iskola, ez a tudomány harcolta végig, fölszabadítva azt úgy az erkölcsi elvek, mint a francia parificationalis tan befolyása alól.

Romagnosi a kísérlet tanának gyökeres reformálása által

halhatatlan érdemeket szerzett magának. E tan az ő híres munkája, a *Genesi del diritto* óta kevés haladást tett. A harez még ma is a tárgyi és alanyi elmélet körül forog. Ő tisztította meg a kísérlet területét a subjectivismustól. Az ő *Genesi del diritto*-ja valóságos réstörés volt a francia parificationalisták tanán, kik a kísérletnél nem vették figyelembe a büntett anyagi, hanem csak erkölcsi elemét. Úgy okoskodtak, hogy ha a büntett nem jött létre, ez nem a tettesen, hanem külső körülményeken múlt. Rá nézve tehát (subjectivizmus) a büntett befejezett gyanánt tekintendő. A francia bíróságok még újabban is hoztak e szellemben ítéleteket; valamint kimondták a kísérletet akkor is, ha alkalmatlan eszköz használtatott a tett elkövetésénél. Laurentot bűnösnek mondta ki 1849-ben az ageni törvényszék a gyilkossági kísérletben; pedig fia, kit agyon akart löni, elővigyázatból fivette a golyót a puskából, melyet aztán atyja rásütött. A törvényszék azzal indokolta ítéletét, hogy a büntető cselekvény a puska megtöltéséből állt; s a tettes akaratától teljesen független volt azon körülmény, hogy a golyó kivetetett. Íme a subjectivizmus.

E fölfogás ellen küzdött Romagnosi, midőn a kísérletet alapos tanulmányának tárgyává tévén, kifejtette annak törvényeit.

E törvények alapján építette föl a lénytani iskola a kísérletre vonatkozó elméletét.

Romagnosi azt mondta: A kísérlet nem más, mint a büntett nem teljes végrehajtása. A gondolat készen volt. Csak bele kellett illeszteni a lénytani iskola rendszerébe.

Ez az iskola valóban így osztályozza a büntetteket: teljes és nem teljes büntettek. Az elsőben a büntetendő cselekvény anyagi és értelmi eleme (physikai és erkölcsi ereje) érvényesült; az utóbbiakban ellenben az anyagi elem hiányos maradt. A lénytani iskola rendszerében tehát a kísérlet is a büntett erőinek légkörében él. Jogi lény, melynek azonban csak hiányos élete van. A kísérlet a lénytani iskola szerint, természeténél fogva kétségtelenül bűnös eredményre vezető, s a tettes által kifejezett szándékkal ez eredmény elérésére irányzott oly cselekvény, melyet nem követett se ez eredmény, se a sérteni akart jognál nagyobb, vagy vele egyenlő jog megsértése (Carrara *Programm*, 356. §.)

Íme tehát, a lénytani iskolának a kísérletre vonatkozó

fölfogása teljesen tárgyilagos. A beszámítás a kísérletben nyilatkozó erők szerint nő vagy fogy. Ámde a lényteni iskola szerint a kísérlet megnövekedhetik azon fokig, hol nem lesz ugyan teljes büntetté, de megszűnik kísérletnek is lenni. Sui generis delictummá válik, melynek neve: nem sikerült büntett (delitto mancato).

A nem teljes büntettek első fajtát a kísérlet, a másodikat a nem sikerült büntett képezi, mely nem más, mint a büntett bevégzésére szükséges minden tettek, kifejezetten a büntettre irányuló szándékkal történt végrehajtása, melyet azonban a tettes akaratától és cselekvési módjától független okok következtében nem követ az óhajtott eredmény (Carrara *Programm*, 402. §.).

A lényteni iskola e tanának megvilágításánál vissza kell mennünk egész Romagnosi-ig, a ki a nem sikerült büntett fogalmát először construálta.

Gyakorlati példával világítja meg, mint növekszik a kísérlet nem sikerült büntetté, s mint lesz a tárgyilagos fölfogásból alanyi.

Valaki puskát szegez ellenségére. Külső akadály lép közbe (például egy harmadik egyén fölúti a puska csövét a lövés pillanatában) s a töltés a levegőbe megy. Ez gyilkossági kísérletet képez. De máskor nem lép közbe külső akadály. Rácéloz ellenségére, elsüti a puskát; mégis elhibázza a célzt. Ez a nem sikerült büntett. Nem sikerült büntettet képez a lényteni iskola főntebbi definitiója szerint is, mert a tettes minden a bevégzésre szükséges cselekvényt, kifejezetten a büntettre irányuló szándékkal végrehajtott. Az eszköz nem volt alkalmatlan. Külső ok sem gátolta a végrehajtást. A cselekvési mód sem volt olyan, mely az óhajtott eredmény elérését megakadályozta volna. A tettes jól célzott, de nem találta ellenségét.

A lényteni iskola elvei szerint tehát egy sui generis delictum jött létre, mely alanyilag teljes; csak az anyagi elem teljességéhez viszonyítva marad hiányos, a mennyiben nem jött létre az óhajtott eredmény, az ellenfélnek leterítése. E sui generis delictumnak a kísérlettől való különbségét szintén gyakorlati példa teszi szemlélhetővé.

Valaki töltött fegyverrel lesben áll, hogy ellenségét agyon lölje. Ez gyanútlanul közeledik hozzá, például tíz lépésre. A tettes ráirányozva, elsüti a puskát, de nem talál. Ez nem

sikerült büntett, nem sikerült gyilkosság. E büntett alanyilag annyira teljes, hogy még a cselekvési mód is jól volt választva. A hibázás nem a cselekvési mód következtében történt. Tíz lépésről a lövés rendszerint találni szokott.

Ha ellenben a tettes nem várja be ily közelre ellenségét, hanem például már hatvan lépésről rálő, csak kísérlet támad. A lövés még mindig halálos lehetett volna, de a tettes, talán tapasztalatlanságból, vagy izgatottság miatt, bizonytalan cselekvési módot használt.

Az eszköz tekintetében pedig a kísérletnél elégséges a alkalmasság lehetősége, a nem sikerült büntettnél föltétlenül szükséges az alkalmasság bizonyossága.

Mindezekből kiviláglik, hogy a kísérlet és nem sikerült büntett közt lehet okszerű választó vonalat fölállítani, de a nem sikerült büntett construálásánál úgy Romagnosi, mint a lénytani iskola az alanyiség terére tévedt.

Gyakorlati haszna e megkülönböztetésnek a beszámításnál mutatkozik. Mi csak kísérletet ismerünk úgy a tudományban, mint a judicaturában. A kísérlet fogalma nálunk magában foglalja az úgynevezett teljes kísérletet (conatus perfectus) is, mely a lénytani iskola nem sikerült büntettével rokon. A nomenclaturában tehát nincs meg a beszámításnál okvetlenül szükséges fokozat. Az olasz lénytani iskola azt mondja: kísérlet, nem sikerült büntett, bevégzett büntett. A beszámítás a nomenclaturával együtt növekszik. A nem sikerült büntett nagyobb beszámítás alá esik a kísérletnél, s a bevégzett büntett a nem sikerült büntettnél; mert a lénytani iskola nem feledkezik meg róla, hogy a nem sikerült büntett, e kísérlet és bevégzés közti közbeeső fogalom, anyagi eleme tekintetében hiányos maradt. Mindig a büntett erőt mérlegelve, soha, így a kísérlet terén sem lesz ez iskola akár igazságtalan, akár elnéző.

* * *

Igen nehéz problémái támadnak a beszámításnak, midőn a kísérlet bevégzett büntettel versenyez. E problémák még bonyolultabbakká lesznek oly cselekvények területén, melyek teljesek és önállóak ugyan, de az intentionalis elem és az idő folytonossága összeköti azokat.

Fölmerülnek gyakorlati esetek, melyek a legkitünőbb jogászok ellentétes véleményére adnak alkalmat, mint ez történt a híres bécsi gázlopás alkalmával, mikor Glaser, Geyer és Carrara más és más véleménynek adtak kifejezést.

A lénytani iskola a nehéz problémák e tévetegében sem veszti el a vezető fonalat, melyet alapelve, hogy a büntett jogi lény, melynek erői vannak, ad kezébe.

E vezető fonállal kezében soha sem téved el.

Szóljanak a gyakorlati esetek.

A. és B. belopóznak C. házába. Az asztalon találnek hús forintot. Magukhoz veszik (bevégezett lopás). De tudják, hogy a szekrényben ezer forint van. Álkulcsot használva, fölnyitják a szekrényt. A pénz azonban zárt tokban van. A míg ennek fölnyitásával vesződnek, rajta érik és elfogják őket (lopási kísérlet).

Most az a kérdés, mily czímen indul a vád, mily szabálya lesz a beszámításnak és a büntetés kiszabásának?

Az egyik vélemény szerint (melyet Geyer is magáévá tett egy. más esetben) a vád czíme: lopási kísérlet és bevégezett lopás; a büntetés mind a két büntetendő cselekvényre kiszabott *sanctio combinatio*ja lesz.

A másik vélemény szerint (mely összevág Glaser fölfogásával) a vád lopási kísérlet czímen indul, de a beszámításnál és a büntetés kiszabásánál súlyosító körülmény gyanánt jó figyelembe a kis összegre vonatkozó bevégezett lopás.

A lénytani iskola véleménye, mely iskola Carrara által föllállította a túlsúly elméletét, itt egyszerűen lopási kísérletet lát főnforogni. Miért? Mert lénytanilag csak egyetlen büntett jött létre. Egy volt az akarati elhatározás. A tettesek azon szándékkal lopóztak C. házába, hogy lopjanak. Ezt az akarati elhatározást, a büntett értelmi elemét, nem lehet kétszer rátenni a beszámítás mérlegére. Ez elem nélkül pedig, mely csak egyszer számítható be, nem jöhet létre két büntett.

E lopási kísérletre azonban a lénytani iskola elvei szerint sem alkalmazható a büntetés minimuma, hanem valamivel nagyobb büntetés. De nem azért, mintha a bevégezett kisebb lopás, mint önálló büntett, súlyosító körülmény gyanánt jönne tekintetbe, hanem azért, mert az egységes büntett (a bevégezett lopást a föntebbi esetben, mint kisebbet magába olvasztja a nagyobb kísérlet) *physikai ereje* növekedett.

Így tudja indokolni a lénytani iskola minden lépését.

Ugyan a fentebbi szabályok szerint oldandó meg a kérdés, ha több bevezetett büntetett egy cselekvény-folytonosságban jó elő. Csak egy lopás támad, habár két-három-négy stb. követtetett el. Például, ha a tettes belopózik a házba, s ott a benlakók zaja által megszakítva, s elbúvársra kényszerítve különbözőidőben, de egy cselekvény-folytonosságban két-három szekrényt tör fel; avagy például egy éj folytában két-három lakásba tör be s lop. A folytatás lénytanilag egyesíti a különböző cselekvényeket.

Alakot változtat a kérdés, ha különböző időben, különböző helyen, például napok, hetek stb. vagy jelentékeny tér által elválasztva követtetik el több lopás, melyeknél egy büntettes nem ritkán különböző szerepben jelenik meg, például mint fölbujtó, majd mint tettes társ, majd mint részes, avagy e különböző lopások közül egyik bevezetett, a másik kísérlet maradt. Itt folytatásról nem lehet szó. E büntetendő cselekvények lénytanilag nem egyesíthetők. Nem is képeznek azok a lénytani iskola fölfogása szerint egy büntettet. Miért?

Mert mindegyik lopásnál különböző értelmi és anyagi elem jött létre. A tettes nem egyszer, hanem többször határozta el magát, mely elhatározásai különböző cselekvényekben nyilvánultak. Nem panaszkodhatik tehát igazságtalanságról, ha a büntettek különböző étellel bíró erői a mérlegre tételnek ellenében.

Ily esetekben azonban a lénytani egyesítés helyére a jogi egyesítés léphet. Ez az egyesítés különbözik a lénytanitól, melynek törvényei állandók, nem függenek a törvényhozó vagy bíró akaratától, míg a jogi egyesítést, hasznosság vagy célszerűség szempontjából kimondhatja úgy a törvényhozó, mint a bíró; ez utóbbi azon esetben, ha az előbbi nem intézkedett.

Ez egyesítés azonban, mint tapasztalati rendszabály, nem mindig egyezik meg akár az igazsággal, akár a méltánossággal. A vádlott javát tartja esetleg szem előtt, s gyakran ép a vádlottra válik hátrányossá.

Megvilágítom a kérdést a magyar büntető törvénykönyv szempontjából, mely a jogi egyesítésről határozottan intézkedik.

A vádlott több különböző lopást követett el, melyek lénytanilag a folytatás elve szerint nem egyesíthetők. Lopott például

első ízben negyven, másodízben száz forintot, különböző időben, különböző helyen. Egy lopási vétség és egy lopási büntett forog fön. Ha a 96. és 335. §-ok nem léteznének, büntetni kellene a lopás vétségének és a lopás büntettének büntetésével. A két cselekvényt azonban, az említett §-ok értelmében össze kell foglalni, s úgy tekinteni, mintha a tettes száz-negyven forintot lopott volna. Világos, hogy ez esetben a jogi egyesítés a vádlott javára válik.

De vegyünk más esetet.

A vádlott tízszer követ el lopást, de mindig csak negyven forintot lop. A folytatás nem egyesítheti lénytanilag e lopásokat; a 335. és 96. §-ok azonban jogilag egyesítik. E §-ok nem léte esetén a tettes tíz lopási vétségben volna bűnösnek kimondandó és alkalmazni kellene rá a lopási vétség büntetését. Ez azonban a 339. §. értelmében csak egy évig terjedhető fogház, mely a 97. §.-hoz képest még legfőlebb egy évvel emelhető főlebb. A vádlott tíz lopási vétség esetén tehát legfőlebb két évi fogházbüntetéssel volna sújtható. Ámde a 335. §. határozottan kimondja, hogy «annak meghatározása végett, vajon a lopás büntettet vagy vétséget képez-e, mindazon dolgok értéke egybefoglalandó, melyeket ugyanazon tettes, bár több külön lopás alkalmával ellopott vagy ellopni megkísérlett, vagy melyeknek ellopásában részes volt».

A tíz negyven forintos lopás egy négyszáz forintos lopással lesz; tehát büntettet képez. A vádlott bizonyos lehet, hogy nem fogházzal, hanem a terhesebb börtönnel sújtatik, s valószínűen megesik rajta azon szerencsétlenség, hogy több mint két évi börtönbüntetést kap.

Világos, hogy ez esetben a jogi egyesítés a vádlott hátrányára van. S én, a 335. §. nem léteének esetén védenczem mellett azt allegálnám a lénytani iskola tanaihoz képest, hogy a tíz különböző vétség nem egyesíthető, mert azok lénytanilag különböznek.

* * *

Így tudja megoldani a lénytani iskola a legbonyolultabb és legvitásabb kérdéseket, mindig biztosan, s mindig úgy az igazságnak, mint a méltányosságnak megfelelően.

Ez az iskola tehát pusztá erdekes különlegességet képez a büntető jogtudományban, melynek elvei a gyakorlatban

mi tevőlegességgel sem bírnak. Szemlém folyamában ép azért helyeztem súlyt a gyakorlati példákra, hogy megbizonyítsam, mily fontos eredményekre vezetnek ez iskola elvei a czélszerű alkalmazásban.

Az atheismus és durva realismus korában mosolyoghat valaki azon, hogy ez az iskola az istenség piedestáljára állítja a jogot. De a ki behatol tanaiba, tudja, hogy ezt azért teszi, hogy a jogot föléje helyezze minden emberi törvényhez, s így a zsarnok akarata fölé is.

A lénytani iskola még sokkal ifjabb, hogy sem meghódíthatta volna a büntetőjog európai területét. Hódítása azonban már megkezdődött. Nálunk előbb hódított a törvényhozásban, mint a tudományban. Büntető codexünk, jogtudományunk feje fölött nyúlt át Olaszországba, hogy ez iskola nem egy vívmányával megajándékozzon bennünket. A büntetőjog története minden esetre föl fogja jegyezni, hogy nem volt iskola, mely a mellett, sőt azért, hogy a jog fölségének hódolt, annyira és oly eszközökkel küzdött volna a szabadelvűség zászlója alatt, mint a nemes toscanai lénytani iskola. A magyar tudományos Akadémia bizonyára nagy érdemet szerzett a tudomány terjesztése körül, mikor könyvkiadó vállalatában magyar nyelven közzé tette Carrara *Programmját*, melyben ez iskola alapelvei vannak lerakva.

BEKSICS GUSZTÁV.

A KÖZÖS ÜGYEK ÉS A FORRADALOM.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

IV.

Közjogi és közösügyi törvények.

Az 1848-iki törvények közt legkevesebb a közjogi czikk, s legrövidebben van tárgyalva a külügy, hadügy s ezek költségei. Csak csendes időkben, aránylag boldog országokban foglalkozik a törvényhozás oly keveset a nemzet és király közti viszonyokkal, mint Magyarországon az 1848-iki. Általán egy negyed század alatt, 1825-től a nemzet kívánatai és sérelmei a belreformokat tárgyalták.

Ennél fogva az 1848-diki törvények igen túlnyomó többsége hű tükre és befejezése egy emberöltő reformtörekvéseinek. Következetesség a múlthoz, hogy az 1848-diki törvények közt nincs egyetlen egy czikk is, mely kül- és hadügyről vagy közös pénzügyről szólana, mely tárgyakkal 1825 óta legkevesebbet foglalkozott a nemzet.

De ha tudjuk, hogy a márcziusi napok után sem a királyt, sem forradalmunk vezérét a belső ügyek távolról sem érdekelték annyira, mint a kül- és hadügyek, mégis meglepő az, hogy külön czikk nem szabályozza az 1848 márcziusi jelen és jövőndő legégetőbb kérdéseit, a mai közös ügyeket. Az ezekről szóló néhány passzus bele van göngyölgetve, a miniszteri felelősségről szóló czikkbe, még pedig elszórva különböző szakaszok közt.

*) Az első és második közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 54. és 55-ik számaiban.

A miniszterek felelősségét az 1848-diki III-dik törvényezikk tárgyalja. Erről az országgyűlési törvényjavaslatot a miniszterium megalakulása előtt márczius 22-dikén terjesztették a kerületi ülés elé. Mint tudva van, az elnökkel együtt, ha ez tárczát nem vállal, kilencz miniszter volt átveendő az addigi cancellaria és helytartó-tanács gyakorolta kormányzást. Az egyik miniszterről így szól egy rövid szakasz:

«A miniszterek egyike folyvást ő felségének személye körül lesz, s mindazon külviszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseli». *)

A mint ez itt formulázva van, s később szentesítettet, bizony amolyan fületlen pitykének látszik. Mert hiában keressük a márczius 22-iki törvényjavaslatban azon viszonyok elősorolását, melyek a hazát a monarchia többi részével közösen érdeklik. Sőt hiában keressük a később szentesített törvény szövegében is! Nyom valamit, hogy ily közös ügyek létezése el van ismerve, nyomhatott volna pedig esetleg ellenünk is. Mert közösen érdeklő ügy lehet az is, mi a hús ára Buda-Pesten, mely kérdés Bécsset szintén érdekli.

Bármí megvetéssel voltak némely 48-iki szóvivők a *Corpus Juris* iránt, a XIX. század közepének Solonja túltett mindazon, a mi ott határozatlanság.

A felelősség elvére nézve is kétséget okozhatott a törvény. Nagyon vitatható: mennyiben lehet valaki személyesen felelős oly tettért, melyre neki csak befolyás van engedve, de elhatározás, döntés nincs, s még az is határozatlan, minő tényezők folyhatnak be vele szemben?

Minden törvény arra való, hogy az egyesek, testületek vagy hatalmak közti jogokat és kötelezéseket világosan megszabja, a surlódás, vitás kérdések eshetőségeit előrelátva, azoknak elejét vegye, ezeknek elintézésére biztos kiindulást nyújtson. Mit mondjunk oly törvényről, mely vagy szándékosan, vagy a miatt, hogy igen kézzelfogható viszonyok természetét kód földte el az alkotó szeme elől, van oly határozatlanul s oly ellenmondó elvekkel papírra téve, mint a fentebbi? Ismételve kimondta forradalmunk vezére, hogy az engedmé-

*) Nyilvánvaló, hogy nem annyira a messzebb külföldi, mint inkább az osztrák viszonyok értendők.

nyek kinyerésében a jogos határon túl menni nem akar, de addig mindenesetre elmegy: más szóval elmegy, a meddig csak elméleti érvekkel menni lehet — azaz a végső végletekig. Az alkalom kedvező volt a szöllőtökére minden habozás nélkül annyit rakni érett és éretlen fürtökből, a mennyit még soha sem raktak.

A főttebbi szakasz, mely a III. törvényezikk 13-dika, az örökös tartományokról s az azokkal közös érdekű tárgyakról szól. De nem lévén se szabály, se kívánság kifejezve, hogy azokkal hivatalosan és törvényesen mikép érintkezzünk, Ausztria jogilag nincs elismerve, s nem is lett semmi gyakorlatilag alkalmazandó rendszabály által akkori törvényeinkben. Pedig márczius 15-dike óta ott egy alkotmányos miniszterium volt kinevezve s az alkotmány proclamálva. A törekvés, a «mentül több»-re itt azt tette, hogy mentül kevesebb tárgyra nézve érintkezzünk Ausztria minisztereivel és osztozzunk parlamentjével. Nagy szónokunk, mint láttuk, még 1847 november hóban főnhangon követel Magyarország nevében alkotmányt Ausztria részére. Ismétli, márczius 3-iki fölratában s jóval erélyesebben a sürgetést. Utóbbiban, melyet a király márczius 16-án elfogadott, a teendők egyik pontja ünnepélyesen kijelenti, hogy az Ausztriával közös ügyek kiegyenlítésére «örömet nyújtunk segédkezett» s Kossuth beszédében kevélyen teszi hozzá: «mint idősb testvér az ifjabb testvérnek!» — Márczius 16-ika után nyilvánosan földicseszik a sürgetés nagy hatásával és sikerével. De a mint kimondatott az íge Ausztriában, sőt az osztrák miniszteriumban testté is vált, Kossuth azonnal fátyolt vet márczius 15-iki fraternizálására a bécsiekkal. Akkor, mint a parlamentben szerfölött nagyítva mondta, Ausztria sorsa a kezében volt. Most egyszerre leveszi róla hatalmas kezét.

A márczius 22-iki javaslatban külügynek van nevezve az, a mi közös ügyünk Ausztriával. Ez csak arra volt alkalmas, hogy még nagyobb legyen a fogalomzavar az ő felsége személye körüli miniszter hatáskörére nézve. A szentesített törvény azt a tendentiosus és kétértelmű kifejezést el is ejtette, a mi ugyan nem sokat változtatott a merő homályon, melybe ez a törvényszakasz burkolódzott.

A hadügyekre nézve a törvényjavaslat valamivel határo-

zottabb, bár erre nézve is mindig csak a miniszteri felelősségről szóló cikk rendelkezik.

A hatodik szakaszban el van mondva, hogy általában polgári, egyházi, kincstári, katonai és általán minden honvédelmi tárgyakban ő felsége a végrehajtó hatalmat kizárólag a magyar miniszterium által fogja gyakorolni. Általánosan is kimondja a III. cikk harmadik szakasza, hogy bármely rendelet, parancsolat, határozat, kinevezés, akár a király akár a nádor részéről csak úgy érvényes, ha a Budapesten székelő miniszterek valamelyike által is alá van írva.

Végre ugyanazon III. cikk 14. szakaszában a miniszterek sorában szerepel egy honvédelmi miniszter is. E honvédelmi és hadügyek fölött a királynak az országon kívül léteben a nádor rendelkezik a miniszter aláírásával; de kivéve a mit az ő felsége személye körüli miniszternek kell ellenjegyeznie.

Ilyen volt a 48-diki törvényjavaslat a hadügyek tárgyában.

Nincs szó a javaslatban sem külön a tisztek kinevezéséről, sem a magyar ezredek mozgósításáról, külföldre viteléről, nincs szó sok más lényeges hadügyi kérdésről. De ha minden katonai rendeletnek, mely Magyarország által megszavazott katonaságot illet, csak a magyar miniszter ellenjegyzésével volt érvénye, akkor egy külön magyar hadsereg áll elő, mely minden tekintetben elkezdve a legkisebbeken a legnagyobbig, a magyar honvédelmi miniszter rendelkezése alatt áll. A magyar hadsereg elkülönzését még jobban biztosítja, hogy a király távollétében — mit állandónak lehetett venni — a nádor, mint helytartó személyesíti a királyt.

A III. cikk második szakasza a nádor királyi helytartói hatalmát biztosítja, melynek föltételül azonban oda van ígatva «a korona egysége s a birodalmi kapcsolat épségben tartása». — Szintoly papír-biztosíték, mint az 1848-diki törvények általános bevezetésében e szép szavak: a practica sanctióból folyó «törvényes viszonyok» az ausztriai tartományokhoz. — Hogy ezek a szóbeli kikötések mikép egveznek meg a főntebbi institutiókban biztosított külön állással, az homályban maradt; mert ismétljük, az idézett rendelkezések közvetve egy külön magyar hadsereget igyekeztek megteremteni papíron.

Nem állítom s nem gondolom, mintha elvben a pragma-

tika sanctio ellen irányzott törekvéssel azonos volna az, hogy — Magyarország részére külön hadsereget akartak létesíteni. A külön hadsereg még nem elszakadás. A kölcsönös védelem kötelességét nem teljesíthette volna-e mind Magyarország, mind Ausztria külön hadsereggel is? Sőt az elkülönzésnek némely erkölcsi előnyeit nem könnyű lenne-e bizonyítani? De azt kérheti mind Magyarország Ausztriától, mind Ausztria Magyarországtól, mi biztosít arról, hogy ha engem megtámadnak, te egész erővel segítesz, mintha magad volnál megtámadva? Mert az országos levéltárak tele vannak az ünnepélyesen megpecsételt és örök időkre szóló szerződések és szövetségek olyatén okírataival, melyeket megszegtek vagy eldisputáltak, a mi következeiseiben egyre megy. És épen a szabad, alkotmányos népek nem szoktak nagylelkűek lenni más népek iránt. Mert minden parlament örökösen a pénzt számlálgatja, s akármi kis háború miatt képes saját alkotmányát is félremagyarázni és szemet hunyni olykor az ország nyilvánvaló külső érdekeire is. Aztán nem csak az a baj, hogy egy ellenség hátunkba kerülve, külön talál fogni, hanem egyenesen befurakodik abba a hézagba, melyet különállásunk nyitva hágy. Vannak közeli és távoli jó szomszédok, s azoknak ügyes diplomatai, kik éket vernek majd a hezagba. A külső beavatkozás vége pedig osztozás, mint Lengyelország régi és új térképének összehasonlítása bizonyítja. Vitathatja aztán a historia, kinek van jobb dolga, annak-e, a ki a Tiszába, vagy a ki a Dunába fuladt? — Ezek, meg kell adni, fontos ellenvetések, melyekhez hozzáadjuk az 1848-ki realis viszonyokéit is. Láttuk, mit mond az akkori hadügyi miniszter csak nemzeti őrsereg szempontjából is az ország hadi képességéről. Kevesen lettek katonává, a kiket nem erővel soroztak be s kívált az intelligens osztály idegenkedése miatt még felső tiszt sem telt ki elegendő számban, annál kevésbbé törzstiszt. Legkevesbbé volt pedig arra képezve és iskolázva elegendő számú egyén, hogy a tüzérség, technikai szakok, dandár és hadtestparancsnokságok ki legyenek jól állíthatók. A felsőbb parancsnokságokra nézve megjegyzendő az is, hogy oda nem elég egy vezérferfiú. A törzskarokhoz ezenkívül sok teljesen tanult és tapasztalt egyén kell segédekül. Ha pedig Magyarország a maga intelligens osztályát kényszeríti a hadseregbe, mint törént is a forradalom későbbi folyamában, otthon nem marad

akkor se ügyvéd, se bíró, se pap, se iskolamester, se orvos, se földesúr, se mesterember.

Aztán sok olyas lenne a különválásban, a mi kétszerte több költségbe kerül, mint az elebbi egység mellett. Így a központi vezetés, vagy miniszterium, a raktárak, arzenálok tüzérségi park stb., melyeket ezen kívül nekünk rögtönözünk kell vala.

Mindezekben gyöngeségünket osztrák részen, kivált katonai körök jobban tudták, mint magunk. Azért ha a legjobb indulatot tennők is föl bennök, kívánataink tárgyában megkérdeztetvén, azt felelhettek volna, hogy beletelik egy generatio, míg a magyar külön sereg a maga megkívántató teljes létszámában csak annyira el lesz is látva a szükségesekkel, mint jelenleg 1848-ban van, s addig Magyarország nem fogja megfelelően teljesíthetni kölcsönös védelmi kötelességet. Egy háború súlyát túlhnyomóan Ausztriának kellene viselnie. — De mindig az marad a földolog, hogy két önálló hadsereg és két mindenben független miniszterium mellett csak papíron álló szerződés marad a pragmatika sanctio. Nyilvánvaló, hogy a külön osztrák és külön magyar hadsereg mellett a közös védelmet valamely nélkülözhetetlen politikai intézménnyel szükséges biztosítani, a papíron levő kötések nem levén elegendők. Ily intézmény készen áll a fejedelem közös voltában. Lássuk már mi lesz vala a következése annak, ha két egészen külön hadsereg mellett a biztosító intézmény egyedül az uralkodó közös volta, azaz a tiszta personal unio terére állunk. A közös vezérlet ekkor is múlhatatlan háború idején. Egy vezér mellett is, nem bizonyos a győzelem; de két vezér mellett majdnem bizonyos a vereség. Szükséges, hogy a király rendelkezék a vezérletről; mert a királyság az egyedüli kapocs, s mert különben is monarchiákban traditionalis jog a király fő vezérlete — különösen pedig magyar közjog szerint. De szükséges az is, hogy a birodalom két fele egyenlő mértékben fejtse ki véderejét; mert különben megszűnik a kölcsönösség. Ki kezeskedik arról, hogy egyik fél parlamentje és miniszteriuma el nem hanyagolná, vagy hibázná a hadügyeket, míg a másik bölcsen intézi s gondot fordít rá? A két fél parlamentje és kormánya nem levén hivatalos érintkezésben, mindkettőnek le kell mondania azon régi jogról, hogy az újonczozást és a hadsereg szervezeti formáját maga szavazza

meg; mert a védelem kölcsönösségét semmi egyéb nem biztosítja, mint a király személye. Ha a parlamenteknek mégis a forma kedvéért föntartanak némi beleszólást, ez épen csak formaság marad.

Egy szóval mentül tágabb és lazább a personal unio, annál több befolyás és hatalom ruházandó ad personam a királyra. Sok teendőt minden felelősség nélküli központi hivatalok gyakorolnának, egyenesen a király nevében, a mi 1867 óta felelős egyének által igazíttatik.

Ilyen lévén 1848-ban is a dolog változhatatlan természete, miután Ausztria is alkotmányt és felelős miniszteriumot nyert, ez volt az alternatíva:

Vagy azt mondjuk: nekünk külön hadsereg kell s legyen Ausztriának is külön, mentül jobb hadserege; de a magyar király személyes jogait nem kívánjuk a miniszteri felelősség által az országgyűlés számára lefoglalni. A király a cancellária útján is megteheti, a mit egy nem felelős magyar miniszter által tehet. Az ő dolga kinek tanácsával él. A hadsereg elkülönítését számunkra biztosítja a törvény, hogy a magyar ezredek béke idején Magyarországon szállásoltatnak el. Állítunk külön tüzérséget, mérnöki és más technikai testületeket is. A saját seregünk eltartására szükséges pénzt megszavazzuk s átadjuk a központi királyi pénztárba, mire nézve ott a kamara, mely csupán e czélra tovább is működhetik. Az újonczokat is mindig megszavazzuk kívánt mennyiségben, s csak annyiban teszünk ellenvetést, a mennyiben netalán erőnket meghaladó áldozat kívátnatnék tőlünk. Kül- vagy belháború esetében a király tetszés szerint mozgósíthatja s parancsolhatja oda a hová tetszik, a mi külön magyar hadseregünket; mert egyedül ő tudhatja mi szükséges a birodalom épsége érdekében: mi Ausztriával csak a király személye által lévén érintkezésben. A szerződés által biztosított közös védelem érdekében le kell mondanunk a had- és külügyekben a korona tanácsosainak felelőssé tételéről, legyen a király személyes joga Lajthán túl és innen ezekben intézkedni.

Ez kétségkívül nem alkotmányos, hanem inkább absolutisticus viszony lesz vala. De kérelhetetlen logikával foly a közös védelem biztosításából valamely intézmény által.

Az alternatíva másik része, hogy azt mondjuk vala: Nem kell nekünk a külön hadsereg, mely csak név szerint

lenne az. Maradjon az közös, a miben műlhatatlanúl közösnek kell lennie, de fentartjuk irányában az országgyűlés eddig gyakorolt jogait, s hozzá még a miniszteri felelősséget is, melyet azonban közösen kell gyakorolnunk szövetséges társunkkal. A kül- és hadügy egvező elintéztést követelven, közös miniszterek szükségesek, kik felelősek csak valamely közös testületnek lehetnek. Ekkor tehát, ha a pragmatika sanctio követelte kapcsolatot intézménynyel akarjuk biztosítani, nincs más mód, mint egy-két közös miniszterium s egy központi képviselő testület föllállítása, azaz körülbelöl az 1867-iki forma.

Nyilvánvaló tehát, hogy vagy merőben a külön hadsereg, vagy a teljes miniszteri felelősség volt fölládozandó. A kettő incompatibilis, ha képzeletivé nem akarjuk tenni a közös védelmi kötelességet. Ez a kettő együtt, ha nem okvetetlenül és szándékosan, de különszakadásra vezethetett. Ha fölteszszük is, hogy amaz elvek alapján, melyek az 1848-diki áprilisi törvényekben le vannak téve, nemsokára egy részletes törvény keletkezik; ha fölteszszük is, hogy egyelőre néhány évig ezt a törvényt életbe igyekeznek léptetni, kitént volna gyakorlatlan volta nagyon kézzelfoghatólag. A katonai szakértők előtt bebizonyult volna a rögtönzés, készületlenség minden árnnyoldala; a finacziák avatottjai végromlást láttak volna benne; a közéletben minden figyelmet és tevékenységet elnyel vala a nagy politika, s nem marad idő és eszköz a belügyek rendezését czélzó törvényekre. A pártok a külhatalmak zászlai szerint sorakoznak vala, s mikor már idejut egy nemzet, végórája közel van. Már is elvesztette ez által minden függetlenségét. — Nemcsak a király, hanem maga az ország belátja vala az állapot tarthatatlan voltát. Minden erőltetése, tulfeszítése a dolognak meddő, sikertelen szokott lenni, vagy bukás a vége. Soha semminemű politikai bukásnak más oka nem is volt, mint a nem-alkalmazkodás a tárgyak és viszonyok természetéhez. Rendesen az elméleti okoskodások logikája szokta felreismerni a realis viszonyokat. Nálunk a felelősség elvenek logikájából folyt a közös ügyek természetének s azok történetének ignorálása; míg a nádorságra nézve egy historiai jogelvet rántottunk elő a mohácsi vész előtti korból, s csináltunk belőle egy anachronismust.

Nem kisebb volt a tájékozatlanság a bécsi kormánykörökben, hol Metternich leköszönése után egy két magyar conser-

vativ államférfiú olykor döntő befolyást gyakorolt. A nádorságbeli eszmezavarban szint annyi részök volt ama köröknek, mint a mi parlamentünknek. A kül- és hadügy, s némi részben a pénzügyek körül a bécsi államférfiak szint úgy felreismerték az új helyzetet. Mi valami kivihetetlen akartunk kivinni, ők pedig némely tarthatatlan régít akartak megtartani. Csak az egyik félnek kell vala bölcsnek lennie, hogy pörpatvar és harc elő ne állhasson.

A miniszteri felelősségről — más szókkal a teljes függetlenségről — szóló törvényt márczius 23-án az összes országgyűlés elfogadta, bámulatosan rövid vita után. Föl kellett vinni a királyhoz, megerősítés végett. Márczius 24-én gróf Batthyány Lajos és Deák Ferencz utazott föl vele Bécsbe; Deák, ki e törvényjavaslat alkotására nézve is megkésve érkezett volt Pozsonyba. Előreláthatólag nehezen ment a befolyásos körökkel az alkudozás. Mint Deák egy magánlevelében írta: «sokat kellett Bécsben futkosni, kérni, okoskodni s még fenyegetődni is. Fáradozásaink sikere nem volt ugyan tökéletes, de mégis reményt nyújt, s a holnap, 29-én érkezendő válaszból lehet — úgy hiszem — valami jót csinálni».

Hogy Deák nem osztozott az erőltetett concessiók fölötti örömben, bizonyítja levelének azon helye, mely kifejezi, mily kritikusnak látja az ügyek állapotát oly napon is, midőn a királytól kielégítő választ vár.

«Hazánk — úgy mond — talán nagyobb veszedelemben soha nem volt. Oroszok nyomnak-e el bennünket vagy ismét az ausztriai hatalom, vagy talán a legborzasztóbb anarchia, azt csak az Isten tudja.» Fájdalom, kezét fogott mind a három!

Néhány napi késedelem, a csináltság bélyegét magán viselt, de fenyegető mozgalmat idézett elő Pozsonyban és Pesten. Végre márczius 28-iki kelettel 29-én leérkezik a királyi leirat, mely több fölterjesztett törvénycikkre észrevételeket tesz s különösen a III-ra, melyet Bécsben is legfontosabbnak láttak.

A nádorságra nézve megjegyzi, hogy annak helytartói nagy hatalomköre csak a mostani nádorra, s nem minden következőre van kiterjesztve. Így Bécsben látják a bajt; de mégis épen e kritikus időre meghagyják bajnak.

A leirat többi pontja bizonyosság arra, hogy politikában

bajos létesíteni valamit, a mire az élet nem nyújt elegendő előzményt. Angolországban a felelősséget nem papíron csinálták — az élet fejtette ki — s talán, ha a mohácsi vész közbe nem jön, ha Magyarország oly sziget lesz vala, mint Nagy-Britannia — hazánkban még előbb kifejlett volna az. Mi 1848-ban a felelősséget csak idegen példák és fogalmazások szerint akarván meghonosítani, nem csoda a tévedezés mind az egyik, mind a másik részen.

A márczius 28-iki királyi leírat a miniszterium mellett is fönn akarja tartani némely tárgyakra mind a királyi kamarát, mind a cancellariát, mert ezek által akarja megóvni előbbi personalis jogait. Különös vegyületben osztja meg a cancellaria és miniszterium hatáskörét — s bonyolítja még a tárgyat egy jövőre föllállítandónak ígért államtanács hatásköre is, mi különben a rendek eszméje volt.

Azok közt, miket ma nem sorolunk a közös ügyekhez, a király föntartja magának, hogy egyenesen a fejedelmet illesse az egyházi és világi méltóságok viselőinek kinevezése, valamint a királyi adományozás is. Azonban az illető miniszterek teszik a fölterjesztést, s ők is írják alá a király kinevezését vagy adományát. Ezek tehát, a miniszterium körébe tartoznának. — De nyilvánvaló, hogy a király itt az illető minisztereket nem úgy tekinti, mint az országgyűlésnek felelőseket, mert nem volna különben kiemelve, hogy az elősoroltak egyenesen a fejedelmet illetik, vagyis ezekben ő határoz: oly formán talán, mint a hadi tanácsban, hol az alárendeltek szavát meghallgatják ugyan, de a döntő szó kizárólag a fővezére. A fejedelem dönt, ő pedig nem felelős. Látni fogjuk az ehhez hasonló fölfogást egyebekben is.

A cancellaria továbbra is fönttartatik ez ügyekre: kegyelmezési jog, nemesség-, czim-, rend-adományozás. Megmarad az törvényes hitelességű helynek, s végre, míg az államtanács föllállítatnék, a magánpörök föllebbezési es visszahelyezési foruma szintén a cancellaria.

A mi a kamarát illeti, az fönnáll azért, hogy az udvartartásra s más közös költségekre Magyarország oda szolgál-tassa jövedelmei megfelelő részét, mely költségek emelése csak az országgyűlés szavazatával történhetik.

A vámok és pénznemek iránt Magyarországnak a német

örökös tartományok közigazgatási organumaival kell értekeznie s kölcsönösen kiegyeznie.

Ez a kívánság a régi dicasteriumokra nézve.

Föltűnő az, hogy míg a közös pénzügyek többi részében a király a régi personalis viszonyok szempontján áll, az utolsó pontban már szól Ausztria kormányáról s az azzal való kiegyezés szükségéről. De nem nevezi azt miniszteriumnak, holott már megvolt, hanem közigazgatási organumról szól általánosságban.

A mi a had- és külügyet illeti, a legfontosabb kérdést, a király határozottan kinyilatkoztatja, hogy a törvényjavaslatot módosítani kell oly formán, hogy a hadügyekre nézve a *pragmatica sanctio*ban követelt birodalmi kapcsolat biztosítva legyen. Tekintettel kell lenni a király abbeli jogára, hogy ő határoz a fegyveres erő alkalmazásáról s ő nevezi ki a katonatiszteket. Ezeket a jogokat továbbra is föntartja magának, ezekhez Magyarország érdekében is kell ragaszkodnia.

Ez a király kijelentése. De nincs megmondva, kinek tanácsával fog élni, kivel íratja alá nevezett hadügyi intézkedéseit. — Aligha a magyar udvari cancellaria jogkörébe volt mindez tartozandó. Igen valószínű, hogy egy központi hadi tanács felelősség nélkül lett volna hívatva az intézkedésre. S így az udvari cancellaria, ha nem is épen jelentéktelen, de viszonylag alárendelt functióra volt föntartva. Azt lehet mondani, nagy ok nélkül voltak a felelősség elvével mellékes kérdések szembeállítva. Formaliba volt az is, hogy a kisebb-nagyobb fontosságú ügyek egyetlen rövid okiratban voltak összekeverve.

De legnevezetesebb fogvatkozás a leíratban kifelejtése annak, hogy Ausztriában is alkotmány volt hirdetve, sőt ott is egy felelős miniszterium kinevezve. A király is — mint a mi országgyűlésünk — hátat fordít ennek, s úgy alkudoznak, mint régen, midőn Ausztriában a fejedelmen kívül más politikai tényező nem volt, s ha a fejedelemmel kiegyeztünk, annyi volt, mint ha Ausztriával is kiegyeztünk volna. V. Ferdinánd tanácsosai elárulták hallgatagon, hogy az osztrák alkotmányos kormányt csak ideiglenes concessiónak tekintik.

A kérdések közül nyilván legfontosabb az: mi módon intéztessék el a hadsereg közösségének és a közös költségeknek kérdése. Alárendeltebb a cancellaria kérdése, ha csak

annyiból áll, a mennyi a királyi leíratban foglaltatik. — Azonban az országgyűlés vezetője ezt emelte fő tárgygyá. A logika miatt nem láttuk a szemmel láthatót, s inkább jogászok, mint politikusok szerettünk lenni.

Márczius 29-én az országgyűlésen Batthyány minden indokolás nélkül kijelenti, hogy a leírat alapján a miniszterséget sem ő, sem társai el nem fogadhatják. Szerinte a nádort kell fölkérni a közvetítésre. Erre a nádor kinyilatkoztatja, hogy tisztében el fog járni, s állását teszi függővé az eredménytől. Ez annyit tett, hogy az alkudozás fonalát megszakasztottnak tekintik Pozsonyban, ha Bécs föltétlenül nem enged.

Világos a miniszterelnök czélja: minden nyilvános vitának elejét akarta venni s diplomatiái úton elintéztetni az ügyet a nádor által. — Csakugyan — ha már az országgyűlés lealkudni semmit sem akart — ennyivel egyelőre meg lehetett elégedni s a további vita tárgytalanná vált.

Azonban az országgyűlés főszónoka nem hallgathatott. Az ugyanaz napi kerületi ülésben, mint az egykorú hirlapi jelentés mondja: «Kossuth fölemelte dörgő szavát, dörgőbket mint valaha».

Beszede elején azt mondja: «részletekbe nem bocsátkozik (azaz nem szól a tárgyhoz); figyelmezteti arra is a rendeket, hogy hallották a nádor nyilatkozatát s hogy az az eredményhez kötötte állását» (azaz fölösleges a további szószaporítás); elmondja azt is: «elég e leíratot olvasni, hogy minden becsületes magyar határozott véleményt kepezzen magának a dologról». Így maga indokolja, hogy egészen fölösleges beszélni a leíratról.

Mire való volt hát fölemelnie dörgő hangját?

Abban Kossuth szavatartó volt, hogy csakugyan kerülve kerülte, hogy a dolog lényegét, a főfő tárgyakat érintse. Ha egyebet nem ismernénk ebben az ügyben, mint ezt a beszédet, olyan forma volna, mint egy jajgató, ki nem akarja megmondani, mi lelte. Csak annyit veszünk ki, hogy cancellariam delendam esse nem is *censeo*, hanem *jubeo*.

Ebben a beszéd következetes. De kevésbbé egyebekben. A beszéd elején ünnepélyesen fogadja, hogy higgadt lesz; pár mondattal hátrább pedig elkezd:

«Részletekbe nem bocsátkozom, de kimondom, hogy e

leirat lázasztó gúny s könnyelmű játékuzás a trónnal, a hazával.» — Egymásután föl van hordva az ausztriai ház jövője, a polgárver, mely patakokban folyhat, «a királyi szó szentségének megnyirbálása», az uralkodói nimbus, a pietas veszélyeztetése, a nép hite vesztese a királyi szó iránt! Következik a diplomatiái tapintat főntebbi netovábbja után a kikelés Lajos főherczeg ellen; azután Hartig, Windischgrätz, majd a «megbukott» cancellár (Apponyi), Jósika jön sorba, egy oly egyénnel, kit megnevezni erkölcsi undora tiltja, s mégis beszéde végén megnevezi, hogy az Wirkner. Szónok bizalmat helyez a nádor ő fenségének merész föllépésében (tehát nem diplomatiái tapintatában), s azzal végzi: «én Apponyit, Jósikát, Wirknert hazaárulással vádolva proscibáltatni kívánom».

Ily nemes érzelmekben és higgadtságban culminált a beszéd, s mivel szónok hangja mennydörgőbb volt, mint valaha, a karzat tetszése is mennydörgőbb lett, mint valaha. A hirlapi tudósítás szerint «a hatalmas szavakat a legmélyebb indignatio haragos zaja szakgatta meg, s egyes neveknél a hallgatóság átkai törtek ki».

A hallgatóság ezzel be nem érte. Meg akarta mutatni azt is, mire jó a nemzetőrségi új intézmény. Ritka vitézséggel tört be egyes magánházakba, hogy fegyvertelen conservativeket aprítson össze. (A csatákban rendesen azok szaladtak meg később, kik most efféle demonstratiókat rendeztek.) Szerencsére nem találták, a kiket kerestek. De nagyszerű autodafét rendeztek a pozsonyi sétatéren, megégetvén a királyi leirat egy példányát.

Nagy népszónokunk kijátszotta most is, mint csaknem mindig, párthívei mérsékeltebb taktikáját. Batthyány épen azért szólott minden indokolás nélkül, hogy az ingerlő vitát, a nép fölizgatását kikerülje. Kossuth fölhasználja a kedvező alkalmat, melyet egy indokolás nélküli beszédre adtak neki: fölhasználja úgy, hogy a döntő szó, a nap diadala az övé legyen, Batthyány tapintatosabb manővere pedig kudarcot valljon.

A magyar és francia nyilvános életet gyakran teszi kiállhatatlanul visszás benyomásúvá az, hogy a nyilvánosság fényes napvilágánál titkos, rejtett szándékok, a meggyőződés nyílt szava helyett rejtett célú manőverek szerepelnek, mik csak a kérdések természetének meghamisítá-

sára jók — a közügy kárával. Egészen más szellemű az angol nyilvános élet.

Egy másik körülmény, a mit mindenki észrevehetett, az, hogy Kossuth csak félig beszélt Bécsnek, félig s talán főleg is, czélja a magyar nép izgatása, fölingerlese volt, a mihez akkor kevés kellett. Inkább a csitításban mutathatta volna ki szónoki hatalmát.

A fentebbi beszéd-kivonat hű képe kicsiben az ő örökös izgatási modorának, habár korántsem tarthatjuk róla azt, a mit némelyek, mintha ez a beszéd Kossuth remekei közé tartoznék. Egy nagy színésznek sem mindig azok a legjobb jelenetei, melyeket a galleria legjobban megtapsol. Kossuth szónoki tehetségének tartozunk e megjegyzéssel.

Más igen fontos körülmény úgy látszik — merőben elkerülte a közönség figyelmét: hogy tudniillik a leirat valódi czélját és lényegét Kossuth el tudta rejtteni úgy szólván melles tárgyak mögé. E beszédhez e részben is egészen hasonló a fölírat, melyet a királyhoz ír Kossuth az ország nevében. Ki van emelve benne, hogy a király szava szent és sérthetetlen. De a vakmerő bureaucratia játékot űz a királyi szó szentségével. Elvárják a rendek a legrövidebb idő alatt a nádor közbenjárása eredményét, «azon elszánt indulattal, melyet a haza fölött lebegő terhes pillanatok igényelnek».

Jól oda mondogatnak, nem annyira a diplomatia, mint a sajtószabadság akkori hangján, mely meg nem állhatta, hogy el ne menjen a szélső határig azon szabadság újonúj gyönyörűségű élvezésében. Jellemzi a kort és egyént az utolsó bombaszt is. De nem kevésbé jellemző, hogy éppen a legfontosabb kérdésekről mélyen hallgat mind a mennydörgő beszéd, mind a maga nemében még mennydörgőbb ultimatum.

Még csak nem is érinti mindez a dolog lényegét. — Bizonyosan tudjuk ezt onnan, mivel a szószegést csak a cancellaria némi részben való föntartásában lehetett emlegetni, s mind a beszéd mind a fölírat a királyi szó vakmerő megszegése körül forog. — Józan észszel nem lehetett a királyi leirat többi részét is oda érteni. Mert volt-e szó a márczius 3-iki fölíratban hadügyminiszteriumról? A hol a miniszteri felelősség érintetik, azon okiratban a hadügy nem fordul elő. Az egészből külön hadügyminiszteriumot oly kevésé lehetett kiolvasni, mint sajtószabadságot, vagy évenkénti

országgyűlést «a szellemi érdekek ápolása»-ból. — E szerint a legfontosabb, azaz a hadügy s a közös költségek kérdésére nem lehetett érteni a szöszegést, ez világos.

És ez így lévén, világos az is, hogy Kossuth kifakadása nem volt kiszámítás nélküli szenvedélyeskedés. Azért kellett a hazaárulás vádjáig emelkedni a nemes érzelmekben, hogy túlkialtssa azt az intó fölhívást, mely szerint a hadügyekről és pénzügyekről szóló törvény akként módosítandó, mint a monarchia túlsó feléhez való viszonyok, s a király személyes jogai kívánják.

Pest ezúttal sem maradt Pozsony mögött a demonstrációban, de Pestnek ezúttal is, mint a tizenkét pontra nézve, egy érdeme megvolt Pozsony fölött, hogy legalább a tárgyhoz, a födologhoz szólott. Kimondá, hogy Magyarországnak az utolsó katonáig külön hadsereg, s ezekre teljesen független miniszterium kell. Pozsonyban csak cancellaria miatt tettek óvást.

Forradalmi vezérünk igen jól tudta, mit mondott Talleyrand az emberi nyelv rendeltetéséről (*Írataiban emlegeti*), a mit különben a magyar példabeszéd Bodóné asszonyban személyesít meg.

A fogás sikerre is vezetett, meglepő sikerre, mert a bölcsőbbek kétségkívül mindent kockáztatva láttak. Nem lehetett-e tartani attól, mint az első fölíratnál, hogy az uralkodó nemcsak a nézetek kiegyenlítésének lehetetlenségét látván, hanem a szokatlan hang által is bántódva, föloszlatja az országgyűlést? — Lehetetlen, hogy forradalmi vezérünk ily eshetőséget kihagyott volna rejtett számításaiból. Ha ebben, mint szükséges minden politikai tettben, a politikai eszmét keressük, könnyű megtalálnunk. — Abban az esetben, ha az országgyűlést föloszlatja a kormány, pusztán csak a forradalmi tér marad nyitva. Ezen pedig a mi nagy népszónokunk még jobban elemében találta volna magát, mint a parlamentben.

A kérdés csak az, elegendők-e egy nagy politikai hadjáratban a részletes, mulandó győzedelmek? És még hozzá tehetjük azt is, hogy a szándékok rejtegetése s a politikai csel még szokta boszulni magát.

Mert helyes és jogos az ügyvédi fogás a magánjogi pöröknel, hol egy bíró dönt; de politikában, hol elég ha az

ellenfélnek méltó jogot adunk a bizalmatlanságra és indokolt megrovásra, határozottan kárhozthatni kell, annyival inkább, mivel az ellenfél különben is már eleve hajlandó lévén rosszat tenni föl, mondhatni rögtön észreveszi a cselt. S ezért ha hibáztatom az ügyvédi fogásokat, ezt tisztán csak a politikai nyilvános életre nézve értem. S ez esetben, s Kossuth egész későbbi politikájában is azt lehet gáncsolni, hogy éppen azok előtt, kik elől rejtegette céljait, nem lehetett titkolni, ellenben az ország előtt, melynek joga volt tudni, hová akarják vezetni, ez titok maradt.

Ferdinánd király márczius 31-iki saját aláírásával egy közeledő lépést tesz, melyben nincs szó cancelláriáról. De a dolog érdemére nézve megmarad az előbbi állásponton. Egy-szersmind szabatosabban igyekszik maga a király meghatározni, a mit az országgyűlés elmulasztott, mi legyen tisztán az uralkodó s mi a törvényhozás jogköre.

A király magának követeli mint apostoli jogot a katolikus egyházi méltóságok kinevezését, továbbá a kegyelmezés jogának gyakorlását, az ország zászlósainak kinevezését, nemes-ség-, czím- és rendjel-osztást. Ezeket egyenesen magának tartja főnn», de az illető felelős miniszter ellenjegyzése mellett. A személye körüli felelős miniszter a mellette levő állami tanácsosokkal és személyzettel fogja az utóbbi ügyeket kezelni. — Ezek voltak, a mikre egy előbbi leíratban a király a cancellaria hatáskörét szorítani akarta, s most elejti a cancellariát, annak teendőit egy miniszteri személyzetre ruhá-zván át.

Ezen kívül a hadügyekben föntartja magának a király, hogy «csak az ő legfelsőbb elhatározásától függjön»:

1. a magyar hadseregnek az ország határain kívül alkalmazása;

2. a katonai hivatalokra való kinevezés.

Az ellenjegyzés ezekben a király személye körüli minisz-terre bízandó.

Ezek állandóan vannak föntartva egyenesen királyi személyes jogoknak, mint a mik a *pragmatica sancti*óból folynak a hadügyeket illetőleg.

Továbbá ideiglen, míg a következő országgyűlés intézkednék az összes birodalmat közösen érdeklő ügyekről, kölcsönös megegyezéssel s királyi helybenhagyással, az ország

tartozik az udvartartás s a közös diplomatia költségeihez járulni. Végre tartozik költséget szavazni meg «a magyar hadsereghez megkívántató különféle katonai testületek ellátására» (tüzérség stb.). Ez ideiglen történik, utólagos leszámítás mellett. E költségek voltak, melyeknek a kamarához való beszolgáltatását kívánta egy előbbi leirat. A kamarát elejti a király, de a dolog, minek kedvéért a kamarát emlegette, ugyanaz marad. - Nem a királynak, hanem a királyi helytartónak a magyar miniszterium által gyakorlandó joga: a rendes katonaságnak az ország határain belül való elhelyezése és béke idején való alkalmazása.

A magyar törvényhozás körébe tartozik a körülményekhez képesti újoncz-megszavazás, s a honvédelmi szerkezet körüli rendelkezés.

Ez a márczius 31-iki nevezetes leirat tartalma. Meg kell adni, hogy bár ez is, még mindig hézagos és hiányos, de különb politikai mű a fölterjesztett javaslatnál.

A leirat jó hatást tett. Kevés azt mondanunk, hogy kielégítette az országot: ittassá lett az a nagy lelkesedéstől. Még a gyűlölet szónoka is egy tavaszias ártatlanságú nemes, emelkedett, fellengős és sallangos prózai hymnust zengett István főherczeg tiszteletére. Pozsony fényesen illuminált az nap.

A szóvirágot, tündéri pompát gyakorlati érvényű tettek követték nyomban.

A király kívánságára két új szakasszal bővült a III-ik törvényczikk. Egyik a később szentesített szövegnek a 7-ik, a másik a 8-ik szakasza. A 7-ikben mindaz, a mit előbb a király a cancelláriára kívánt bízni, most az illető miniszterek ellenjegyzése mellett fog kelni, de mindaz egyenesen ő felségét illeti, mint főpapok kinevezése, cím-, érdemjel-, nemesség-osztás stb.

A 8-ik a legfontosabb, egészen hadügyi tárgyú, ezt határozza:

«A magyar hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazását, nem különben a katonai hivatalokra a kinevezéseket szinte úgy ő felsége fogja elhatározni.» De szintűgy hozzáteszi a törvény, hogy «az ő felsége személye körüli magyar miniszter ellenjegyzése mellett».

Kitűnt később, hogy ezt a törvényszakaszt kétféleképp értették: a király egy, s a mi miniszteriumunk, vagysis vezér

miniszterünk másfelekép. — A magyar ezredek külföldre viteléről szóló hely, mint láttuk, a király indítványa volt. Ő azt úgy értette, hogy ő határoz ebben, a miniszter csak a forma kedvéért írja alá a határozatot. — Látni fogjuk, mennyire eltért eme fölfogástól a miniszteriumé.

Az országgyűlés sietett egy más kívánságot is teljesíteni. Három milliót szavazott meg ideiglen, a jövő országgyűlésig közös költségekre: udvartartásra, diplomatiái költségekre s «a magyar hadsereghez megkívántató testületek ellátására». De ez már a törvénybe nem ment, mert a királyi leirat maga adta azt a concessiót, hogy ne most módosíttassanak a törvények a közös védelem követelése szerint, hanem a jövő országgyűlésen alkottassék új törvény arra nézve. E közös költségekről szóló részt nem iktatván a törvénybe a rendek, a közös ügyek tárgyában a törvény előbb jellemzett esonkasága megmaradt.

Addig is meg volt a külön magyar hadsereg, ama föntartással, mely a mozgósítást és a tisztek kinevezését illeti.

Azonban minden kiegyenlítés mellett, az országgyűlés teljességgel nem erőltette meg magát abban, hogy még részletesebbé és szabatosabbá tegye a törvenyt, mint a király megjegyzéseiben volt. Egyszerűen mellőzte a nádorságra vonatkozó korábbi kívánságot. A 7. és 8. §. beiktatása mellett is a kül- és hadügyre vonatkozó megállapodások sokat hagytak függőben és semmit sem részleteztek. Különösen ignorálta mindkét fél Ausztriát, mint alkotmányos államot. A király personalis jogkörének szűkebb vagy tágabb volta körül folyt a vita, mely részben a két fél: király és országgyűlés eltérőleg vélekedtek.

Ha a mi forradalmi vezérünk úgy érti vala a 8. §-t, mint azt a király magyarázhatja, talán nem tart vala oly lelkesült szónoklatot. A békére hajlók arról lehettek meggyőződve, hogy sikerült mégis kölcsönös engedmenyekkel legalább ideig-óráig tartó *modus vivendi*hez jutni. Mikor ápril 11-en a király és az uralkodó ház több tagja Pozsonyban nagy lelkesedés közt bezárta az országgyűlést, forradalmunk vezetője nem annak örvendhetett, a minnek a király s az országgyűlés nagy többsége örvendettek.

A törvény számos hézagot hagyott, s széles mezőt a magyarázatra. Mindenik részint a maga magyarázatainak,

részint annak örülhetett, a mi nem volt meg a törvényben. S így értvén, az öröm őszinteségében nem kételkedünk, mint e kor némely historicusa teszi.

V.

A törvények alkalmazása.

Láttuk, hogy a felelősség elve s annak logikája, mily bonyolult viszonyokra van alkalmazva.

A mi pedig kimaradt a törvényekből, az sem volt esekélyesség. A szentesített törvényben a király a tiszti kinevezéseket s a magyar csapatoknak az ország határain kívüli alkalmazását személy szerint magának tartja fön, miniszteri ellenjegyzés mellett. Ebből következik, hogy minden más dispositiót a hadseregre nézve a nádor a miniszterekkel együtt végez. Ez elég világosnak látszik, de csak látszik. Mert abban az időben a magyar ezredek nagyobb része nem volt az országban, s nem is lehetett behozni, ellenben nem egy külföldi ezred feküdt hazánkban, s magunk sem kívánhattuk, hogy egyszerűen kitakarodjanak. Magok a hadparancsnokok is Magyarországon mennyiben tekinthetik magokat a magyar hadsereghez tartozóknak, erről se törvény, se határozat még nem kelt.

Ezen kívül nem ugyan a törvény, de egy határozat szól a magyar hadsereghez megkívántató testületekről. Ezeknek költségeit Bécsbe szolgáltatja Magyarország. Így tűzérőség, hadi technikai osztályok közösek volnának. A magyar hadsereg ennél fogva állana az addigi gyalog- és lovas-ezredek közül. Csak következtetés útján jutunk arra, hogy e magyar ezredek tehát a magyar miniszterium külön kincstárából kapnak ellátást és zsoldot.

Hát vajon a fegyverzetről ki és mikép intézkedik? — ez sincs megmondva, csak okoskodással lehetett bizonyítgatni, hogy Magyarország látja el fegyverrel is saját ezredeit. Az ország nem tudta, mily nagy kérdés előtt áll e részben. Mert nem nevezhető kis kérdésnek, hogy honnan vesszük hírtelenében a pénzt, a tudományt, mesterembereket új fegyvergyárak rögtönzésére? — Még áprilisban egyedül a mi pénzügy-

miniszterünk titka volt e század egyik legnevezetesebb financia-találmánya: az, mikép lehet egy szegény országot adó alól egészen fölmentve, csupán egy bankóprés által rögtön gazdaggá tenni. Ez az újkori gép oly kedvence nagy emigransunknak, hogy meg Amerikában és Olaszországban is erre volt főfő gondja. Fegyver volt ugyan 1848-ban itt-ott a rendes hadsereg fegyvertáraitban; de teljességgel nem elegendő mennyiségben arra, hogy először a nemzetőrség, aztán a magyar rendes ezredek kellően föl legyenek szerelve belőlök.

Továbbá hiányzik mind a törvényben, mind a határozatban annak eldöntése, hogy vajon az akkor az ország határain kívül szolgált ezredek, melyek egy része Olaszországban védi a birodalom integritását, szintén a budapesti kincstárból kapják-e a zsoldot és ellátást? — Ha csak az országban feküdt ezredekre kellett ezt érteni, vajon az osztrák ezredek is bele foglaltatnak?

A várakról sincs végzés. Ezekben a védelmi erő nagy része tüzérségben áll. A tüzérségre pedig a pénzt Bécsbe küldvén, azt lehetett ebből következtetni, hogy emnyiben a várak valamely bécsi központi testület vagy miniszter hatáskörébe tartoznak.

Hát a határőrség? Arról csak a választási törvények szólnak, be levén az is vonva az országos népképviselőbe. A király egy leíratban megjegyezte, hogy a határőrvidéket katonailag az előbbi állapotban kívánja megtartani. — Eleg tág mezeje nyílt mind ezekben az ellentétes magyarázatoknak.

Az ellentétek nagyban mutatkoztak, mint láttuk, az országgyűlés rövid, de éles alkudozásaiban is. A király fönn akarja tartani a régi jogi állapotot a had- és külügyekben; az ország pedig ezekben is a miniszteri felelősség s nádori teljhatalom által kívánja korlátozni a király személyes jogait. A parlamenti harez alapeszméje: a hadsereg egysége vagy kétfelé szakítása. A király personalis joga alapján ügyekszik főtartani legalább elyben a hadsereg egységet, az országgyűlés vezére pedig szintén csak a király személyes jogait ismerve el, ezt a felelősség által úgy korlátozza, hogy a hadsereg kétfelé válása önként következzen.

A dolog természete hozta magával, hogy az ügyek nem várhattak addig, míg egy következő országgyűlés el fog minden kétséget oszlatni. Beállott csakhamar annak szük-

sege, hogy a hiányos törvényt és határozatot magyarázni kelljen.

A pozsonyi országgyűlés ápril 11-én szétoszolván, már öt nap múlva igen érdekes magyarázat bizonyítja, mikép értette a törvényt és határozatot a mi forradalmi jogászunk. A független felelős minisztérium ápril 16-án tudtára adta a magyarországi s kapcsolt részekbeli minden hadi főparancsnokságoknak, hogy a törvény értelmében parancsaikat kizárólag a magyar minisztériumtól veendik s minden engedetlenség a törvény elleni ellenszegülésnek fog tekintetni. Ugyanazon parancsnokságoknak meghagyja, hogy a kezelések alatt létező fegyver-raktárakról s hadi készletekről a minisztériumhoz részletes kimutatást terjesszenek föl. (Nevezetesen a budai fegyvertár puskáit a nemzetörség közt akarták kiosztani, azaz a királyi hadsereg hadi készletét a minisztériumnak úgy szólva specificus katonasága számára lefoglalni.) A határörségre nézve szelidebb módon az kívántatott, minden határőrfalu küldjön két követet Buda-Pestre értekezés vagy tán parancsvétel végett.

De most következik a legerélyesebb miniszteri határozat, ugyanazon napról intézve a mi minisztériumunk által a királyhoz: «mikép a magyar minisztérium a legjobb akarat mellett sem hátráltathatja, hogy a közvélemény külsőleg is ki ne törjön», ha az Olaszországban levő sereg magyarországi részének visszajövele még soká elmarad.

Más hat nap múlva, ápril 24-én, azt hagyja meg a pesti minisztérium Esterházy herczegnek, «hogy az országnak e részben legközelebb bejelentett követelését a bécsi hadügy-miniszternél legerélyesebben ismételve, figyelmeztetvén, hogy a III. törvényczikk nyolczadik szakasza szerint a magyar hadseregnek Magyarország határain kívüli alkalmazását a királynak elhatározására bízta ugyan, de csak az ő személye körül levő felelős magyar miniszter ellenjegyzése mellett. Ha a magyar minisztérium e követelése elutasítatnék, a minisztérium oly lépések megtételét látja elkerülhetetlennek, minőkre felelősségének érzete kényteleníti».

Elég határozott hát a magyarázat, a mit a nyolczadik §-nak ad a minisztérium.

Ha ez csak azt követeli, hogy az országon kívül levő ezredék alkalmazására az illető miniszter adja aláírását, ez

könnyen megtörténhetik vala. De azt mondani, hogy a katonaság még sincs itthon öt nap alatt Olaszországból s jogtalanul tartják kiunn, ez egyfelől physikai lehetetlenséget követel, másfelől annyit tesz, mint visszaható erőt tulajdonítani a törvénynek, mert a kiunn levő ezredek már akkor kimentek volt, mikor itthon senki, Eötvöseken kívül, magyar miniszteriumról nem is álmodott.

A mi kormányunk úgy okoskodott, hogy minden miniszteri aláírás teljes felelősséget, tehát határozatképességet foglal magában. A ki egy váltót aláír bár mely szín alatt, az ép úgy jót állott az egészért, mint az elfogadó. Nyilván ez a fölfogás vezérelte a minisztert a törvényt magyarázatban. A király pedig a miniszteri ellenjegyzést ebben a tárgyban úgy tekintette, mint a tanúk aláírását egy végrendeletnél, melynek tárgyához az aláírónak semmi szava sincs. A vélemény-eltérés igen nagy, s még nagyobb lett azon alkalmazás által, melyet a magyar kormány kívánt. Mert itt már a miniszteri felelősség ily nagy kiterjesztése a pragmatika sanctioval állott szemben. A magyar követelés indirect megtagadása a kötelezettségnek a birodalmi integritás védelmezésében.

Minden országos tett nemcsak jogi, hanem politikai kérdést foglal magában. Mi célt akartak elérni? Kifejezni a várakozást, hogy Radeckynek sietősebb dolga nem lesz, mint hogy lóhalálában viszaküldje a magyar ezredek, s tönkre veresse magát Olaszországban, oly szeretetre méltó naiv ötlet volna, minőt a legkevésbé világlátott nemzetek és idők miniszteréről föltenni nem lehet, tudván kivált azt is, hogy ama hadvezérre csaknem souverain teljhatalom volt ruházva még ama §. kelte előtt. Mi volt hát a politikai cél? Szerintem nem egyéb, mint Kossuthnál mindig, az izgatás, a lelkesedés fokozása a népszerű miniszternek lángoló erélye iránt. E célra szolgált az, hogy a miniszterium titkos jegyzőkönyveit szokásba jött hírlapokban is közzétenni. Így az olaszországi szeregre vonatkozó ékes documentum is megjelen felhívatatosan a *Pesti Hírlap*ban, miután még a miniszterium hivatalos lapot nem alapított volt. Képzelni lehet, mily sensatiót gerjesztett országszerte! — Viszhangzott az, de visszásan, birodalomszerte is. Hogy Magyarország el akar szakadni Ausztriától, már akkor kezdték pengetni. Az ország közvéleményében semmi ilyest föl nem fődözhetett a legfigyelmesebb vizsgáló s

be nem bizonyíthat a legrosszakaróbb ellenfel is. Azért bizonyára alaptalan volt a vád, mely mindjárt eleinte fölhangzott. Azonban nem az ország közvéleményet, melynek figyelme csaknem merőben el volt vonva egyebek által a had- és külügyektől, hanem a miniszterium eljárását tekintve, igen világosan érthető a gyanú.

Tudjuk hogy későbbi tények, melyeket az ellenfel menthetetlen hibái is nagy mértékben provokáltak, mennyire határozottan megjelölik az útvonalat, melynek a 48-iki törvényekben s azok idézett magyarázatában csak kiinduló pontjait láttuk. A mint az országgyűlés indokolatlan sebességgel elhírtelenkedte a törvényeket, s oly nyakra főre oszlott szét, mintha a tatárok kergették volna, következett azután az, hogy a miniszterium eszközöljön ki Ferdinánd királytól a hadügyekben új meg új engedményeket, nem törvény, hanem rendelet képeben. Így többek közt, hogy valamennyi hadparancsnokság Magyarország területén a magyar hadügyminiszter alá rendeltessék. Elkezdtek a magyar állampénztárból fizetni a benn levő rendes katonaságot, a nélkül, hogy törvények hatalmazták volna föl rá a pénz- és hadügyminisztert. Csak a pótló határozat volt így értelmezhető. Egyszer csak elkezdtek a honvédelminek s ő felsége személye körülinek nevezett minisztereket hadügyinek és külügyinek nevezni; Frankfurtba Magyarország saját külön követeket küldött, még májusban, forma szerint véd- és daczszövetséget kötni. Minthogy általán a törvények hiányosak, s némelyik szántsándékkal volt hiányos, rendeletek által kellett kormányozni, s a törvényhozásilag megteremtett belső és külső anarchiában kifogás sem lehetett az ellen. Ezek és az alább elmondandó egyebek annyira fejlesztették a különválást, hogy a júliusi országgyűlésen már az ország egy egészen új, külön magyar hadsereget állít ki papíron 200,000 újoncz megszavazásával. Az olaszországi háborúhoz való járulásunk kérdése is fontos volt. Kossuth «végzetszerű» ügyvédies fogásaira ebben oly határozatot hoz, mely egyre megy a hozzájárulás megtagadásával, a közös védelemhez, a miből a pragmatika sanctio el nem ismerését lehetett bebizonyítani.

Mindez oly végletekig vitte a personalis uniót, hogy a fejedelem közös voltán kívül semmi sem maradt magából a pragmatika sanctióból is. Még tán annyi sem. Az 1848-iki év

nyarán oly viszony állott elő, mely egyetlen a maga nemében. Mikor ugyan is Magyarországon egy s Ausztriában más teljhatalmú helytartó állott az ügyek élén, még az uralkodás közös volta is kérdéses lett. Ez már nem is personalis, hanem metaphysicalis unióvá finomult, melyet a disuniotól csak hegeli szőrszálhasogatással lehet megkülönböztetni.

Csak 1848-ban júliusig nagyjából kísérve az események fejlődését, azt látjuk, hogy az 1825-ben kezdődött nemzeti mozgalom 1848 ápriljén kezdve idegen mederbe van félrevezetve. — Egy egész emberöltő a belső reformokat tartja égető kérdéseknek s mentül kevesebb szó van a had- és külügyekről. Magok az 1848. áprilisi törvények igen túlyomó részben belső reformokat tárgyznak. De márczius után a belreformok kérdése csaknem tökéletesen el van ejtve, s helyette a hadügy foglalja el a nemzet és kormánya összes tevékenységét. A célzatos homály s tetszés szerinti magyaráztatás megboszulta magát csak abban is, hogy az országgyűlés szétoszlása után semmire sem értünk rá, mint a legnagyobb rendetlenség közti fegyverkezésre. Tegye bárki a kérdést s igyekezzen megfejtetni: mit csinált egy egész ország a leglázasabb tevékenység mellett is egy fél év alatt, áprilistól szeptemberig, bámulatos kevés eredményre fog jutni, még hadi készütség dolgában is. — Vagy 12,000 honvédet minden nagy szavak mellett még köpenyeggel sem tudtunk ellátni. Egy bankópréssal s egy későbbi közepszerű puskagyár föllállításával dicsekedni egy országnak, annyi mint szegénységi bizonyítványt állítani ki. Már pedig oly szegények voltunk, hogy még is méltán lehetett dicsekedni csak ennyivel is.

1825-től kezdve még csak az eszmék sem voltak elkeszítve hadügyi kérdések megfejtésére. Magok Eötvös és társai, midőn a miniszteri felelősség eszméjét fejtegették, egészen homályban hagyták, s alig érintették annak legkényesebb oldalát, a hadügyet. Mert nem álmodott senki még a hadsereg egysége vagy különválasztása kérdésének gyakorlati vagy éppen sürgős voltáról. S miután a nemzet összes figelmét egy negyedszázadon át egészen más kérdések foglalják el, 1848 áprilje óta, a nélkül, hogy észrevenné, a nélkül, hogy akarná, csupán azzal a tárggyal van elfoglalva, mely oly régóta nem szerepelt a kívánsatok és sérelmek lajstromában.

Kitűnik forradalmi vezetők eljárása történetéből, hogy

nála a miniszteri felelősség csak eszköz volt, s nem egyebre, mint épen arra, hogy a közjogi kapesot mentül lazábbá tegye a monarchia alkotó elemei közt. Mert mindaddig, míg a miniszteri felelősséget csak az ország belső dolgaira nézve tartották némelyek fontosnak, a mi nagy szónokunk az erős kormánytól a megyei függetlenséget feltette. De mihelyt az európai forradalmi mozgalmak közjogi vívmányokkal kecsegtették, senki a földön oly miniszterialis nem volt, mint ő lett. Ha terve nem, (mert átgondolt tervei általán aligha voltak valamiben,) de irányeszméje meg volt legalább is márczius 22-én, a felelősségi törvény keresztül hajtásakor.

- Az a követelődzés, a dolgok azon erőszakolása egyelőre nagy mértékben gyakorlatiatlannak is látszott, s csaknem kivetetlennek Ausztriával szemben.

A mi 1848-iki eljárásunk diplomatiája nem példátlan magában véve. Hasonlót nem egyet mutat föl a történelem; de mindig olyankor, midőn győzelmes fegyverei által ellenállhatatlanná lett hatalmasság a gyöngébbekkel szemben professorkodik a nemzetközi jog magyarázatásában. Igen föltűnő rabulisticával élhet egy I. Napoleon vagy Bismarck, mikor verekedhetnek, szóval az, a ki túlnyomó erővel rendelkezvén, a jognak legalább külszínét akarja ráteríteni a tulajdonképi nyers erőre, de Magyarország ily hatalommá nem emelkedett volt 1848-ban.

Az a helyzet, melyet az 1848. áprilisi miniszteri jegyzőkönyvek föltűntetnek, hasonlít külsőleg az angol forradalom kezdetén való helyzethez is. Épen úgy velt szembe állhatni a mi kormányunk a királylyal, mint Cromwell Oliver állott I. Károlylyal, midőn a fölött folyt a vita, hogy a hadsereg nem a királyé, hanem a parlamenté. Ebben hasonlított Kossuth politikája Cromwelléhez, bár maga ép annyira különbözött az angol forradalmártól, mint a mi V. Ferdinándunk I. Károlytól. Hanem a különbség más tekintetben sem csekély. I. Károlynak a parlamenttel szemben hadserege nem volt, hanem azt az utóbbi képes volt kiállítani ama kor kívánataihoz képesti minőségben. Ellenben V. Ferdinánd a hadseregnek nézve intra dominium volt: rendelkezett, az olaszországi seregen kívül is, közel 200,000 szurony és kard fölött, minek ha csak felét vesszük is effectivnek, elég sok. A mi parlamentünk összes védő és támadó fegyverzete pedig csak a mente

alól kikandikáló, s aranyos tokjából dedőseink ideje óta ki sem járó parádé-kardok, a csatákban fogpiszkáló értékű lándzsák és csőtörtőközt mondó vadászpuskák. Hát a vezér? — Az nem csak vasakaratu Oliver nem volt, hanem tehetségei, trainirozatlansága, vérmérséklete, ideges volta sem engedték azzá lenni.

A hatalmaskodás tetteles hatalom nélkül, különös tünemény. De nem kevésbé különös a kierőszakolásra való panasz azok részéről, kik az erőszak eszközei fölött rendelkeztek: az osztrák befolyásos körök részéről. A forradalomban és azután, sőt maig is, osztrák részen azt vitatják, hogy Magyarország az ő 1848-iki törvényeit kierőszakolta a császárkirálytól! Mily nevetséges fölfogás a mi akkori felelmes voltunkról! Magyarországon mindössze 18,000 rendes katona feküdt ápril hóban s ez is csak akkor engedelmeskedett a magyar miniszteriumnak, ha Bécsből parancsolták vagy elnézték. Az összes haderő a birodalmi központi hatalomnak föltétlenül híve, s még magában Bécsben sem pártolt a forradalomhoz, mint a párisi katonaság. Ki tehet róla, ha oly nagy hadi erő közepett is megijedtek a trón akkori tanácsosai? Az 1789-diki rémségeket látni az 1848-iki mozgalmakban, valóban csak agyrém volt. Metternich, ki azzal kérkedett, hogy egyedül ő terítette le I. Napoleont «a corsicai oroszlánt», s így ő még annál is oroszlánabb, nem megszaladt-e esüfosan a forradalmi első kakasszóra? De teljességgel nem voltak nagyobb hősök azok sem, kik helyökön maradtak: egy pár conservativ magyar és osztrák államférfi: az úgynevezett reactionariusok. Ők az erőhatalom birtokosai, a leggyöngébbek fegyvereit használták: a képmutatást. Céljaikat gondosan titkolták, s alattomos eszközökhöz folyamodtak, mikre csak a teljes erőtlenség miatti végső kétségbeesést lehetne enyhítő körülményül fölhozni. Míg a mi forradalmi vezérünk fa karddal játsza a nagyhatalmasságot, az ellenforradalom hősei Arany János Benczét utánozzák: azt dörmögik magokban a bécsi és pesti forradalom esüfölködő gyerkőczei ellen: majd adnék én nektek, csak ne terhelne ennyi súlyos fegyver! — Nincs oly méltatlanság, melyhez nyájias képet ne mutattak volna, nincs oly erélyes sürgetés, melyre igent ne mondjanak; de nincs oly méltatlanság, melyért boszút ne forralnának, nincs oly engedmény, melyet kedvezőbb alkalommal visszavenni ne szándékoztak volna.

A ravaszságot, eselt, azzal szokták mentegetni a politikában, hogy ha egyik fél ily fegyvert használ, a másiknak hasonlót kell tennie, hogy a fegyverek egyenlők legyenek. De miért legyen épen egyenlő a fegyver s ne igyekezzünk arra, hogy a mienk különb legyen az ellenfelénél? Ez a különb fegyver pedig az őszinte, nyílt föllépés azon határig, meddig az esztelenséggé válik.

Elfogadott történelmi állítmány, hogy a magyar mindig őszinte, nyílt politikát követett Bécs irányában, ez pedig mindig ravasz volt s mindig sikerült rászedni a magyart kisebb-nagyobb mértékben. Hamis fölfogás ez is. A magyar többnyire nyílt és loyális volt, ha mindig nem is, s ha épen 1848-ban sem lehet is ezt állítani róla. De nyíltsága mellett mindig volt annyi esze, hogy a hamis pénzt meg tudja különböztetni a valóditól. Ha néha túlságosan engedett, annak okát megfejtik a viszonyok.

1848-ban egyik fél sem vethette magának szemére, hogy a másik kártyáiba bele ne tekintett volna. Mindkét fél hírlapjai már jó korán kürtölték az ellenfél célzatait, még túlzottan kiszévezve is. Lajthán túl bizonyosnak állították, hogy a Kossuth-politika célja Magyarország elszakadása s a birodalom szétbontása; Lajthán innen igen világos jelekből hirdették, hogy a nyert engedmények ellen a reactio összeesküdött, s alattomban már hathatósan is dolgozik ellenök. — Kevés megfontolás kellett annak belátásához, hogy a mit mi reactionnak nevezünk, az tulajdonkép a valódi nagy hatalom: száz-ezernyi rendes hadsereg, ezen kívül a Lajthán túli vagyonos, fináncz, kereskedelmi, nagyiparos, nagybirtokos, hivatalnok sereg, sőt az összes nép ama roppant mérvben túlnyomó része, mely nem csatlakozott s nem is szitott a bécsi forradalomhoz. Tulajdonkép ez nem volt reactionarius, a mersékelt, alkotmányos szabadságnak ellensége nem volt; de ellenünkben kész volt a valódi reactióhoz csatlakozni.

A viszonyokat akár tetszenek, akár nem, számításba kell venni.

Ha mi békét akartunk, az lesz vala a föladat, hogy bigadtan szemébe nézzünk a bajnak, hidegvérű számítással vizsgáljuk az osztrák bonyolult állapotokat, s a zavarosban halászva, magunk segítsük elő Lajthán túl a dolgok oly rendét, mely a mi alkotmányunkra kedvező, s mely egy békés kiegyen-

lítést lehetővé tesz. Ha pedig háborút akarunk, akkor nem szükséges egyéb, mint az ellenfél perfidiáját denunciálni a nemzet előtt, hogy ez boszúra tüzelve, fegyvert ragadjon, s buzdítanunk Lajthán túl azon elemeket, melyek az osztrák kormányt ott meglebenítják és elfoglalják: a bécsi forradalmat, az olasz fölkelést s a frankfurti német egység rajongóit. Ha hivatalosan nem is, de általában véve az utóbbi útát választottuk.

Hivatalosan mi a loyális terén maradtunk, jogi alapon csináltuk a politikát. De ez a jogosság politikai fictio volt. Mi mindig csak a császárral, mint Magyarország királyával érintkeztünk hivatalosan, mintha Ausztriában akkor is a császár személyes akarata lett volna az egyedüli vagy fő politikai tényező. Pedig tudhattuk, és tudtuk is, hogy ott a császár akkor kevésbé egyedüli úr, mint bármely államban volt egy-egy fejedelem. A rajta kívüli tényezők voltak: 1. a katonaság és nagy pártja, 2. a bécsi forradalom, 3. e két ellenséges végtet közt lett volna az alkotmányos gyűlés s ennek felelős miniszteriuma. Minden, nem is számítva a külön szláv és nagy német aspiratiokat, éppen a központon paralyzálta egymást, s ennél fogva mindenik külön-külön mozgott a maga körében, s hajtotta váltogatva a központi kormányt a maga részére. E tényezők közül legtermészetesebb és helyesebb lesz vala az osztrák alkotmányos elemmel fogni kezét jó korán, nem pedig, mikor már késő volt az ígyekezet.

De az ellenkező történt: a forradalom lett szövetségeseink.

Az bizonyos, hogy azon az alapon, melyre az 1848-iki törvény s annak magyarázata állította a hadügyi kérdést, az activ elemek közül csak a forradalommal lehetett szövetkezni: de az osztrák alkotmányosokkal szint oly kevésbé, mint a katonai párttal. — A bécsi alkotmányos miniszterium csak két föltétel alatt lehetett szövetségesünk, bár kiből állott volna is: egyik az, hogy ha nem segítjük halálos ellensége, a bécsi forradalom ellen, legalább ezt a forradalmat ne támogassuk erkölcsileg. Másik föltétel, hogy a hadügyre, közös financiaikra és az államadósságra nézve közmegállapodással egyezünk ki és osztozzunk meg. Mert ha jogosnak mondja is Magyarország, a mit a fejedelemmel végzett; de a dolgok új rendje szerint nem méltányos, ha miniszteriuma úgy nyújt kezét a fiatalabb testvérnek, hogy az osztozásban lefoglal mindent, a

mit kíván, a meg sem kérdezett öcs elégedjék meg azzal, a mi neki marad. A testvéries, méltányos kiegyezés tekintélyt, erőt adna az osztrák alkotmánynak, mely mellett a magyar törvényhozás oly nemeslelkűen szót emelt volt. — Az alkotmányossághoz sereglene azon nagy tömeg is, mely csak azért fog különben a reactióhoz csatlakozni, mivel bármi áron békét és rendet óhajt.

Fölteve is, hogy így szólt volna egy osztrák miniszterium a magyarhoz (szólott is később, de követelőbben), azt gondolom, akkori vezérünk nem fogadja el a feltételeket. A ki itthon a forradalomra támaszkodik saját minisztertársai és a parlamenti többséggel szemben, az nem hirdetheti nyíltan, hogy ellensége a rokon jellemű bécsi forradalomnak; s a kinek fő célja éppen Magyarországot és magát külön rendes hadsereg által is biztosítani, nem mondhat le éppen a fő céljáról. Különben is a mozgalmas idők fatalismusa, hogy ha egyszer ki van nyerve a vívmány, azt a kormányon ülő ember vissza nem vonhatja többé a nélkül, hogy népszerűségét és befolyását el ne veszítse. Így az az «igen sok», a mit áprilisban kivívtunk, megkötötte kormányunk kezét a szabad alkudozásban. Az osztrák forradalom gyöngye elem volt. Bécs határán túl nem terjedt, s még az ottani vagyonos és intelligens osztály, tehát az állandó tényező sem csatlakozott hozzá, nem hogy a hadsereg bármi része. Kossuth, a mennyiben támogatta a lajthántúli forradalmat, azt a rossz számítást követte el, hogy nyert egy hitvány bécsi papényt s megvetette a valódi osztrák forintot, mely bármi agio daczára mégis csak ért valamit. De az összes politika logikai kényszerűséggel vezetett azon bal helyzetbe, hogy az activ osztrák elemek leggyöngébbikével fogjunk kezét. Egészen forradalmi és logikai, de elhibázott volt a frankfurti diplomatiái kaland is. Nyílt bizonyosságul hozták föl arra, hogy Magyarország teljes függetlenségre törekszik. A király tudtával s a nádor ajánló levelével történt; de ez az akkori viszonyok közt csak formalitás volt, a lényegen nem változtatott.

Azt mondhatja némely hazámfia erre: hát vétek-e Magyarország függetlenségére törekedni? Mire az a felelet, hogy ez mindenesetre vétek, ha adott időben és viszonyok közt kivihetetlen, s mégis az ország erejét kimerítjük a hasztalan erőlködésben, nem is említve azt a másik kérdést, hogy vajon az az ígért függetlenség csakugyan függetlenség lesz-e? nem is

említve a jogi oldalt, azt a két oldalú szerződést, melyet pragmatika sanctionak nevezünk.

Azt, hogy forradalmunk vezére merőben kivihetetlen akart, ha Magyarország merő elszakadását akarta, kevés szóval be lehet bizonyítani. Egész Európa minden valódi hatalmassága ellene volt ennek. Nem azért, mintha a magyar nemzet iránt kevesebb vonzalma lett volna, mint szokott lenni akár mely más nép iránt, hanem egy másik, a magyar függetlenséggel szorosan kapcsolatos következmény miatt. Az akár melyik kormány alatti Franciaország (nem az útczai socialisticus, hanem a nagy, az állandó nemzetet értve), valamint Angolország azért ellenezte, mivel Magyarország elszakadásával Ausztria beolvad teljesen a német birodalomba, mi szerfölött érdekeik ellen lett volna. Az orosz részint ezért, részint mivel Magyarország függetlensége után Lengyelországot látta bekövetkezhetőnek. Az akkori Poroszország nem volt elkészülve leendő szerepére, ismerte a nevezett hatalmak feltékenységét is, s végre a forradalom iránti ellenszenv is élénk volt. Ezekkel szemben valamit nyomó tényezőnek tartani a frankfurti politikai tudós társaság fölolvadásait, a bécsi diákokat és nemzetőröket vagy a magával is jó tehetetlen olasz mozgalmat, amnyi volt, mint az Oceán fölületén úszó hínár láttára «száraz»-t kiáltani. Hogy pedig Európa befolyásos részét megnyerjük, arra igen rossz eszköz volt függőben hagyással, hallgatással megtagadni az osztrák államadósságokban való részesülést, mely adósság korántsem csak Bécsnek, hanem Európa többi pénzpiaczeit is érdekelte. Ott nem akarták tudni, hogy magyar jog szerint mi az igazság, hanem tudták, hogy európai szokásos jog szerint minden nép kormánya, bár mily bitorlónak tartson is egy előbbi kormányzatot, minden ellenvetés nélkül elfogadja az általa kötött államadósságot. Alapult volna csak a magyar forradalmi financia egy európai kölcsönön, alig hiszem, hogy 49-ben a magyar papírpénzek semmis voltát kimondta volna Haynau és Schwarzenberg minden felőrültsége daczára is. Ha teljesen függetlenek leszünk is, ránk rónak egy részt az osztrák államadósságból, s alkalmasint többet, mint a mennyit Bécsben 1848-ban már ápril 7-en kívántak. Mi előre visszautasítottuk a függetlenség ez egyik múlhatatlan díját. Szóval a függetlenségi aspirációk még az 1848-iki viszonyok között is merőben reménytelenek voltak.

Ez aspirációkat pedig a nemzet nem táplálta, az kevesek titka volt, s ezek is a titokkal csak 1849 április 14-én léptek a nyilvánosság elé.

Sajnos, hogy forradalmunk vezére se 1848-ban, se 1849-ben, se később 1859-ben, se 66-ban, s maig sem látja be, hogy már előre bukottnak lehetett tekinteni minden kísérletet Magyarország teljes függetlenítésére, mely Európa szémeiben nem annyira magyar kérdés, hanem Németország túlnyomóságának kérdése. S érdekünkben áll-e, vagy olasz érdeken talán? Az olaszok beláthatnák, s lehetetlen be nem látniok: ha Trieszt és Tirol a nagy Németország kapujává lenne, innen ez óriási súlyával agyományomná, mint hajdan, az olasz függetlenséget, s Pozsonyon túl a nagy Németország levén szomszédunk, a mostaninál háromszorta nagyobb hatalomnak csupán holdjává válnék a magyar politika s háromszoros veszélyüvé a germanisatio nemzetiségünkre nézve. Nem kell csudálkoznia azon, hogy olykor nagy emberek nem látják be azt, a mit egy gyermek is fölérne észszel. A tettekhez megkívántató erős akarat legtöbbnyire bizonyos elfogultságokkal jár, melyek a cselekvő egész lényét átjárják. Még a legnagyobb bukás után sem képesek ezt levetközni, s ez jól van így. Az erkölcsi természet szintoly jótékony, mint a physikai. Mi vigasztalja a bukott nagyságot Sz.-Ilonán, ha nem világítják meg állandóan a sötét jelent az austerliczi nap fényes illusioi.

Azonban akár a teljes függetlenség, akár csak a rendes hadsereg kétfelé választása, melyet Lajthán túl egynek vettek, csak papíron volt meg még 1848-nak nyara végén is.

Mi csak szóval és papíron hibáztunk. De tetteleg ártani Ausztriának, ha akaratunk lesz vala is, sokáig nem volt hozzá erőnk. Legfőljebb oly finansziális károkat tettünk, melyek nem voltak helyrehozhatatlanok. A háborút ez nem indokolta. A mi hadügyi követeléseinkre megadták az «igen» szót Bécsben; de kijátszták azzal, hogy a katonai parancsnokok nem engedelmeskedtek a magyar miniszteriumnak. Még ez sem vezet vala háborúra, s ha csak annyiban marad, övék a vértelen győzelem. Ezt nevezhattük volna május elején túl perfidiának; de még ez teljességgel nem bírja fegyverfogásra Magyarországot. Kossuth hatalma, mely egyedül szónoklatában állott, sem lett volna képes erre. Ennél erősebb valami izgatta föl harcra a nemzetet. Mihelyt látta, hogy a horvát, szerb s a

későbbi oláh néplázadással bécsi hivatalos körök kezét fognak, s azt szítják és segítik ellenünk, nem volt szükség Kossuthra, hogy az egész nemzet fegyvert ragadjon. Csaknem példátlan esztelenség volt, a mit elkövettek Bécsben. Ausztria, hogy oly szövetségeseket nyerjen, minők azok a csatában használhatatlan néptömegek voltak, melyek különben is az ország lakosságának egy negyedét ha tették, oly ellenséget támaszt maga ellen, az összes magyarságban, melynek harci tulajdonait s összetartását ismerhette a történelemből, s ezen kívül az ország lakosságának háromnegyede áll mellette. Mint tanu teljes bizonyosnak merem állítani, hogy önkénytes zászlóaljak, melyek az intelligens osztályból alakultak s a véres hadjárat súlyát viselték, vagy nem állíthatók föl, vagy csak silányabb elemekből, ha nem szövetkezik az osztrák kormány ama nevezett lázadásokkal.

Ha az osztrák politika, mely a központ gyöngesége miatt egyes ambitiosus, de többnyire minden politikai és katonai tehetségtől megfosztott egyének Csáki szalmájává lett, mindjárt a márcziusi napokban, csak attól az egy esztelenségtől tudja visszatartóztatni magát, hogy holmi silány gyűlevész had nyérése miatt fölfegyverezzen egy egész rendes magyar hadsereget maga ellen, sokkal könnyebben érhet vala ezelt. Azok a pártfogolt népfölkelek mindjárt írtó háborúvá fajulván a magyarság ellen, lehetett-e képzelni, hogy a legbekésebb hajlamú s legloyalisabb magyar is ne érezze kényszerítve magát, életét és becsületét védeni? Mert nemcsak halál, hanem e mellett gyalázat is fenyegette. — Abban sem volt legkisebb hadi politikai ész az osztrákoktól, hogy titokban ellenünk fondorkodván és nyíltan mindent engedvén, a közös hadsereg magyar része abban a hitben volt októberig, hogy ha a magyar hadseregre áll is, a zászlóhoz és esküjéhez hű maradt. Így nyert a honvédsereg jeles tiszteket, begyakorlott számos altisztet és egész lovas, gyalog osztályokat, tüzérséggel együtt. Ha ez átállott elemek egy részében hiányzott is az ügy iránt az a lelkesedés, a mi az újoncz honvédeknel uralkodott, de ezek voltak a magyar hadsereg betanítói s a fegyelemben példái. — Később félvén az átállás miatti osztrák büntetéstől, annál elszántabbá lettek. — A gonosz politikában mindig megtaláljuk az esztelenség tetemes adagját. — Az sem nevezhető okos számításnak az osztrákoktól, hogy en-

gedtek a keletkező újoncz magyar hadsereget először oly selejtes ellenfeleken gyakorolni magát, minők a szerb és horvát hadak voltak. Ha föl akartak ellenségül lépni, mindjárt egész erővel lett volna érdekökben tenni. Nemesak hadilag, hanem politikailag is hiba volt, a mit az osztrák felelősség nélküli tényezők elkövettek. A mérsékelt elemek Magyarországon az osztrák politika által el voltak némítva. Kossuth ellenében a békítő argumentumok elvesztették hatásukat, holott a nevezett hiba nélkül még mindig lehetséges volt, hogy a júliusi országgyűlésnek nagy többséget tevő mérsékelt elemeinek döntő szerep jusson. Nálunk erős, túlnyomó békepárt volt; de az elvesztette a földet lába alól, mihelyt kitünt, hogy nincs kívül békülnie.

Azonban nem volt czélom se az osztrák viszonyok részletes rajza, se ezúttali föladatom az események végig fejlődését nyomról nyomra kísérni, más kötelezett teendők gátolván ebben. Saját íróink elég élesen megrótták és kárhoztatták az Ausztria által elkövetett hibákat, s ha nem mindenben, de legtöbbre nézve, méltán. Ők magok, az osztrákok a híres műveltség daczára oly kevés valamire valót írtak 1848 és 1849-ről, hogy e részben irodalmuk mennyiségileg, de még inkább minőségileg eltörpül a mienk mellett. Úgy látszik, szégyellik magokat — s ez még dicséretökre válik.

Czélom az 1848-iki törvényhozás rögtönözéseinek, s kiválóan a közös ügyekének jellemzése volt. Hogy a viszonyok és tárgyak természetének feltüntetése mellett, mi fő czélom volt, a vezérszereplő egyénisége amnyira előtérbe áll, az a dolog természetéből foly. Mert ritkán volt egy-egy politikai férfiú amnyira a helyzet ura, mint ő.

Kossuth Lajosnak, mint szónoknak rendkívüli tehetséget kétségbe vonni amnyi volna, mint egy nemzeti büszkeségünk ellen harczolni. A magyar nemzeti nyelv e diadalának hőse a legfényesebb kitüntetést érdemli. A művészt kell becsülnünk benne mindenek fölött. Kitünt, úgy vélem a fönne előadottakból forradalmi vezérünk más fényes tulajdona is: rendkívül gyors fölfogása, conceptionnak merészsége s messzesható észbeli tehetsége. Hazafiságát nem csak kétségbe nem vonjuk, hanem megadjuk azt is, hogy személyes nagyravágását, személyének feltését, melyet kétségtelenül be lehet rá bizonyítani, politikailag enyhíti az, hogy ily férfiak meg vannak győződve

róla, hogy csak velök és általuk lehet boldog az ország. Nagy illusio ugyan, de ők valóságnak hiszik, s a nélkül tán nem lettek volna képesek a kitünőség oly magas fokára emelkedni. Ez adja a lángot az észhez és tehetséghez. — Azonban a lángész is tévedhet, még pedig nagyokat.

Valamint egy lángészű drámai színész, ha maga áll be drámaszerzőnek, bizonyára csinál magának hálás szerepet, lehet sok genialitás a helyzetekben, színrehozatalban és monologokban; de azért lehet az egész cselekvény gyöngé és a compositió alapjában elhibázott; úgy a mi szónoki lángészünk s fényes tehetségű országos vezérünk politikai cselekvényének csak fönn vázolt részében is, bár magára nézve hálás szerepet vélt találni; de a politikai cselekvény maga hibás volt, minden genialitás mellett is. Az az országra és utókorra nézve pedig a födolog az lett volna, hogy a cselekvény sikerüljön, ha a jelenetek és dictió kevésbbé fényesek is.

Különösen hibás fölfogás volt, mintha a politikai drámában a virtuozitás netováblja a czélok rejtegetése, a cselek, fictiók — szóval a mit a dramaturgiában intrigának neveznek, nem pedig az emberi dolgok nyílt és hathatós föltárása. Épen mind két résznek igen sok furfangja okozta a bajt. Ha a jó politika az ügyes elleplezésekben és furfangokban állana, akkor «a pokol kapui se diadalmaskodtanak» Kossuth politikája fölött.

Ha a mondott tulajdonokban állana a politikai tudomány és avatottság, akkor el el kellene ítélniök az egykorúaknak és utókorának Deák Ferencz egész politikai életét, mert az épen ellenkezője a Kossuthénak. De legyünk igazságosak mindenki iránt, a maga fegyvernemében: Kossuth akarva vagy nem akarva, egyéniségehez képest ösztönszerűleg is, úgy csinálta a törvényt, hogy a porpatvar sőt belháború kimaradhatatlan; Deák 1867-ben úgy csinálta, hogy béke legyen. Mindkettő elérte czélját. Kossuth alkalmat adott a nemzetnek kimutatni harsztéren fényes tulajdonait. Belevitt ő és az osztrákok botorsága a vitézi hírnev csarnokába. Köszönjük meg neki, hogy bennünket, úszni nem tudókat, beletaszított az örvénybe, hol bár életveszélyvel, de úszni tanultunk. Megmutatta a magyar, hogy nemcsak a szó, hanem a tett embere is tud lenni; bír csaknem ember fölötti fáradalmakat, nélkülözéseket kiállani, sőt föltétlenül engedelmeskedni, rendet és fegyvel-

met tartani is. Ha a központi kormány hibái miatt a tábornokok egymás közt nem voltak egyetértők, egyes kitünő dandárok, hadosztályok s még inkább egyes zászlóaljok, újoncz létökre is jól voltak szervezve: Görgei, Damjanics, Bem stb. serege tanúsította mind a vezérek szervező tehetségét, mind a magyar képességét, az emberi intézmények legkövetelőbbikére, a szigorú fegyelem és erőfeszítés dolgában. Forradalmunk egyedüli alkotása a hadsereg, a katonai parancsnokok érdeme, kik éppen nem a szónoklat által tűntek ki. Egészen különböző generációnak tűnt föl az a fiatalság is, mely a csatatéren küzdött, attól, mely még hetekkel azelőtt csak szónokolni s védtelenek ellen demonstrálgatni szokott volt. A táborban a szónoklatok az azok iránti ízlés merőben kimentek divatból, kivált miután az első összetűzéseknél kitűnt, hogy a szájas lelkesedés emberei a legritkább esetben rendtartó és bátor katonák. Mentül kérkedőbb, phrasisosabb egy-egy hazafi, ugyanaz a munkára, szép tetre, önfeláldozásra annál restebb, annál képtelenebb, annál félénkebb. Vannak kivételek ebben is, de ezek csak kivételek. — Ez volt a 48-iki honvéd fiatalságnak első tapasztalata a gyakorlati életben. A véres szájú demokrata szintűgy, mint az osztrákoktól átjött hetvenkedő tiszt, hátul vitézkedett a veszély percezeiben. A hidegvérűebb, józanabb tüntette ki magát ilyenkor, majd sohasem a túlzó. Forradalmunk polgári vezetője, ki soha sem fordult meg a csatatéren, táborokban, nagyon téved, ha azt hiszi, hogy ama névtelen «félistenek» (mint a honvédeket szereti czímezni, pedig elég volna az egyszerű, de tisztesebb «hős» nevezet is) bárkinek a szavától lelkesedtek volna: a tettek, példák lelkesítették, s oly helyzet, melyben a nemzet becsülete és létele forogván kockán, az önfentartás ösztöne volt a leghatalmasabb rugó.

Mikor a magyart megszorítják, kitesz magáért. Kossuth érdeme, hogy azon kétségbeejtő helyzetet, ama szorultságot megteremtette, habár a hadsereg szervezése, a fegyelem, mi nélkül a lelkesedés csak szabadban ellobbanó puskapor — mint mondtuk — egyedül a tábornokok és tisztek érdeme. Fegyelem és organisatio nélkül szélylyel vertek volna teljesen minden lelkesedésünk mellett is. Ez egyik tanulság a forradalmi harcokból.

Deák Ferencz 1867-ben megoldotta a közös ügyek gordiusi csomóját, melyet Kossuth 1848-ban és 1849-ben hiában erőlködött ketté vágni.

Deák, kiegyezési művével megadta az alkalmat, hogy most már a béke és civilisatio terén szerezzünk magunknak hírnevet. Az 1848-iki elvek alapján kijavította, kiegészítette az akkori törvények fogyatkozását. Alkotmányunk, szabadságunk teljesebb, fejlettebb, mint a minőnek 1848 előtt valaki, s maga Kossuth is, csak álmolta volna. Az, a ki, mint láttuk, ábrándnak képzelt egy magyar felelős miniszteriumot, most ezt az ábrándot megvalósulva láthatja. Van érdeme benne neki magának is: ő tette vele az első kísérletet. — Bár szerencsétlenül tette, de ennek hibáin okultunk, s nem kellett a kezdet botlásain most esni keresztül.

Deák műve áll, s egyedül tőlünk, többiektől függött és függ, aránylag mindenkitől, hogy becsületes munkával használjuk föl a kedvező alkalmat. A mű alkotója, szintúgy mint Kossuth, másokra bízta a belső szervezést, a rend és fegyelem behozatalát, mely utóbbi nélkül, ha lehetetlen lesz vala győzni a csatában, szintoly lehetetlen boldogulnunk békeidőn. A néplázadásszerű vecsernyek, hangos szavak, politikai demonstratiók, országos hazugságok ép oly értéktelenek a békés, mint a harcziás gyakorlati életben. — Nem kis érdeme lesz azon politikai vezérférfiaknak, kikben a szervező tehetség a fő, kik a béke munkáiban fegyelemhez fogják szoktatni az ország népét, mindig oda értve, hogy az alkotmányos szabadság alapján. Mert nem a szolgálai, hanem amaz önkénytes fegyelemről van szó, mely nem csak végzi, hanem iparkodik mentül jobban végezni a földadatokat. E fegyelem nélkül egy nemzet sem boldogul. — Lassanként be fog következni az idő, hogy a béke terén is a valódi tett és munka férfiai népszerűbbekké lesznek a szájhősöknél.

Óhajtjuk, hogy legyenek mindig kitünő és nagy szóno-
kaink, mint a 48-iki nemzedekben voltak. — De nem óhajtjuk, hogy e becses természeti adomány, melynek kifejtéséhez egy Kossuth is csak erős törekvés és munka által jutott, melyet mint művészetet is becsülni tudunk, s nemzeti büszkeségünknek tartjuk, parlamenti fortélyokra, titkolt czélokra fordittassék, mik minden jó ügynek ártanak; vagy hogy eljőjjön az idő, mikor a meggyőződés szava úgy elnémul, mint 1848-ban a márcziusi napok után történt az ország legnagyobb tehetségu férfiai sorában. Az alkotmányosságot, a valódi nyilvánosságot óhajtjuk, melyben mindenki kimondhassa meggyő-

zódését, de mindenki azt beszélje és írja, a mi az ő meggyőződése. Ez a magyar jellemhez is jobban illik, mint a fortély, színlett manőverekre való titkos összesugás, a czélok és valódi nézetek gondos leplezése, intriga és más ily szerb tövisei nyilvános életünknek, melyek megöléssel fenyegetik.

SALAMON FERENCZ.

BUDA-PEST POSTAINTÉZMÉNYEI ÉS FORGAL- MUK A JELENKORBAN.

Korunk művelődése, társadalma, sőt mindennapi foglalkozásunk sok oly intézmény működését igényli, melyek hiányát ma alig tudjuk elképzelni. Talán első sorban állnak ezek közt a közlekedési intézetek: posta, vasut, távíró. Mily türelmetlenség fog el bennünket, még ha levelet vagy hírt nem várunk is, ha hófúvás, árvíz és effele csak két három napra akasztja meg a közlekedést. Pedig még e század elején Buda-Pestről csak Bécs felé indult és érkezett naponként a posta, minden más irányban csak hetenként kétszeri közlekedés volt.

E rendes postaközlekedést köznyelven Ordinárénak hívták és csak leveleket és hírlapokat szállítottak vele. A Diligence, melylyel pénzes leveleket és utasokat lehetett szállítani, eleintén havonként csak egyszer, később azonban, de csak Bécs felé, hetenként egyszer közlekedett. A hírlapokat az előfizető nem, mint most, közvetlenül az illető hírlap kiadóhivatalánál, hanem a lakhelyén levő vagy lakhelyéhez legközelebbre eső postahivatalnál rendelhette meg. A hírlapszállítási díj az előfizetési ár 33 %-val volt megállapítva; aránylag mérsékelt díj, ha tekintetbe vesszük, hogy ugyanakkor a levelek díja latonként 16 rénus-krajczár, a mai érték szerint mintegy 30 krajczár volt, annyi a mennyit jelenleg egy 5 kilogram súlyú csomagért fizetünk.

Jellemző, hogy e század elején magyar területen csak három politikai lap, és mind a három német nyelven jelent meg:

Städtische Pressburger Zeitung, keletkezett 1764-ben, szerkesztette és nyomtatta Ländlerer János Mihály Pozsonyban.

Siebenbürger Bote, keletkezett 1786-ban, kiadta Benigni Nagy-Szebenben; és

Vereinigte Ofner und Pesther Zeitung, keletkezett 1800-ban, kiadta és szerkesztette Schikmayer Budán.

A magyar politikai lapok, szám szerint kettő, Bécsben jelentek meg és pedig:

Magyar Kurir, keletkezett 1787-ban, szerkesztette Décsy Sámuel és Albisi Pánczél Dániel, nyomtatta Hajkal Antal Bécsben, és

Magyar Hirmondo, keletkezett 1792-ben, szerkesztette Császár József, nyomtatta Hummel J. Dániel Bécsben.

Megjelent azon kívül még magyar területen:

Pesth-Ofner Kundschafts- und Auctionsblatt, keletkezett 1789-ben, kiadta Szuppiny Edmund, szerkesztette Lechner Zsigmond;

Zeitschrift von und für Ungarn, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur, keletkezett 1802-ben, kiadta Schedius Lajos, nyomtatta Patzka Ferencz Pesten; és végre

A tudós Palócz, avagy Furkács Tamásnak Monosbélben lakó sógor urához írt levelei, az *Eipeldauer Briefe* utánzata, kiadta Hartleben K. A. Budán.

Igen érdekes volna e lapok elterjedését is kimutatni, de fájdalom, nem csak ez irányban, hanem a postaintézet működéséről, fejlődéséről egyáltalán alig maradtak fenn adatok, részint mivel gyűjtésökre akkoriban semmi súly nem fektetett, részint pedig mivel nagy része annak, mi még is gyűjtett, a budai vár 1849-ik évi ostroma alkalmával elégett. Azon adatok, melyek e nehézségek daczára azon időből a jelen értekezésben még is fölhozhatók, ismert tudósunk idősb dr. Szimneyi József úr szívésségének köszönhetők.

A főváros balparti részében 1800-ban csak egy fiók postahivatal «*Officium postae minoris*» működött, melynek személyzete két tisztt, két gyakornok és egy levelhordóból, összesen öt főből állott. Való ugyan, hogy a város lakossága is sokkal kisebb volt a mostaninál. Schams Ferencz *Beschreibung der königlichen Freistadt Pest*, Pest Hartleben 1821 című művében Vályi András magyar geographiai lexikonja után Pest lakosságát 1799-ben 29,870 lélekre, a házak számát 2,581-re teszi. Schams említett művében érdekesek még a következő adatok. Pest szabad királyi városában volt:

	lakossal	házzal
1810-ben	33,000	2900
1814-ben	41,000	3325
1819-ben	47,188	3859
jelenleg 1880-ban	277,740	5929

Az 1819-dik évben fölvelt 47,188 lakos közt volt 23,730 férfi és 23,458 nőszemély; volt azon kívül 9,136 katonai személy (ide értve a hadaggastyánokat családjaikkal, összesen 2985 fővel) és mintegy 1200 diák.

Az 1819-dik évi lakosság és házak eloszlottak:

	lakos	ház	1880-ban következő számok mutatkoznak:	
			lakos	ház
a) Belvárosra	13,259	695	29,436	593
b) Lipótvárosra	4,777	383	33,646	514
c) Terézvárosra	15,637	1086	119,462	2333
d) Józsefvárosra	10,060	1189	64,647	1668
e) Ferenczvárosra	3,455	506	30,549	821

A város területe pedig volt Dégen Jakab városi mérnök fölmérése szerint:

a) Belváros	159 hold	d) Józsefváros	721 hold
b) Lipótváros	249 "	e) Ferenczváros	346 "
c) Terézváros	593 "	f) Városliget	308 "

Összesen 2376 hold, a 1200 négyszögöl; mely terület nagyjában a mostani kiterjedésnek is megfelel.

A pesti fiók postahivatal helyiségei 1803-ban a zöldfa-útczai jelenleg 36, akkoriban 336-ik számú igénytelen házikóban voltak. A főváros jelenlegi területén még egy fiók postahivatal két tiszttel és egy levelhordóval a budai várban, és egy főpostahivatal két tiszttel és két levelhordóval a budai vizivárosi jelenleg «Toldy» akkoriban «Diligence» útczában működött. A fiók postahivatalok csak is levelek, hírlapok és staffetták közvetítésével foglalkoztak; kivált ez utóbbiak, mikor se vasut, se távíró nem volt, a forgalom jelentékeny tényezői voltak. Pénzes leveleket és csomagokat egészen 1844-ig csak a buda-vízivárosi fő postahivatalnál lehetett föladni. A tarifa a mai fölfogás szerint igen magas volt; de tekintve, hogy akkoriban csak készpénzt, ékszereket, drágaságokat vagy okiratokat küldtek a postával, nem mondható túlságosnak. 12 rénus krajczár alaptétellel járult minden font (0.56 kilogram) súlyért négy mérföldenkint négy rénus krajczár és minden 100 forint értékért 100 mérföldenkint tizenöt rénus krajczár.

A forgalom kiterjedésére, számszerinti adatok hiányában, a személyzet állományáról lehet némi következtetést vonni, ám-
bár csak nagy óvatossággal, mert az akkori nehézkes, bonyo-

dalmas kezelés kevés küldeménynyel is sok munkát okozott egyrészt, másrészt pedig a fizetési rendszer készítette a személyzetet, hogy minél kisebb számban legyen, mivel az állandó fizetés igen csekély volt és a személyzet főjövedelmét a sportulák (postai mellékdíjak, mint: földadó- és térti vevénydíjak, újságsomagolási, kézbesítési, értesítési díjak s effélék) képezték melyekben bizonyos kulcs szerint egy-egy postahivatal összes személyzete tekintet nélkül azon kezelési ágra, melyet éppen ellátott, részesült; a személyzet mindent elkövetett, hogy a sportula, avagy mint későbbben nevezték «emolumentum», mentől nagyobb, az osztzkodók száma pedig mentől kisebb legyen, és nem ritkán inkább saját költségökön vettek föl kisegítő munkacserét, mintsem a személyzet szaporítását kieszközltek volna. Az emolumentum némely hivatalnál igen jelentékeny volt, úgy, hogy egy-egy öregebb tisztviselőre 2—3000 forint, egy-egy gyakornokra 6—900 forint, egy-egy levélhordóra 4—600 forint esett évenként; az akkori időben rendkívüli összegek. A postaszolgálat nagyon keresett is volt, és volt eset reá, hogy valaki 10—15 éven át díjtalan gyakornok maradt, mi azonban még mindig kedvezőbb állapot volt, mintha jelenleg 800—1000 forint fizetéses postatisztte lesz. A vidéki postahivataloknál a postamester az állandó fizetés helyett a befolyó postadíjak egy részét kapta, melyet, ha a forgalom nagyon csekély volt és a postamester a szállítási szolgálatban vagy a haszonélvezetre átengedett postaföldekben kárpótlást nem talált, csekély állandó fizetéssel is megtoldtak.

Mindent összevéve Buda-Pest, akkoriban két város, postaforgalmát 1800-tól egész 1810-ig évenként 4—6000 darab kocsipostai és 100—120,000 darab levélpostai küldeménynél nagyobbra tenni nem lehet, mi alig haladja meg Buda-Pest mostani két napi forgalmát. Még 1848-ban is, mely időről néhány magán-följegyzés maradt, Buda-Pest postaforgalma csak 50,000 darab kocsipostai és 643,000 levélpostai küldeményből állott. Magyarország összes postaforgalma a mondott évben (1848-ban) 4.314 millió darab levélpostai és 0.177 millió darab kocsipostai küldeményre 456,000 font súlylyal és 38.9-millió forint értékkel rügott, noha időközben a levéldíj a szállítási távolság szerint 2, 4, 6, 8, 10, 12 és 14 pengő krajczárra, a mostani érték szerint 3.5, 7, 10.5, 14, 17.5, 21 és 24.5 krajczárra,

leszállított. A hivatalos (postadíjmentes) forgalom 26,362 kocsipostai és 709,000 levélpostai küldeményből, vagyis az összes forgalomnak mintegy 15%-ából állott, míg Buda-Pest az összes levélpostai forgalom 14%-át és az összes kocsipostai forgalom 28%-át tette ki. A postahivatalok száma ez időben (1848) 390 volt; közte hét kinstárilag kezelt postahivatal 44 postatisztával és 24 levélhordóval.

A postaforgalom e század első felében nemcsak nálunk, de az európai continensen egyáltalán csak lassan emelkedett. Hiányzott azon mozdító erő, melyet napjainkban a közgazdasági ismeretek terjedése képez. 1815-ig úgy látszik a francia háborúk minden más tevékenységet absorbeáltak; azután egészen a harminczas évekig oly tespedés állott be, mely semmiféle fejlődésnek tért nem engedett. Okszerű intézkedések által az administratio ily időkben is sokat tehet a viszonyok jobbra fordulására, de az administratio, legalább a mi a közlekedést illeti, eszmeszegény és minden újítás irányában ellenszenvenvel volt eltelve.

Magyarországra nézve ez állapotokon nem lehet csodálkozni, mert a postaügy törvény alapján (lásd a *Corpus juris* 1715-ik 22. és 1790/1-ik 22. törvénycikkéit) ugyan a «Magyar helytartótanács» alá tartozott, hol egy számos más ügyvel terhelt előadó a postával is foglalkozott, de jobbadán apró személyes ügyekre szorítkozott és a postaügy fejlődését inkább hátráltatta, mint előmozdította. Tényleg a magyar posta teljesen az osztrák postaigazgatás kezében volt; sőt a kocsipostai ágat, minthogy a csomagok és pénzek szállítása nem tartozott az államnak főtartott jogai közé, saját nevében vezette, és csak a levélpostát vezette a «Magyar helytartótanács» nevében. Az osztrák postaigazgatás se nem ismerte oly alaposan a nálunk főforgó viszonyokat, se irántuk annyira érdekelve nem volt, hogy reájok kiválóbb gondot fordított volna, de be kell vallani nem ritkán intézkedéseiben a «Magyar helytartótanács» által gátolva is volt, és így a postaforgalom Magyarországon még fejletlenebb maradt, mint különben maradott volna.

Ausztriában avagy az akkori elnevezés szerint «az örökös tartományokban» a posta számára már régebben *Oberste Hofpostverwaltung* czíme alatt külön hatóságot szerveztek, mely az általános udvari kamarának csak névlegesen lévén aláren-

delve, nagyobb önállóságnak örvendett. E legfelsőbb hatóság-
nak az a szerencséje akadt, hogy a harminczas évek vége felé
néhány kiválóbb tehetségű férfi tagjává lett, kik az élvezett na-
gyobb önállóságot fölhasználva, a jelenleg is érvényes posta-
törvényt, kocsipostai és levélpostai rendtartást (üzletszabályt)
alkották és így a postaforgalom fejlődésének tért nyitottak.

Nem egészen oly szerencsések voltak a postakezelés
technikájának átalakításában, mely csak az ötvenes években
Bruck báró minisztersége alatt nyert sikeresebb megoldást;
ki gyakorlati dolgok iránt kiváló érzékkel bírt, és nem csak a
tehetségeket, még az alsóbb személyzetben is, fölismerte, ha-
nem a tehetségnek működési tért is engedett. Nagyjában most
is főnnáll nálunk az az administrationális keret és kezelési
módszer, mely az ő minisztersége alatt keletkezett, habár gyors
léptekkel közeledünk azon időhöz, midőn az tarthatatlanná
válík, és egy újabb, a mostani forgalmi viszonyokhoz mérttel
kell föleserélnünk.

Az ötvenes évektől kezdve részint az általános viszonyok,
részint az említett czélszerű és sikeres intézkedések követke-
ztében már gyorsabban emelkedik a forgalom. A kik azt hittek,
hogy a tért nyerő vasútak és távírók a postaforgalmat csök-
kentení fogják, az ellenkezőről győződtek meg. Mind a három
intézmény hasonló, de mégis más-más functiót, más módon
teljesít, más szükségletnek felel meg és inkább egymás elén-
kítésére mint absorbeálására hat.

A posta, mely egészen az ötvenes évekig a levelek, hir-
lapok és staffetták mint levélpostai, és a pénzes levelek és cso-
magok mint kocsipostai tárgyak közvetítésére és útasok szállí-
tására szorítkozott, részint újabb üzleti ágakat vont működési
körebe, részint a már fölvelt üzletágakat fejlesztette. Így
hozattak be 1850-ben a leveljegyek és a keresztkötésű, mos-
tani műnyelven «nyomtatvány»-küldemények mérsékelt díjjal.
1859-ben hozatott be az «Express kézbesítés», azon intézkedés
tudniillik, hogy valamely postaküldemény földelőja bizonyos
összeg lefizetéseért követelheti, hogy küldeménye mindjárt a
posta megérkezése után soron kívül kézbesíttessék. A postautal-
ványozás ugyan már az ötvenes évek elején hozatott be, mint-
hogy azonban csak néhány nagy forgalmú postahivataltara
szorítkozott, nem igen fejlődhetett; nagyobb kiterjedést ez
üzleti ág csak 1867-ben nyert, midőn közvetlenül az önálló

magyar postaigazgatás föllállítása előtt minden postahivatalra kiterjesztetett. 1868-ban a magyar postaigazgatás alatt kibővítettett ez üzleti ág azzal, hogy ott hol állami táviró-állomás működik, az utalványozott összeget távirati közlesre kifizetik. «Postai utánvétel» elnevezése alatt 1860-ban hozatott be azon intézkedés, hogy valamely küldemény föladója a postát a küldemény árának, vagy más a küldeményt terhelő összegnek behajtásával megbízhathja, mely incasso azóta folyvást emelkedik és iparosainknak és kereskedőinknek úgy szólnán nélkülözhetetlenné vált; 1871-ben bővítettett ez intézkedés az «utánvételi jegyek» behozatala által, melyek apróbb követelések, tagdíjak, részletfizetések stb. behajtására igen alkalmasak. Nagyobb elterjedéseket gátolja részint az, hogy nálunk sokan sértésnek veszik, ha valaki követelését egy harmadik megbízott által követeli be, részint a jegyek berendezése, mely némi módosításra szorul, mely előnyére válnék és az ellenszerv legyőzésére hatna. Egyike a legfontosabb és legkiválóbb újításoknak a «levelező lapok»-nak 1869-ben történt behozatala volt. A levelezés e neme addig ismeretlen és sehol megkísértve nem volt és oly czelszerűnek bizonyult, hogy azóta az osztrák-magyar monarchiából az egész civilizált világban elterjedt.

Az 1850-dik év előtti postakezelés nehézkes berendezése miatt bonyodalmas volt ugyan, de annak, ki sok formaságába egyszer be volt gyakorolva, sok fejtörést többé nem okozott. Még a postai menetrendben is gyakran éveken át a legkisebb változás sem történt. A kiágazásoknál az érkező és induló posták csatlakozásával és okszerű összefüggésével, vagy egy pár órai sőt pár napi késedelemmel nem igen törődtek és mindent a legkényelmesebben végeztek. A küldemények irányítása a lehető legegyszerűbb volt, mert a postaforgalom az ismertebb városokra szorítkozott, és oly kevés postai járat és alkalmatosság volt, hogy választás nem igen lehetett. A szellemet vagy gondolkodást igénybe nem vevő mechanikai foglalkozásnak tekintették az akkori postaszolgálatot, melyben a bő jövedelem daczára élénkebb lelkiéletű ifju meglegedést nem találhatott és csak kényszerűségből maradt meg.

Mind ez napjainkban teljesen megváltozott; a régi időből csak is e foglalkozásnak már most nem igazolt kicsinylése maradt fenn. A postaüzlet sokfelésége: levél, levelező lap, ke-

resztkötés, árúmustra, hírlap, pénzes levél, csomag, utánvétel, utalvány, express küldemény stb., az igen jelentékeny készpénzkezelés, a nemzetközi forgalomnak még csak néhány évvel ezelőtt nem sejtett kiterjedése, a postai küldemények nagy tömege, a vasúti menetrendek gyakori változása, mind ez bonyolítja a kezelés technikáját. A levelek és hírlapok szállításánál elfogadott elv levén, hogy mindig azon úton szállítassanak, a melyen leggyorsabban juthatnak el rendeltetésök helyére, egy-egy menetrend vagy csatlakozásnak változtatása, egy új vonat közlekedtetése vagy egy közlekedő vonat megszüntetése teljesen megváltoztathatja az irányítást. A hol többféle vonat közlekedik, az irányítás egy és ugyanazon helyre egy és ugyanazon napon többféle lehet. Eszékre szóló levelet például, Buda-Pestről ugyanazon napon a vasutak menetrendje szerint majd Szegeden, majd Nagy-Kanizsán át, majd pedig a gőzhajó-menettel kell küldeni a szerint, a mint az egyik vagy másik combinatióval gyorsabban juthat Eszékre. Buda-Pestről Balassa-Gyarmatra majd Váczon, majd Losonczon át előnyösebb az irányítás. A Párisba szóló levelet most Simbachon át, egy pár órával később Salzburchon vagy éppen Bodenbachon át kell irányítani.

A mozgó postahivatalokkal járó postatisztekre nézve ezekhez hozzá járul még, hogy álláspontjuk folytonosan változik. A mozgó posta tudniillik azon intézkedés, hogy a vasúti vonathoz csatolt és irodaszerűen berendezett egy vagy több waggonban a forgalomhoz képest egy vagy több postatiszt és postaaltiszt, míg a vonat halad, dolgozik, mert csak így lehetséges az utközti állomásoktól kapott küldeményeket úgy előkészíteni, hogy még ugyanazon vonattal azon rövid idő alatt, melyben a vonatok az egyes állomásokon megállapodnak, vagy mely az érkező és induló különféle vonatok közt múlik, leadhatók vagy tovább küldhetők legyenek. Az Orsováról Buda-Pest felé közlekedő mozgó posta tehát másként irányít, ha a vonat Temesváron vagy Szegeden alul, és másként, ha már Temesváron vagy Szegeden felül, és másként, ha nappal és másként, ha éjjel közlekedik. A helyes irányítástól függően a levelek és hírlapok gyors és rendes megérkezése, könnyen belátható, hogy mily fontosságú az. Egy levelet vagy hírt 24 órával korábban vagy később kapni, gyakran annyit tesz, mint néhány száz vagy ezer forintot nyerni vagy veszíteni.

Az irányítással azonban koránt sincs kimerítve az anyag, melyet a postatisztnek folyvást tanulmányoznia kell. A csomagszállításnál a vámkezelésre nézve a posta képviseli a földadót és számos esetben a címzettet is, közegeinek szüksége van tehát a vámkezelés, vámtarifa és az árúk nomenclaturájának ismerésére. A postadíjmentességi szabályzat helyes alkalmazása nélkülözhetetlenné teszi a politikai, pénzügyi, katonai stb. közigazgatás szervezetének és annak minden változásainak ismerését. A nagy terjedelmű készpénz-forgalom, mely már most is évenként az 1000 millió forint értékű pénzes levél, 120 millió forint pénzutalvány és húsz millió forint utánvétel közvetítését meghaladja, a könyvvitelnek alapos és bő ismeretét igényli. A mindinkább növekedő nemzetközi forgalom az idegen nyelvek, kivált a franczia és német, de az olasz és angol nyelvnek is legalább némi ismeretét kívánja, mert nemcsak hogy e nyelveken czímezett levelek és küldemények sűrűn előfordulnak, de a nemzetközi postautalvány nagy része is hazánkban idegen nyelven van kiállítva. A mellett a postai közegek éberségének és figyelmének a legnagyobb munkahalmazban vagy legfárasztóbb tartós munkában sem szabad lankadnia. A legcsekélyebb elnézés valamely pénzes zacskó, értékes küldemény vagy postai zárlat átvételénél, az átvétellel járó felelősségnél fogva érzékeny kárba ejtheti őket. Legkisebb szórakozottságuk megfoszthat valamely várost vagy egész vidéket egy-két napra összes hirlapjaitól és levelezésétől. Szóval a postaszolgálat mai fokozódott igényeinek csak munkaképes, gyors fölfogású és a haladásban el nem maradó egyének felelhetnek meg. Vannak ugyan most is és pedig meg lehetős számú munkák a postaintézet körében, melyek szerény képzettségű és szerény tehetségű munkaerőkkel is elvégezhetők, és el is végeztenek; a régi stabilitás és kényelem azonban ezeknél is megszűnt. A postaszolgálat üzletszerű természeté mindinkább áttöri az eddigi bureaucratismust és nagyobb számú jól képzett, tehetséges munkaerő mindinkább nélkülözhetetlenné válik, mert ilyenek hiányában eredménytelenek maradnak a legczélszerűbb, legköltségesebb intézkedések és nem csak a közönség van folytonos bosszantásnak és károsodásnak kitéve, hanem a politikai, pénzügyi, katonai stb. közszolgálat is érzékeny csorbulást szenvedhet.

Visszatérve Buda-Pest főváros postaforgalmára, meg

kell említenem, hogy jelenleg a főváros területén (Közbányát és Ó-Budát is ide értve) 12 postahivatal működik, és három mozgó postahivatal indul ki. Rendszeres adatgyűjtés — a hírlapküldemények kivételével, melyek a földadáskor számláltatnak — csak a kézbesítendő postaküldeményekről történik, és pedig minden félévben tíz napon át. Nem ritkán azonban, ha valamely postahivatal személyzetének szaporítása vagy helyiségeinek bővítése kerül szóba, a földadó szolgálat is megállapíttatik. budapesti főpostahivatalnál 1878-ban ily megállapítás eszközlötetvén, igen meglepő számok mutatkoztak. Csupán az elindított levelek és hírlapok súlya meghaladta naponként a 25 métermázsát, sőt vasárnaponként, midőn a heti lapok nagy része megjelenik, a 30 métermázsát is. Szám szerint előfordult a főpostahivatalnál a főváros területén átlag naponként földadott

- a) 30,000 darab levél,
- b) 5,000 „ levelezőlap,
- c) 5,000 „ keresztkötés,
- d) 5,000 „ árnúmustra,
- e) 60,000 „ hírlappéldány.

E számokba nincsen belefoglalva a többi 11 postahivatalnál földadott levelezés, mely, a hírlapokat nem tekintve, mert ezek túlnyomó számban a főpostahivatalnál kerülnek földadásra, a főpostahivatal forgalmának (a hírlapokat ide nem számítva) mintegy 20 %-ára becsülhető. A levelezés túlnyomó része délután négy órától hét óráig, a hírlapok tömege hajnali 2—5 óra közt kerül földadásra. Nem csekély technikai földadat e rengeteg anyagot azon aránylag rövid idő alatt, mely földadása és elindítása közt múlik, úgy földolgozni, hogy minden egyes darab a legrövidebb idő alatt rendeltetési helyére eljusson. A hírlapoknál ez csak a földadók segítségének igénybe vétele mellett lehetséges, kik a hírlapokat a kézbesítő postahivatalok szerint osztályozva és összekötve hozzák a postára. A postának földadata még így is elég terhes, mivel aránylag sok hírlapunknak kevés előfizetője van. Nálunk a ritkaságok közé tartozik, hogy egy hírlapból egy helyre 60—80 példány jár, míg például Németországban, Franciaországban gyakran előfordul, hogy egy-egy hírlapból egy-egy helyre 800—1200 példány jár. A szolgálat a főpostahivatal némely osztályánál az egész éven át éjjel-nappal a leg-

csekélyebb megszakitás nélkül folyik és a közönség, ha nem sajnál a főpostahivatal első emeletébe fáradni, az éj bármely órájában meg ajánlott levelet is földelhat. A munkaerők fölváltása rendszeren délutáni egy óraker történik; azon osztályban azonban, hol a munka egész éjjelen oly erősen folyik, hogy egy órai pihenés sem lehetséges, a fölváltás este hét óraker történik.

A földelt pénzes levelek és csomagok száma nem kevésbé tekintélyes. Ismét csak a főpostahivatal 1878-ik évi forgalmát véve tekintetbe, a következő számokat találjuk: átlag naponként 500 darab pénzes levél, 2000 darab csomag, 200 darab postautalvány.

Az érkező postaküldeményekre áttérve, azok átlagos napi száma volt 1878-ban:

32,000 darab levél	1600 darab pénzes levél, 460,000 forint
5,000 „ levelezőlap	értékben
5,600 „ kereszkötés	1050 darab csomag, 78,000 forint értékben 3000 kilogramm súlylyal
800 „ áruustra	
1,500 „ hivatalos levél	1400 darab utalvány 84,000 forint értékben.
5,000 „ hírlap	

E számokban csupán a fővárosba szoló küldemények foglaltatnak. A főváros területén átszállított és tühnyomó részben az osztrák vaspálya-társaság (délkeleti) pályaudvarában levő átszállító- és a három mozgó postahivatal által földolgozott küldemények száma jóval meghaladja a föntebbi számokat; mi nagyon természetes, mert a magyar postaküldeményeken kívül a Szerbiába, Romániába, Bulgáriába és Törökországba szoló vagy onnét eredő küldemények nagyobb része, sőt némelykor a déli Oroszországba (Odessa, Kisenef stb.) szólók is területünkön át, a fővárost érintve szállittatnak.

Könnyen érthető, hogy oly nagy városban, minő immár fővárosunk, ily anyaghalmozatnak a kézbesítésre való helyes és gyors földolgozása egyike a postakezelés legnagyobb problémáinak; mert nagy részben azon helyi ismereteken alapszik, melyek utasításba nem foglalhatók és csak a gyakorlat által szerezhetők meg. Azon postatisztek és altisztek, kik egyszer az ügy nevezett «leadó» osztályba vannak beosztva, és csak némileg alkalmasoknak bizonyultak, onnan többé egykönnyen el nem vonatnak, és ha egyszer-másszor betegség, katonai

szolgálat és effélék miatt többen közülök hiányzanak, azt a közönség rögtön megérzi, a nélkül, hogy gyorsan segíteni lehetne rajta, mert a postaküldemények legalább egy harmada a lakás tüzetes megjelölésével nincs ellátva, és ha a működő közegek nem bírnak azon képességgel, hogy a lakások nagy részét és azok tömérdek változtatását fejben tartsák, zavarok és a legkedvezőbb esetben késedelmes kézbesítések ki nem kerülhetők. Nagyobb városokban, minők Bécs, Berlin, Páris, London, e fokozódott nehézséget csak úgy győzhetik le, hogy a közönséget hozzá szoktatták, hogy legalább a városrészt jegyezze föl a levélre; a részletes fölosztás aztán az egyes városrészekben oly egyének által történik, kik az illető városrész viszonyait alaposan ismerik; azon kívül minden órában indítanak ki levélhordókat, és az egyes városrészeket egymás közt és a központtal oly sűrűn kötik össze külön járatok által, hogy a lakás kikutatása végett visszamaradt küldemények csak néhány órai késedelmet szenvednek.

Fővárosunkban a levelezések és hirlapok naponkint ötször, a pénzes levelek, pénzutalványok, csomagok és a csomagokról szóló szállítólevelek naponkint kétszer hordatnak szét. A levelek, levelező lapok, keresztkötések, áruminták, utalványi és utánvételi lapok ingyen, a hirlapok csak az előfizető kívánságára és ha előre legalább egy hónapra példányonkint $\frac{1}{2}$ krajczárt lefizet, a pénzes levelek és a könnyen elhordható csomagok darabonkint három krajczár díjért s a nagyobb csomagok szállítólevelei két krajczár díjért a címzett lakására kézbesíttetnek; daczára ennek megfordul a főposta-épületben átlag naponkint 9000 személy, természetes, hogy némely személy naponkint 5—6-szor is.

Tervben volt a postautalványokkal az utalványozott összeget is, és a szállítólevelekkel a nagyobb csomagokat is mérsékelt díj iránt a házhoz kézbesíteni. Ez azonban egyrészt a belkezelésben nagyobb változást igényelt volna, mire a jelenleg főnforgó viszonyok nem alkalmasak, másrészt pedig ha a lakásra való kézbesítés nem terjesztetik ki minden postautalványi és utánvételi összegre és minden csomagra, a költséges berendezés nem válhatik gyümölcsözővé és a kincstárra födözetlen költséget ró; ha pedig minden utalvány és utánvételi összegre kiterjesztetik, azon címzetteknek, kik naponkint 20—25 darab utalványt vagy utánvételt kapnak, akár mily

mérsekelt legyen is a díj, még is aránylag nagy költséget okoz, többféle díjtétel föllállítása pedig a szerint, a mint valaki egy vagy több utalványt vagy utárvételt kap egyszerre, a fönnálló elszámolási és ellenőrzési rendszerbe ütközött volna, és minthogy a csomagokra nézve a pénzügyőri ellenőrzés miatt is nehézségek támadtak, a terv elnapoltatott, de nincs kétség benne, hogy alkalmasabb időben ismét szőnyegre fog kerülni.

A személyzetre áttérve, mely 1878-ban a fővárosban a postakezelésnél volt alkalmazva, következő számokra találunk:

	a 12 stabil posta-hivatalnál	a délkeleti pályaudvari átszállító postahivatalnál	a három mozgó postahivatalnál	összesen
a) főtisztek	12	2	3	17
b) postatisztek	77	22	110	209
c) gyakornokok	20	—	—	20
d) díjnokok	21	—	2	23
e) postamesterek(szerz.)	6	—	—	6
f) altisztek	10	—	64	74
g) levélhordó	183	1	1	185
h) szolgál	97	17	24	138
i) postalegény	42	—	—	42
összesen	468	42	204	714

Nem lesz érdektelen megvizsgálni, miként viszonylik a főváros postaforgalma az összes magyar (Horvát-Szlavonországot és a határörvidéket is ideértve) postaforgalomhoz. Meg kell jegyezni, hogy a következő számokban mindenütt csak kézbesített küldeményekről van szó; azon postaküldemények tehát, melyek magyar területről osztrák területre vagy külföldre száltak, nincsenek e számokban befoglalva, de befoglalva vannak azon postaküldemények, melyek osztrák postaterületről vagy külföldről magyar területre száltak.

1878-ban volt	összes magyar postaforgalom	ebből esik a fővárosra	vagyis
a) levélpostai küldemény	121 millió darab	22.070 millió darab	18 %
b) kocsipostai	7.571 " "	1.088 " "	14.3 %
	12.740 millió kilogramm súlylyal	1.408 " "	11 %
	1231.000 " forint értékkel	407.349 " forint	33 %

Az értéknek a fővárosra eső e nagy százaléka befolyással van a központi állampénztár.

Ha a fönt említett postaforgalom származását kutatjuk, úgy találjuk, hogy a levélpostai küldeményekből

		ebből esik a fővárosra	
89.714 millió darab vagyis 74 ^o / _o	magyar postaterületről,	12.321 millió darab vagyis 13.8 ^o / _o	
27.472 millió darab vagyis 22.6 ^o / _o	osztrák postaterületről,	7.945 „ „ „	29 ^o / _o
4.210 millió darab vagyis 3.4 ^o / _o	külföldről eredt.	1.750 „ „ „	41.5 ^o / _o

A kocsi-postai küldeményekből származik :

		Ebből esik a fővárosra	
5.849 millió darab vagyis 77.1 ^o / _o	magyar postaterületről,	0.803 millió darab vagyis 13.7 ^o / _o	
9.209 „ kilogr. súlylyal és		0.883 „ kilogr. „	9.5 ^o / _o
985.870 „ forint értékkel		369.000 „ forint „	37.5 ^o / _o
1.576 millió darab vagyis 21 ^o / _o	osztrák postaterületről és	0.244 „ darab vagyis 15.5 ^o / _o	
3.102 „ kilogr. súlylyal és		0.339 „ kilogr. „	10.9 ^o / _o
224.000 „ forint értékkel		39.768 „ forint „	17.7 ^o / _o
0.146 millió darab vagyis 1.9 ^o / _o		0.042 „ darab „	28.7 ^o / _o
0.429 „ kilogr. súlylyal		0.184 „ kilogr. „	42 ^o / _o
18.142 „ forint értékkel		3.873 „ forint „	21.3 ^o / _o
a külföldről.			

A kocsi-postai küldemények közt volt hivatalos postadíjmentes, túlnyomó részben magyar postaterületről :

		ebből esik a fővárosra	
1.094 millió darab vagyis 14 ^o / _o		0.116 millió darab vagyis 10 ^o / _o	
1.788 „ kilogr. súlylyal és		0.411 „ kilogr. „	23 ^o / _o
493.870 „ forint értékkel		284.702 „ forint „	57 ^o / _o

Elemekre bontva a forgalmat, úgy találjuk, hogy a levélpostai küldemények közt volt :

		ebből esik a fővárosra	
a) magánlevél 51.353 millió db. vagyis 42.4 ^o / _o		14.067 millió db. vagyis 27.4 ^o / _o	
b) levelezőlap 10.672 „ „ „	8.8 ^o / _o	1.940 „ „ „	18.8 ^o / _o
c) keresztkötés 8.008 „ „ „	6.6 ^o / _o	1.925 „ „ „	24 ^o / _o
d) áruinstra 1.543 „ „ „	1.3 ^o / _o	0.308 „ „ „	20 ^o / _o
e) hivat. levél 15.081 „ „ „	12.5 ^o / _o	1.307 „ „ „	8.6 ^o / _o
f) hírlap 34.737 „ „ „	28.4 ^o / _o	2.469 „ „ „	7.2 ^o / _o
összesen 121.394 „ „ „	100 ^o / _o	22.016 „ „ „	18 ^o / _o

Eredetere volt :

a) a magyar postaterületről :

		ebből esik a fővárosra	
36.850 millió darab levél vagyis 41 ^o / _o		8.622 millió darab vagyis 24 ^o / _o	
7.192 „ „ levelezőlap „	8.3 ^o / _o	1.247 „ „ „	16 ^o / _o
4.579 „ „ keresztköt. „	5.1 ^o / _o	0.714 „ „ „	15.6 ^o / _o
0.941 „ „ áruinstra „	1.1 ^o / _o	0.162 „ „ „	17.2 ^o / _o
13.790 „ „ hivat. levél „	15.4 ^o / _o	1.054 „ „ „	7.6 ^o / _o
26.062 „ „ hírlap „	29.1 ^o / _o	0.522 „ „ „	2 ^o / _o
89.714 „ „ „	100 ^o / _o	12.321 „ „ „	

b) az osztrák postaterületről:

				ebből esik a fővárosra			
12.585 millió darab levél	vagyis	46 %	4.831 millió darab	vagyis	36,8%		
2.758 " " levelezőlap	"	10 %	0.598 " "	"	18,4%		
2.609 " " keresztkötés	"	9,5%	0.797 " "	"	30,5%		
0.488 " " árumustra	"	2 %	0.104 " "	"	21,3%		
1.228 " " hívat. levél	"	4,5%	0.281 " "	"	18,8%		
7.809 " " hírlap	"	28 %	1.674 " "	"	21,4%		
27.472 " "	"	100 %	7.945				

c) a külföldről:

				ebből esik a fővárosra			
1.918 millió darab levél	vagyis	46 %	0.814 millió darab	vagyis	42,8%		
0.427 " " levelezőlap	"	10 %	0.185 " "	"	43,3%		
0.820 " " keresztkötés	"	19,5%	0.414 " "	"	48 %		
0.114 " " árumustra	"	3 %	0.042 " "	"	37 %		
0.063 " " hívat. levél	"	1,5%	0.022 " "	"	35 %		
0.808 " " hírlap	"	20 %	0.273 " "	"	31,5%		
4.210 " "	"	100 %	1.750				

A kocsipostai küldemények közt volt:

				ebből esik a fővárosra			
3.978 millió darab csomag	vagyis	52,5%	0.475 millió db.	vagyis	12%		
12.740 millió kilogr. súlylyal és			1.406 " kilogr.	"	11%		
402.120 " forint értékkel és			217.443 " forint	"	54%		
3.592 millió db. pénzes levél	vagyis	47,5%	0.614 " darab	"	18%		
829.000 millió forint értékben			189.900 " forint	"	23%		

A csomagok aránylagos nagy értéke onnét származik, hogy a nagy készpénzküldemények, melyek a postai pénzes zacskókba el nem helyezhetők, a csomagok közé számítattnak.

Eredetére volt:

a) magyar postaterületről:

				ebből esik a fővárosra			
2.767 millió darab csomag	vagyis	47%	0.295 millió darab	vagyis	10,8%		
9.209 millió kilogr. súlylyal és			0.883 " kilogr.	"	9,5%		
340.870 millió forint értékkel és			208.866 " forint	"	61 %		
3.082 millió db. pénzeslevél	vagyis	53%	0.507 " darab	"	16 %		
648 millió forint értékkel			155.342 " forint	"	24 %		

b) osztrák postaterületről:

				ebből esik a fővárosra			
1.116 millió darab csomag	vagyis	70%	0.147 millió darab	vagyis	13 %		
3.102 millió kilogr. súlylyal és			0.339 " kilogr.	"	11 %		
59.000 " forint értékkel			9.036 " forint	"	15 %		
0.460 millió db. pénzeslevél	vagyis	30%	0.098 " darab	"	21,3%		
165 millió forint értékkel			30.732 " forint	"	18,6%		

c) külföldről:

		ebből esik a fővárosra	
0.095 millió darab csomag vagyis 65 ^o / _o		0.033 millió darab vagyis 34 ^o / _o	
0.429 millió kilogr. súlylyal és		0.184 " kilogr. " 43 ^o / _o	
2.142 " forint értékkel és		0.041 " forint " 2 ^o / _o	
0.051 millió db. pénzeslevél vagyis 35 ^o / _o		0.009 " darab " 17.5 ^o / _o	
16 millió forint értékkel.		3.832 " forint " 24 ^o / _o	

A hivatalos (postadíjmentes) kocsipostai küldemények közt volt:

		ebből esik a fővárosra	
0.396 millió darab csomag vagyis 36 ^o / _o		0.058 millió darab vagyis 14 ^o / _o	
1.788 millió kilogr. súlylyal és		0.411 " kilogr. " 23 ^o / _o	
289.870 forint értékkel és		204.328 " forint " 70 ^o / _o	
0.698 millió db. pénzeslevél vagyis 64 ^o / _o		0.057 " darab " 8 ^o / _o	
204 millió forint értékkel		80.474 " forint " 39 ^o / _o	

Még az utalványi és utánvételi forgalmat kell fölemlitenem, melynél úgy a földásról (befizetés), mint a leadásról (kifizetés) az adatok ismereteseek. 1878-ban befizettetett:

utalvány	utánvétel
2.382 millió darab	1.336 millió darab
93.762 " forinttal	11.268 " forinttal

Ezekből szolt:

a) magyar postaterületre:

1.554 millió darab vagyis 68 ^o / _o	0.787 millió darab vagyis 63.6 ^o / _o
49.644 " forint " 53 ^o / _o	6.347 " forint " 56.3 ^o / _o

b) osztrák postaterületre:

0.706 millió darab vagyis 31 ^o / _o	0.432 millió darab vagyis 35 ^o / _o
43.575 " forint " 46.5 ^o / _o	4.776 " forint " 42.4 ^o / _o

c) külföldre:

0.022 millió darab vagyis 1 ^o / _o	0.017 millió darab vagyis 1.4 ^o / _o
0.543 " forint " 0.5 ^o / _o	0.145 " forint " 1.3 ^o / _o

Ellenben kifizettetett:

1.760 millió darab	0.819 millió darab
66.851 " forinttal	6.507 " forinttal

Ezekből eredt:

a) magyar postaterületről:

1.557 millió darab vagyis 88.5 ^o / _o	0.785 millió darab vagyis 95.5 ^o / _o
49.857 " forint " 74.5 ^o / _o	6.329 " forint " 95.8 ^o / _o

b) osztrák postaterületről:

0.188 millió darab vagyis 10.7 ^o / _o	0.034 millió darab vagyis 4 ^o / _o
16.491 " forint " 24.7 ^o / _o	0.244 " forint " 3.7 ^o / _o

c) külföldről:

0.015 millió darab vagyis	0.8 ^o / _o	0.004 millió darab vagyis	0.5 ^o / _o
0.503 „ forint „	0.8 ^o / _o	0.033 „ forint „	0.5 ^o / _o

A befizetett és kifizetett postautalványok és utánvételek összegei közt mutatkozó nagy különbség onnét eredt, hogy sokkal több készpénz megy Magyarországból Ausztriába, mint a mennyi Ausztriából Magyarországra jön. A mutatkozott különbség a magyar postaigazgatás által az osztrák postaigazgatásnak készpénzben kifizettetett.

A fővárosra esett e forgalomból:

0.079 millió darab vagyis	3 ^o / _o	befizetett utalvány
6.687 „ forint „	0.7 ^o / _o	összeggel és
0.012 „ darab „	1 ^o / _o	befizetett utánvétel
0.314 „ forint „	2.5 ^o / _o	összeggel és
0.472 „ darab „	26.7 ^o / _o	kifizetett utalvány
29.446 „ forint „	44.2 ^o / _o	összeggel
0.350 „ darab „	42.7 ^o / _o	kifizetett utánvétel
2.999 „ forint „	45.0 ^o / _o	összeggel.

Az utalványok közt volt:

7,804 darab befizetett és
10,743 „ kifizetett távirati utalvány.

Ha párhuzamot vonunk Buda-Pest fővárosunk és néhány más főváros közt, következő számokra találunk:

Összes magyar levélpostai forgalom 1878-ban	121 millió darab.
Ebből esik Buda-Pestre	22 ⁰¹⁸ millió darab vagyis 18 ^o / _o .
Összes osztrák levélpostai forgalom 1877-ben	326 millió darab.
Ebből esik Bécs városára	60 millió darab vagyis 18 ⁵ / _o
Német birodalmi levélpostai forgalom 1877-ben (Bajorország és	
Württemberg forgalma kivételével)	665 millió darab (hírlapok nélkül).
Ebből esik Berlin fővárosára	68 ²⁰² millió darab vagyis 93 ^o / _o
Nagy-Britannia összes levélpostai forgalma 1877-ben	1536 millió darab.
Ebből esik London városára	371 ⁵⁴⁰ millió darab vagyis 24 ^o / _o .

Ez adatokban némileg visszatükröződnek az egyes országok politikai és társadalmi viszonyai. Németországban a társadalmi, kereskedelmi, szellemi életnek számosabb központja van, a főváros kevésbé domináló, mint másutt. London város forgalmának aránya csak látszólag oly nagy, mert

összes forgalmának majdnem fele úgy nevezett «helyi forgalom», tudniillik oly levelezés, mely Londonban adatott föl és Londonban kézbesítettett; ha ezt levonjuk, alig marad a többi forgalomra 12 %.

A jelen értekezésben elősorolt számok a magyar posta-forgalom erőteljes fejlődéséről tanuskodnak. De nagyon eszlódnék, ki azt hinné, hogy e téren immár minden megtörtént és azt már most nyugalommal magára hagyhatjuk. Talán más alkalommal összehasonlítom a magyar postaintézet szervezetét, forgalmát, kiadásait és bevételeit és egyéb viszonyait a külföld néhány postaintézetével, és akkor fogjuk csak látni, mennyi még a teendők; mily kiváló gondot fordítanak más nemzetek ez intézményre, mely közvetett hatásában mindinkább fontosabb tényezővé válik a nemzeti vagyonosodásra, az ipar, a művelődés, a kereskedelem előmozdítására, az adóforrások fejlesztésére, az egyes közigazgatási ágak könnyítésére és gyorsítására, sőt még a nemzeti védelemre is, mert bebizonyított tény, hogy oly postai szervezet, mely gyorsan és biztosan érinti az ország legelhagyatottabb lakhelyét is, nemcsak valamely mozgósításnál időt takarít meg, hanem folyton az erők és eszközök összefoglalásában és kellő fölhasználásában számot tesz. Az elért eredmény üdvös, ha nagyobb erély kifejtésére buzdit.

HEIM PÉTER.

TALLEYRAND LEVELEI A BÉCSI CONGRES- SUSRÓL. *)

Kitünő államférfiakból Franciaországnak pompás csarnoka van. A Sullyk-, Richelieu- és Mazarinokhoz méltón sorakozik Talleyrand, Benevent hercege. Még eddig e jeles férfi életének teljes képe nincs írtas kezek által rajzolva. A legkülönbébb nézetek keringenek felőle. Ha azonban helyesen, véglegesen akarjuk megítélni őt, nem szabad szem elől téveszteni azon szavakat, melyeket maga magáról mondott: «Sok pártnak szolgáltam, de mindig csak hazám szolgálataiban».

Igaz, hogy e mellett saját érdekét épenséggel nem hanyagolta el, s hogy Napoleon által táplált bírvágyával mindig azon volt, hogy kincseket gyűjtsön.

Minden adalékot, mely egy ily kiváló férfi megismerhetésére vonatkozik, örömmel kell fogadnunk. A mi ma áll rendelkezésünkre, nem az ő várva-várt mémoiresai. Ezek még mindig Andral, az *Ancien vice-président du conseil d'état*, birtokában vannak, és csak 1888-ban fognak kiadatni, mint-hogy Talleyrand végrendeletileg úgy intézkedett, hogy csakis ötven évvel halála (1838) után adassanak ki. Jelen levelgyűjtemény a bécsi congressus idejéből való. Thiers, Mignet, Haussenville már fölhasználhatták. Egész terjedelmökben azonban e levelek csak ma kerülnek a nyilvánosság elé. A kiadó Pallain, jegyzetekkel és mutatóval látta el őket.

*) *Correspondance inédite du prince de Talleyrand et du roi Louis XVIII. pendant le congrès de Vienne*, publiée par M. G. Pallain. Paris 1881.

Ha valaki azt remélné, hogy e gyűjteményben a bécsi congressus botrány-kronikájának képe egy szellemes férfitől gyönyörű iránylyal van föltárva, — igen csalatkoznék. Csakis egyetlen egy helyen szól Talleyrand azon congressus kellemetességeiről, melyről a *lignei* herczeg azt jegyzi meg, hogy «il danse mais ne marche pas». «A bécsi udvar» — írja 1814. november 6-án Talleyrand XVIII. Lajosnak, «nem hogy föl vendégszeretetével magas vendégei iránt, s e körülmény, pénzügyeinek jelen állapotát tekintve, bizonyára nagyon terhes. Mindenütt csak császárokat, királyokat, császárnekat, királynékat, főhercegeket stb. lát az ember. Az udvar ellátja az egész világot: a napi kiadások 220,000 papír forintba rúgnak. A királyság ez összejövedeleknél láthatóan veszít nagyságából, mert nem illő három vagy négy király s még több főherceget úgy fogadni, mint a bécsi magánzók egész egyszerű bál- vagy thea-estélyökön. Ha azon méltóságot és pompát akarjuk látni, mely egyidejűleg emeli s megkedvelteti a nép előtt a királyságot, — Franciaországba kell mennünk» (p. 103.).

Ha e levelek egyrészt a fecsegések, intriguák és szerelmi kalandok után vágyót nem elégítik is ki, másrészt azok számára, kik a múlt teljes megismerésére fektetnek fő súlyt, nagy becsűek, kivált akkor, ha e levelezést egybe vetjük Metternich herczeg nem rég megjelent emlékirataival. Azon meggyőződésre juttat ez összehasonlítás, hogy csakis e levelek képezik a bécsi congressus helyes történetének valóságos alapját.

Sándor czár mellett, e congressuson, kétség kívül Metternich herczeg és Talleyrand vitték a fő szerepet. Mi szolgálhat nagyobb élvezetül tehát, mint két ily kitűnő férfi előadásának egybevetése egy-egy ugyanazon eseményről? Megjegyzendő azonban, hogy midőn Talleyrand levelezése ötszáz oldalra terjed, Metternich följegyzései épen e fontos eseményről igen röviddek. E hiányok pótlására legjobb Gentz Frigyes bécsi congressusról írt művét venni kézhez, mely mű egész jogosan vétetett föl Metternich emlékiratai közé.

Lássuk mindennek előtt, hogyan íteli meg egymást e két férfiú. Nem lehet mondani, hogy épen hízeleg egyik a másiknak. «Talleyrand» írja Metternich «kitűnő szellemi tehetséggel bírt. Hosszas érintkezésem vele azon meggyőződésre juttatott, hogy

egész valója szerint inkább volt alkalmas rombolni, mint valamit megalkotni. Megakadályozni, hogy valami határozatba vett dolog meg ne történjék, ebben Talleyrand mindig kiváló ügyességet tanúsított; ellenkező irányban azonban nem tapasztaltam nála hasonló képességet» (*Mémoire* I. p. 74.). «Mig» így ír Talleyrand királyához «Metternich herczeg azt hiszi, hogy ő adja meg mindennek az irányt, hogy ő vezeti a fondorlatokat, s nem veszi észre, hogy éppen ő az, ki vezettetik, s ő maga válván a cselszövények játéklabdájává, gyermekként csalta meg magát. Szerencsétlenségére az, ki Ausztriában az ügyvezetés élén áll, s ki azt véli, hogy Európát kormányozza, a könnyelműségben látja csallhatatlan jelét a lángész felsőbb-ségének, s e könnyelműséget egyrészt a nevetségességig, másrészt azonban határig viszi, a hol az egy nagy állam miniszterére s oly körülmények között, mint a mostaniak, vajmi veszélyessé válhatik... Metternich folyvást a «Complications» szóval él, csakis azért, hogy azon határozatlanságban tarthassa fenn magát, melyre gyöngé politikája annyira rászorúl... Metternich, távozásom után, a redouteba ment, minthogy rendesen bálokon és vígalmakon tölti a napnak háromnegyedét».

Mindkét férfi ez ítéletei igazságtalanok, főleg Metterniché Talleyrand felől. Nem föladatunk itt Talleyrand elveinek közelebbi megbírálásába bocsátkozni, s kutatni azt, vajon igazán csak rombolni tudott-e? Kétségen felül áll, hogy ő Napoleonnak határtalan foglalási vágya ellen mindjárt Ulm után és később oly pillanatban tiltakozott, midőn még volt erre idő; hasonlókép tény az, mikép ő új elmélete által éppen a bécsi congressuson Franciaország legitimitásának igen befolyásos állást biztosított, és Porosz- és Oroszország terveit szetrombolta: tények, melyek határozottan a romboló politika ellen vallanak. Minden további magyarázgatás helyett, legyen szabad itt e francia államférfi jellemzését rokonszenves nökezek után előtüntetni, mely jellemzés igen közel fekszik az igazsághoz. «Talleyrand» így szól M. de Remusat «ha szabad e kifejezéssel élnem, az ancien régime Grandseigneurs-jeinek elbájoló szemtelen modorát hűségesen örökölte. Finom, hallgatag, beszédében kimért, fölleptében rideg, társalgásában szeretetre méltó, erejét önmagából meríté, mert egyetlen egy párt sem volt kezében. Még hibái, s hogy mindent kimondják, a szégyenfolt, hogy

egykori állásáról teljesen megfeledezett, sem szolgált elegendő biztosítékul a forradalmároknak, kik őt ügyesnek és simának ismerték, s tudták róla, hogy mindig rendelkezik eszközökkel, melyek kiszabadítják. Általában senkinek sem hódolt; nem lehetett behatolni az ügyekbe, melyek rá bízottak, szintűgy nem lehetett kipuhatolni a véleményt, melylyel ura felől vélekedett, kinek szolgált; ő, hogy bevégezzem a képet, egy bizonyos nemét affectálta a nonchalance-nak, nem hanyagolt el semmit, mi kényelmére szolgált, mindig gonddal öltözködött szerette az illatszert, nagy barátja volt a vendéglátás és fényűzés kellemeinek, soha sem tolakodott Bonaparte közelébe, de tudta magát általa megkivántatni, nem lizelgett neki soha nyilvánosan, mintha már eleve tudta volna bizony, hogy ez neki mindig hasznos fog maradni.» (*Rémusat* II. p. 188.)

Kétkérdés volt főleg, melyekkel a bécsi congressus kiválókép foglalkozott; két oly kérdés, melyek egymással szorosan összefüggöttek: egy királyság szervezése Lengyelországban, s a szász királyságnak Poroszországba való bekebelezése. Metternich ez utóbbi kérdést gordiusi csomónak nevezte, s elhíhetjük Gentznek, hogy az a herczeg-kancellárnak sok gondot és bajt okozott. Sándor czár s a porosz király ügyeikben kölcsönös segílyt ígértek egymásnak Kalischban. Ausztria politikájának fő törekvése oda irányult, hogy Poroszországnak Szászország bekebelezéséből következő túlhatalmát minden lehető erővel meggátolja. Meg kell azonban adni, hogy Metternich, daczára annak, hogy alattomban ugyan e vágyat táplálta, mégis legjobban ráállt Szászországnak Poroszország karjai közé való dobására. Metternich nem az első államférfiú, ki balfogással élt; nagyon furesa azonban, hogy azon államférfi jóval később, midőn az ügynek már rég vége volt, s a balfogás mások érélyes közbenjártára helyreüttetett, magának tulajdonítja azon érdemet, mikép ő kezdettől fogva a bekebelezés ellen működött volt. Ezt állítja ugyanis Metternich emlékirataiban (I. pag. 325). Ha már ez állítását Gentz is megczáfolja, Talleyrand jelen levelei azt kétségtelenül visszautasítják. «A mi Metternichet illeti» írja Talleyrand 1815-diki január 10-ről kelt levelében «ő épenséggel nem jön zavarba, ha arról van szó, hogy nézetét változtassa. Múlt hó 10-én elegendőnek tartotta Poroszországnak 400,000 lelket adni Szászországban, ma minden habozás nélkül két annyit adna: október 22-én Szászországnak

teljes megsemmisítését kívánta. A szász kérdés, az európai egyensúly álláspontjából tekintve, inkább Ausztriának, mint bármely más hatalomnak az ügye, de Metternich herczeg a kérdést oly könnyelműséggel s gondtalansággal kezeli, hogy folyton lámulatra indít, habár hozzá vagyok is már szokva e tulajdonaihoz.» (224)

Azonban nemcsak Ausztriának, hanem Franciaországnak is fölötte érdekében feküdt, Poroszország befolyását Németországra a mennyire csak lehetett megakadályozni, s ezért Szászországot el kellett szakítani attól, ha nem is egészen, de legalább nagy részében. «Fontos reánk nézve» mondja Talleyrand 1818-dik október 19-én «hogy Oroszország Lengyelországnak csak lehető legkisebb részét bírja, s hogy Szászország megmentessék». Talleyrand ennél fogva azon tervvel lépett föl, hogy Orosz- és Poroszországot, melyek eddig szövetségben éltek, oly módon távolítsa el egymástól, hogy Sándornak lengyel terveit illetőleg kilátásba helyezte Franciaország segélyét, de csakis azon esetre, ha Szászország föntartatik. Sándor értesülve Talleyrand ellenkezéséről, következő párbeszéd folyt le köztök:

Sándor: Én Szászországot Poroszországhoz csatoltam, Ausztria részemen van. Talleyrand: Nem tudom, vajon Ausztria beleegyezik-e. Alig hihetem, mert egészen ellenkeznek érdekeivel. Azonban Ausztria pártolása következtében, Poroszország lehet-e tulajdonosává annak, mi a szász királyé? Sándor: Ha a szász király le nem köszön, Oroszországba fog jönni, s ott hal meg. Már egy más király is halt meg ott. Talleyrand: Fölséged meg fogja engedni, ha ezt el nem hiszem; a congressus nem azon czélból gyűlt össze, hogy egy ily új merénylet szemtanúja legyen. Sándor: Hogyan? Egy merénylet? Micsoda! Nem ment Szaniszló Oroszországba? Miert ne menne a szász király is? Egyiknek esete a másiké is. Én nem találok itt különbséget. — Sándor czár e szavakat kitörő hévvel mondotta. Talleyrand nehezen tarthatta vissza rosszulását. «Nekem csak egy dolog fontos,» folytatá Sándor «csak egy bizonyos dolog áll magasan előttem, s ez adott szavam. Én szavamat adtam, s meg fogom tartani. Én odaigértém Szászországot a porosz királynak. Szászország királya áruló.» «Fölség» viszonzá Talleyrand «egy királyt soha sem illeti meg az áruló neve, és azon kell lenni, hogy soha ne mondat-

hassék rája e szó.» Mély csend állott be; Talleyrandnak ez erős nyomatekkel mondott szavai a czárra nagy hatással látszottak lenni. Nem sokára azonban így szólt: «A porosz király Porosz- és Szászország királyává lesz, ép úgy, mint én orosz czár és Lengyelország királyává. Franciaország magatartása e két ügyben zsinórmértékeül fog szolgálni eljárásomnak mindazon ügyekben, melyek iránt Franciaország érdeklődik.» (pagina 76—77.)

Lassanként Franciaország, kitől a congressuson minden szereplést el akartak venni, befolyásos állásra kezdett vergődni, meglátjuk később, hogy mi módon.

Az egyes hatalmak közeledtek egymáshoz, sőt Metternich kénytelen volt jelenteni Sándor czárnak, hogy ura soha sem egyezhetik bele Szászországnak teljes átengedésébe; Ferencz ugyanis alattomban mindig ellenezte e tervet. E nyilatkozat következtében egy igen érdekes jelenet folyt le Ferencz és Sándor között. Ez utóbbi meg akart győződni arról, vajon Metternich valóban az igazságot mondta-e el, s ez okból még ugyanaz nap egy caroussel után következők felől interpellálta Ferenczet: «A mostani viszonyok következtében mi souverainek kötelezve vagyunk a népek kívánságaihoz alkalmazkodni, s azokat követni. A szász népnek óhaja oda irányul, hogy ne szakíttassék kétfelé. Inkább egészen akar Poroszországgé lenni, mintsem hogy Szászország ketté hasíttassék s földaraboltassék.» «Én föl nem fogom e doctrinát,» viszonzá Ferencz császár «az én nézetem a következő: A fejedelem, ha épen akar, lemondhat birodalmáról vagy ennek egy részéről; ha leköszön, ebbeli joga átszáll törvényes örököseire, nem vonhatja ezt el tőlök, s egész Európának nincs ehhez joga.» Sándor: «Ez nincs összhangzásban a jelen század fölvilágosult eszméivel.» Ferencz: «De ez az én nézetem s valamennyi fejedelemnek így kellene gondolkozni, így önnek is. A mi engem illet, én soha sem fogok ettől eltérni.»

Ekkép Talleyrand az ügyet, melynek érdekében működött, mindinkább győzelemre jutni látta, sőt végre Metternichnek, ki még október 22-én az átengedés mellett harczolt, december 10-én egy, Hardenberg porosz miniszterhez intézett emlékiratában ki kellett jelentenie: hogy Ausztria soha sem fog beleegyezni Szászország átengedésébe. «Szerencsét kívánok magamnak,» írja Metternich Talleyrandhoz «hogy Önnel egy

véleményben vagyok oly kérdést illetőleg, mely annyira méltó a védelemre» (p. 189).

Talleyrand győzött. Nemcsak hogy megakadályozá Szászország földarabolását, hanem 1815 január 3-dikán szövetséget is hozott létre Ausztria, Anglia, Franciaország, Németalföld, Bajorország és Hannovera között. Ez által az eddigi négy hatalom: Ausztria, Poroszország, Anglia és Oroszország szövetségének vége vettetett és az egész politikának új irány adatott. «Most Fölség» írja diadaltelten 1815-diki január 4-én Talleyrand «a szövetségnek vége van, és pedig minden időkre. Franciaország nemcsak hogy nem áll többé elkülönítve Európában, hanem Fölségednek oly szerveztű szövetsége van, minőt alig hozott volna létre ötven éven át tartó alkudozás. Fölséged valósággal feje és lelke lesz ez egyezségnek, mely oly alapelvek védelmére alkottatott, melyeket Ön legelőször hirdetett.»

Talleyrand fáradozásainak e diadalmas sikerét azonban csak akkor méltatjuk helyesen, ha szem elé varázsoljuk a helyzetet, melyet a francia követség a congressus kezdetén elfoglalt. Talleyrand a diplomatiái művészet valódi remekművét vitte keresztül az által, hogy sikerült neki Franciaországot a bizalmatlanság és tehetetlenség azon legalsó fokáról, melyen 1814 szeptember havában állott, oly befolyásos és nagytekintélyű állásra emelnie, melyet 1814 december havában foglalt el. «A fő törekvés odairányult,» végzi Talleyrand értesítését «hogy Franciaország Európában izoláltassék, és hogy oly államok által környeztessék, melyek között lehetetlenné válik részére szövetségest találni». Talleyrandnak súlyos összeütközései valának Franciaország ellen nyilvánult hangulat miatt. Ő épen nem volt hajlandó eltérni a kuczkóban való meghúzódás azon szerepét, melyre Franciaországot kárhoztatni akarták a hatalmak. Kész volt mindjárt az első napon szembe szállani a veszélyvel, mert bizton hitte, hogy az keletkezése pillanatában legkönnyebben hátritható el. Oly nyugodtan adja elő fejedelmének e kiállott diplomatiái harczot, mely bámulatra gerjeszt és a mely nyugodtság csakis hosszú államférfíui tapasztalatának s tevékenységének lehet eredménye. Talleyrand nyugodtsága nemcsak az a nyugodt lelki hangulat, mely onnan származik, hogy a lőtávolban biztosan érezzük magunkat; nem; követi az őt a csataterre is,

a hol a hidegen számító agy parancsol a hevülő vér indulatainak. Mint államférfiú ép oly joggal mondhatta volna magáról, mint Napoleon, a vezér, a festőnek: «Fessen le nyugodtan ülve egy szilaj paripán».

A négy nagy állam, mely Franciaországot legyőzte, nem akarta ez utóbbinak képviselőjét, más hozzájuk hasonló nagyhatalom követeként elfogadni. Franciaországot tudatlanságban akarták hagyni a bécsi congressus határozmányai felől. Ez idő tájban Talleyrand, Metternich herczegtől vett és egyedül aláírt meghívás következtében elment egy, a herczeg által összehítt előmunkálati ülésre. Talleyrand már e szón: «assister», melyet Metternich használt, meghökkent. Hasonló meghívót a spanyol követ M. de Labrador is kapott, de azon különbséggel, hogy az Metternich és collegái nevében volt aláírva. «Két óra előtt» írja Talleyrand «Metternichhez mentem, hol már a négy nagyhatalom követeit egy nagy asztal körül egybegyűlve találtam: Castlereagh lord az egyik szélén, quasi elnök; a másik vege egy férfi, kit Metternich mint Gentz urat, a conferenzia jegyzőjét, mutatott be nekem. Castlereagh és Metternich közt egy üllő hely szabadon hagyatott, s azt én foglaltam el. Metternichhez intézett kérdéseimre, vajon miért hívtam én egyedül ő fölsége (a francia király) követségéből, következő párbeszéd folyt le köztünk: «E präliminaris conferentiákra csupán a cabinetek elnökeit akarták meghívni». «De hiszen Labrador úr nem az, s mégis itt van.» «Ez azért történt, mert Spanyolország államtitkára nincs Bécsben.» «De még Hardenberg herczegen kívül Humboldt urat is itt látom, ki nem államtitkár.» «Ez kivétel, mi Hardenbergnek ön által ismert fogyatzkozásában leli indokolását.» «Ha csak fogyatzkozásról van szó, mindenkinek meg lehet a magáé, de joga is van azt érvényesíteni.» Hardenberg tudniillik siket, Talleyrand pedig béna volt.

Már itt kivívta Talleyrand első győzelmét; az egybegyűlt miniszterek készeknek nyilatkoztak kimondani, hogy minden cabinetnek feje jogosítva van meghatalmazottat viinni az ülésre. Ez azonban csak a kezdet volt. «A mai konferenzia célja, mondja nekem Castlereagh» folytatja Talleyrand «önnel tudatni, mit vitt a négy udvar véghez, mióta itt időzünk, s Metternichhez fordulva így szól: «A jegyzőkönyv önnél van». Erre Metternich nekem átadott egy íratot, mely általa, Nessel-

rode gróf, Castlereagh lord és Hardenberg herczeg által volt aláírva. Ez actában minden szakasznál e szó «szövetségesek» fordult elő. Én azt mondtam, hogy e szó azon helyzethe hoz, hogy kérdjem, vajon Chaumontban vagy Laonban vagyunk-e még? vajon a béke nincs-e még megkötve? vajon viszályok támadtak-e, és kik között? Valamennyien azt válaszolták, hogy ők a jelen viszonyok között a «szövetségesek» szónak nem tulajdonítanak semminemű ellenséges jelentőséget és hogy azt csak rövidsége miatt vették föl. Erre azt feleltem, hogy bármily nagy értékű is a rövidség, azért nem lehet azt a szabatosság rovására fölhasználni. A mi a jegyzőkönyv tartalmát illeti, ez metaphisikai bizonyításokkal volt tele, és hivatva oly jogokat érvényesíteni, melyek előttünk még ismeretlen szerződésekre alapítvák. Éreztem, hogy szükséges lenne az egészet egy rendíthetetlen bizonyíték által fölforgatni. Több cikket olvastam át, s mindig azt mondtam: nem értem. Nyugodtan olvastam át azokat újra, s azt mondtam: még mindig nem értem. Azután így folytatám: szerintem csak két adat van itt, az első a május 30-diki, mely napon a congressus összehívása elhatároztatott, és az október 1-ji, mikorra az megalakulandó. Minden, a mi e között történt, előttem ismeretlen s oly idegen, mintha itt sem volna. — A megbízottak azt válaszolták, hogy kevés súlyt fektetnek az íratra, és készek azt visszavonni. Erre Labrador úr azon megjegyzést tette, hogy hisz aláírták. Ekkor ismét magokhoz vették, Metternich félre tette, s nem volt többé szó róla».

Egy követnek nem épen a diplomatiái conferentiáknál kell a legnagyobb nehézségekkel megküzdnie. Gyakran a valódi tárgy a színfalak mögött játszik; ez időben Sándor czár maga vezette azt.

Mindenek előtt Franciaország iránti ellenszenvét kellett legyőzni. Minthogy a czár személyesen avatkozott be mindenbe, igen természetes, hogy közte és Talleyrand között eszmecsere forgott fönn, mely oly érdekes és Talleyrand leveleiben oly kitünő módon van leírva, hogy jónak látjuk Talleyrand szavait idézni:

«Nesselrode az ő (Sándor czár) megbízásából tudatta velem, hogy egyedül szeretne velem beszélni, s ő maga is kijelenté ezt nekem előtte való nap, egy udvari bálon, hol szerencsém volt vele találkozhatni. A császár felém jött, kezét

fogott. Arczkifejezése nem volt oly nyájas, mint rendesen; szavait rövide szabta, magatartása komoly vagy inkább kissé ünnepélyes volt. Világosan fölismertem, hogy szerepet akar játszani. «Mindenek előtt» kezdte meg «minők a viszonyok hazájában?» «Oly jók, mint csak fölséged kívánhatja, s jobbak, semmint remélhattuk volna.» «A közzsellem?» «Napról napra javúl.» «A szabadelví eszmék?» «Sehol sincs több, mint Franciaországban.» «De a sajtószabadság?» «Újra helyre lesz állítva, bár némely megszorítással, mi azonban két év múlva ismét vissza fog vonatni, s a mely megszorítás nem fog gátat vetni mindannak nyilvános közlésében, mi jó és hasznos.» «És a hadsereg?» «A hadsereg egészen a király pártján van; 130,000 ember áll zászló alatt, s már az első fölhívásra 300,000-rel gyarapodhatnak.» «A fővezérek?» «Kik, fölség?» «Oudinot!» «Oudinot hú a királyhoz.» «Soult?» «Eleinte elégületlen volt; mióta azonban a vendéi kormányzóságot elnyerte, kitünően viselte magát, és szeretetet és tiszteletet tudott magának kiérdemelni.» «És Ney?» «Ney egy kissé sajnálja dotatióit; fölséged ennek elejét vehetné.» «A két ház? Úgy látom, hogy az ellenzék mozog.» «Mint mindenütt fölség, a hol tanácskozó alkudozások folynak. Véleménykülönbségek foroghatnak fönn; a hajlamok azonban egyek; különben is a sokféle nézet között, a kormány nézetének mindig nagy igaza van.» «Azonban nem uralkodik egyetértés.» «Ki mondhatta ezt fölségednek? A király, állásának huszonöt évi folytonos fölforgatása után, egy oly szilárd helyzetet nyert, mintha soha sem hagyta volna el Franciaországot; mi igazolhatná ennél jobban, hogy valamennyien egy és ugyanazon cél után törekednek?» «A király bizalma és jósága reményeimen túlmennek. Szóljunk most ügyeinkről; végeznünk kell.» «Ez fölségedtől függ. Gyorsan és szerencsésen végezhetünk, ha fölséged ugyanazon lelki nagyságot és nemességet fogja éreztetni, mint a minőt tanúsított Franciaországot illetőleg.» «Szükség azonban, hogy kiki a maga javát-hasznát elérhesse.» «S mindenki megkapja a mihez joga van.» «Én megtartom azt, a mit megszálltam.» «Fölséged csak azt akarja megtartani, a mi jogosan megilleti.» «Én a nagyhatalmakkal egyetértek.» «Nem tudom, vajon fölséged Franciaországot is érti-e?» «Bizonyára; azonban, ha ön nem akarja, hogy kiki előnyét találja, vajon mit kívánhat egyebet?» «Én előbb a jogra, s csak

azután gondolok az előnyre.» «Európának előnye joga.» «Ezek nem az ön szavai, fölség; e szavak idegenek ön előtt, s szíve rosszalja azokat.» «Nem, ismétlem, hogy Európa előnye joga.» Erre a fal felé fordultam, fejem oda támasztám, s e szavakban törtem ki: «Európa, szerencsétlen Európa!» Azután a császárhoz fordulva, kérdém: «Akarja fölség, hogy majdan azt mondják, hogy ön oka vesztének?» «Inkább háborút» viszonzá «mintsem hogy lemondjak arról, mit megszállottam.» E szavakra én lecsüggesztett karokkal és egy kellemetlenül érintett, de elhatározott ember arczkifejezésével állottam előtte, mintha mondani akarnám: nem mi fogunk tehetni róla. Néhány percz múlva a császár ismétlé: «Igen, igen, inkább háborút.» Én nem változtattam álláspontomat. Aztán kezeit fölemelve, azokat, mint még ezt töle eddig soha sem láttam, rázogatva, s így mintegy emlékeztetve a Marc Aurélt dicsőítő beszéd végszavaira, inkább kiáltva, mint szólva, hangoztatá: «Itt az ideje a színháznak; mennem kell, megígértem a császárnak, várnak reám». Erre távozott; a küszöbről újra felém jöve, mindkét kezével átkarolt s idegenszerű hanglejtéssel monda: «Isten önnel, Isten önnel! Még látjuk egymást». E beszéd folyamában Lengyel- és Szászország nem volt említve, csak körülrással érintve; így ha a császár azt monda: «az Európa érdekeinek áruló», ez alatt Szászországot értette. Erre azt felelhettem: «Fölség, ez csak a datum kérdése», s néhány pillanat után: «... és a zavarok eredménye, melyekbe a viszonyok bonyolítottak bennünket».

Mindaz azonban, a mit a francia államférfiú eddigelé cselekedett, semmi ahhoz képest, mit e varázsszóval «legitimitas» vitt véghez. Ez egy szóval jött Talleyrand Bécsbe, s nem soká kellett várnia sikerére. Csakhamar az ellent és a habozókat pártjához látta szegődni. Ép úgy, mint egykori ura, Talleyrand is: «homme de circonstances» volt, és így belátta, hogy ez egyszer semmit sem lehet elérni e szóval «nepföntség». E szó lejárta magát, hitele csökkent. Több eredményt és sikert várt most ő a «törvényesség (légitimité)» szótól, mely szó alatt Talleyrand a forradalmi trónfosztásokkal szemben a régi dynastia fejedelmi vérjogát kívánta értetni. «Ma» mondja Talleyrand «általános vélemény uralkodik, s hiába akarnók azt gyöngíteni; kormányok fönnállásának természetes következménye, hogy a törvényes hatalom az, mely leg-

inkább képes nyugalmut és szerencséjüket megalapítani. — Vagyis az következik belőle, hogy a törvényes hatalom az egyedüli hatalom, mely évek hosszú során áll fenn.»

Míg a congressus mindez ügyek rendezésével foglalkozott, az egymáshoz való bizalom növekedett; ünni kezdték magokat az emberek a sok ünnepélyek, bálok, estélyek s mulatságokban s a kedélyek elfásúltak: oly esemény állott be, mely a viszonyoknak és az ügyállásnak egész más irányt adott. — Napoleon elhagyta Elba szigetét. Csak Metternich emlékiratából lett ismertté, mikép értesültek Bécsben e szökésről. Legyen szabad itt ez eseménykét Metternich emlékiratából közbevetni. Reggeli három óráig conferentiában volt, s azért kiadta a parancsot, hogy lefekvése után ne háborgassák. Minthogy azonban hat órakor reggel egy sürgös sürgöny érkezett, komornyikja felköltötte a herceget. Metternich csak a fölíratot olvasván el: «A császári királyi genuai consultól», nem tartá a sürgönyt fontosnak, s fölbontatlanul tevő éjjeli szekrényére. De a háborgatás után, nem tudott tovább aludni, s hét és fél órakor kezébe vevé újból a sürgönyt. Érdekes lett volna látni, mily benyomást keltettek benne e szavak: «Napoleon elhagyta Elba szigetét». Gyorsan felöltözködött, nyolcz órakor Ferencz császárnál és a porosz királynál megfordult. Egy óra lefolyása előtt a fejedelmek elhatározták Napoleon ellen a háborút. «Midőn a miniszterek hozzám jöttek» beszéli Metternich «még nem tudtak az eseményről semmit. Talleyrand volt az első nálam; elolvastatám vele a hírt, melyet Genuából kaptam.»

Metternich, ki mindezt csak később jegyzé föl, itt téved emlékezetében, a mennyiben Talleyrand, ki rögtön tudósítá fejedelmét az eseményről, azt mondja, hogy ő Napoleon szökéséről Metternich által levélileg értesült, s rögtön felelt neki (p. 318). Napoleon szökésével, e nagy eseménnyel, kiváló részt foglalkoznak e levelek. Némi boszankodással kell olvasnunk Talleyrand kifejezéseit, melyekkel egykori fejedelméről szól. Nem tudjuk, vajon benső meggyőződésből-e, mely szerint Napoleon Európára nézve nagy szerencsétlenség, vagy a megtértek szenvedélyes túlbuzgóságából szól-e Talleyrand így volt uráról? Habár e levelek mindegyike Talleyrand kitünő diplomatiai eszéről tanúskodik, s hazája iránti igaz szeretetére

vall, mégis emlékének szégyenfoltjai ama rút kifejezések, melyekkel Napoleont illeti. Napoleon szerencsétlenségének csak mérsékelnie kellett volna Talleyrand szavait; azt, hogy e miatt cselekvési erélye csökkenjen, úgy sem jut eszébe bár kinek is kívánni. Helyeselhetők következő szavai: «Mindent meg fogok tenni, s azon leszek, hogy itt el ne aludjunk, s hogy a congressus oly határozatot hozzon, melyhez képest Bonaparténak azon rangról le kelljen lépnie, mely neki megfoghatatlan gyöngesség következtében birtokában maradt, s hogy végre meg lehessen akadályozni, nehogy Európát újabb veszélybe ejtse». De valóban undorító, ha olvassuk, hogy fakadt ki Napoleon ellen volt képviselője, ennek ellensége, XVIII. Lajos irányában: «Minden vállalata Franciaországot illetőleg, rabló vállalat lesz. Így is kell vele bánni, s minden rablók (brigand) ellen foganatosítani szokott intézkedéseket alkalmazni kell ellene» (p. 320). Egyáltalán Talleyrand mennyire csak lehet, kikerüli leveleiben a Napoleon vagy császár kifejezést; Bonapartének nevezi őt, «homme de l'île d'Elbe». Hasonlókép Mária Luizát is mindig csak főhercegnőnek nevezi; a római király szerinte nem más, mint «fils de Bonaparte», Murat egy «brigand».

Nem lehet föladatunk itt a leveleket minden részletökben vizsgálat alá venni, bár sok érdekeset is tartalmaznak, mint például azt, hogy Sándor czár az orleansi házat akarta Franciaország trónusára emelni. Mi e leveleket csak nagyjában akartuk megismertetni. Egy oly kiváló férfiú munkásságának emlékei ezek, ki döntő szerepet játszott, s kinek nyilatkozatai ennél fogva fő fontosságúak. S annál inkább megérdemlik e levelek figyelmünket, mert nem később, az eredmények után készültek, hanem mintegy az eseményekkel együtt születtek, mely körülmény természetesen nagy nyomatékkal bír, s azért is igen fontos, mert például, ha éppen Metternich emlékiratait tekintjük: míg azon iratok, melyek az eseményekkel egyidejűleg készültek, teljes igazságot tartalmaznak, — amazok, melyek visszafelé tekintve szerkesztettek, igen eltérnek a valótól. Minden államférfiban meg van, hogy tevékenységét utóbb helyesnek törekszik föltüntetni s nem tud a kísértésnek ellenállni, hogy följegyzéseiben a történeteket a valódi tényállás rovására saját érdekében meg ne változtassa.

Azon körülmény azonban, hogy Talleyrand levelei

szerkesztésénél nem jutott hasonló kísértetbe, csak emeli azok történeti becsét.

Igen érdekes lesz emlékiratainak megjelenése után meg-bírálni: vajon Talleyrand ugyanazon hibába esett-e, mint Metternich, s hogy vajon ő is rectificálni akart-e államférfiúi tevékenységén?

WERTHEIMER EDE.

EMLEKEZÉSEK MÚLTAMRA. *)

Első közlemény.

Különösen két ok bírta rá, hogy lefolyt életemből e visszaemlékezéseket papírra tegyem. Az egyik az, hogy családom egykor híven megtudja mindazt, a mi neki önkénytelenül is oly sok félelmet és aggodalmat okozott, a másik pedig azon gondolat, hogy némely följegyzéseim, különösen a melyek a politikai mozgalmakra vonatkoznak és korunk történetének egyes apró adataiul szolgálnak, szélesebb körökben is érdekeltséget fognak kelteni.

Némely embernek élete folyama hasonlít egy emésztési sétához; nyugodtan foly le éltök minden rázkódtatás, gond vagy változás nélkül. Én nem valék ily szerencsés; az én életem nem volt ily pásztori. Életpályám útjai szabályozatlanok voltak s igen sok történt velem, a mi nem közönséges. Életem egyes jelenetei gyakran oly hirtelen megváltoztak, mint a színpadi jelenetek. Arra születtem, hogy örököse legyek egy nagy birtoknak; természetemnél fogva békeszerető, szemlélődő, mind a mellett erélyes voltam; liberalis-conservatív és minden

*) A német eredeti a *Deutsche Rundschau* jelen évi júniusi és júliusi füzetében jelent meg. Lapjaink némi csekély töredéket közöltek is belőle; mi jónak láttuk egész terjedelmében közölni, részint mint érdekes olvasmányt, részint pedig mint adalékot a magyar forradalom és emigratio történetéhez.

Szerk.

szükségeket elvető szabályok szerint neveltettem, hogy ne legyen más becsvágyam, mint törekvés arra, hogy minden körülmény közt korrekt és becsületes módon cselekedjem — és mégis, életem pályája nem lett más, mint a politikai, társadalmi és anyagi küzdelmek szakadatlan láncolata. A törvényszék hibája következtében elvesztettem örökségemet, a politikai elvhűség halálos ítéletet vont fejemre. A «véletlen» egyáltalában nagy szerepet játszott körülményeim között. Le hazard est un mot dont l'ignorant se sert, pour expliquer des faits où sa raison se perd. Kezdjük meg az elbeszélést.

Az a birtok, a mit nagyatyám végrendeletileg reám hagyott, egyike volt a porosz monarchia legnagyobb uradalmainak. S a mint említém egy error justitiæ következtében el kellett veszítenem, mert a briegei törvényszék Sziléziában atyámnak szabad rendelkezési jogot adott birtokai fölött. Az én jó atyámnak sorsa megkönnyebbült, de a gyámhatóságok részéről folytonos zaklatásnak volt kitéve. Nehogy két fia szintén e sorsra jusson, az egyik uradalmát eladta és végrendeletileg megbagyta, hogy halála után — 17 éves voltam mikor meghalt — a másik uradalom is eladassék. Így jutott mindkét uradalom potom áron Ratibor és Ujest hercegek birtokába.

A porosz hadseregbe léptem, de itt nem tűrhettem sokáig az állapotokat. Az elvesztett örökség fölött való boszankodás, s az a véletlen, hogy egy ismerősöm látogatására Pannónia zöld hegyein keresztül útaztam, életem útjának egészen más irányt adtak.

Megbűvölve Magyarország aranyos napjától, asszonyainak szépségétől, lekötelezve a férfiak lovagiássága, s a vendégszeretet által, a melyet az ember mindenütt tapasztal, minden késedelmeskedés nélkül elhatároztam, hogy az Árpádok országa lesz az én jövő hazám. Még nem voltam 20 éves, 1839-ben ősszel egy kis birtokot vettem Zemplén megyében «Andrássy megyéjében» s a következő évben megváltam a porosz hadseregtől és Poroszországtól.

Valóban a társadalmi élet Magyarországbán valami sajátos vonzó erővel bírt a fesztelenség és szívességnél fogva, melyek azt leginkább jellemzik. Az emberek egyáltalában, ha nem nagy mertekben is, de jómóduak, szokásaik egyszerűek

valának s épen azért a vendégszeretetben gyakran nagyon is messze mentek. Túlzás nélkül mondhatni: mindenki egyszerűen, vígan és elégedetten élt. Azért mondta a magyar: *Extra Hungariam non est vita, et si est vita, non est ita.* A hűbéres állapotok még megvoltak ugyan, mint Ausztriában is, mégis a szokás, s a törvényeknek nagyjában és egészben szabadelvű magyarázata hathatósan elsimították az elavult rendszer darabosságait. A szabadelvű párt, melyhez magam is csatlakoztam, a nagy Széchenyinek vezetése alatt mindent elkövetett arra nézve, hogy Magyarországnak politikai, társadalmi és gazdasági állapotait az európai polgárosodás és műveltség színvonalára emelje. A nemességnek a nemesi birtokokra és a hivatalviselésre való kizárólagos joga már az negyvenes évek elején minden megszorítás nélkül elvetetett. A nemesség ismételten adófizetésre ajánlkozott a korona részére, természetesen azon okos föltétel alatt, hogy ez adójövedelem ne folyjon csupán Ausztriának és az udvarnak pénztáráiba, hanem hogy a magyar hazának javára szolgáljon. Valóban, hogyha Magyarország már akkor örvendhetett volna a dynastia részéről az alkotmányos kormányformának, a melyvel most loyális királya, Ferencz József, vezeti, ez az ország egyike lett volna a világ legszerencsésebb és legáldottabb országainak. Ha a szükséges reformok ideje korán keresztül hajtattak volna, az 1848-iki politikai vihar ép oly kevésbé érintette volna Magyarországot, mint a szabad Angliát.

1840-től 1848-ig való nyolcz év alatt a nyári időt birtokomon töltöttem és földeimnek és erdeimnek gazdaságával foglalkoztam. Telen pedig leginkább Pesten, Pozsonyban vagy Bécsben voltam, a hol csakhamar ismeretségeket kötöttem. Ez idő alatt nem egy oly esemény történt velem, a mely az erős idegzetet próbára teszi. Ezek közül csak egyet mondok el, a mely általános érdekléssel bírhat.

Az 1846-ik év február havában egy bérleti szerződés megkötése végett Bécsből haza mentem; innen pedig a mosciskói híres lövésásra szándékoztam menni. Moscisko Tarnow és Krakkó között fekszik. A császári királyi határ-vámhivatalban — akkor még fönnállott a vámvonat Magyarország és Ausztria között — figyelmeztettek, hogy ne menjek át Galiciába, mert ott a legközelebbi napokban forradalom út ki-

Én az egészet csak valami rossz tréfának vettem s nem is tudtam elgondolni, hogy az embert egy határ-vámhivatalban jobban értesítsék, mint Bécsnek legmagasabb köreiben. A bécsi mágnás-kaszinóban, s egyes társaságok szalonjaiban gyakran hallottam állami dolgokról beszélgetni, de sohasem hallottam egy szót is a galicizai zavargásokról. Elég az hozzá, hogy én folytattam útam; lovamat Duklában hagytam és február 18-án egy külön szánpostát fogadtam s másnap dél előtt kilencz órakor Pilsno városkába értem. Az országút a főpiacon megy keresztül; itt mintegy 500—600 parasztból álló csapatot láttam, a kik lándzsával, kaszával, szénahányó villával és cséppel voltak fölfegyverkezve. Eszembe jutott a vámhivatalnokok intése s bizonyos kellemetlen érzés fogott el. De már késő volt. A parasztok megállították a szánomat. Kiszálltam s megkérdeztem tőlök, hogy mit akarnak? De ők csak szitkozódásokkal és fenyegető mozdulatokkal feleltek. Szerencsémre nem beszélek tiszta lengyel nyelven, hanem inkább ruthénes dialektusban. E körülmény meggyőzte a parasztokat affelől, hogy nem vagyok lengyel s ez által a szorult helyzetben mégis nyertem egynéhány perczet. De azért a parasztok csak mind jobban neki tüzesedtek. «Üssük agyon a kutyát», hangzék egyszerre minden oldalról. Már emelkedtek a szénás villák és a cséphadarók; de hátulról egy férfiü elkiáltja magát: «Megállj» s erős karjaival utat tör magának a tömegben. Az itt közönségesen viseletes bunda helyett katonaköponyeg volt rajta; kezében egy kardot tartott, s ezen valamint ruháján is friss vércseppek voltak láthatók. Megáll előttem, kardjával tiszteleg s kérdi tőlem: «Uram! kicsoda ön?» Élet vagy halál függött feleletemtől. De, mit is mondjak? Azt sem tudtam, hogy a fölkelés ki ellen irányult, a kormány ellen-e? a nemesség ellen-e? vagy más valaki ellen? Az útra, mint rendesen, magammal hoztam kardomat, — de ezt már a parasztok elvették tőlem — és két pisztolyt; a szolgám magyarosan, huszáregyenruhában volt öltözködve. Ha azt mondom magyar vagyok, földbirtokos vagy lovag: e feleletek bármelyike a nép dühének áldozatává tesz. «Én katonatiszt vagyok» mondám erős hangon. «Jaj nektek, ha hozzám meretek nyúlni!» — «Igazán, uram?» kérdi tőlem ama férfiü. «Ostoba vagy» mondám «ha nem látod meg rajtam, hogy katonatiszt vagyok; én mindjárt fölismertem benned a vén

katonát.» — «És ki az a másik úr?» — «Ostoba» ismétlem «hát nem látod, hogy az nem úr, hanem az én tisztí szolgám?» — «Ez az úr mehet» kiáltá a katona kommandóhangon a parasztoknak, s én minden büntetés nélkül tértem be az ugyanazon téren lévő vendéglőbe. Itt tudtam meg, hogy a fölkelés azzal kezdődött, hogy éjjel a polgármestert megölték, s a parasztok a környéken lévő urasági kastélyokat fölgyújtották; mert — mint állíták — mindezt a kormány parancsából teszik, a mely a nemesek birtokait ő nekik szándékozik adni. Azon reményben, hogy a kardomat visszakaphatom, kimentem a piacra s itt fertelmes verontásoknak voltam tanuja. Egy Stadniczki nevű gróf, egy nemes, a kinek a nevét elfelejttem, s egy ártatlan földbérlo voltak az áldozatok. Iszonyúan fölindulva a látottakon, a miket nézmem kellett, a nélkül hogy segíthettem volna, azonnal a postaházhoz mentem, hogy Tarnowba mehessek. A postamester, a ki inkább a lovait féltette, mint engem, csak nagy nehezen állott rá kívánságomra.

Pilsnóban bizony csak egy kis lélekjelenlét mentett meg. Scyllából Charibdisbe kerültem. A mint Tarnowba érkeztem, azonnal a kerületi kapitányhoz, Breindel úrhoz mentem, és elmondtam neki a pilsnói eseményeket. Ő sajnálkozását fejezte ki a történetek fölött, de egyszersmind kinyilatkoztatta, hogy a dolgon nem segíthet semmit.

Tudva van, hogy a történet Metternich államkanczellárt tartja az 1846-ik évi február 19-iki fölkelés szervezőjének, a ki e fölkelést azon okból indította volna meg, hogy elejét vegye egy tervezett lengyel zendülésnek. A galicziái nemességnek ez által tudniillik oly leczkét akart adni, mely legalább egy időre elvegye kedvét a lengyel patriotizmus élesztésétől. Hogy e vád igaz-e vagy nem, annak a kutatása nem en reám tartozik. Szem- és fültanuja voltam azonban két oly eseménynek, a melynek jelentőségét senki sem tagadhatja. Tény az, hogy a császári és királyi hivatalnokok Galicziában jól tudták a napot, a melyen a «revolutio» kitörendő volt, a nélkül, hogy annak megakadályozására előkészületeket tettek volna. Tény továbbá az is, hogy midőn én február 19-én delután a kerületi kapitányságnál voltam, ott a parasztok, a kik a környékből több elfogott nemest vagy megölt nemeseknek holt testeit hozták, ezekért saját szemeim előtt megfelelő pénzüsszeget

kaptak. Az igazság érdekében meg kell említenem, hogy szájokba rágták a parasztnak, hogy senkit meg ne öljenek, hanem csak elégedjenek meg az uraságoknak elfogásával. Nagyon természetes azonban, hogy az ily platói figyelmeztetések az állatias és vagyomra szomjas népnél eredmény nélkül maradtak. A következő napon szekér számra hozták a városba az elfogottakat, a sebesülteket és a megölteket. — Magától értetlik, hogy mosciskói útamról le kellett mondanom. — Legedics hadnagy megígérte, hogy haza utaztomra néhány katonából álló oltalmazó csapatot fog mellém adni, de öt nap telt bele, míg ezt megkaphattam. Bizonyos félreértés miatt heves ingerültség támadt köztem és B. S. főhadnagy között. Én B-t párbajra híttam, s egyszersmind szükségesnek láttam kihívnom a Kaiser-Chevauxleger ezred összes tiszttestületét, a mely vele szolidarisan tartott. Minthogy Tarnowban az ostromállapot ki volt hirdetve, Moltke ezredes megtagadta az ügy kivételére való engedelmet. Abban maradtunk tehát, hogy a párbajt vagyis inkább a párbajokat az ostromállapot fölfüggesztése után fogjuk megvinni, a mikor engem értesíteni fognak, hogy mikor és hol jelenjek meg. A tömeges párbajok abban az időben meglehetősen divatban voltak. Az egyre nézve, a ki több ellen megy, az eredmény alig lehet kétséges. A valószínűség, hogy életben maradok, úgyszólván nulla volt, mert a kihívás pisztolyra történt. És mégis másképp lett. Egy negyed órával elutazásom előtt, midőn épen a «Hotel de Cracovie» éttermét elhagytam, nem csekély meglepetésemre elém áll B. S. és azt mondja, hogy a tiszti testület, mely ugyanazon vendéglőben volt összegyűlekezve, a fegyverbeli ügyet tárgyalannak nyilatkoztatta ki. Néhány szóval megmagyarázom e ritka esetnek okát. A városban azon hír volt elterjedve, hogy 30,000 paraszt közeledik a város felé, hogy Tarnowban minden nemes embert — ezek közé számították azokat is, a kik parasztködmön helyett tisztességes kabátot viseltek — és minden zsidót legvilkoljanak. A katonaság sokkal kevesebb volt, hogy sem egy esetleges túlerőnek ellenállhasson. A jó Moltke ezredes, a ki engem már évek óta ismert, azt a tanácsot adta nekem, hogy tegyek föl egy katonatiszti sapkát s így esetleg megmenekülhetek a parasztnak dühétől. A mint mondta, úgy tettem. Szolgám az ezred szabójától elhozta a tiszti sapkát. A lovas-tiszt uraknak azonban ez nem tetszett,

a kik különben nem tudták, hogy ezt a kiségitő eszközt nekem az ezredes tanácsolta. Én meg sokkal büszkébb voltam, hogy sem az ezredes engedelme alá rejtőzködjem, elfogadtam a cselekedetemért való felelősséget. Bizonyosan nem tudom, de gyanítom, hogy a tiszteletre méltó Moltke ezredes értesítette őket a valóságról, s így történhetett, hogy a tiszt urak a föntebbi nyilatkozatot tették.

Igazságérzetök győzedelmeskedett a tévesen fölfogott point d'honneur fölött.

A nagy következményű 1848-dik év február havában Pozsonyban voltam. Ott volt akkor az országgyűlés. A parlamenti harczok hullámai magasra verődtek, de a társaság vidáman mulatott a tánczban és a játéokban. Egy estve, mint gyakran máskor is, egy baccara-parthien voltunk együtt a mágnáskaszinóban: Batthyány Lajos gróf, Leiningen Károly gróf — a kit néhány évvel azelőtt párbajban megsebesítettem, a mire igen jó barátok lettünk — és még néhány más. A parthie reggeli hat óráig tartott. Ez volt az utolsó, melyet együtt játszottunk. Ugyanaz nap megérkezett a híre a párisi forradalomnak, vége volt a játéknak s a táncznak.

Általános izgatottság fogta el az embereket, mint mikor mindenki érzi valami nagy viharnek közeledtét, de nem tudja senki, hogy milyenek lesznek annak hatásai, és hogy minő áldozatokat fog követelni. Még néhány hét — és az új idő a mi részünkre is elérkezett.

Magyarországban a nemesség, Ausztriában a polgárság vezették és csinálták a mozgalmakat. Magyarországra nézve egyelőre legmelyebbre ható, anyagilag és politikailag legmesszebb vágó törvény volt a jobbágytság eltörlése és a parasztságnak rögtönös fölmentése a robot és egyéb tartozások alól. Mindenki belátta e törvények messzehatóságát, a mely a nemességnek anyagi helyzetét nagyon megrendítette. — Valóban! Mivé lett az urasági földbirtok értéke a gyéren népesített országban, a hol pénzért sem lehetett kapni elég munkaerőt, a hol hiányoztak a készpénzbeli tőkék s a hol az ezeket pótló hitelrendszer ügyszólván ismeretlen volt? Ugyanezen törvény a földbirtokosoknak állami úton való készpénzbeli kárpótlást ígért. De ki mert arra gondolni, hogy vajon csakugyan elérkezik-e a fizetés napja és mikor? Hogy e tekintetben mily nagyok voltak az aggodalmak, azt erősen bizo-

nyitja egy jelenet, mely Szapáry Antal gróf s a szabadelvű párt vezetője, Batthyány Lajos, között történt. «Hogyha a kárpót-lás meg nem lesz, — mondá amaz ennek — akkor agyon lölek». «Arra nem lesz szükség — mondja Batthyány — mert akkor magam hajtom azt végre.»

Elhallgatom az ismert márcziusi és áprilisi politikai mozgalmakat, melyek Pozsonyban és Bécsben történtek. Május elején hazafelé indultam. Tisza-Dobig Andrássy Aladár gróffal utaztam gyors parasztlovakkal, a mint akkor ország-szerthe szokásban volt. Haza érkezvén, egybehíttam a falum-beli parasztokat; értésökre adtam az új törvényt, a melynek híre tán már hozzájuk is elszállinkózott. Megmondtam nekik, hogy e naptól fogva szabadok s egyszersmind kifejeztem ab-beli óhajomat, hogy ezután is, habár nem leszek többé az ő urok, de legalább jó szomszédok maradjunk. A parasztok ezt megígérték; meg is tartották szavokat; az 1848-ik évben minden hétfőn teljes számmal önkényt megjelentek nálam az urasági munkálatok teljesítése végett, pedig több ízben vissza-utasítottam őket. Ez oly tény, melynek párját csak egyet tudok.

Mind a mellett helyzetem nagyon komoly volt. Jóság-omat négy bérlőnek adtam, a kik robotot es tizedet nem kapván, a bérleti szerződésnek eleget tenni nem tudtak. Páni felelem fogta el a bérlőket; azt kívánták, hogy bontsam föl a szerződést és adjam vissza óvadékpénzöket. Meg kellett ten-nem; az óvadék fejében átadtam nekik az összes marhaallo-mányt és a birtokomon lévő pálinkafőzőket. Minő különös «veletlen!» vagyis mily fatalis láncolata a körülményeknek! A párisi fölkelesen «történetesen» egy lövés dördül el, mely Lajos Fülöp trónjába kerül és oly nagy vihart indít, hogy annak hatása a Kárpátokig terjed s többek között nem-csak az én nyolcz évi fáradságom gyümölcsét teszi tönkre, hanem egyszersmind hosszú évekre megfoszt a földtől, mely engem anyagilag föntartott! A következő években a jóságom csak alig jövedelmezett annyit, hogy az adót megfizethettem.

1848-ban nyáron és ősszel különféle bizottságok működ-tek az országban: adókivető, katonaszedő bizottságok, mások pedig aranyat és ezüstöt gyűjtöttek egy magyar nemzeti bank megalapítására. Én a megye részéről abban a kitüntetésben részesültem, hogy a kerületemben működő bizottságok elnö-

kévé neveztettem ki. A nemzeti bank megalapítására átadtam minden ezüst eszközömet, a mit őseimtől örököltem; de, őszintén megvallom, hogy később megbántam nemes lelküségemet, mert áldozatom czélt tévesztett. A mint tudva van, Duschek, a volt pénzügyminiszter a Magyarország részére összegyűjtött alapot Világos után átadta az osztrák kormánynak, mely azt, mint jó koncztot zsebre dugta.

Őszszel a következő dolgok történtek: Jellachich invaziót vezetett s Ferdinand király által állásától megfosztatott; tíz honvéd-zászlóalj állítatott föl, s István főherczeg fölhívást intézett a haza fiaihoz, hogy a szervezett honvédesapatokhoz csatlakozzanak stb. stb. A nádor fölhívása gyujtólag hatott a nemes és eszményi mozgalmakra hajlandó kedélyekre. Lett is eredménye. Nézetem szerint minden becsületes férfiúnak kötelessége védeni hazáját, még ha az nem szülő hazája is. Jelentkeztem a hadügyminiszternél s a magyar hadseregbe léptem «a királyért és a hazáért». Sajnos, hogy e két fogalom utóbb nem sokáig járt együtt, de az nem a mi hibánk. A dolog ismeretes s annak tárgyalásába nem bocsátkozom.

Kapitánynyá lettem s megbíztak, hogy Miskolczon egy vadász-zászlóaljat szervezzek. Tizennégy nap múlva 400 emberem volt. De nem voltak használható fegyvereink. A hadügyminiszteriumhoz többször folyamodtam e tekintetben, de mindannyiszor sikertelenül. Míg végre Pestre utaztam s Kossuthnak személyesen előadtam a tényállást. «Mit gondol, hogyan lehetne a dolgon segíteni, ha már egyszer nincsenek más fegyvereink?» kérdi tőlem Kossuth. Én azt feleltem neki, hogy adjanak nekem fölhatalmazást arra, hogy az állami és magán erdő-személyzet fegyvereit elszedhessem – természetesen teljes kárpótlás mellett, s akkor mindjárt segítve lesz az egető szükségén. «Az nem járja» mondja Kossuth «az forradalmi intézkedés volna.» Meg is maradt vonakodása mellett. Lám, mily gondosan került Kossuth még akkor mindent, a mi a törvénytelenység látszatával bírt volna. Később aztán fölmentettek eddigi föladataimtól s a Mátyás huszárezredhez Bem tábornoknak tiszti karába osztottak.

Bemnek főhadiszállása akkor — 1848 november havában — Szilágy-Somlyóban volt. Mikor ide érkeztem, Bem éppen akkor Andrássy Aladár kíséretében csapatszemen volt. Nagy örömömrre szolgált, hogy a tiszti karban több jó barátomat

találtam, mint: ezredemnek ezredesét, Mikes Kelemen grófot, Bethlen Gábor grófot, Bánffy Béla bárót és másokat. Néhány nap múlva megvittuk az első csatát, Zsibó közelében, egy kis osztrák szakasz és 8000 oláh ellen. Mindjárt rá parancsot kaptunk, hogy Kolozsvár felé vonuljunk le. Ez volt ama nagy-szerű hadvonulás, melyben Bem 6000 fiatal honvéddel Warde-ner tábornoknak 17,000 emberből álló diszes osztrák csapa-tait kiszorította a török földre. Kolozsvárott megváltam Bem seregétől. Ennek az oka bizonyos K . . . volt, egy lopás miatt elcsapott szolgabíró. Bem csupa háladatosságból vette föl őt tiszti karába, mert midőn egy alkalommal Bem ellen Pesten egy lengvel merényletet kísérelt meg, K . . . bizonyos szol-gálatot tett Bemnek. Minthogy az ő tolakodó magaviseletét nem tűrhettem, Bemtől elbocsátásomat kértem, hogy Görgői tábornok mellé szegődjem, a kiről tudva volt, hogy becsület-beli dolgokban semmiféle tolerantiát sem gyakorolt.

Kolozsvárról útnak indultam. Útam a Királyhágón ve-zetett keresztül. Január volt. A nagy hóban csak fáradtsággal lehetett tova haladni. Amúgy is az ellenséges oláh helységeken keresztül az utazás igen veszedelmes volt. Mégis szerencsésen megérkeztem Miskolczra. Itt volt Mészáros tábornok. A vakító hómezőkön való hosszú utazás miatt erős és fájdalmas szem-gyuladást kaptam. Ágyban fekvő beteg lettem. A barátságos Mészáros tábornok meglátogatott. Midőn meglátta, hogy mily állapotban vagyok, azt ajánlotta, hogy hazavitet, hogy házi körömnek ápolása mellett várjam meg fölgyógyulásomat. A Schlick-féle hadsereg Kassa felől, úgy mond, nagyon fenye-gető mozdulatokat tesz és nem tudni, hogy mikor kerül a do-log ütközetre; ha csak nem akarom magamat kitenni annak, hogy fogságba kerüljek, tehát fogadjam meg az ő tanácsát. Ez az ok meggyőzött. Egy paraszt szánkóra fekvőhelyet készítet-tek számomra s megindultam a kínos útra. Otthon hat heti nyugalom után teljesen fölgyógyultnak éreztem magamat s vissza akartam térni a hadsereghez. Már úton voltam, de a hideg viharok és esőzések miatt visszaestem betegségembe. Terebesről meg kellett fordulnom. Szembajom ekkor oly he-vevéssé és makacscsá vált, hogy attól féltem, megvakulok. Végre, május vége felé egészségem tökéletesen helyreállott. Szolgámnak hűtlensége vagy ügyetlensége következtében Er-délyben megfosztattam lovaimtól és egyéb hadi eszközeimtől.

Pestre mentem tehát, hogy ott ismét felszereljem magamat, a mi több heti ott tartózkodást vett igénybe.

A Komárom mellett állomásozó harmadik hadtestnek parancsnoka Leiningen Károly gróf volt. Leiningennel igen barátságos viszonyban állottam, arra kértem tehát a hadügy-miniszteriumot, hogy az ő tiszti karába oszszanak be. Jól tudtam azt is, hogy Leiningen viszont igen jó lábón áll Görgeivel s így előre remélhettem, hogy elég alkalmam lesz Görgeit többször láthatni. Úgy is lett. Június végén Komáromba érkeztem. Leiningen barátságosan fogadott. Még elég korán érkeztem arra, hogy a július 2-diki és 11-diki csatákban részt vehessek.

Julius elseje és másodika közti éjjel Görgei oly jelentéseket kapott, a melyekből egy közel álló összeütközésre lehetett következtetni. Julius 2-dikán reggel öt óra felé Görgei és Leiningen a sánczok körül táborozó csapatokhoz lovagoltak. E külső erődített művek között legfontosabb s egyszersmind legmagasabban fekszik az úgy nevezett Csillagsáncz, a melyről tiszta derült napon, mint a minő épen akkor volt, igen messze el lehet látni. Bal felől, mintegy 1000 lépésnyire fekszik Ó-Szőny falu, ettől egy kissé távolabb Nagy-Igmánd; jobb felől mintegy háromnegyed mérföldnyire fekszik Ács. Itt volt akkor Haynaunak főhadiszállása. A Csillagsánczhoz jött később Klapka is, Leiningen pedig lováról leszállván, úgy szólván az egész napot itt töltötte. Reggel nyolcz óra felé az osztrákok az ő nehéz ütegeikből a Csillagsáncz felé hevesen lövöldözni kezdtek. Sok golyó magasán repült el fejünk fölött, némelyik azonban a hátul csatúra készen álló zászlóaljak közé esett s ott iszonyú pusztítást vitt véghez. Nem tartozik rám a csata menetének leírása; megírta azt már Klapka, én itt csak egyes epizódok elbeszélésére szorítkozom, a melyekre nagyon jól emlékszem. Görgei azt a parancsot adta nekem délután, hogy Ó-Szőny felé lovagoljak és győződjem meg róla, vajon az még mindig megvan-e szállva az ellenségtől. Görgei ugyanis kémei által úgy ertesült, hogy Ó-Szőnyben van Benedek, sőt maga a császár is. Neki vágtattam. Nemsokára nyílt sikágon voltam, a melyen a nevezett helység fekszik. Ettől mintegy 400 lépésnyire folyik egy patak, mely egy helyen át volt hidalva. Itt a hídnak korlátain ült három paraszt. Ó-Szőny lakosok voltak. Közömbösen szívták pipáikat a nélkül,

hogy a fejök fölött suhogó ágyúgolyók által zavartatni engedték volna magokat. Azt mondták, hogy a csatát akarják innen nézni. Nagyon erősítették egyszersmind, hogy a helység erősen meg van szállva s hogy sok generális van benne. A faluhoz 150 lépésnyire közeledtem s annak hosszában ellovagoltam. A kerítések mögött mindenütt fegyverek villogtak; a templom felé vezető út többszörösen el volt torlaszolva. Egyszer sem lőttek reám. Visszatérvén, a látottakról Görgeinek jelentést tettem, a ki egyidejűleg ismét azt a parancsot adta, hogy Czillich ezredeshez lovagoljak s mondjam meg neki, hogy a porosz herczeg-gyalogságnak három zászlóaljával, a melyek leginkább felsőmagyarországi tótokból állottak, Ó-Szőny ellen azonnal rohamot intézzon. A parancsot megvittem. Czillich tüstént megindult. Heves csata keletkezett. Czillich rohamos lépésekben vezette zászlóaljait egész a falu széléig, a szenvedett veszteségek miatt azonban serege csakhamar gyöngülni kezdett. A falutól néhány száz lépésnyire két pajta állott; Czillich ezek mögül biztatta embereit. Visszalovagoltam, hogy Görgeinek jelentést tegyek a támadás sikertelenségéről, a mit különben már a Csillagsánczról is észrevett. «Azonnal vágtsass vissza, vezess két zászlóaljat Czillich után a Sándor gyalogezredből és mondd meg Czillichnek, hogy a falut okvetetlenül bevegye. Ide jöjj jelentést tenni, ha majd az ellenséget kiűztétek.» Így hangzott az új parancs. Úgy is történt. A két új zászlóalj szakaszokra osztva heves rohammal ütött az ellenségre. Utánok jött még két zászlóalj a porosz herczeg gyalogezredből, egy harmadik pedig mind ezeket tartalék gyanánt követte. Fél órai kemény harc után a falu be volt véve s az ellenség visszavonult. Csak a templomnál fejtett ki egy szakasz még egy rövid ideig tartó kétségbeesett ellenállást. Ha nem tévedek, az ellenséges osztrák csapat a Deutschmeister ezred volt; többnyire bécsi fiúkból állott s egyike vala a legjobb osztrák ezredeknek. Emberei sajátóságos módon lehettek fanatizálva; legalább egy fölmerült eset erre enged következtetni. Egy torlasz mellett oroszláni bátorsággal védelmezte magát egy osztrák katona s németül iszonyúan káromkodott. Végre legyőzték őt s midőn azt kérdezték tőle, hogy miért nem adta meg magát? azt felelte: «Mert a magyarok minden foglyot arra kényszerítenek, hogy lutheránus legyen».

Miután a helység az ellenségtől teljesen megtisztult, viszszertertem. De Görgeit már nem találtam a Csillagsánczon. Leiningen azt mondta, maradjak ott s várjam meg, míg Görgei visszaérkezik. Görgei ekkor a jobb szárnyhoz lovagolt a lovas roham elrendelésére, a mi csakhamar be is következett. Nagyszerű jelenet volt, midőn 5000 huszár erős galoppban száguldott a nagyvigmándi síkságon. Egy órára rá azt a szomorú hírt hozták, hogy Görgei veszélyesen megsebesült. Egy ellenséges lovasnak kardvágása hat hüvelyknyi hosszú sebet vágott a fején, oly mélyen, hogy agyveleje is kilátszott. Csak Görgei vas természete tudta elviselni ez iszonyú sebet. Megnedvesített ruhát tétetett a fejére s egész estig a csataterén maradt, a míg minden oldalról jelentés érkezett, hogy az ellenség visszaveretett.

Görgei megsebesülését illetőleg utóbb különféle hírek keringtek, melyek a hadjárat után némely homályos iratokban is terjesztettek. A valódi tényállás ebben van: Görgei kitűnő lovas volt; tüzes telivér lovakat lovagolt; sokszor túlvágtatott az előcsapatok sorain, hogy az ellenséget személyesen megkémlelje. Adjutánsa Kempelen báró, s a többi tisztjei: a Batthyányak, Starenberg, Semnyey, Duka stb. szintén jó lovasok voltak ugyan, de még sem tudtak tábornokokkal versenyt tartani. Így történt, hogy Görgei sokszor kíséret nélkül maradt. Július 2-dikán delután hasonló eset adta elő magát. A Vilmos huszárezred szakaszait az osztrák ulánusok visszaszorították. Görgei egészen magányosan vágatott az ellenséges lovasság közelébe. Hirtelen megállítja lovát s hosszú fehér strucztoallas kalapjával messze maradt huszárjainak integet az előbbi sikertelen rohamnak megújítására. E pillanatban történt, hogy egy lovas az ellenséges sorokból előrugtatott s Görgeit a fején megsebesítette.

Ezek után nyolcz napi nyugalom következett. A Vilmos huszárezrednek azon két szakasza ellen, a melyek két rohamban visszaverettetni engedték magokat, hadi törvényszéki vizsgálat rendeltetett el. Két altisztet, a kikről bebizonyult, hogy először indultak futásnak, halálra ítélték. Másnap a végrehajtás alatt történt néhány jellemző körülménnyről meg kell emlékezni. A főtábornok s néhány hadtestparancsnok összegyűlvén, fölolvasták az ítéletet. Én Görgei és Leiningen háta mögött voltam; minden szavukat hallhattam. «Ép ezelőtt

azt a hírt kaptam», mondá Görgei «hogy Ferencz József ma is Ó-Szőnyben van. Mit gondolsz Károly, hogy ha egyszer csak köztünk teremne s azt mondaná csapatainknak, hogy visszaadja az alkotmányt s békében akar élni magyarjaival, mit gondolsz, mi tábornokok nem volnánk azonnal az ő foglyai?» «Az lehetséges» felelé Leiningen komoran nézve maga elé. Ez a beszéd élénken megmaradt emlékezetemben, nem azért mintha az valami színpadi jelenetkép meg is történhetett volna, Görgei maga sem hitte azt, hanem annak symptomájául, hogy mily kevéssé antidynastikus volt a sereg érzelme s merem mondani a nemzet nagy többségeé is. Bizonyára! A korona és a nemzet közti béke még akkor az alkotmány visszaállításának alapján megköthető lett volna, a mint az az előbbi századokban Bécsben, Linczben, Szathmártt stb. történt. Mily más-képen alakultak volna a monarchia ügyei, ha Magyarország már akkor oly erős támasza lett volna, mint a minő ma! De a kérlelhetetlen sors oly tanácsosokat adott akkor a korona mellé, a kik se a történelemből nem tanultak, se a kort, se a népeket nem ismerték. — Miután az ítélet fölolvastatott, mind a két elítélt — az egyik magyar születésű, a másik amolyan német-magyar volt — engedelmet kért rá, hogy néhány szót szólhasson. Társaik felé fordultak s mindegyik beismerte beszédeben, hogy gyávák voltak, s hogy megérdemlik sorsukat. «Éljen a haza!» fölkiáltással levegőbe dobták sapkáikat . . . egy pillanat — és a földi ítéletnek elég tétetett.

A nagy hadi tanácsban elhatározták, hogy kísérlet tétessék az ellenséges vonalak keresztül törésére. Görgei súlyos sebe miatt még mindig gyöngélkedvén, a főparancsnokságot Klapka tábornoknak adta át. Kora reggel július 11-én megindultak csapataink, melyeknek centrumát Leiningen hadteste képezte. Nagy-Igmánd fele mentünk. Ennek közelébe érkezvén, az ellenség gyilkos tüzzel fogadott bennünket. Leiningen folytonosan sarkalta csapatait, de ezek a pusztító golyózápör miatt csak nem haladhattak előre. Végre jel adatott a visszavonulásra. A végzetes pillanat után, mely 5000 emberbe került, Leiningen engem a visszavonulást fedező ágyútelepekhez küldött. A mint a tüzerparancsnoknak a rendeletet meghoztam, borzasztó ágyúzás keletkezett. Első elkábultságomból magamhoz térvén, oly sűrű füst takart mindent, hogy semmit sem

láttam. Az ellenségnek egy kartácsa légbe röpítette az egyik puskaporos szekerünket, több emberünket megölte és a tüzerparancsnok lovának a nyakából egy darab húst kiszakított. Nekem semmi bajom sem történt.

Az áttörés tehát nem sikerült. Ennél fogva most azt határozták a hadi tanácsban, hogy Görgei mintegy 24,000 emberrel az éjszakai csataterre vonuljon, Klapka pedig maradjon itt 30,000 emberrel Komárom védelmére. Július 13-án reggel három órakor kezdődött meg elvonulásunk a Duna balpartján. A következő reggel a fölkelő nap szinten úton talált bennünket. Leiningen lováról leszállva, gyalog ment hadsoraik élén. Egy ideig szótlanul léptünk egymás mellett; egyszer csak azt mondja nekem Leiningen: «Szeretném, ha már eljönne a nyugalom ideje s vége volna mindennek». Megkerdeztem tőle, hogy mi bántja? Erre elmondta, hogy nejétől, a ki született magyar nő volt, levelet kapott, s hogy valami megmagyarázhatatlan szomorúság tölti el lelkét, mert úgy érzi, hogy sohasem fogja őt viszontláthatni. Sejtelve remlítően beteljesedett. Nem mulaszthatom el, hogy el ne mondjam itt azon indító okokat és körülményeket, melyek következtében ő a magyar hadseregbe lépett, a mi miatt egyik hason nevű rokona nagyon meg is haragudott rá s fanatismusában anynyira ment, hogy nejenek s barátjainak abbéli fűradozásait, hogy őt az akasztófától megmentsek, mindenképen meghiusítani igyekezett. Az 1848-iki zavarok keletkeztekor Leiningen egy magyar ezrednél kapitány volt. Vagyonát elvesztette; nem a saját hibája miatt, hanem mert egy barátjáért jót állott. Midőn a magyar ezredek tisztjei fölhívtak, hogy a magyar alkotmányra fölesküdjének, Leiningen az osztrák hadügyminiszterhez, Latour grófhoz folyamodott, s arra kérte őt, hogy vegye föl egy német ezredbe, mert ő «német s az is akar maradni». De azt az utasítást kapta, hogy maradjon ott, a hol van s minden körülmények között mint hű császári katonatiszt viselkedjek. Leiningen nem az az ember volt, a ki kettős szerepet játszani tudjon. Látta a politika egen tömörülő fellegeket. Még egyszer írt Latournak és ismét kérte, hogy hívják vissza s ez alkalommal azt is megírta neki, hogy ha ő egyszer a magyar alkotmányra esküt tesz, azt meg is fogja tartani. Visszaütasították. Leiningen fölesküdött, s kiszenvedte érte a mártirhalált.

Július 15-én délután seregünk a vácsi magaslatokon volt s azokon állást is foglalt. Vácson oroszok voltak, a kik azonnal mi felénk húzódtak. Mindkét részről heves ágyúzás keletkezett. Csapataink bevették a várost. A közben Pest felől indulóban volt 60,000 orosz. Úti tervünket meg kellett változtatnunk. Görgei azt határozta, hogy a hegyeken át Rimaszombat, Miskolcz, Tokaj felé megyünk. Július 17-én reggel két órakor Nagy-Sándor tábornok hadtestének kellett volna az elvonulást megkezdenie, hogy ezt kövessék Pöltenberg és Leiningen seregei. De Nagy-Sándor, mint közönségesen, elkésett; a szűk hegyi utat elzárta a sok társzekér. Az oroszok, a kiknek erősítő seregeik már részben megérkeztek, reggel korán megtámadtak bennünket. A helyzet nagyon válságos lett. Különösen az utócsapatot képező harmadik hadtest igen nagy veszedelemben forgott; a túlerő által oldalvást megtámadtatott. Az egyedüli visszavonuló út a társzekerek és a Vácrról menekültek által annyira el volt árasztva, hogy a sereg kellőleg nem mozoghatott. Leiningen azzal bízott meg, hogy vegyek magam mellé két huszárcsapatot s az utat minden áron szabaddá tegyem. E megbízást keresztül vinni, nem volt könnyű dolog. A fél Vác menekülni akart s a hadsereget követni; Pöltenberg hadtestének társzekerei egymásba torlódtak; mindenütt leírhatatlan zűrzavar. — Az oroszoktól való felelem a népet lázongóvá tette, minden parancs ellen tiltakozott. Az egyik csapatbeli huszárainnak megparancsoltam, hogy szálljanak le lovaikról, s a szekereket fordítsák az árkokba; a többiek pedig kardjaikkal csapdossák az ellenszegülőket. Egy órai nehéz munka után az út nagyobb részt szabad volt. Huszárajaimat a rend föntartása végett hátra hagytam, magam pedig keresztül lovagoltam a városon, hogy Leiningent fölkeressem. Helyette a város déli részén Görgeire akadtam, a ki két zászlóaljjal az oroszokra rontott, hogy ez által a többiek visszavonulására időt nyerjen. Ezekből kevesen menekültek volna meg, hogy ha egy szerencsés véletlen meg nem mentette volna őket. Az áldozatra szánt zászlóaljak alig vonultak a síkságra, Sass orosz ezredesnek ulánus ezrede azonnal elbök vágatott. E pillanatban Galvány ezredes, a ki a város egy más részében czirkált, az ulánusokat az ő Vilmos-huszáraival oldalba fogta s rendetlen csoportokban vetette őket saját gyalogságukra, a melyben szintén rendetlenség támadt.

A kívánt idő ez alatt meg volt nyerve s Görgei a két zászlóaljat visszahívta. E közben a városnak éjszaka-keleti szélére lovagoltam, hogy megvigyem Leiningennek a rendeletet, mely szerint az elvonulást minden haladék nélkül megkezdje. Egy szerget órára rá ugyanazon ulánus-ezred vad rohamban tört be a városba, de ott találta gyalogságunkat, mely azt az ezredet csaknem teljesen megsemmisítette.

Végre úton valánk. Az oroszok sűrű tömegekben követték bennünket, de a völgynek szűk volta miatt nem fejthették ki erejüket. 36 órája, hogy nem szálltam le a nyeregből. A főhadai szállásra mindjárt eleinte olynemű hírek érkeztek, hogy az orosz előcsapatok tisztjei átjönnek a mieinkhez es velők fraternizálnak.

Miskolcznál a síkságra értünk és átleptük a Sajót. Délután a folyón át ágyúztak reánk, de az nekünk keveset ártott.

A három mérföldnyire távolabb fekvő Gesztelyen a Hernád mellett tartottuk első pihenő napunkat. Az oroszok nem üldöztek bennünket. Július 17-dike volt. Kora reggel magához hivatott Görgei s azt kérdezte tőlem: «Nem mennél át mint parlamentár az orosz táborba?» «Parancsolj, én engedelmeskedem.» — «Nos hát — mondá Görgei — itt inkább diplomatiái küldetés forog fönn, épen azért választottalak rá tégedet. A következőképen áll a dolog: Sass ezredestől levelet kaptam, a melyben elismerését fejezi ki csapataink vitézsége fölött. Egyszersmind tisztelete jeléül egy pár pisztolyt küldött számomra, a melyeket a Kaukázusban viselt. Ajándékát viszonozni akarom s én is két pisztolyt küldök neki. De még ez nem minden. A te küldetésednek más célja van. Helyzetünk nagyon válságos. Az iszonyú túlerőnek sokáig ellent nem állhatunk. A jelentésekből azt látom, hogy az oroszoknál az irántunk való hangulat nagyon kedvező, míg az osztrákokkal, úgy látszik, folytonosan pörlekednek. Mi a célja a mi küzdelmünknek? Az, hogy országunknak integritását és alkotmányát sértetlenül föntartsuk. Hogy ki ül a trónon, az ránk nézve elvégre mindegy. Abban állapotunk meg Kossuthtal, hogy Magyarország koronáját följajánljuk Leuchtenberg hercegnek, ha ő az ország alkotmányára és épségben tartására megesküszik. Itt van Kossuth levele, melyben e felől nyilatkozik. A te ostensibilis föladatod tehát a pisztolyok átadása, politikai föl-

adatodnak kivitele pedig azon hangulattól függjön, a melyet az oroszoknál tapasztalni fogsz. Melléd adom Esterházy Pistát. A Sassnak szóló levelet, valamint a ti parlamentári menedékleveleteket azonnal meg fogom íratni.»

Felórára rá, Esterházyval s előttünk egy trombitással az országúton lovagoltunk Miskolcz felé. Gesztelytől három negyed mérföldnyire egy magán álló korcsma melletti réten egy csapat kozákot láttunk. Körben lovagoltak, mintha csak lovagló-iskolában lettek volna. S e közben a melyik mindig legközelebb érkezett hozzánk, reánk sütötte fegyverét. Megállottunk ; a trombitásunk jelt adott ; én a zsebkendőmmel intettem : mind hiába. A kópék nem engedték magokat a körben lovaglásban és a reánk való czéllövesben zavartatni. Miután már mintegy 10--12 golyó a fejünk fölött elsivított, leszállottunk lovainkról. Ez már használt. A vad fiúk azonnal mellettünk termettek, el akarták venni fegyvereinket s más egyebet is, a mit nálunk találhattak volna. Jó, hogy szlávul meg tudtam velök értetni küldetésünket. Ismét fölültünk lovainkra s a kozákok a legközelebbi tábori őrséghez vezettek bennünket, innen pedig négy kozák Miskolczra kísért. — A Sajó folyó úgy szólván egészen ki volt száradva. Ennek a széles medrében táboroztak az orosz csapatok. Egy elegáns ulánézredes utolérván bennünket, bekötötte szemeinket. Elértünk Cseodajev tábornok főhadi szállására. Itt három tábornok fogadott bennünket : Cseodajev, Kusnieczov és Simonics. Közülök csak ez utóbbi beszelt francziául ; ő volt a tolmácsunk a főhadi szálláson való három órai tartózkodásunk alatt. Sass ezredes nem volt jelen, úgy látszik, vácsi hirtelenkedése miatt hadi törvényszek elé állították. Megkértem őket, hogy adják át neki Görgei levelet s a küldött pisztolyokat. Megkínáltak bennünket reggelivel. Magától értetődik, hogy az ajánlatot nem utasítottuk vissza. Beefsteaket, sültet, májas pástétomot hoztak jó madeirai és champagnei borokkal. Görgei vagy Leiningen asztalán biz' nem igen láttunk ilyen kosztot. A három tábornok átellenünkben foglalt helyet, néhány alsóbb rendű tiszt hátunk mögött állott és megkezdődött a társalgás. Midőn menedéklevelünket olvasgatták, csodálkozásukat fejezték ki azon, hogy olyan emberek, mint mi vagyunk, Kossuth alatt szolgálunk. Nem volt nehéz dolog meggyőzni őket róla, hogy mi se Kossuthot, se más

személyt nem szolgálunk, hanem szolgáljuk a hazát s hogy különben Kossuth sem olyan ember ám, mint a minőnek őt lefesteni a hivatalos Ausztria jónak látja. Megkérdezték még, hogy micsoda károk okozott nekünk a Miskolcz melletti bombázás s hogy homnan vettük a francziákat, a kik a mi tűzérségünk szolgálatában vannak. Midőn elmondtam, hogy négy embert veszítettünk s hogy a mi tűzérségünkben nem francziák, hanem mind leginkább az előkelőbb osztályokból való önkénytesek vannak, kezdetben alig hitték el. Az oroszok az nap a mi bombáinktól 127 embert veszítettek. Nagyon kíváncsiak voltak a moszkoviták egyet-mást Görgei személyiségéről hallani. Az én uraim lassankint neki melegedtek. Ausztriáról olyan megjegyzéseket tettek, a melyek sértőbbek már alig lehettek volna. Simonics tábornok, a ki már előbb dicsékedett az ő magyar, értsd dalmát, származásával, poharat emelt s a következő toasztot mondta: «Je bois a la santé de votre illustre général, de votre brave armée que nous admirons puisqu'elle a battu l'Autriche, qu'elle aurait écrasée sans notre malheureuse intervention. Croyez-nous, nous détestons les Autrichiens, et nous aimerions bien mieux les combattre, à côté de vous.» Egy orosz tábornok mondta ezt egy magyar hadseregbeli követnek. Ennyit nem vártunk. Elérkezett az ideje, hogy megbízatásomnak politikai részéről is megemlékezzem. A legelső összeütközésen kezdtem; előadtam, hogy akaratunk és kívánságunk ellenére üzettünk a forradalmi útra, a melyről különösen a Magyarországot földaraboló s annak részeit osztrák provinciákká tevő, márczius 4-diki osztrák mappának proklamálása után már visszatérnünk nem lehetett. Nem a trón megdöntése végett küzdünk, hanem a monarchikus alkotmányunk épségben tartásáért és a hadsereg s a nemzet előbb kész volna rá, hogy a trónra valamely idegen fejedelmet ültessen, mint sem gyáva meghunyászkodással megpecsételje Magyarországnak megsemmisítését. Magyarország esetleg kész volna a koronát Leuchtenberg herczegnek följánlani, ha az által területének épséget és alkotmányának főtartását biztosíthatná. A csodálkozás jelei mutatkoztak arcaikon. A tábornokok mintegy tíz perczig beszéltek egymás között, és azután Simonics felém fordul s azt kérdi tőlem, hogy ha ez csak a mi magánvéleményünk-e, vagy pedig Görgei megbízatásából beszélünk-e így? Én azt feleltem, hogy

történetesen Görgei tábornoknak és Kossuth kormányzónak nyilatkozatait mondtam el. Új meglepetés. Simonics ismét a másik két tábornokhoz fordult s velök néhány szót váltott, azután pedig azt mondta, hogy tett nyilatkozatunk azonnal meg fog jelentetni Paskievicsnek. «De hogy őszinte legyek — így folytatá — nem hiszszük, hogy Miklós császár az ajánlatra ráállana. Mi csak azt tanácsoljuk önöknek, hogy minden további vérontás nélkül adják meg magokat, mert előbb-utóbb a túlhatalommal szemben úgy is erre kerülnek. Igen, ha csak Ausztriával volna dolguk! De Oroszország ellenében nincs kilátásuk a győzelemre. Látssa, most küldött a czár Magyarországra 200,000 embert, ha ez nem lesz elég, küldeni fog még 200,000-et s ha kell, még többet. Ezt kívánja most már az ő tekintélye.» E beszéd az igaz meggyőződés hangján volt mondva. Többfelét felelhettem volna reá, de azokra már nem éreztem magamat hívatra. Csak annyit mondtam, hogy történjék bár mi, de a mi hadseregünk az osztrák hadseregnek semmi esetre sem fogja magát megadni. Elbúcsúztunk a tábornokoktól, a kik egy igen művelt fiatal tisztet adtak mellénk kíséretül egész Gesztelyig.

GRÓF SEHERR THOSZ ÁRTHUR *után németből*

KÖNNYE NÁNDOR.

DIÁNA.

El innen, el! fojt itt a lég!
Itt jobb napot ki várna?
Az emberek közül futok:
Fogd pártomat, Diána!

Nyugtót nem ismerő, picziny
Zászlód alá avass fel
S ha fáradok, ha csüggedek,
Te még akkor se hagyj el.

Irántam légy kegyesb te, mint
Ez ismerős diánák,
Kik elmuló szerelmökért
Szívem vérit kívánják.

A kik miatt, mint Akteont
Saját dühös kopói,
Tépik busongó lelkemet
Az érzelem kígyói.

Jer a szögről, hű fegyverem,
Simulj hozzám szeretve,
S az apró bajt, a gondokat
Hadd akasztom helyedre.

A rengeteg, bükkös vadont
Hadd vegyem a nyakamba . . .
Bérczekre fel, völgyekbe le . . .
El, el, ki a szabadba!

Hadd űzöm a vadak nyomát
Szűz-tiszta hó-vidéken ;
Merengjek a zord táj felett
S a téli alkony-égen.

S ha itt-ott állva les-helyen,
Elöttem a sűrüből
Rám-rám pillant egy drága kép
Az eltűnt szebb időkbel :

Egy percz alatt hadd éljem át
Emlékben mind' az élvét,
Melyet szivem csak töle nyert,
Vagy töle csak reméllett.

S mind azt, mi tán idők után
Belőle most is fájna,
Láthatlanul borítsa el
A rengeteg homálya.

Te csak kövesd szeszélyedet,
Hévvél futok utána
S leghűbb kísérőd én leszek,
Szép tündérem, Diána !

LÉVAY JÓZSEF.

SZÉKELY NÉPDALOK.

I.

Ne küldj, rózsám, aratóra,
Gyenge vagyok a sarlóra,
Ha megvágom a kezemet,
Ki süt neked lágy kenyeret?

Ne küldj, rózsám, a mezőre,
Elég ott az orczám bőre,
S ha elvesztem szép képemet,
Csókolsz-e szívből engemet?

Ne küldj, rózsám, a templomba,
Ha nem követsz engem nyomba,
Mert ha szemem felemelem,
Hát ha más néz szembe velem.

Ne küldj, rózsám a vásárba,
Sok eladó van ott nyárba'
S ha engem is annak néznek,
Hátha töled eligéznek?

II.

A fekete holló gyászt visel magáért,
Én is gyászt viselek jegybeli mátkámért.
Jegybeli mátkámért mit nem cselekedném,
Tenger sűrű habját kalánnal kimerném
Tenger fenekében gyöngyszemeket szednek,
Jegybeli mátkámnak gyöngybokrétát kötnek!

Küküllő kövecse kalamáris volna
Tenger sűrű habja mind tentalé volna
Mezőn mennyi fűszál mind pennaszál volna
Fán a mennyi levél mind papiros volna,
Égen mennyi csillag írődeák volna,
Bánatom leírni annak is sok volna!

KRIZA JÁNOS *gyűjteményéből.*

ÉRTESITŐ.

*Die Ungern oder Magyaren. Von Paul Hunfalvy. Wien und Teschen.
Verlag von Karl Prochaska. 1881.*

A történetírás a legújabb időig csak az uralkodó családok viszontagságainak s a háborúk eseményeinek elbeszélésére szorítkozott, a népek belső történeteit, képződésüket és fejlődésüket, műveltségi állapotjokat majdnem teljesen mellőzte. Igaza van az idézett munka kiadójának, midőn ezeket mondja: «Az osztrák-magyar monarchiáról szóló legújabb történelmi munkák, még a legjobbak is, csak a birodalmi és állami történelmet adják elő és csupán egyes mellék sugarakat vetnek a nemzetekre, pedig ezek a történelmi események szellemi hordozói, ők vitték véghez a nagy tetteket, ők szenvedték a súlyos csapásokat, melyek jellemöket, erkölceiket és szokásaikat befolyásolták és átalakították, s melyek belső lényöket és sajátságoságöket nyilvánvalóvá tették.» A földrajz, botanika és mineralógia terén számos jeles tudományos munka jelent meg az osztrák-magyar monarchiáról, de népeinek fölötte érdekes ethnographiája és művelődési történelme majdnem parlagon maradt. — E hézagot akarta kipótolni Prochaska Károly tescheni kiadó, midőn a nagy vállalatot megindítá, melynek egyik kötetét az idézett munka teszi. Az érdekes irodalmi vállalat czíme: *Die Völker Oesterreich-Ungarns*: összesen 12 kötetet fog magában foglalni, melyekben a kitűzött program szerint, különböző tudósok az osztrák-magyar monarchia összes népeinek ethnographiáját és művelődési történelmét egyarányosan s a kiengesztelődés szellemében fogják tárgyalni, úgy hogy a munka az osztrák-magyar monarchia népeinek fejlődéséről, előmeneteléről s jelen állapotáról teljes képet fog nyújtani.

Az imént megjelent ötödik kötet a magyar nemzetet tárgyalja. Nagyon örvendünk azon, hogy annak megírására Hunfalvy Pál

vállalkozott, ki ez alkalmat fölhasználva eddigi nyelvészeti és történelmi kutatásainak eredményeit röviden összefoglalta s e munkában ezekkel a nemzetiségünkről, társadalmi és állami állapotainkról hiányosan értesült külföldet is megismerteti. E kötet mintául szolgálhat a többi kötetek szerzőinek is, s a kiadó nagyon helyesen cselekedett, hogy a programmban megállapított sorrendet nem követte, hanem mindenek előtt azt az ötödik kötetet bocsátotta közzé.

Se a hazai, se a külföldi történetírók, kik hazánk és nemzetünk állami és műveltségi állapotait a különböző időszakokban ezentúl tárgyalni fogják, nem mellőzhetik Hunfalvy e munkáját, akár helyeslik nézeteit, akár ellenkeznek velők. Hunfalvy mindenütt az eredeti kútfőket használja, erős kritikai szellemmel állapítja meg a biztos tényeket s kimutatja a mesék és koholmányok alaptalanságát.

Már mindjárt az első szakaszban, melyben hazánknek a magyarok bejövetele előtti viszonyait vázolja, kimutatja, hogy a képzelt Tisza melléki bolgár birodalom, melynek Zalán lett volna fejedelme, nem létezett, hogy az merő agyrém, melyet Engel János Keresztély a byzanti Theophanes rövid tudósításának félremagyarázásából alkotott; Engel e koholmányát úgy a belföldi mint a külföldi írók minden utánajárás nélkül elfogadták. A mai Magyarországon csak a Dunán túli részben, a hajdani Pannoniában, s az éjszaknyugati részben volt némi társadalmi és állami rend; Pannonia Nagy Károly és fia hódításai következtében a frank-német birodalomhoz tartozott, éjszak-nyugati Magyarországon pedig a morva fejedelem uralkodott, kinek birodalma körülbelől az Ipolyig terjedett. A régi Dakiában s a Duna és Tisza között az avarok leveretése után nagy pusztaságok voltak, melyeken csak igen gyéren laktak szláv népek. Se a rumánokról, se a székelyekről az egykorú tudósítók nem tudnak semmit, a magyarok bejövetele előtt sem az egyik sem a másik népség nem létezett.

Leo Grammaticus, ki szent István korában élt, azt a tudósítást közli, mely szerint a magyarok már 836-ban jelentek meg az alsó Dunánál. Ez a legelső s legrégebbi hír a magyarokról; az arab Ibn Daszta, valamint Konstantinos Porphyrogenitos és Bölcs Leo tudósításai későbbi időre vonatkoznak. Ezen írók már négyféle néven említik a magyarokat, tudniillik a madsar, mazare, ungri, turk és hún néven.

Az összehasonlító nyelvészet segítségével nagyobb régiségbe hatolhatunk, mint a történeti tudósítások útján. Minden nemzet

eredete összeesik az ő külön nyelvének keletkezésével. De nem találunk nemzetet és nyelvet, mely magában és teljesen elszigetelve volna, eredetileg mindegyik környezve van rokon nemzetekkel és nyelvekkel. Ha valamely nemzet bármely okból rokonai köréből kiragadtatik, eredete és ősi hazája felől csak úgy nyerhetünk némi fölvilágosítást, ha nyelvének segítségével rokonaihoz fordulhatunk. Már pedig a nyelvi összehasonlítások útján azon eredményre jutunk, hogy a magyarok eredetét nem a finnek s még kevésbbé a törökök, hanem a vogulok szomszédságában kell keresnünk. A legrégebbi időben az összes finn-ugor népek egymáshoz közel laktak; abban az időben keletkezett hetes számrendszerek. Akkori ősi hazájokról csak annyit mondhatunk, hogy azt nyugat felé szláv és germán, kelet felé török népek határolták, éjszak felé szabadon terjeszkedhettek a Jeges tengerig, dél felé különböző népek váltották föl egymást, az Ázsiából Európába vivő széles költözési úton. A Dvina, Káma, Volga, Jajk (Ural), Irtis és Ob folyók víz-környékei s a középső és éjszaki Ural hegység voltak, úgy látszik, a finn-ugor népek szülőföldje, honnan azután nyugatra és délre költözének. Azon időszakban, melyben a tizedes számrendszert fogadták el, az ugor népek már elváltak vala a finn népektől. A magyarok akkor legközelebbi rokonaiktól, a voguloktól, osztyákoktól és szürjénekeltől vagyis permiektől délre laktak török népek szomszédságában.

A hazai krónikák szerint a magyarok ősi hazájának két folyóját emlegetik: a Togatát, mely az Irkaniába s ezután a Jeges tengerbe ömlik s az Etult vagyis Etelt. Ez utóbbi kétség kívül a Volga. Az Irkania talán az Ikart vagy Ikrant jelenti, így nevezi Abulgati az Ob folyót; a Togata pedig annyi mint az osztyák Tangat vagyis Taget, azaz Irtis. A krónikák Joriani vagy Juriani birodalma kétség kívül Jugoria vagyis Juharia, azaz Ogorország, melyet Ivan 1499-ben elfoglalt s Moszkoviához csatolt, s mely a vogulok és osztyákok térségeit foglalta magában. Mogoria annyi mint Magyarország, Dentia pedig alkalmasint a Togata mellékeit jelenti. Tehát a hazai krónikák szerint a magyarok ősi hazája az Irtis melléke volna. Az ungar és Hungaria nevek az Ogor, ugor vagyis jugor nevekől lettek. A *moger*, *maior*, vagyis *magyar* pedig a ma = föld, ország, és ger, gyer = ember (gyermek = kis ember) szavakból lett s tehát annyit jelent mint föld embere, s ezt jelentik általában többnyire a népek nevei.

A nyelvek tanúsága szerint a magyarok őshazája a Volgától keletre, Juhariától vagyis Ogorországtól délre feküdt. Onnan elvo-

nulván, egy ideig ott tanyáztak, hol utóbb a bessenyők laktak, azaz a mostani Baskiriában, Konstantinos tudósítása szerint a bessenyők 900 előtt a Volga és Jajk (Ural folyó) között, az úzok vagyis kúnok délkeleti szomszédságukban laktak; a bolgárok birodalma a Volga két oldalán terjedt el ott, hol azon folyó a Kámával egyesülvén, délre fordul; a kazarak a bolgárok déli szomszédjai voltak, s a Don hajlatától a Káspi tengerig tanyáztak, úgy hogy délkelet felé az úzokkal érintkeztek. A magyarok akkor azon a területen laktak, melyet Konstantinos Lebediának nevez. A kazarak és úzok egyesülvén, kiszorítják a bessenyőket tartományaikból, a mai Baskiriából, melyet azután az úzok szállnak meg. A bessenyők Lebediát támadják meg s a magyarokat nyugat felé szorítják a Szeret és Prut mellékeire; egy részök azonban Persia felé vonúl, mint Konstantinos mondja, azaz Baskiriába, melyet egykor őseik bírtak vala s hol az úzok és bessenyők között telepednek le. Ivadékaikat ott találják még 1235 — 1277-ben a magyar missionariusok, sőt tartományuk a XIII. században Nagy-Magyarországnak (Magna Hungaria) is nevezetik néha, noha többnyire Paskatir, azaz Baskira a neve. — A mongol néparaadatban eltűntek az ottani magyarok s Baskiriában török népek hatalmasodtak el. A magyar krónikákban a különböző időkre és országokra való emlékezetek össze vannak zavarva, valamint Baskardia, Dentia és Mogeria nevek is.

A következő szakaszban Hunfalvy Pál a magyarok ősi vallásáról és szellemi életéről közöl némi fejtegetéseket; különösen a következő kifejezéseket magyarázza: imádni = im-áldani, áldomás, eleve (a mi annyi mint Isten,) terem, íz, eskü, rejül, kantair, egyház (= szent ház, mert egy az »eg«, »ig«-ből lett, mi azonos az »id«-del s ebből »ill« és »üll« lett, id-nap, most ünnep); tündérhét, szökő év.

Miután a magyarok a finn népektől elváltak, különböző más népekkel jöttek érintkezésbe, nevezetesen török és szláv népekkel. A befolyást, melyet e népek rájuk gyakoroltak, a nyelv mutatja. Ős hazájokban a magyarok nem ismerték a déli vidékek illatait, a törököktől a következő állatneveket kölcsönözték: *oroszlán, teve, borz, majom, tuzok, darü, ökör, borjú, tinó, üdő, tulok*, = fiatal bika, *kos, ürü, toklo* (fiatal bárány,) *diznö, tyúk*, stb. — Ugyancsak a törököktől számos más fogalmat és nevet kölcsönözték, például *gabua- és gyümölcsneveket, szerszámokat, ruhaféléket*; ilyenek: *alma, árpa, buza, borsó, gyümölcs, kender, bor, balta, bicsak, bilincs, buzogány, gyűszű, gyöngy, kapu, kazán, kefe, koboz, kapocs, kalauz, korom, bübáj, ördög, rásár,*

orgona, (növény,) *kajszin baraczk*. Kérdés, micsoda török néptől vették a magyarok ezeket az elnevezéseket? Hunfalvy szerint az a török nép alig lehetett más, mint a kazarov, kiknek egy ága, tudniillik a kabar ág a byzanti írók szerint, a magyarokkal összeolvadt. A mostani csuvasok a török népcsaládhoz tartoznak, s hihető, hogy ők a kazarovok maradékai.

Szláv népekkel a magyarok már régebbi hazájokban is voltak érintkezésben, már akkor szláv rabszolgákat adtak el a görög kereskedőknek. Konstantinos a kazarovok fejedelmét törökösen khagannak és bégnek nevezi, a magyarok fejedelmét pedig szlávosan voevodnak = vojvodának, vajdának. Az új hazában, úgy látszik, a magyarok mindenütt szláv népséget találtak; ez hamar meghódolt és soha meg sehol sem lázadt föl a magyar uralkodás ellen. Nevezetes, hogy azon szláv tartományokban, melyeket a középkorban, a németek szálltak meg, a szlávok igen gyakran föllázadtak, s e lázadásokat mindig a szlávok vérében fojták el a német hódítók. Ellenben Magyarországon szláv lakosai hamar megbarátkoztak a magyarokkal, sőt a bajor püspökök arról vádolták őket, hogy a pogány magyarok szokásait bevették s velök együtt az olaszok és németek ellen hadakoztak. A hódító magyarok és meghódolt szlávok ez összebarátkozásáról a magyar nyelv is tanúskodik. A magyar nyelv tehát sok szláv szót vett át, de csak névszót, mert nincs a magyarban igető, mely igazán és kétségtelenül szláv eredetű volna. S itt különösen meg kell jegyeznünk, hogy a meddig a magyar nyelv terjed, legszélsőbb nyugati határától egészen a Szeret folyóig Moldovában, mindenütt ugyanazokat a szláv kifejezéseket találjuk benne; ellenben oláh elemek nincsenek benne, az oláh nyelvnek tehát nem volt része a magyarok politikai és egyházi nyelvének képződésében. Már pedig ez kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a IX., X. és XI. században a mai Erdélyben s a Tiszán túl oláhság még nem volt. Mert ha abban az időben oláhság lett volna a rómaiaktól megalapított s az oláhoktól folytatott római műveltséggel, teljesen kifejtett latin hierarchiával, mint némely oláh historikusok vélik: akkor a magyar nyelvbe szükségképen még több oláh kifejezés került volna, mint szláv szó; mert az oláhok műveltebbek lettek volna, mint a szlávok, kik csak az imént vették be a keresztyén vallást.

Hogy pedig a magyarság nem szlávosodott el úgy, mint Oroszországban a skandináv eredetű roszok s Moesiában a bolgárok, s nemzetiségét nem veszítette el úgy, mint a gótok, longobardok és frankok, az onnan fejthető meg, hogy egyfelől a magyarok sokkal

számosabbak voltak a meghódított népekkel szemben, mint a roszk és bolgárok az ő alattvalóikkal szemben, s hogy a meghódított népek a hódító magyarokat műveltségben nem múlták felül annyira, mint a latin népek a germán népeket.

A következő szakaszban Hunfalvy röviden előadja a magyar kereszténység és királyság keletkezését. Azután megismerteti azon jövevény népeket, melyek a magyarok között letelepedvén, velök teljesen összeolvadtak. Ilyenek az izmaeliták, kik részint bolgár és baskir, részint kazar mohamedánok voltak; továbbá a bessenyők, kik a török nyelvesaládhoz tartoztak; azután a kúnok, kiket az orosz és lengyel írók, azaz palóczoknak poloveczoknak neveznek s kik kétség kívül török nyelvűek voltak. Nevezetes, hogy a magyar nyelvben előforduló török szók mind már az ozmánok hódításai előtt megvoltak, s tehát azok nem az ozmánok útján, hanem a kabarok (csuvasok,) bessenyők és kúnok által jutottak a magyar nyelvbe. Hogy tatárok is telepedtek le Magyarországon s a magyarokkal összeolvadtak, mutatják az oklevelek és helynevek. Végre ozmán törökök is maradtak köztünk. Egyes német lovagok és harezosok már Géza herceg idejében jöttek be az országba s ezek mindannyian megmagyarosodtak, tőlük sok jeles magyar főcsalád származik. Az újabb időben is a magyar királyok és erdélyi fejedelmek igen sok német, szerb, szláv, oláh kastont nemesítettek meg s az országgyűlés is sok külföldinek megadta az indigenatust. A mostani magyar nemesség legeslegnagyobb része tehát idegen eredetű, de azért lelkestől testestől magyar, mert nem a vérszerinti származás, nem a koponya, haj- és bőrszín, hanem nyelv teszi a nemzetiséget.

Mind nyelvészeti, mind történelmi és földrajzi tekintetben igen érdekes az a szakasz, melyben Hunfalvy a földrajzi elnevezéseket és helyneveket magyarázza. A magyar megszállás teljesen megváltoztatja az ország geographiai nyelvét. Csak néhány folyónév marad meg; a helynevek közül Dakiában egyetlen egy római név sem marad meg, Pannoniában csak Sziszek és Szerém (Sirmium) tartja fenn magát. Erdély, eredetileg Erdelu, Erdel = Transsylvania, a magyaroktól származik, épen úgy mint Havaselu, Havaselföld (hibásan Havasföld,) mert jelentése: Transalpinia. Sem a székelyeknek, sem az oláhoknak nincs külön elnevezésük az ország megjelölésére, melyben állítólag már a rómaiak és Attila idejétől fogva laktak. A Tsare Ardialaske = Terra Ardelia, a magyartól származik, sőt a magyar elnevezés, még a byzanti íróknál is előfordul, tudniillik Ardelion. A német „Siebenbürgen“ felreértésen alapszik,

a Cíbin-Burg-ból lett. — Az egész szakaszt ki kellene írnom, ha tartalmával az olvasót meg akarnám ismertetni.

A következő szakaszban Hunfalvy a *Nibelungenlied* befolyását a magyar krónikákra tárgyalja. Azután a munka fő szakaszai következnek, melyekben a magyar nemzet társadalmi, állami és szellemi fejlődése van előadva. Rövidebben vázolja szerző az ország és nemzet jelen állapotát; az utolsó szakaszban pedig arra a kérdésre felel, hogy micsoda helyet foglalnak el a magyarok anthropologiai tekintetben. E szakaszokat itt részletesebben nem ismertethetjük meg, mert csaknem egészen ki kellene azokat írunk. Csak az utolsó szakaszból közlünk még néhány részletet.

A bevezetésben ezt mondja Hunfalvy: «Egyetemes ethnographiának legelsőben azt a kérdést kellene tárgyalnia, hogy mi a nemzeteket teremtő elv, azaz meg kellene vitatnia, vajon a testi származás-e a fő dolog vagy más, nem testi momentumok is döntők? Mi e nagyon fontos kérdést a magyar nemzet ethnographiájában tárgyalásunk végire halaszthatjuk; mert annak előadása, hogy mi módon képződött a magyarság, előreláthatólag lehető világos feleletet fog e kérdésre adni.» Ezt a kérdést tárgyalja Hunfalvy az utolsó szakaszban. Megemlíti, hogy Blumenbach óta Ázsia és Európa összes népeit rendszeren a kaukázi vagyis középtengeri és a mongol fajtára osztják s a magyarokat, finneket stb. a mongol fajtához számítják; legalább is mongoloidoknak mondják, azaz olyanoknak, kik közelebb állanak a mongolokhoz, mint sem a kaukáziaiakhoz. Minthogy a történelem előtti sírokból oly koponyákat találtak, melyekről azt vélték, hogy a finn koponyákhoz hasonlítanak, lassankint az a hypothesis támadt, hogy Európa legrégebb lakosai rövid fejű, sötét színű, egyszóval finn emberek voltak, kik tehát a kelteket, germánokat és szlávokat megelőzték. S mivel a magyar nyelv a finn nyelvnek rokona, azért az említett hypothesisból az következne, hogy a magyarok ama történelem előtti ősrégi lakosságtól származnak. Rask Erasmus, a híres dán tudós, a Kelet-Indiában, Deckhauban lakó őrs népek nyelveit, az úgy nevezett dravida nyelveket tanulván, úgy találta, hogy ezek alakilag és szótarilag a finn nyelvvel rokonok s ebből azt következtette, hogy nemcsak egész Európának, hanem Ázsia nagy részének is legrégebb lakosai «skythák» voltak. Az asszíriai és babiloniai ékíratok között találtak olyanokat, melyeket a szémita és árja nyelvek segítségével nem tudtak megfejteni; a dán Westergaard s az angol Norris amaz ékíratokat az úgy nevezett skytha nyelvek segítségével igyekeztek

megfejtteni. Most ez ékíratok nyelvét akkadi vagy szumeri nyelvnek nevezik, s azt vélik, hogy az Euphrates és Tigris mellékein a műveltség magvait azon ősrégi nép hintette el, hogy ez találta ki az ékírást, s a szemiták (asszíríaiak és babilóniaiak), valamint az arjak (perzsák) tőlük vették át. Müller Miksa Rask hypothesisét fölkarolván és bővebben kifejtván, a skytha elnevezés helyett a turáni elnevezést kapatta föl.

A magyarok tehát az ősrégi turáni népektől származának s a Föld legrégebb népei közé tartoznának. Az arkadiainaknál sokkal nagyobb joggal mondhatnák magokról, hogy már a Hold előtt léteztek. Erre valóban büszkék is lehetnének, csak hogy nemcsak Palacky, hanem De Lagarde Pál is kimondja róluk, hogy nincs jövőjük. De Lagarde *Ueber die Lage des deutschen Reichs*. (Göttingen, 1876, pag. 9. és 10.) című munkájában így szól: «A turániak oly régiséghez tartoznak, mely az összes szemita és indogerman fejlődést megelőzte. Ámde a népek életének meg vannak természeti határai, éppen úgy mint az egyes emberek életének, és egyedül szellemi hatalmuk képesek a népeket ifjúságban megtartani és újra megifjítani. Ily szellemi hatalmak pedig a turániak között nem nyilatkoznak, s azért jogtalanul van az, hogy a magyarok árfolyama magasabb mint a finneké, eszteké, lappoké és törököké, kik Európában legközelebbi atyafaik: ők el fognak enyészni, mikép a keltek enyésznek el szemünk látára; nekik saját politikai szerepet adni, egy politikusnak szájában éppen oly kevésbé lehet komoly szó, mint nem lehetne komoly valamely orvos részéről egy nyolczvan éves embernek adott oly tanács, hogy házasodjék meg és nemzzen gyermekeket.» Erre Hunfalvy csak azt jegyzi meg: «Nos hát csakugyan bizonyos, hogy De Lagarde jóslata valamikor be fog teljesedni, tudniillik a magyarok el fognak enyészni, csak hogy a jóslat nem mondja, hogy mikor fog az történni. Azért talán nem tévednek a magyarok, ha úgy cselekesznek mintha még nagy jövődő volna előttök.»

Hunfalvy azután megegyeztet még Lenormant, Renan, Quatrefages, Virchow stb. okoskodásait s kimutatja, hogy mind a skytha, mind a turáni és finn elmélet csak álomhüvelyezés, anthropologiai babona. Kimutatja, hogy a természetrajzi embert szorosán meg kell különböztetni az ethnosi embertől, s hogy nem szabad az egyiknek jelenségeit a másira átruházni. A történelem mindenkor csak az ethnosi, a nemzetben élő embert éri el, mert csak a már kiképeződött népeknek, csak az ethnosnak van történelme; a természetrajzi emberig sehol sem nyúlik föl ez minden történelem előtt létezett s

s legott megszűnt létezni, mielőtt a történelemben megjelent, azaz mielőtt nemzetté alakult.

Micsoda állást foglalnak el a magyarok az anthropológiában? Már Müller Fridrik ezt mondja *Ethnographiájában*: «Az erős és lovagias magyar nemzet a mongol fajtához tartozó magyar törzs szlávokkal és germánokkal való vegyülésének köszönheti eredetét». E vegyüléshez, mondja Hunfalvy, még erős török elemet is kell hozzáadnunk, noha a törökséget a mongol fajtához számítják. De már a szláv és germán vérvagyület nagyon meggyöngíti a magyarságra nézve a fajtáról való anthropologiai fogalmat. Sőt ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar nemesség legnagyobb része sem igazi ugor származású, akkor bajos eldönteni, vajon a mongol, vagy pedig a középtengeri fajtának van-e több része a magyarok származásában.

Az ember physikai minősége nincs kapcsolatban az ő nemzeti-ségével. S mivel hogy az anthropologia és különösen a kraniologia leginkább az ember physikai minőségével foglalkozik, azért köztök mint zoológiai tudományok és az ethnologia és ethnographia között sem lehet oly összefüggés, hogy amazok emezeknek s emezek amazoknak szolgálnak feltételül. Fölfogásunk szerint az ethnologia feladata volna, hogy a nemzetek keletkezését magyarázza meg, mi okvetetlenül annak magyarázatát is magában foglalná, hogy miképen keletkeztek az egyes nyelvtörzsek. Ellenben az ethnographiának csak az adott népek leírásával és történelmével van dolga, melyek kész nyelvvél jelennek meg a történelem színpadán s tovább fejlődnek, azaz kiképződnek avagy el is koresosulnak. Minden nemzet a maga nyelvével és eredeti vallásával együtt keletkezik s addig él, míg nyelve marad meg életben, habár eredeti vallását más vallások váltják föl. S minden nemzet mint olyan elenyézik, mikor eredeti nyelve kihal; de nem enyészik el physikailag, hanem csak ethnositag, azaz más nemzetiségben olvad föl. Munkánkban megkísértettük a magyarok ethnographiáját megírni, azaz le akartuk írni, hogy miképen jelent meg a magyarság a történelem színpadán, miképen fejlődött az évszázadok folyamában s micsoda jelentősége van a jelenben. E leírásban nem lelhettünk választ a kérdésre, hogy micsoda állást foglalnak el a magyarok az anthropológiában.

Azt hisszük e vázlatos megismertetésből olvasóink eléggé meggyőződhetnek arról, hogy Hunfalvy Pál szóban levő legújabb munkája igen nevezetes s nemcsak a bel-és külföldi tudósok, különösen az ethnographusok és historikusok, hanem az egész művelt közönség figyelmét a legnagyobb mértékben megérdemli. —s.

A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Írta Molnár Aladár. Kiadja a Magyar tudományos akadémia történeti bizottsága. Buda-Pest, 1881. Első kötet.

Midőn az Akadémia történeti bizottsága 1878 elején a XVIII. század történetének megírására monographiákban, fordította a figyelmet, szerencsének volt mondható, hogy a magyar közoktatásügy történetének megírására oly szakférfiú vállalkozott, mint Molnár Aladár. Még jobban kell örülnünk annak, hogy alig három év múlva már közre bocsáthatta ez első vaskos kötetet.

Molnár Aladár, midőn e munkához fogott, fő tárgyául a Mária Terézia-féle *Ratio educationis* ismertetését tűzte ki. De mint minden beható munkánál, itt is szükséges volt kiterjeszkedni az előzményekre. Ez egész előttünk fekvő 600 lapnyi kötet a III. Károly korabeli közoktatásiügyi viszonyokat tárgyalja. Oly korszak ez, mely hazánk történetében azon ritkák között foglal helyet, melyekben a béke műve, a kultúra emelése, az ország szervezése inkább előtérbe lép, mint a harcok zaja és a politikai pártok tusája. Azon korszak, melynek a helytartó-tanács fölállítását, az alföld déli részének benépesítését, az első nagy útvonalak kitűzését köszönjük, korszakos a hazai közoktatás történetében is. Benne izmosodik meg és fejlődik ki végkép a katolikus iskolák rendszere, a protestans iskolák, ha megfogynak is, számban és erőben mindig nevezetes és sajátos tényezői maradnak a nemzeti műveltség előmozdításának, és a mi politikai szempontból talán legfontosabb, és a modern fölfogáshoz oly közel hozza ez éveket: ekkor kezdi az állam maga érvényesíteni jogosult befolyását a nevelésre, a felekezetek egyoldalú törekvéseivel szemben.

A mű egyik fő érdeme szerintünk éppen abban áll, hogy lépten-nyomon igyekszik kimutatni a belső kapcsolatot a műveltségi és a politikai mozgalmak közt. Mert az iskolák s az oktatás története az új korban egyúttal a nemzeti műveltség története. Hogy a különböző szempontok szerinti szervezéseket teljesen és behatóan megismeresse, nemcsak az irodalmat használta föl teljesen, hanem nagy mértékben az egyes intézetek kézirati emlékeit is; nemcsak az országos, hanem a titkos császári királyi kabinet levéltárnak kincseit is kiaknáztta. Ennél fogva nemcsak az egyes főintézeteknek, belső szervezetöknek, tanmódszeröknek, viszontagságaiknak nyújtja képét, nemcsak az egyes nevelési rendszereknek, különösen a jezsuitákénak adja kimerítő rajzát, hanem képessé tesz bennünket

arra is, hogy az ország egész közoktatási és műveltségi állapota fölött tartsunk szemlét.

A *Budapesti Szemle* kerete nem engedi, hogy csak a fő eredményeket is összeállíthassuk, s kimutathassuk, mennyiben egészítik ki vagy alakítják át azon évek viszonyairól való eddigi ismeretünket. Azon olvasót, ki érdeklél viseltetik hazánk és nemzetünk műveltsége iránt, bizvást utalhatjuk magára a műre. Nemcsak adatokat nyújt nagy, szinte bámulatos számban, hanem földolgozást is. A műben pedig, minden tárgyilagossága mellett, mindig önkénytelenül is előttiünk áll a szerzőnek emelkedett, humanus és igazán nemzeti világnézete, mely fölbuzdúl minden mellett, a miben a hazai fejlődés bármily csekély elemét veszi észre s a látszóan jelentéktelen részleteket is áthatva, azokat az elvek magaslatára emeli. E melegségről és közvetlenségről, mely utat talál a szívhez, a nélkül, hogy szüksége volna a phrasisok csillogására, csak a mű átolvasása nyújthat fogalmat. Mi arra szorítkozunk, hogy a fő eszmék közül némelyeket iparkodunk átírni.

Azt hiszem, eltaláltuk a szerző intentióit, midőn a mű fő irányát a következő mondatokban keressük (117. lap).

«Általában, hogy az európai civilisatio elől soha sem zárkóztunk el, -hogy nyugaton alig merült föl nevezetesebb kulturai irány vagy mozgalom, mely hozzánk előbb-utóbb be ne hatolt volna: ez szerencsénk és érdemünk. Azonban, hogy soha sem igyekeztünk bár az európai haladással összefüggésben vezetett s lépést tartó, de mégis önálló nemzeti műveltséget itthon fejleszteni, s hogy politikai önállóságunknak is alapjául nem a szellemi önállóságot s az önálló műveltséget igyekeztünk tenni, ez nagy szerencsétlenségünk s bűnünk, mely történetünkben már is többször megboszúlta magát.» Hozzá lehetne tenni, hogy a nemzeti szerencsétlenség az volt, hogy a magyar fajnak és különösen a nemességnek és papságnak érdekei nem mindig vágtak össze a múlt században a haladás és művelődés eszméivel, és csak mióta gróf Széchenyi István föllépése azonosította a kettőt, lehet szó bűnről.

Azon két legfontosabb kulturai irány, mely Magyarországon a XVIII. században felsőségért küzd, a jezsuitáknak s a protestánsoknak nevelő rendszerei, közös forrásra vezethető vissza: a reformatióra. Ennek is különösen azon férfiai a szervezők, kik a vallásos meggyőződést a klasszikai kor tiszteletével, a theologiát a szigorú tudományossággal egyesítve, a renaissance legdicsebb folytatói. E humanisták működésével és rendszerével ismertet meg a mű első

száz lapja. Az egyes nagy iskolák szervezői és szervezete mellett mindig azt is látjuk, minő hatást gyakoroltak azok, Melancthon, Trotzendorf és különösen Sturm János, hazánk tanügyi viszonyaira közvetlenül. A XVI. század mestereinek befolyása azonnal érezhető nálunk is, és a mint rendre emelkednek az új intézetek, úgy nyernek az újonnan megszületett tanító módszerek is mind új hazát. Különösen az vonja magára figyelmünket a külföldi szellem e behatásánál, hogy a magyar nép fogékonyságánál fogva egyes emberek lelkében gyakran előbb szilárdulnak meg az új irányok hazánkbar, mint tulajdon szülő földjökön. Csakhogy idegenek maradnak többnyire: a legközelebbi új áramlás csekély küzdelemmel elfoglalja helyöket és nem engedi, hogy gyökeret verjenek. Csak a reformátusok két fő collegiuma és a jezsuita szervezet képeznek kivételt. Ezekben a XVI. században Európa-szerzte uralkodó pedagógiai eszmék mintegy megcsontosodva jöttek át századunkig. Előszólagos egyoldalúságuk magyarázza meg, hogy egyedül nekik volt tartós és még folyton érezhető befolyásuk a magyar nemzeti szellem átalakulására. A mi eredetében külföldi volt, hazaivá lett a hagyomány, a megszokás, nagy férfiak emléke által. A lutheránus főiskolák pedig, melyek egyenesen és folytonosan importálták mindig az új tanokat s szabályzatokat Németországból, már ennél fogva sem juthattak megállapodásra, s hatásuk a nemzeti szellemre éppen nem áll arányban azon szellemi tőkével, melylyel többnyire rendelkeztek. És talán fölhozhatjuk az okát is annak, miért ragaszkodott a XVIII. századbeli Magyarország annyira azon formákhoz, melyek a XVI. század szellemi küzdelmeinek voltak eredményei. A török és vallásos háborúk két százados zavarai után most jegyezsedtek meg a magyar nép osztályai olyan formán, mint a hogy az a nyugoti országokban a XVI. században ment volt már végbe. Az egységes és teljes fejlődést pedig mindig az zavarta meg és hátráltatta nálunk, hogy az európai eszmék közt a legújabbak, az éppen csak most születtek is forgalomba jöttek mindjárt a hazai piacon, úgy hogy magokból a fönnálló viszonyokból csak nagy ritkán fejlődhetett ki valami. Ez okozta, hogy a legmodernebb eszmék és érzelmek előharczói mellett annyi tere és alapja volt mindig a jogosulatlan réginek is, ez idézte elő a műveltség nagy s Európában majdnem páratlan egyenlőtlenségét. A mennyit nyer történetünk érdekében a legkülönbözőbb eszmék és érdekek találkozása és összeütközése által, annyit veszít maga a nemzet szilárdságban és megállapodottságban.

Semmi sem bizonyítja jobban e nézetünket, mint a XVIII.

század elején a tanügy terén uralkodó viszonyok. Akár a jezsuita, akár a református iskolákat tekintjük, ha nem a formát nézzük, hanem az alapúl szolgáló műveltségi fokot, biz' az nagyon közép-koriasnak mutatkozik még. A küzdelmek az egyes tanárok és pártjaik között, minők például Sárospatakon folytak le (ifjabb Csécsi János és Füleki András mellett és ellen 449—451. lap) egészen az oxfordi vagy cambridgei, a «town» és «gown» között vívott csatákra emlékeztetnek, melyeknek azonban ott a XIII. és XIV. század volt az ideje. Egészen kezdetleges még a nagyszombati főiskola is, és nem sértjük a valóságot, azt állítva, hogy többet köszönhet a hazai tudomány s műveltség sok kisebb terjedelmű iskolának, mint ezen úgy nevezett egyetemnek. A deákok költözködése, melyet Patakon a válásos üldözés idézett elő; a protestáns iskolák föntartása nem annyira önkéntes adományok, mint kéregetés által; a deákok sajátos gazdagsága, a szegény és gazdag családokból valók elkülönítése, mindez a kezdetnek bélyegét hordja magán. Míg tehát az ország műveltségi állapota ezekben nyilatkozik, míg a humaniorák tanítására szolgáló gymnasium sincs még kellően kifejlődve, ugyanazon időben az előre törekvő közoktatásügy legújabb vívmányát, a reáliskolát plántálja át hazánkba Bél Mátyás (365. lap). És a legkülönbözőbb fejlődési fokoknak egymás mellett való illetén fennállására igen számos adalékot nyújt ez a könyv.

Minden utánjárás és buzgóság mellett a modern szerző a régi iskolai életnek világos képét, tisztán adatok után indulva, nem adhatja. Az adatok, táblázatok, tantervek, vizsgálati eredmények — pedig ezek képezik az iskolák okleveles történetét — csak a formát nyújtják, nem az életet magát. Vajon ki hiszi, hogy egy volt a jezsuita tanítás nálunk és például Franciaországban, a XVIII. század folyamában. Pedig a tanterv bizonyára egy volt, ép úgy a bánásmódnak, az osztályzatnak azon része, melyet formulákban és tabellákban ki lehet fejezni. A legszebb tanterv és a legkésebb szabályzat sem felejteti el, hogy a tanításnak, úgy mint a szellem bármiféle más működésének nem a forma, hanem a lényeg adja meg értékét. Ez a vezető embereknek lelkiismeretességén, tudományában, növendékeikre hatásában áll, egy szóval mindabban, mit táblázatban kifejezni még a burokratia ideáljának sem fog sikerülni soha. A tanterv csak minimumot jelölhet: a műveltséget és a nemzet tudományos haladását a tanítók személyisége fogja kifejezni. Ki ne ismerné azon adomát, hogy Humboldt Sándornak, midőn a szentpétervári kadet-iskola szervezete iránt megkérdezték, csak egy

kifogása volt a tanterv ellen, az, hogy ő a szerint megbuknék — a természettudományból.

És bár a dolog természetéből folyik, hogy a munka alapját leginkább az ilyenmű «hivatalos» adatok képezik, Molnár Aladár a történeti irodalmat és az egyes egyházak és iskolák hagyományait fölhasználva, mégis képes volt némely intézetnek belső életét és szellemét is híven bemutatni. Az elfogulatlan nem fog csodálkozni azon, hogy ez leginkább protestáns iskolák tárgyalásában tűnik ki. Mert míg szervezetre, formára, anyagi eszközökre, szóval mind arra nézve, mit előre lehet írni, a katolikus, különösen a jezsuita iskoláknál volt a hegemonia, a nemzeti szellem fejlesztését illetőleg még a protestáns tanférfiak vitték a vezérszerepet. Ez pedig magyarázatát abban találja, hogy a katolikus egyháznak, mely oly dúsán képes jutalmazni az érdemet és annyira kész azt elismerni, épen a legkitünőbb és legsikeresebb tanítók nem maradtak meg ez életpályán, mely a protestánsoknál annyi kiváló tehetségnek végső életcél gyanánt lebegett szeme előtt.

A kormány beavatkozását illetőleg nemcsak az országgyűlési törvények keletkezését és hatását kíséri figyelemmel a mű; kiterjeszkedik a diétalis aktákra is. Ezek között különösen fontos az 1715-diki 5. 9. törvényezikk által kiküldött országos bizottság munkálatának 15-dik pontja, mely elmellőzhetetlennek tartja a magasabb oktatás szervezését az egész országban. Az 1723-diki országgyűlés pedig május 7-dikén azon kívánságát fejezte ki, hogy ne csak a szülők és gyámok, hanem az ország is gondoskodjék a nemes ifjak neveltetéséről. Az ugyanazon országgyűlés által fölállított helytartótanács kebelében külön tanügyi bizottság működött, mely Magyarországnak addig egészen felekezeti tanügyébe bevitte az állami momentumot. Az állami hatalom körét az 1715-diki 74. törvényezikk károsította meg, mely a királyi fő felügyeleti jogot bárki által emelt convictusra és collegiumra nézve kimondja (261. lap).

E kevés is meggyőzhette a figyelmes olvasót arról, hogy Molnár Aladár könyvében nemcsak adatokat talál, nemcsak terjedelmes és legalapos előadását egy egész korszak tanügyi viszonyainak, hanem gondolatokat is nemzetünk egész szellemi életének fejlődéséről. Csak azt kívánjuk, hogy minél többen keressék föl magánál a forrásnál.

*Vázlatok a magyar tudományos akadémia felszázados történetéből.
1831—1881. Buda-Pest, 1881.*

Tavaly a Széchenyi szobra leleplezése alkalmával az akadémia egy emlékkönyvet adott ki *Széchenyi István s az akadémia megalapítása* czíme alatt, mely megalapítása történetét tárgyalta. Az idén felszázados fönnállása és munkássága emlékére e vázlatokat bocsátotta közre, mint 1831—1881 fejlődése és munkássága rajzát. Amazt Szász Károly írta, emezt többen: Hunfalvy Pál, Keleti Károly, Stoczek József, Tóth Lőrincz és Fraknoi Vilmos, a főtítkár. Amaz rendszeresebb, egyöntetűbb, gondosabb munka, emez töredékeesebb s hirtelenebben dolgozott. De a föladat valóban nehezebb is volt. Az akadémia a nagy gyűlés előtt csak egy pár hónappal határozta el e vázlatok kiadását s egy pár hónap csekély idő ily munka megírására, ha a száraz adatok összeállításánál többre törekszünk s némi irodalom- és tudománytörténeti érdeket is akarunk gerjeszteni.

Ide járult még az is, hogy e vázlatok írói nem egy terv szerint, hanem különböző módszerrel dolgoztak. Egyik megelégszik az adatok pusztá elősorolásával: könyvezímekkel s az írók neveivel; a másik némi csoportosításra törekszik; egyik tartózkodik minden reflexiótól, a másik kockáztat egy-egy megjegyzést s nem mindig szerencsésen. Például a történettudományi vázlat írója azt mondja Budai Ezsaiásról, hogy nehézkes nyelve miatt élvezhetetlen. Budai bizonyára nem tartozott a jelesebb stílisták közé, de hogy épen élvezhetetlen volna, azt nem mondhatni; minden esetre van oly élvezhető, mint a történeti bizottság némely újabb kiadványa. Ugyanitt a Horvát István irányáról olvasunk egyet-mást, melylyel szakított az akadémia új iskolája, de ez új iskolát csak azzal jellemzi a vázlatíró, hogy a magyar történetírást európai színvonalra emelte, a mi nemcsak nagy általánosság, mely semmit sem mond, hanem egy kissé nagy mondás is, mely igen sokat mond. A philosophiai szak vázlat írója Horváth Cyrilt és Szontagh Gusztávot emeli ki a magyar philosophok közül, míg a természettudományi és matematikai szaké egyetlen nevet sem említ, csak a munkák czímeit sorolja elő, még pedig oly módon, mintha e szak termékei mind egyenlő színvonalon állának stb.

Legérdekesb az első és utolsó vázlat, amaz az akadémia első szervezete és későbbi kifejlődése történetét, emez pedig az akadémiai

palota építése körülményeit adja elő. Itt már bővebb tájékozást nyerünk. Különösen érdekes az akadémia története a Bach-korszak alatt, az alapszabályok önkényes megváltoztatása miatt támadt küzdelem, mely egy kitűnő fölíratra ad alkalmat a Deák Ferencz tollából; továbbá az akadémia új szervezetének és fejlődésének ismertetése, a mint az 1869-ben átalakult. Azonban nem nyomhatjuk el azt a megjegyzésünket, hogy a vázlat-író annyi név emlegetése közt, akaratból-e vagy feleldségből, sehol sem említi meg a Csengery nevét, holott köztudomású, hogy ez újabb szervezet nagy részt az ő műve s később mint másodelnök, szintén ő volt az, a ki az akadémia pénzügyeit rendbe hozta, a negyven év óta nem biztosított alapítványokat biztosította s az újabb pénztári rendszert szervezte.

A könyvet az akadémiai jutalomban részesült művek s az összes kiadványok névsora s az akadémia vagyoni állásának kimutatása zárja be, kezdettől a mai napig. Az akadémia 1831-ben tudományos czélokra csak 475 forint 75 krajczárt fordított, 1880-ban 64,270 forintot; 1832-ben csak négy könyvet adott ki, 1880—81-ben 21 nagy munkát; ötvennél több értekezést s három folyóíratot segélyezett. A vázlatok száraz adatai is élénk s örvendetes képet nyújtanak. Majd minden jelesb író részeseült az akadémia jutalmában, pályakérdései nemcsak ösztönt adtak az íróknak, hanem az irodalom és tudomány szükségére is figyelmeztették őket s az állandó bizottságainak munkássága tudományosságunknak minden irányban fejlődését és haladását jelöli.

—i.

A magyarországi Kárpát-egyesület évkönyve. VIII-dik évfolyam 1881. Három melleklettel és számos ábrával. Szerkeszti Roth Márton. Kismárk. 1881.

Ez már a VIII-dik kötete a Kárpát-egyesület irodalmi vállalatának, mely mindinkább kivívja a megérdemelt méltánylatot. Valóban ez egyesületet megilleti a támogatás, mely, a mint a hivatalos jelentésből látjuk, mindinkább emelkedőben van, mert alapító tagjai száma már meghaladta a százat, rendes tagjai pedig a két ezeret. Tavaly már 2483 forintot fordíthatott tudományos czélokra, menházakra és útépítésre pedig 966 forintot.

„Az egyesület célja — úgy mond a szerkesztő — a pompás Kárpátvidéket, nevezetesen ennek legnagyobbzerű részét, a megígéző Magas-Tátrát, égbe nyúló és hótakart ormaival, vadregényes völgyeivel s leírhatatlan szépségű tengerszemei- és vízeséseivel, annak gazdag és sok tekintetben páriát ritkító állat- s növényvilágával,

számos, de eddig vagy nem ismert, vagy nem eléggé méltatott ásványos vizeivel, nevezetes, de csak kis mértékben átkutatott barlangjaival stb. természettudományi szempontból megvizsgálni s nem csak hazánk, hanem a külföld előtt is megismertetni. S midőn ezt tesszük, a művelt nyugat irányában hazánk tudományos reputációja érdekeit is szolgálni kívánjuk, miért az Évkönyv minden egyes czikke német nyelven is megjelen. E mellett egyszersmind az egyesületi kiadványok által a nagy közönség figyelmét és érdeklődését hegységünk soha el nem viruló szépségei iránt iparkodunk fölébresztetni s ily módon a hegy-völgyek bejárására a hajlamot és kedvet minél szélesebb körben terjesztetni és fokozni. E nemes, testet-lelket egyaránt felüdítő élvezet nyújtására egyengetünk utakat és ösvényeket a kívüllőbb pontokhoz, építünk menházakat, fogadunk megbízható kalauzokat. Főczélunk ez irányban az, hogy az innen ezrével, a külföldről pedig százezrével a svajezi és osztrák Alpesekeket látogatókat honn tartsuk, illetőleg ide édesgessük s a nyújtandó kényelem által kielégítsük. Tekintve azt, hogy az Alpesekebe rándulók évenként több millió forintot hagynak ott az illető országokban, s hogy mi annak egy részét hazánk szegény hegylakói részére igyekszünk megnyerni, a Magyarországi Kárpát-egyesület ez oldalról mint nemzetgazdasági tényező is figyelmet érdemel. Mindezek által indokoltnak hiszszük azon állítást, hogy ez egyesület országos fontossággal bír s érdemes arra, hogy némi lelkesedéssel gyámolítsák. Számos és szép czéljait csak úgy fogja elérhetni, ha tagjai száma tömeges belépések által növekszik, mi annyival könnyebben történhetik meg, mivel az évi díj csak két forint s ezért az Évkönyv és némi vasúti kedvezmény jár.»

Az évkönyv tartalma a következő: *Tátrafüredi karszlatok*. Hanvay Zoltántól; *Adatok halászati viszonyaink ismertetéséhez*, Rovland Vilmostól; *A Nagy-Morgás*, Weber Samutól; *Máramarosi úti vázlatok*, Siegmeth Károlytól; *A gánóczi fürdő és ártézi hőforrások vegyi viszonyai*, Scherfel Auréltól; *A Retyezát* Primics Györgytől; *Eperjes környékének nagy pikkelyröplői*, Husz Armintól; *Máramaros-megye geológiai viszonyai különös tekintettel értékesíthető ásványok fekvő helyeire*, Gesell Sándortól; *A Király-hegy*, Podraczky Andrástól; *Felső-Magyarország néhány barlangjának leírása*, Róth Samutól; *A Király-orv csücsán*, Emericz Gézától.

Ajánljuk olvasóink figyelmébe mind az egyesületet, mind az évkönyvet.

A MAGYAR HÚNMONDÁK.

Régi magyar krónikáink, részben az Anonymus, de különösen Kézai, Marcus, a budai krónika és Thúróczi azon fejezetei, melyek a magyar nemzet őseinek, a húnoknak és különösen világhódító fejedelmöknek Attilának történetét tárgyalják, egyaránt lekötik a költő és a történetíró figyelmét. De míg a költő tépelődés nélkül gyönyörködik a monda föltárta színes képeken és képzeletében még tovább szövi a monda arany szálait, a historikus végig lapozgatván és titokzatos történetet legelőször is e kérdést fogja fölvetni: honnét került ez mind a magyar krónikába? A hősök, fejedelmek és daliák e fényes serege, a magyarok őse Magor, Bendeguz, Isten ostora Attila, a meggyilkolt Buda, a «nagy éj bujdosó csillaga»: Csaba, a veronai Detre, ki eleinte őserdejéből kitoró sebzett bika gyanánt mindent összegázol, míg később a vén róka bőrébe bújik, a csodaszép Mikolt, *pulcherrima Mikolth*, kinek karjában a világ ura gyönyörben és vérben megfullad; valóban a magyar nép képzeletéből valók-e vagy csak tudákos elme szüleményei?

Kérdezzük meg legrégibb történetíróinkat: azt fogják nekünk felelni: Mindez ősi hagyományon alapuló történelmi igazság. *)

Kérdezzük meg Toldyt és iskoláját: szerintök ez nem történelmi igazság, de igenis őseredetű monda, mely a húnoknál keletkezett és nemzedékről nemzedékre szállva, végre mint magyar monda maradt fenn.

*) Orosz még a múlt század közepén egész komolyan közli Bendeguz, Attila és Csaba beszédeit.

Forduljunk ellenben Hunfalvy Pálhoz, ki széleskörű tudományával elemezte e mondákat és védői ellen a modern kritika romboló apparátusát használta, kérdezzük meg és ő majd merő koholmánynak nevezi e mondákat: a húnok nem rokonai a magyaroknak, a magyar húnmonda pedig nem «honi termék», hanem a német hősmondától való átvétel.

Az első, régi nézet, mely komolyan veszi a krónikák hún történetét, ma a byzanczi írók jobb ismereténél fogva, már nem talál védőre; annál hevesebb a két utolsó párt harcza. A XVI. századbeli Oláh Miklóstól le egészen a húnmonda legújabb védőjéig Nagy Jánosig a krónikákban letett régi köztudatra az őseredeti hagyományra hivatkoznak. «Az ősi hagyományok tanúsága» ezek voltak az első szavak, melyekkel Toldy lelkesedéstől reszkető hangon egyetemi cursusát megnyitotta: «az ősi hagyomány» ez az echo, mely Szabó Károly polemikus írataiból főargumentum gyanánt visszahangzik.

Igazuk lehet-e egy egész nép egyetértő meggyőződésével szemben azoknak, kik e hagyományokat tudákos átvételnek tartják? Nem követik-e e rombolók épen ama eljárást, melytől legnagyobb államférfiunk, Deák annyira óvott; nem mondanak-e le önkényt arról, a mit ha csak idegen vesz el, vissza lehet szerezni, míg ekkép örökre veszendőbe megy?

A fölmerült kételkedés után, bizonyára érdemesnek fog föltűnni e vita arra, hogy újra szemügyre vegyük irodalomtörténetünk legrégibb fejezetét, az úgy nevezett hún-magyar mondakört és megtekintsük minő fán termett ez Eris-alma? Ha a hagyomány fogalmát és valószínűségét elemezvén, előveszszük magokat a kérdéses krónikákat, mindenek előtt a legrégibbet, Kézait és összehasonlítjuk azon írókkal, kikre forrásként hivatkoznak, ha a világnézetökkel járó módszert és mintegy a középkori krónikairók psychológiáját nyomozzuk — akkor tán megértjük hogyan keletkeztek e könyvmondák, honnan támadtak e képzelt alakok, kik irodalom történetünkben a magyar phantásia legrégibb fönmaradt termékei gyanánt szerepelnek.

I.

A ki azt mondja, hogy a magyar krónikák húnmondái hagyományon alapulnak, ezzel voltakép azt állítja, hogy ese-

mények, melyek a IV. században történtek a XIII. században, tehát majdnem egy évezreden át a nép tudatában maradtak volt. Mert ha a krónikáinkban elbeszélte tények nagyobbára nem is történelmie, tehát későbbi mondaképzés eredményei lehetnének, a személyek valóban a húnokra mutatnak vissza, úgy hogy ama paraszt, ki a *Nemzeti krónika* szerzőjének a a húnok kivonulásáról, Attiláról, az ő és fivére haláláról regélt, oly dolgok emlékezetét tartotta fenn, melyek 800–1000 évvel előbb történtek.

Nézzünk szét: vajon van-e valóban ilyen hasonló, történelmi igazságon alapuló hagyomány más népeknél? Általán van-e ily hosszan fönmaradó történelmi hagyomány?

Ha a különböző népek mondáit tekintjük, az ellenkezőről győződhetünk meg. Igen szembeötlő például a történelmi hagyomány hiánya a cigányoknál; a nyelvtudomány biztos módszerével kimutatta, hogy e szerencsétlen, elzüllött vándor nép ind eredetű. A cigányok magok erről már mit sem tudnak, sőt oly származást tulajdonítanak magoknak, melyet a középkor vége felé Európában, tehát idegenektől hallottak: egyiptomiaknak vallják magokat. Ők tehát történelmők legfontosabb tényét egészen elfelejtették és egy hamis tudákos hypothesis fogadtak be nemzeti öntudatukba. Valószínűleg ha cigány irodalomtörténet-író támadt volna, a cigány irodalmat «ösi hagyományon alapuló» egyiptomi mondakörrel nyitotta volna meg.

E példára a hagyomány védője azt válaszolhatja: E különben sem igen hízalgő egybevetés nem mond semmit, hisz a cigány nép hányt-vetett paria nép, melynél százados hagyományt, nemzeti öntudatot nem lehet keresni, mert ez csak szakadatlan nemzeti életet élő népek sajátja.

De vajon ilyen nép volt-e a hún nép? Nem olvadtak-e bele kétszáz évig tartó európai hadjáratai alatt a legkülönbözőbb legyőzött idegen népek? Nem érintkezett-e a különfele, s többnyire magasabb civilizációval, ha már nem más módon legalább prédái által? És midőn Attila birodalma összezúzódott, nem züllött-e szét népe is, melynek mondái állítólag reánk szálltak?

Vegyünk azonban más állandó lakhelyű népet elő, melynél a nemzeti élet folytonossága meg volt: vegyük a világ leggeniálisabb népét a görögöt; vajon megőrizte-e a görög ha-

gyomány történeti fejlődésének legfontosabb eseményeit, hogy ők mint bevándorlók jöttek Görögországba, és hogy csupán hosszú harcok után lettek az ország lakói és urai? A görög hagyomány erről mit sem tud, sőt annyira kiveszett a görögöknél őstörténelmők tudata, hogy ők a valósággal merő ellentétben, mindig autochton népnek vallották magokat.

A római hagyomány szintén semmit sem őrizett meg abból, hogy a világhódítók ősei az Apennin félszigetre mint vándorok jöttek; a köztudat mindezt elfelejtette és a nép őslakónak gondolta magát.

És mit tud a német nép történelmének legdicsebb alakjáról cheruszki Arminről? Semmit és ha az ellenséges rómaiak történetírói nem tartják fenn emlékét még a neve is el volna felejtve.

Az oláhok legrégebbi krónikáik és a hagyomány tanúsága szerint őslakóknak tartották magokat Erdélyben. Trajanmondájok is van egy erdélyi szorosról, melyet a rómaiak valóban Trajan szorosnak híttak. Az újkori történetírás mégis kimutatta, hogy meggyőződésök hamis; hogy az oláhok elebb a Dunán túl, Ruméliában laktak; csak később költöztek át a mai Romániába s innen a XII. század végén Erdélyben is letelepedtek. Mind ezekről az eseményekről az oláh hagyomány mit sem tud, sőt későbbi történetírói fictióinak hatása alatt állítólagos őseiről tud regélni és Trajant oláhnak tekinti.

Így van ez majdnem minden néppel; a mai spanyol parasztnak sejtelve sincs arról, hogy ősei elhagyták hófödte éjszaki hazájokat és mint kiéhezett farkas-csoport bebarangolták Európát, míg végre az Ibérek országában telepedtek le.

Szóval: századokra kiható történelmi hagyomány nem volt soha egy népnél sem, ha írott emlékek nem fixirozták a neveket és iskolázott férfiak nem érintkeztek a néppel. A népnek tudniillik nincs érzéke a történelmi vonatkoztatások iránt, de igen is nagy érdekléssel viseltetik a hagyomány elbeszélő része iránt. A történelmi neveket tehát elejti, az elbeszélést a többi mese-analogiára kigömbölyíti (például a hármas szám alkalmazása által) és valóságos mesét csinál abból, a mi 3—4 emberöltőn át történelmi hagyomány volt. Nem valószínű, hogy mind ezekkel szemben a magyar népnek kiváltságos hagyományai volnának őseiről, mely nem csak származá-

sukat, hanem részletes mondákat is megőrizett volna. A mit a görög és a római, a német és a spanyol egy helyen lakva, a civilisatio folytonosságát élvezve egy-két század alatt elfelejtett, azt a magyar majdnem egy évezredig tartó barangolás alatt emlékezetében tartotta volna?

A magyar húnmonda azonban — így okoskodhatik védőjök — épen részletes voltánál fogva bizonyos hagyományt tesz föl; nem csak általános, homályos tudat az, hanem részletes bizonyos régi helyekhez (Sicambria, Cesimaur) fűzött, mondai zamatú történelmi hagyomány, melynek részletessége mondai eredetére vall.

A mi mindennek előtt a helyneveket illeti, arra kell figyelmeztetnünk a monda szószólóját, hogy azok mind a krónikákkal korabeliek: Tulna, Zeiselmauer (Cesimaur) csak a IX. század óta léteznek, nevök tehát nem igen jöhetett a Volga partjairól; a magyar krónika szerzői azért említik, mert a *Niebelungénekben* is előfordulnak. Arra pedig, hogyan származhatnak részletes, helyhez fűződött monda könyvekből, igen meglepő példa a Tell-monda. Nincs monda, mely mélyebben gyökereznék népének tudatában, mint a nagy svajcezi lövészé; életének minden részlete a nép száján él, hőstetteinek színhelyei mind meg vannak jelölve; még most is megmutatják az idegennek a vierwaldstädti tó aczeltükréből kimagasló sziklát, a melyre Tell a hajóból csodálatos erővel ugrott; elvezetik Bürglenbe a kápolnába, mely Tell házának helyén épült és a küssnachi szorosba, a hol megölte a zsarnok Gesslert; sőt azon hely is meg van jelölve, a hol meghalt, midőn egy kis fiút a hullámokból ki akart menteni.

Mind e sok részlet, a svajcezi nép százados, összhangzó büszke meggyőződése arra látszik mutatni, hogy itt egy híven megőrzött, bár már mondai részletekkel földiszított történelmi hagyománynyal van dolgunk. És mégis a modern történelmi kritika kimutatta, hogy ez a Tell nem élt, és hogy mondája nem svajcezi népmonda. Tudós svajcezi krónisták átvettek egy elbeszélést Saxo Grammaticus norvég krónikájából és azt hazájokban localisálták. E norvég monda ekkép a svajcezi krónikákból átment a népbe, itt gyökeret vert és a monda dús lombzatát és virágait hajtotta. A Tell-monda tehát egy norvég könyvből egy svajcezi könyvbe és innét, egy tudakos svajcezi krónista műveből ment át a svajcezi nép tuda-

tába. Ha a svajczi krónista nem kapja kezébe Saxo Grammaticus könyvét, akkor Tell nem menti meg a Svajczt, akkor nem épülnek kápolnák emlékére és a svajczi nép egy úgy nevezett történelmi hagyománynyal szegényebb. *) A svajczi Alpések közt van ugyan még a historikusok egy iskolája — mint nálunk az erdélyi havasok közt — mely elkeseredett harezot folytat az ősi hagyományért és a legbehatóbb történelmi nyomozások ellenében még mindig a nép köztudatára hivatkozik; hisz a hegyek közt legtovább tartják fenn magokat a kihalt növényfajok valamint az elavult divatok és nézetek. Nem nehéz hasonló, ha nem is ily frappans példákat találni arra, hogyan válik egy tudákos adat közmeggyőződössé. A múlt századbéli német történetírók azt a hypothesisist állították föl, hogy a Verona közelében lakó németek a régi cimberék maradványai. E merész hozzávetést megezáfolták; midőn azonban két német tudós: Schmeller és Schottky nyelvészeti tanulmányok czéljából beutazták e veronai német községeket, az ottani parasztok arra a kérdésre, kik ők? nagy büszkén azt felelték: «Bir szain Cimbar!» (Cimberék vagyunk!)

Mindezek alapján elmondhatjuk — ha el is fogadjuk a magyar-hún rokonságot — hogy épenséggel nem valószínű, hogy a magyar krónikák húnmondái hagyományon alapulnak; legkevesbbé sem hihető, hogy a népvándorlás mindent feldúló viharja alatt az egész mondakör részletes épységben fönmaradt volna; a benne előforduló történelmi nevek pedig fölteszik ezt, mert a IV. és V. századra utalnak. A húnmonda elterjedése a magyar népnél se bizonyítana ez ellen; hisz a húnmoda távolról sem mérközhetik népszerűsége a koholt Tell-mondával.

Mily mélyreható forradalmon, és szellemi átalakuláson ment át a magyar nép mai hazájába való költözése és a keresztényiség fölvetele következtében, az abból is kitűnik, hogy egyetlen egy magyar vezeték név sem maradt fön a pogány korszakból; az újabban használatosak, mint Árpád, Álmos, Géza, Zoltán csak újabban a régi kűtfők ismerete következtében elevenültek föl.

*) Rochholtz *Tell und Gessler*. 1877. A kimerítő tárgyalás eredménye a 82. lapon van kimondva. Vesd össze O. Lorenz *Deutschlands Geschichtsquellen*. Tell.

Főntebbi ellenvetéseink akkor is beválnak, ha mint említettem a magyart hún származásúnak tartjuk, a mit azonban elfogulatlan kritikai megfontolás után alig tehetünk.

A logika egyik fontos szabálya azt szabja elénk, hogy mindig az köteles bizonyító érveket fölhozni, a ki valami pozitív dolgot állít; tehát az ellenpártnak kell kimutatnia, hogy a magyar hún. És mit hozhatnak föl e rokonság mellett? Azt, hogy némely nyugoti krónikás körülbelől 1000 óta a magyarokat, analogia alapján, tehát a középkorban igen gyakori tévedésből, húnoknak nevezi. Semmi sem mutat arra, hogy a magyarok is használták volna e nevet; a legrégibb magyar okiratok nem ismerik a hún elnevezést, valamint a IX. és X. század krónistái (egy-két kivétellel) sem; a leghitelesebb tanúk, a byzanci Leo és Constantinus, kik személyesen ismertek magyarokat, turkoknak nevezik őket, sőt még a XI. század francia keresztes vitézei is ezzel az elnevezéssel élnek, míg az arabs írók a turk név mellett a magyart is használják. A szlávok közt letelepedett magyarok sem nevezték magokat húnoknak, hanem ugrok vagy ungroknak, a mint ez a magyar letelepedések neveiből kitűnik. *)

Ha a nyugoti és különösen a német krónika-szerzők húnoknak nevezik a magyarokat, azt az élet- és harczmód, szóval az ethnológiai sajáttságok megegyezése valamint a közös lakhely tökéletesen megmagyarázza. Abból, hogy a tudatlan krónista látkörén föltűnt új lovasnépet, az eltűnt, de szörnyű emlékezetű húnok nevével jelölte, még nem következik, hogy a magyarok valóban húnok voltak, sőt még az sem, hogy azoknak nevezték magokat. Hisz a középkor történetírói más népeket is húnoknak neveztek, a melyeket ma senki sem tart húnoknak; sőt a XII. század legműveltebb krónikaíróinak egyike, viterbói Gottfried, Frigyes császár titkára az előtte jól ismeretes longobardokat is húnoknak nevezi, puszt-

*) Az ide vonatkozó helyneveket Miklosich gyűjtötte össze: *Slavische Ortsnamen. Denkschriften der Wiener Akademie. XXI.* — Guibert de Nougent turkoknak nevezi a magyarokat. A hún név kivételiesen előfordul már 900-ban: *Monumenta Germ.* IX. 552. — Hogy minő nagy volt a zavar a magyarok elnevezésére vonatkozólag, azt a tudós Hroswitha mutatja, ki a magyarokat avaroknak nevezi, míg II. Ottó szerint ők „gens parthica”.

tán azért, mert a longobardok is egykor a húnok régi székhelyein, Magyarországon laktak. *)

Ha a hún név a külföldről jött Magyarországra — ám-bár a XI. századbeli Leo Grammaticustól kezdve egész III. Károlyig, ki még múlt századbeli rendeleteiben a hún nevet használja, ez elnevezés általán használatos volt, ha mondom e név valamint a húnrokonság fogalma eredetileg külföldi termék, a hún-magyar mondakör sem őrizhetett meg egy régi hagyományt.

Ez mind azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy e mondakör mégis magyar: ha nem Bendegúz és Attila kortársainak hagyománya, tán a XII. és a XIII. században a hún elnevezés következtében szövődött a magyar nép phantasiájában? És valóban azt, a ki az ellenkezőt állítja, ki ezeket a mondákat csak a krónikák útján elterjedt könyvmondáknak, vagy mint Hunfalvy — kinek kutatásai különben korszakalkotók őstörténelmünkben — a német hősmonda tudákos átalakításának hiszi, azt méltán fölkérhetjük, mutassa ki honnét vették a magyar krónika szerzői e mondákat? Ha nem a krónista képzeletének szülöttei, hol van tehát az a német vagy más monda, a mely Bendegúzról, a homlokán halálosan sebesített Detréről, a Krimhild-csatáról és Csabáról szólana?

Vizsgáljuk meg legalább futólag, hogy fölvilágosítást szerezhessünk magunknak e kérdésről, hogyan dolgoztak, hogyan írtak történelmet és minő forrásokból merítettek a hún-magyar krónika szerzői? Nézzük át azt a csomó kéziratot, mely a szerzetes krónista előtt hevert, midőn sárgás pergamentumára nagy buzgósággal pingálta czifra betűit.

Ha végig néztük, át fogjuk látni, hogy a krónikák magok mondják el, honnét vették a sokat vitatott húnmondákat?

II.

Ha mai nap, egy a kor színvonalán álló, a modern történetírás módszerével dolgozó historikus meg akarja írni a húnok történetét, bizonyára át fogja tanulni azon kis könyv-

*) *Monumenta Germ.* XXII. 241. A gótokat is húnoknak nevezték, valószínűleg, mert egykor szintén Magyarországon laktak. Vessd össze *Mon. Germ.* XIII. 149: Theodericus (veronai Detre) quondam rex Hunorum. — Az *Edda* Sigfridet húnnak mondja.

tár jelesebb műveit, melyet száz év óta e tárgyról írtak; azután át fogja kutatni a régi forrásokat mind, mert általán mennél régibb egy forrás, annál becsesebb; különös figyelemmel lesz a kortársakra, a byzanci történetírókra, a nyugoti krónistákra, sőt a korabeli költők ide vágó adataira vagy csak célzásaira is, melyekből történelmi adatokat lehet rekonstruálni; mindezeket összevetve, szigorúan megmérlegeli, mi szól az egyes adatok mellett és mi ellenök; néha, kétes helyeknél nem fog megelégedni az újkori kiadásokkal, hanem magához az eredeti kézírathoz fordul és nagyító üveggel a kezében, meg fogja vizsgálni, helyesen másoltak-e a kiadók; ki fogja nyomozni a netán hún eredetű sírleleteket, hogy megállapíthassa, minők voltak fegyvereik s szerszámaik, s minő kultúrától kölesönözték díszítéseiket; átnézi a húnokra vonatkozó római vagy görög fölíratos köveket, a legyőzetesök megünneplésére vert érmeiket, a keleti szobrászat műveit, melyek hún harczosokat ábrázolnak; összeállítja az egykorú íróknál elszórt hely-, tulajdon- és folyóneveket, hogy belőlök meghatározhassa, minő nyelvet beszélt a hún nép; sőt figyelmét még a húnok lakta országok földrajzi sajátosságaira és a hozzájuk hasonló életmódú kalmuk és kürgisz népre is ki fogja terjeszteni, hogy a jelenből a múltba következtethessen; és ha mindezt a roppant anyagot fölkarolta, és megrostálta, ha a történelem, archæologia, az ethnologia, a numismatika és a nyelvtudomány forrásait kimerítette, akkor tőle telhetőleg le fog mondani minden előítéletről, iparkodni fog azon rejtelmes nép sajátos életét átérezni és csupán tudományos igazságszeretetétől vezérelve, áttekinthető nagy képen a húnok történetét és kezdetleges culturáját elének tüntetni.

Nincs nagyobb ellentéte e modern módszernek, mint a középkori krónisták eljárása. Akár mit irnak, már eleve is van egy forrásuk, mely phantasiájukat sajátos irányba terelte, s a melyhez minden fogalmuk idomul. Ez a biblia, mely oly erőt vesz szellemökön, mint néhány századdal később az utórenaissance idejében az ókori mythologia a XVII. század emberein. Monumentákat, fölíratokat, épületmaradványokat nem néznek meg a középkorban, az eredeti és másodkezű forrás közt nem ismernek különbséget, kritikát nem gyakorolnak, hanem az ellenkező véleményeket erőszakosan összeegyeztetik. Nem akarnak semmit sem megmagyarázni, legfőljebb azt a

mit alig lehet: a tulajdon- és hely-neveket. A tekintély lidérczként nehezül az író logikájára; a középkor embere általán nem szeret a külvilágból, a tapasztalatból tanulni s vele szemben mindig annak a pár könyvnek, melyet kolostorában talál, ad igazat. Voltaképp nem is mer maga gondolkodni, nem használja saját eszét; ez utóbbi helyett a biblia és a szent atyák könyvei működnek.

Természetes, hogy mindezek következtében a valószínűség iránt elveszítette minden érzékét; a legendák, a melyek hatása alatt felnőtt, képzelt világba helyezték őt. A legfontosabb politikai eseményről hallgat, de pontosan följegyzí az ég minden üstökösét, a föld minden rengését, mert csak az értelmetlen indíthatja meg phantáziáját. Hiszékenysége nál csak tudatlansága nagyobb: nincs érzéke sem a történelem, sem a helyi sajátságok (a *ton du local*) iránt, mindent összezavar a bibliával. A jelen institutiót a legnagyobb naivitással a távol múltba viszi át, föltévé, hogy más népek, más időben ép úgy gondoltak és éltek, mint az ő kortársai. Középkori krónikák rajzain Venus nem ritkán egy középkori patricius leány öltözetében jelenik meg, míg Jupiter szűk csikos nadrágot és baretet visel. A minő a rajz, olyan a szerző fölfogása is. Elképzeltetjük, minő lesz a műve. Mindezekhez járul, hogy középkori krónikáirók nominalisták a magok módja szerint: nevek többet nyomnak nálok, mint a dolgok. Pusztán csak két név hasonlósága alapján a leghajmeresztőbb combinátókba ereszkednek. Kézai Hispania nevét az Attilától oda telepített ispánoktól származtatja, Anonymus pedig Dees nevet a Deus! fölkiáltással kapcsolja össze.*) — Ha egy XIII. századbéli szerzetes, mint a *Nemzeti krónika* szerzője, a melyen többi krónika mind alapul, Magyarország történelmének megírásához fogott, már eleve is, a nélkül, hogy megnevezné, két forrást használt: a bibliát és azon encyclopædikus kézi könyvet, a melyből az iskolában tanult. Ilyen tudományos encyclopædia

*) Podhraczký még 1838-ban a Hispania-ispán etymológiára azt jegyzi meg: «E traditió nem megvetendő!» *Chronikon Budense*. — Az ily fajta szószármaztatások különben elvéve még a renaissance korában is előfordulnak: Galeotto Marcio a Buda városnevet az ind Buddhától származtatja. A XV. századbéli *Sächsische Chronik* szerint Attilát németül azért nevezik Etzelnek, mert neki egy számara (Esel) volt.

volt sevillai Isidornak híres tankönyve, a melyből az akkori műveltebb papok történelmet, physicát és poetikát tanultak. Valóban nem lehet a középkort jobban jellemezni, mint ez adat által: a XIII. században oly könyvből tanulnak természettant, a melyet 600 év előtt írtak. Nagy szerencse, ha még, mint a mi krónikánk szerzője, legalább valami kivonatból Jornandest is ismeri és újabb azaz hozzá közelebb álló könyveket mint a *Historia miscellát* és Viterboi Gottfried műveit is lapozgatta,

Ezek mellett a képes krónika egy más szerzőt is említ, kit a *Nemzeti krónika* többi variánsai nem említenek. Sigilbertus antiochiai püspök krónikáját, mely név a ma *Chronicon paschalenak* (antiochiai krónikának) nevezett gyűjteményt jelzi.

A nemzeti krónikának tehát bevallottképp négy forrása van a húnokra vonatkozólag: viterboi Gottfried, sevillai Isidor, Orosius, kiket Kézai művének élén források gyanánt idéz és a *Chronicon paschale*, mely csak alkalmilag van forrásként fölemlítve. Hogy Jornandest ismerte, azt egy belőle vett idézet mutatja. Mielőtt nemzeti hagyományról beszélne, mindenesetre meg kellene vizsgálni nincsenek-e meg ez adatok, melyekre mi a mondai hagyomány nevét reá tukmáljuk, nincsenek-e meg a krónikánk által forrásként idézett spanyol, olasz és keleti krónikákban, melyek egy része még a magyarok letelepedése előtt készült? Vessük ez írókkal legalább a magyar krónika főbb helyeit össze, a melyekben oly sokan őshagyományt vagy legalább nemzeti mondát akarnak látni.

Jornandest ismerte a *Nemzeti krónika* szerzője, mert egy helyett félreértette. A húnokra szólva Jornandes Orosiusra hivatkozva elmondja, hogy ők a gótok ellen törtek. Ehhez csatolva elbeszéli a húnok származását az alirunáktól és gonosz szellemeiktől. Kézai átveszi ez utóbbi mesét, megczáfolja (persze a *Szent Írás* alapján és nem saját eszével) de Orosiusnak tulajdonítja. Világos tehát, hogy Kézai Jornandes azon helyet a hol Orosiusra hivatkozik és a reá következő mesét összerántotta és az utóbbit is Orosiusnak tulajdonította, ám-bár Jornandes itt már nem hivatkozik Orosiusra *)

*) Jornandes. 24. fejezet kezdete: „Post autem non longi temporis intervallum, ut refert Orosius, Hunnorum gens omni ferocitate atrocior exarsit in Gothos. Nam hos ut refert antiquitas, ita extitisse comperimus. (Következik a származás meséje.)

Krónikánk ezután megkezdí a magyarok történetét, még pedig nem Ádámmal, mint 600 évvel később Horvát István, hanem az özönvízzel és bábel tornyával, a magyarok Nimrod-tól (néhány krónika így írja: Menroth) e torony építőjétől veszik eredetöket. Világos, hogy ez nem lehet hagyomány, hanem középkori krónista stylus, mely a biblia nagy nevei közül mindig egyet ilyen népgenealogiára szemel ki. Nimrod apja gyanánt Kézai Thanát említi, kinek neve nincs meg a biblíában. Szabó Károly reá is fogta, hogy Thana neve ősi hagyomány. Pedig Kézai azon forrásból merített, a melyet néhány sorral elébb maga is megemlít: sevillai Isidorból. Az összefüző kapocs Isidor Tanaja és a magyarok közt a scytha név volt, mely név hallatára krónikáiróink mindjárt a magyarokra gondoltak. Tanaus tudniillik Isidor szerint a scythák első királya volt. *)

Nimrod nejeinek neve Eneth szintén a bibliából van véve: fiaik Hunor és Magor a középkori történetírók közönséges etymológiai öse; a Magor név a bibliai Magognak elferdítése az etymologia kedvéért. Magog-Magort pedig azért hozták összefüggésbe a magyarokkal, mert a nagy tekintélyű sevillai Isidorus Magogot is scytha uralkodónak mondja, kinek birodalma a Mæotis tavától kezdve egészen a német Dunáig terjedt. **)

Ha krónikáink továbbá Hunor és Magor utódainak egy részét Perzsiába költözteti ismét csak Isidorus befolyását látjuk, ki szerint Nimrod a bábeli torony építése után Perzsiába költözött.

A csodaszarvas mondája viterboi Gottfriedből (vagy meglehet ennek forrásából Jornandesből) van véve, ki szintén egy ünnö szarvassal kalauzoltatja a hűnokat Mæotis ingoványai közé.

A hűnok bejövetelét Kézai úgy írja le, mintha Attila Kún László kortársa lett volna; a geographiai adatok itt valamint

*) Tanus (később Tanausnak nevezi) fuit rex Scytharum primus. *Isidori Hispalensis Originum liber* 13. XXI. fejezet.

**) «Scythia sicut Gothia a Magog filio Japhet fertur cognominata; cuius terra olim ingens fuit, nam ab oriente India, a septentrione per paludes Maeotides (a magyarok őshazája a krónikák szerint) inter Danubium et Oceanum usque ad Germaniae fines porrigebatur.» *Isidori Originum Liber* XIV. cap. 3.

a magyar őshaza: Scythia leírása sokkal későbbi időre, a XIII. századra mutatnak. Világos, hogy a krónika a hünök bejövetelet a magyarokéval téveszti össze; igen sok árpádkori név, melyet Anonymus említ, Kézainál Attila korába van helyezve. A hün vezérek közt Bendeguz neve elűt a középkori krónikákban gyakran említett hün vezérek nevétől; Bendeguz azonban valószínűleg hamis írása a Priskosnál előforduló Mundioukhousnak, a latin krónikákban Mundicus volt a közvetítő a két csak látszólag különböző név között. Krónikáink leirői általán feltűnő hibákat ejtettek az idegen szók és tulajdonnevek írásában; csak a *legis falk* szót (*Jägerfalk* helyett) említem.

A mit a krónika ezután elbeszél a dunamenti hün csatákról, Makrinról és veronai Detréről az mind igen sajátos eredetű. Tény, hogy ezek a csaták nem történtek meg; honnét vette tehát a krónika? A nép szájából mint Szabó Károly állítja? A német hősmondából mint ezt úgy látszik Hunfalvy Pál hajlandó elhinni? Vagy maga a szerző költötte? Mindekelelt feltűnő, hogy az elbeszélés két oly alakot szerepeltet egymás mellett, kik nem voltak kortársak: Attilát és veronai Detrét. Ez mondai vonás; de miért fűztek volna össze e két alakot a magyar nép, illetőleg ősei a hünök? Hisz a magyar illetőleg hün népnek semmi baja sem volt veronai Detrével (Nagy Theodorichchal), tehát hogyan maradt volna meg képzetében és mondáiban?

Hasonló kapcsolatban lép föl Detre a német hősmondában és a *Niebelung* énekében; a német hősmondában pedig igen is érthető miért szerepelteti együtt veronai Detrét Attilával: hisz mind a kettő történelmi szereplése nagy hatással lehetett a német phantáziára s veronai Detre — kit a német hősmonda különben apjával, Dietmarral, ki Attila udvarán tartózkodott volt, téveszt össze — a legnagyobb német fejedelem volt, kit a nép phantáziája később a németek legnagyobb ellenségével Attilával fűzött egybe. Igen különös véletlen volna az, hogy a magyar nép ugyan azt az anachronismust követte volna el, a két évvel Attila halála után született Detrét Attila kortársának tartván. Mind ez tehát a német hősmondára és a XIII. században igen elterjedt *Niebelungénekre* látszik utalni; hisz a német vándor énekesek (*fahrende liute*) már a magyarok letelepedése előtt énekeltek Attiláról és berni Detréről. Ha

azonban a német Dietrich von Berne mondaiból akarjuk a magyar Detre-mondát származtatni, nagy nehézségbe ütközünk: a német monda nem ismeri a magyar Detre-monda legfeltűnőbb, legmondaibb részét: megsebesítését a homlokába szúródott nyíl által. A mit irodalomtörténetíróink Detre-mondának neveznek, ekkép nem lehet a németből való átvétel.

Eredetének megfejtését az úgy nevezett *Chronicon paschale*-ban találom: ez eltorzított adatokkal, tarka mondákkal, itt-ott történelmileg hű hírekkel teleszőtt XI. századbeli compilációra más alkalommal a *Képes Krónika* is hivatkozik. Ebben krónikánk szerzője valóban olvasott a húnoknak a Dunán vívott csatáiról egy olaszországi gót ellen, ki megtámadja Attila dunamenti táborát és sok ezer hűnt leöl. Harcz közben azonban egy nyíllövés következtében meghal. *) Attila ellenfelének neve itt azonban nem Detricus, hanem Alaricus. Ezen Allarich a magyar monda Detréje. Oly szerzőnél találjuk ez Alarich-mondát, kit a magyar krónista ismert: mind a kettő, Allarich is, Detre is gót fejedelem; mind a kettő a történelem ellenére a Duna mellett a húnokkal harczol s mind a kettőn nyíllövés halálos sebet ejt.

A magyar szerző azonban a *Niebelungéneket* is ismerte; ott pedig Detre Attila udvarán mintegy a nagy hún király szolgálatában lép föl. Szerzőnk tehát miután a két alakot azonosította, a *Chronicon paschale* és a *Niebelungének* adatait középkori írók szokása szerint azaz erőszakosan összehasonlította. Elmondja a *Chronicon paschale* adatait a dunai csatákról, valamint azt, hogy Detre halálos sebet kapott (letaliter vulneratus est), de később ismét föltámasztja, mert a *Niebelungénekből* látta, hogy Detre Attila udvarán mint barátja tartózkodott. A *Chronicon paschale* előadása tehát a *Niebelungének* szempontjából van magyarázva. A dunamenti hadjárat elbeszélésében, mely szerint a húnok először Sicambriánál átkelve, Potentiánál megverik Detrét és Makrint, de

*) «Aetius profectus est in Gallias ad Allarichum, Romanorum hostem propter Honorium, illumque in Attilam impulit, ut qui Romanii imperii plurimas evertisset civitates. Illi e vestigie impressione in illum facta(?) cum is ad Danubium fluvium castra posuisset multa millia de ejus exercitu ceciderunt. Interpugnandum vero Allarichus sagitta ictus interiit.» *Chron. Paschale* ed. Dindorf. I. 587.

Tárnokvölgyénél csatát veszítenek és végre Zeiselmauernél bossút állanak az ellenségen; mind ebben sokféle, nagyon is elütő elem van összehányva. Sicambria és Potentia városok a Dunán soha sem léteztek. Sicambria neve a frank mondából való, melynek egy variánsát krónikánk szerzője viterboi Gottfriednél találta. E monda, a *Gesta Francorum* alapján elmondja, hogy a frankok Trójából kiköltözvén, a Dunán Sicambria várost alapították. Tehát etymologiai könyvmonda, mely ily — a középkorban nem szokatlan — úton akarta a Sicamber törzs nevét egy képzelt Sikamber város által megfejteni. Potentiana városa Pannoniában szintén a krónika találmánya; meg lehet, hogy a *potens* hatalmas szó birta reá Kézait, hogy Pontentiánál veresse meg a húnokat.

A hadjárat egyik főalakja Macrinus nem egészen költött személy, mint Szabó Károly hiszi: egy Macrinus felső Pannonia proprætorja volt, csak hogy más időben; tehát semmi köze Detréhez vagy a húnokhoz. *)

Tárnokvölgye (Tavarnusweg) mint szláv, a királyi tar-nokoktól nyert neve mutatja, legelőbb a X. században kaphatta ez elnevezést. Tulnát és Zeiselmauert (Cesimaurt) csak a IX. század óta említik az okiratok. **) Hagyományról tehát szó sem lehet; de érdekes kérdés, hogyan kerültek e német helynevek Zeiselmauer és Tulln a magyar krónikába? A történelem mit sem tud az e helyen vívott csatáról; a magyar hagyomány pedig említhetne idegen helyneveket, a melyekhez történelmi emlékei nem fűződnek? Igen valószínű, hogy e helynevek a

*) Az erre vonatkozó fölíratot Muchar közli. *Das römische Noricum* I. 124. Egy Macrinus Vindex prætor 172-ben halt meg. *Sitzungsberichte der Wiener Akademie*, XIII. 67. Lásd különben: Marquardt, *Staatsverwaltung*. I. 137.

**) Mindezekről bőven és alaposan Aschbach írt. *Sitzungsberichte der Wiener Akademie*, XXXV. 27. Kissé tendencziósus Zarnecke fejtegetése Zeiselmauerről. *Berichte der süchsischen Gesellschaft*, 1856. 200. lap. — Hogy milyen bizonyítékokkal védték a »húnmondákat«, arra példát szolgáltat Erdy fejtegetése a ceiselmauri ütközetre vonatkozólag (*Akadémiai Értesítő*, 1849). Hogy Zeiselmauernél valóban volt hún csata, azt szerinte a vidéken előforduló Mons Comagenus, azaz kumán vagy hún hegy, valamint a szomszédos Chunichsdorf neve mutatja. Erdy tehát mellözi, hogy a Mons Comagenus már a latin iskolai írókban is előfordul, néhány száz évvel a húnok föllépése előtt. Chunisdorf pedig középkori írás Kunigsdorf helyett.

Niebelungénekből valók, a hol a különben épen nem jelentékeny Zeiselmayer falu több ízben a cselekvény színhelye. A krónisták a német területen veretik meg Macrint és Detrét a húnok által, hogy mintegy új jogigényt szerezzenek a magyar hódításnak a határos osztrák területre, mely egykor a X. században Magyarországhoz tartozott.

Nemzeti krónikánk azon részén, mely a húnok történetét tárgyalja, különben is megérzik valami német forrás befolysása: a német hősmonda átalakító hatásán kívül az előforduló német szavak: banner, rast, maristall, jägerfalk és a thuringia és száz dialektus csekély különbségének fölemlítése erre látszik mutatni.

Attila életének elbeszélésében Kézai ugyan azt mondja el a mit a többi középkori krónika. Kétségtelen, hogy ezekből vette adatait. Csak a Buda városnév etymológiájánál mutatkozik ismét egy eredeti elem. Attila tudniillik tulajdon kézzel megöli testvérét Budát, mivel ez Sicambriát a maga nevéből nevezte. A németek ezután engedelmeskedve, a várost Etzelburgnak hitták, a magyarok azonban tovább is Budának. A krónika itt etymologice meg akarta magyarázni a Buda helynevet. Tehát a történelem Bledájából az etymologia kedvéért Budát csinált. Összefűző kapocs gyanánt Bleda-Buda fejedelem és Buda városa közt, ez utóbbi tudakos német neve Etzelburg szolgált. Etzelburg nevét is meg akarták magyarázni, tehát Jornandes adatát Bleda megöletéséről összekötötték a helynév kedvéért Budának nevezett fejedelem halálával és így a magok módja szerint megmagyarázták miért nevezik ép a németek a várost Etzelburgnak, a magyarok pedig eltérően, mellőzve nagy fejedelmök emlékét Budának.

Míg a Buda név mint Attila testvéreé egy az etymologia kedvéért történt ferdtés, Mikolth, Attila utolsó nejének neve csak elütő, talán paleographiai tévedésből rosszul írt variánsa a történelem Ildicojának. Attila halálát illetőleg a magyar krónika híven követte külföldi kútfőit. Annál bonyolultabb Attila utódainak története; ebben Jornandes történelmi adatai és a német hősmonda reminiscenciái sajátos módon össze vannak zavarva Árpádkori magyar viszonyokkal és tendenciákkal. Attila egyik fia Aladár úgy látszik Jornandes Ardarikja; nevök és szerepök (a hún birodalom megsemmisítése) ugyanaz. Az azonosítás annál könnyebb volt, mert a né-

met hősmonda is Attila fiát Aldriannak nevezi. A nagy döntés, mely véget vetett Attila birodalmának, a netáni csata a krónikában határozott visszaemlékezéssel a *Niebelungéne*kben Krimhild parancsára vívott öldöklő etzelburgi csatákra Krimhild csatává, (prælium Crimhilt) lett. A német középkori költemények ezeket «Krimhildens Noth»-nak nevezik.

Még bonyolultabb Csaba szerepe. Csaba a krónika szerint Attila fia, a kún Edemér és Ed vezér apja, Aba Sámuel dédapja. A krónika e helyen két később bevándorlott kún vezérnek előkelő őst akart szerezni; ha lehet jó régít, a ki nagy jogcímet adhat. *) Attilának a történelem említette fiaiból nem telt, tehát a genealogia kedvéért új fiat: Csabát adtak neki. Ezért mondja a krónika, hogy Csaba neje a korozmin nemzetségből való, azaz kún. A Csaba nevet a krónika a nép ajkán találta; a külföldre, úgy látszik délre telepedett magyarság egy részét — nem tudni miért — Csaba magyaroknak (Sobamogera) nevezték. **)

A Csaba név tehát alkalmasnak látszott külföldről jövő vezérek ősapjául szolgálni; a név megmagyarázta külföldi tartózkodásukat és egyszersmind ősi származást és azzal járó jogokat adott. Mind ezen czélzatok össze vannak fűzve egy a középkori történelmi könyvekben található hírrel, mely szerint a görög császár Honoria leányát Attilának oda ígérte feleségül. A magyar krónika tényleg feleségévé teszi és e házasságból származtatja Csabát. Nem felejtí nevéhez a «filius legitimus» kifejezést csatolni; ez a genealogiára fontos volt: ennek kedvéért lett Honoria Attila felesége és bitorolja Csaba a történelmi Irnakh helyét.

Mielőtt Csaba történetét, a mint a krónika elbeszéli, mondának tartanók, meg kell fontolnunk, vajon megvannak-e benne a monda általán szokásos vonásai? Így a mint reánk maradt, inkább mint rossz történelmi adatok kombinálása hat; a monda különös félreismerhetetlen színezte, csodálatos elemei, naivsága, az emlékezetnek segítő külsőségei mint például a hármas szám stb. mind ezek hiányában van Csaba története. Az egész száraz, tudákos adatok összetakolása, mely nem

*) Marczali. *A magyar történelem kútfői*, 70. l. Csetucki E. *Philol. Közöny*. 1881. márcziusi füzet.

**) *Anonymus* 45. fej.

indítja meg a phantáziát. Mennyire különbözik mind ezekre nézve a krónikákban reá következő honfoglalás mondájától. Itt valóban megtaláljuk a monda szerkezetét és psychológiáját; és ép e monda, melyen megérzik a monda naiv bája, nyílt ellentétben áll a tárgyaltuk húnmondákkal; mert ha a magyarok már hún származásuk alapján tarthatnak igényt Magyarországra, akkor nem kellett volna a Szvatoplugnak küldött ajándékokkal ismét új jogigényt szerezni a négy folyam földére.

Csaba szereplése a hún mondakörben minden esetre fictiv; meg lehet ugyan, hogy Csaba alakja valóban mondai, hogy tehát krónikaíróink egy a nemzet képzeletében élő alakot szorított hún mezbe, ámbár a róla szóló (a krónikákban föl nem található) mondák újkoriak s az irodalom vagy az iskola hatása alatt keletkeztek.

Ha mindent összegezünk, látjuk minő különböző elemekből szövődött e tarka compliatio, melyet magyar húnmondakörnek neveztek el. Célzata, a megvilágítás, melyben az események föltűnnek, erősen nemzeti; eredeti magyar elem azonban benne igen kevés, talán csak e két név: Dentumoger és Csaba, és ezek sem utalnak a húnokra, hanem csak a magyar ősidőre. Meglehet azonban, hogy a Csaba pusztán tudakos etymologia, és hogy a dentumoger szó valamely korabeli útazó szerzetes útján, ki Nagymagyarország felé járt, jutott történetünkbe. *) A legrégibb időkre sevillai Isidor szolgáltatott több adatot; Orosiust és Josephus Flaviust idézi ugyan Kézai, de nem ismerte. Attila történetére Jornandes vagy ennek valami későbbi átírata, viterboi Gottfried és a *Historia miscella* volt a főforrás. Detre alakja a *Chronicon Paschale* Allarichájának és a *Niebelungéne*kbeli Dietrichnek combinatioja. Ezek mellett kisebb német hőskölteményeket is ismert a «húnmondák» szerzője. E szerint nem sok a német hősmondából való átvétel: Detre szereplése és Attila fiai történetében néhány vonás.

Remélhetőleg nálunk is megszűnt amaz irány, mely minden hamis vagy a legelterjedtebb történelmi kézikönyvekben

*) A XIII. század közepén sok magyar járt déli Oroszországon át Közép-Ázsia felé. Rubruquis, (Párisi kiadás 1839.) 243., 272., 300., 338., 339. lap. Plan Carpin (ed. Avezac. Páris 1839.) 763. lap. Nem valószínűtlen tehát, hogy Julianon kívül más magyar is hozott hírt Nagymagyarországból (Scythia).

nem található adatot mondának és a krónikáirók minden önkényes combinatióját nemzeti hagyománynak nevezett. A magyar nemzet sem képez kivételt Európa többi nemzete közül: ősidejét ő is csak külföldi forrásokból tanulhatja. Írott hazai kútfők hiányában történelmi mondái is legfőljebb azokban maradtak fenn. Hiába! a hagyomány szárnya gyorsan lankad és a nagy férfiak emléke szinte oly gyorsan porlik el népek szívében, mint testök a föld mélyében. A magyar is külföldi források nélkül történetének egyik legkiválóbb alakjáról: a bolgár-öldöklő Leventéről ép oly keveset tudna, mint a német legnagyobb régi hőseről: cheruszki Arminről.

Attila nagy alakja nem hagyománykép, hanem mint átvétel van meg a magyar nép képzeletében; a nép bizonyos mértékben magiévá tette mint a svajcezi nép a szabadító Tellt. A szellem országában más törvény uralkodik, mint a földön: nem az a valódi tulajdon a mit örököltünk, hanem csak az a mit bizonyos szellemi önmunkálkodás által magunkévá tettünk. Romulus, Mucius Scævola, Coriolanus voltakép nem az olasz népéi, de a norvég Tell valóban svajcezi lett. A monda és a költészet tárgyainál, valamint az embereknel, nem az eredet dönt értékek fölött; szellemi gazdagságuk szabja meg ítéletünket. Hamlet nevével nem Saxo Grammaticusra gondolunk, a kitől e monda való, hanem Shakespearere, ki Hamletben magas gondolatait, véghetetlen fájdalalmát és legédesebb gyönyörét örökítette meg. Egy monda becsének mértéke tehát nem az: eredeti-e vagy nem, hanem e kérdés: mennyit fektettek az illetők a mondába?

Attila a magyar műveltséggel változott; fölfogásában annak fejlődése tükröződik vissza; a XIII. században, a nemzeti krónikában, barbár pompájú, dühöngő hadvezér; a XV. század krónikáirói már a renaissance finomságával ruházzák föl és némikép nagy condottierit csinálnak belőle. A múlt század Attilája Bessenyeinél okoskodó sőt bölcseledő; colossalis alakján már a fölvilágosodás sugarai ragyognak. A művészet legnagyobb tökéletességével Arany teremtette meg Attilát: egy egész ember áll előttünk, bonyolult pszichologiai óraművével. Arany költeményénél oly érzés fog el, mintha Jorandes csataleírásai után Priskost olvassuk. A vérben gázoló, lángeszű ázsiai hadvezér után a szíves és nagylelkű házi úr lép elénk; a fejedelemnek különben a csaták porában inga-

dozó alakját itt intim, emberi vonásaival látjuk. Mielőtt a népvándorlás óriási árja mindent földül, elsodor és új partokra hány, a királyi sátor függőnye fölleben és ott látjuk a világ jövő urát úrnőjének, hódító Hildának karjában; látjuk hogyan él és gondolkodik, mint nő nagy hatalma és átérezzük, hogy ha e lángoló szenvedély más, magasabb czélokra tör, a legmagasabbat is eléri. Már sokan írták le Attilát: Arany jellemezte. Sokan léptették föl: ő megteremtette. A magyar Attila az ő műve.

Végeredménykép kimondhatjuk, hogy az úgy nevezett magyar hűn-mondakör könyvmonda; nem szabad ég alatt, hegyen-völgyön keletkezett, nem is a magyar nép képzeletének szülötte; tudakos adatai vagy külföldi krónikákból származó átvételek vagy azok önkényes kombinációi a német hűsmonda befolyása alatt. *)

RIEDL FRIGYES.

*) Örvedetes jelenség, hogy a magyar hűn mondával mind behatóbban foglalkozik irodalmunk. Azonban, úgy látszik, egyik túlságból a másikba esünk, s a mit ezelőtt egészen eredeti mondának hittünk, most egészen kölcsön vettnek és tudós csinálmánynak tartjuk. Egyébiránt a bibliai kölcsönzéseket már Toldy sem tartotta eredetieknek, s Thierry is kimondotta, a német hűn monda hatását a magyarra. Hogy a magyar hűnmondán, a mint azt egy pár krónikánkban találjuk, az idegen krónikák és mondák hatása meglátszik, az kétségtelen, de eldöntendő kérdés marad: vajon egészen új anyagot dolgoztak-e föl e krónikák, vagy csak régít bővítettek s alakítottak át egészen új forrásokból is merítve? Hihető-e, hogy az egész minden előzmény nélkül csak egy pár szerzetes csinálmánnya s a magyar nép csak e krónikákból hallotta először Attila hírét? S vajon a könyvmonda elterjedhetett volna-e így? Semmiféle monda nem terjedhet el, ha nem köti magát valamely élő emlékhöz, bármely csekély legyen is az. Minden esetre a magyar hűn monda kérdésének még sok fölvilágosítandó oldala van. Különben, bár hova üssön is ki a kutatás, e monda nemzeti mondánk marad, mert elfogadta a nép s költőiségénél fogva a magyar epikai költészetnek folyvást lelkesítő forrása.

Szerk.

A ROM (CZIGÁNY) KÖLTÉSZETBŐL.

Második és utolsó közlemény. *)

III.

És most térek a mi magyar cigányainkra, kik, természetesen, közelebbről érdekelven: szellemi termékeiket nagyobb számban mutatom is be — bár, fájdalom, sem példabeszédek, sem Gudlok **) rendelkezéseimre nem állanak — e helyett azonban közölhetek egy népmesét, mely ugyan félreismerhetetlenül magán hordja a magyar népmesék befolyásának nyomait, de azért elég kezdetleges arra, hogy igazi cigány észterméknek tartsuk s a mellett úgy vegyíti a specificus cigány-vonásokat a keresztyén világnézet elsajátított elemeivel, hogy tisztán kitűnik a két ellentétes fejlemény még egygyé nem forrott volta — mint a fehér és fekete Körös, hogy még sokáig, az egybeömlés után is, megtartja sávosan külön-külön színet s idő kell hozzá, míg a kettő egy közép színárnyalatba olvad össze.

A források, melyek a magyar cigányok népköltészeti termékeinek ismertetésénél rendelkezéseimre állottak, a következők:

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 56-ik számában.

**) Ha ilyeneknek nem tekintjük a fülös számú és ugyancsak jellemzetes úgynevezett cigány-adomákat, csak hogy ezeket nem a cigány, hanem a magyar ész öntötte formába s ezek hát nem tekinthetők — a földolgozott tartalmon kívül — a cigány szellem eredeti termékeiül.

1. Dr. Müller Frigyes, bécsi egyetemi tanár, fölolvasása, melylyel — *Adalékok a rom nyelv ismeretéhez* cím alatt — a tudományok császári Akadémiájának 1869. január 20-diki ülésében öt népmesét, huszonkilencz dalt és egy levelet mutatott be eredetiben és sorközi fordításban. *) E darabokat a közlő tanár egyik egykori nyelvész-hallgatója, Fialowski L. úr, gyűjtötte egy pozsonyvidéki és egy horvátországi ezred czigány-legénysége közt s miután Fialowski úr, mint Müller mondja, magyarul is tud, egészen híven adhatta vissza, a mit a bakáktól vett, mert e darabok csak úgy hemzsegnek a magyar szavaktól, interjectióktól, sőt mondattani részletektől, mint akár az angol czigány közlemények az angol s a spanyol czigányokéi a spanyol nyelvelemektől. **) Müller darabjainak tulnyomó száma Sipos János pozsonyvidéki czigánytól eredt, adott néhányat Sipos Feri, Galambos, Rigó s a horvátországi Vučetič, szerb-török czigány dialectusban, emezek meg szláv szavakkal levén vegyítve.

2. Használtam továbbá dr. Meltzl Hugó tanártársam szíves közlése nyomán erdélyi magyar-czigány népdal-gyűjteményét, ***) a mellé vetett német fordítások alapján, melyek közül kettőt dr. Wlilocki Henrik, saját gyűjteményében foglalt variánsaiból, négy-négy sorral kiegészített, s ugyan e tanártársam közlése nyomán a *Barna Wodas* című balladát, külön lenyomatban az *Összehasonlító irodalomtörténeti lapokból*. †) Dr. Meltzl közleményei mind Besztercze vidékéről származtak.

3. Leggazdagabb aratást nyertem dr. Wlilocki Henrik

*) *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Philosophisch-Historische Classe. 61. kötet I. füzet, 149—206. lap.

**) Érdekesnek tartom megjegyezni, hogy az angol czigányok nyelvében is találni több magyarizmust — melyeket talán akkor szedhettek föl, midőn világjáró útjokon Magyarországon vonúlhattak át Anglia felé. Az angol czigány a macskát *matchkanak* mondja; a sátrakat, tanyát *tanyanak*; együtt = *kettena*; domb = *dumbo*; réce *retza*, s a kocsinát közös forrásból merítve ő is *kitcheminak* mondja — ha ugyan a macskát, dombot, réczét a nyelvészek is eredeti magyar szavaknak ismerik.

***) *File Romane*. Volkslieder der transsylvanisch-ungarischen Zigeuner. Original-Texte mit gegenüberstehenden Verdeutschungen. Von Dr. Hugo von Meltzl. Klausenburg, 1878.

†) Hugo de Meltzl: *The black Wodas*. An inedited gipsy Ballad. Original-Text with Translation. Kolozsvár, 1879.

közleményeiből, melyeket ő részint az *Összehasonlító irodalom-történeti lapokban*, részint a *Magazin für die Literatur des Auslandes* hasábjain *) tett közzé s részint kéziratban, szíves segédkezése kíséretében közölt velem. Dr. Wislocki a maga darabjait Kolozsvár, Fehérvár, Brassó és Székely-Udvarhely vidékéről gyűjtötte s a besztecrei *Barna Wodas* egy kolozsvári variánsát is rendelkezésére bocsátotta dr. Meltzinek — valamint imént említett kiegészítő sorait is Kolozsvárról nyerve adta a dr. Meltz besztecrei dalaihoz. **)

Mindenek előtt bemutatom fordításaim közül a dr. Müller közleményéből vett népmesét, megjegyezve hogy az általa közlött öt népmese közül egyik-másik talán több leleménnyel dicsekedhetik, de részint obscén tartalmuk, részint más tekintetek okán mégis erre esett választásom.

A szent leány és a katona.

(Elbeszéli Sipos János.)

Hol volt, hol nem volt, volt egy szegény magyar ember. Ennek a magyar embernek volt egy igen, igen szép leánya. Hát ez a leány igen, igen szent életet élt. Mentek ehhez a leányhoz igen, igen gazdag legények és el akarták venni, de ő egyikhez sem akart menni.

Hát egyszer maga az ördög ment a leányhoz. Hát csak bekiált az ördög az ablakon: «No, te szép leány, jöss-e hozzám, vagy sem?» «Nem én», mondá a leány, «a holtnak megmondom, de elevennek nem.» Erre mondja az ördög: «Ha nem jöss hozzám, meg ma reggel meghal az apád!» Mondja erre a szép leány: «Ha meghal az apám, hát majd eltemet-

*) Ebből különlenyomat: *Haideblüthen*. Volkslieder der transsylvanischen Zigeuner. Inedita, Original-Texte und Verdeutschungen von Dr. Heinrich von Wislocki. Leipzig, Wilhelm Friedrich, 1880 — és *Eine Hildebrands-Ballade der transsylvanischen Zigeuner*, ugyanattól, ugyanott. A dr. Wislocki füzetét ismertette dr. Jancsó Benedek a *Fővárosi Lapok* 1880-diki évfolyamában, a dr. Meltz által közlött pár darabra is kiterjeszkedvén, egyiknek azonban ezek közül (*The black Wodas*) tartalmát nem egészen híven adva vissza.

**) A Bornemissza János által közlött öt dal, illetőleg daltörődék. (domonyi, kókai, szentlőrinczi stb. czigányok után) alig érdemel — jellemzettség és költőiség tekintetében — figyelmet.

tetem.» S aztán meg is halt a leány apja s el is temettette. — Más nap az ördög megint elment a leányhoz s így szól hozzá: «No, te szép leány, hozzám jösz-e, vagy sem?» A leány pedig azt mondja: «A holtnak megmondom, de elevennek nem!» Az ördög erre azt mondja: «Ha nem jösz hozzám, akkor holnap meghal az anyád.» «Ha meghal az anyám, hát majd eltemettetem.» Na hát meghalt a leány anyja s ő más nap eltemettette. Este megint elment az ördög a szép leányhoz. «Na, te szép leány, eljösz-e hozzám vagy sem?» «A holtnak megmondom, de elevennek nem.» «Ha nem jösz hozzám, hát meghalsz holnap te magad!» «Ha meghalok, hát akkor sem leszek a tied!»

Hát a leány mindjárt elment a (temető)-bakterhez s ezt mondja a bakternek: «Engem ki ne vigyetek az ajtón, hanem ássatok a küszöb alá egy lyukba s onnan ki se vegyetek!»

A leány meghalt és a bakter megásta a gödröt a küszöb alatt s onnan ki se vették. Oda temették s a sírján igen, igen szép galamb ült. Hát arra ment egy katona, megfogta a galambot s a kebelébe dugta.

A katona, a mint ment, mendegélt, hát egy vén paraszt asszonyhoz ért. És ott kérdi a katona: «Merre kell a tenger felé menni?» Azt mondja az öreg asszony: «Édes katonám, csak menj erre, merre, a mint látod, van a balfelöli út. Majd ott találsz egy vén nyúlat. Kérdezd aztán a nyúltól, hogy merre visz ez az út, hogy a tenger felé-e vagy sem?»

Na, édes, aranyos Istenem, hát a mint a katona ment, mendegélt a balfelöli úton, hát egyszer csak egy nyúlhoz ér. «Na, nyúlam, nekem egy öreg asszony azt mondta, hogy jöjtek csak erre, majd te megmondod, ha a tenger felé visz-e ez az út, vagy sem?» Mondja neki a nyúl: «Menj csak ezen az úton, majd találsz egy szilvafát s ezen a szilvafán lesz egy szilva, s ennek a szilvafának a tetején, közbül, lesz egy arany gyűrű, azt aztán vedd le a szilvafáról s a gyűrűt húzd föl a bal kezedre s mikor elérsz a tengerhez, akkor fordítsd meg háromszor a gyűrűt a bal kezed kis ujján s mindjárt átkelhetsz a tengeren.» A katona pedig mindjárt elért a tengerhez s megforgatva a gyűrűt a bal keze kis ujján, mindjárt átkelt a tengeren.

A mint ment a katona, elővette kebeléből a galambot. Hát, a mint forgatja, a mint forgatja a galambot, mindig csak

forгатja, hát egyszer csak átváltozik a galamb egy szép leány-nyá, a mely így szól: «Na, te jó katona, van a zsebemben egy fehér keszkenő s ha a jobb kezeddel háromszor rám ütsz, hát mindjárt nem változom már galambbá, hanem mindig szép, szép leány maradok.» A katona pedig megtevé s a leány így szólt hozzá: «Na, te szegény katona, most mit csinálunk, mert semmink sincs!» A szegény katona pedig azt mondja: «Majd csak megélünk valahogy, csak viseljük magunkat szépen!»

S a mint mentek, mendegéltek az Operencziákra, s még tovább mentek, hát egy öreg koldúst értek. Az öreg koldús pedig ezt mondta: «Na, te katona, hova mentek?» Feleli a katona: «Jaj bácsika! hát csak oda megyünk, a hol az élelmünket meg tudjuk keresni?» Erre azt mondja az öreg koldús: «Lesz mindenetek, csak legyetek olyan jók, s menjetek be ott abba a barlangba és menjetek ott be ahhoz a paphoz s mondjátok a papnak: «Itt egy ilyen s ilyen koldús van s abban az erdőben, abban a nagy fában egy olyan Máriácska van, ő pedig jöjjön ki processióval, azt a Máriácskát szentelje föl s aztán vigye be ebbe a templomba.»

No, édes, aranyos Istenem! A szegény katona feleségével bemegy abba a barlangba s mondja a papnak: «Van itt egy ilyen s ilyen ember, egy ilyen s ilyen koldús, a ki azt mondta, hogy menj ki te pap abba az erdőbe s ott van egy nagy fa s abban a nagy fában van egy Máriácska, szenteld föl s azután vidd be ebbe a templomba!» A pap pedig mindjárt kiment a processióval s ott fölszentelte a Máriácskát s bevitte a processióval és nagy muzsika-szóval a templomba. A koldús pedig ott maradt az erdőben s a mint a katona megy, a koldús azt mondja a katonának: «A mint itt az erdőben mentek, egy nagy kastélyt értek s ott a kastélyon lesz egy arany alma. Kérjétek azt az uraságtól!» A szegény katona pedig ment az erdőben s elérve a kastélyhoz, bement s bekopogtatott s így szólt az urasághoz: «Egy ilyen s ilyen koldússal találkoztam s azt mondta, hogy idejőjek s kérjem el tőled azt az almát és nem tudom, uram, ideadod-e, vagy nem?» Az uraság pedig nem tudott mit gondolni, hanem oda adta az almát a koldús-nak. És a szegény katona elvette az almát s visszament vele a koldúshoz. Magához térve mond a koldús: «Na, te katona, mondd meg, adva-adta-e az uraság az almát vagy sem?»

«Nem gondolok én avval, ha adva-adta-e, mert nagyon meg-
ehültem s az arany almát meg nem ehetem.» «Oh, te balga-
tag katona, fordítsd csak meg háromszor azt az almát s majd
meglátsd, mennyi mindenféle lesz az asztalon és mennyi min-
denféléd lesz, hogy lesz bőven a mit egyél, igyál!»

A szegény katona akkor megfordította háromszor az
almát s mindjárt tele lett az asztal enni-inni valóval, ő meg
jól evett, ivott a leánynyal együtt s avval ismét vándorolni
indult, míg valahol jó helyet talált.

A szegény katona már nem sokat gondolt (a világgal),
mert hát, hogy annyi enni-inni valója volt, hogy azt sem
tudta, hova tegye. S aztán élt a feleségével s gyermekei is let-
tek. Ha meg nem haltak, maig is élnek.

* * *

A sok világot látott katona, természetesen, tisztavérű
rom, a ki nem annyira esze vagy munkája, mint inkább jó
szerencséje által boldogul, a galambból visszaváltozott leány
pedig épen úgy fehér-képű (gorgio), mint a hogy az angol czi-
gány is gyakran eseng angol ladyk után. A mese különben,
úgy tetszik nekem, nem egységes alkotás, hanem jól-rosszúl
több meséből van összeszöve, illetőleg fűzve s a beng (ördög)
és a magyar leány bevezető része valószínűen eredetileg ön-
álló darab volt s csak Sipos János fejében vált egyik epizód-
jává a derék czigány katona történetének.

Egyúttal itt mutatok be a dr. Müller által közlött dalok-
ból is hatot, melyek alakjukra nézve teljesen megfelelnek
ugyan az erdélyrészi czigány-daloknak, de a magyar népdal
befolyása inkább megérzik rajtuk, mint emezeken.

1.

Édes, kicsi galambom
Arczod mikor láthatom?
A világért nem adnálak,
Ölelnélek, csókolnálak!

Galambos.

2.

Foly a patak sebesen,
Mért szaladsz el kedvesem?
Meg nem verlek, soh' se félj:
Ég a szívem szívedér'.

Rigo

3.

Hogy megvertél, teremtöm!
Elvetted a szeretöm.
Add vissza, ha elvevél:
Párja nem volt soli' se még

Sipos Ferencz.

4.

Meghalt apám, már nem él,
Gyertya ég a fejinél.
Kelj föl, kelj föl jó apácskám.
Mit csinálok ilyen árván?

vagy:

5.

Kelj föl, kelj föl, jó apácskám,
Lányodat ne hagyd itt árván
Hej! mert sok itt a legény,
Közöttök elveszek én!

6.

Komáromi híd alatt
Három szép leány arat.
Szépen arat mind a három,
De még szebben az én párom!

E három utóbbi a Sipos Jánosé, a mese-mondóé s közülök a két előbbi (4. 5.) egymás variánsaként tekinthető, valamelyikök talán épen Sipos Jánostól eredve, mert dr. Müller «legintelligensebbnek és tanultabbnak» őt mondja a katonák között, kiktől közleményeit vette. A 2. és 6. specifikus czigányvonást tartalmaz, a verekedés és aratóba-járás révén.

A dr. Meltzl által közlött darabok közül adom ezeket:

1.

Piros virág az erdőben —
Nyisd ki ajtód énelöttem;
Rázd puhára derekalyad
Karjaid közt, hogy meghaljak ...

2.

Aldd meg Isten jó anyámat,
Ki szült engem bokrétának!
Édes vagyok a legénynek,
A lányoknak pedig méreg ...

3.

A jó Isten, ha megadja!
 Csatos mentét a nyakamba
 S barna szemű feleséget,
 A kiért már régen égek!
 Rövid legyen a szoknyája,
 A két karja fűzfa ága,
 Komlós cipő kebele,
 Szőlő-szemek két szeme,
 Ajka virág levele . . .

4.

Mikor anyám megszültél:
 Mért, hogy nem követ szültél!
 Mert, míg bölcsőm ringatád,
 Bizony átkot monda szád.
 Mert nincs éjem, nappalom,
 Köny patakszik arczomon,
 A mióta kedvesem
 Mind hiában keresem!

5.

Két fekete szemed mián
 Elhagytam az édes anyám.
 Három rása-szoknyát vettél
 S három hétig ölelgettél.
 Visszaadom mind a hármat,
 Haza megyek bús madárnak,
 Más lett már a szeretőd,
 Csókkal etetgeted őt —
 Törd el, Uram, szárnyamat,
 Hadd pihenjek föld alatt . . .

E két utóbbi dal az, melyet, mint mondtam, dr. Wlisslocki négy-négy sorral pótoltt variáns-lectiói alapján s tagadhatatlan, hogy kivált az utóbbi (5.) egészen kikerekedett a toldás által. Különösen figyelemre méltónak tartom az 1. és 5. számút arra való nézve, hogy a halni vágyás rendesen a modern sentimentalismus szenvelgett vágyaként tekintetik (s *Buda halála* egy névtelen bírálója vádat is emelt e czímen Arany János ellen), holott itt nyilván a természeti állapotban levő leány (5.) és az élvezetben elmerülni és megsemmisülni kívánó ifju (1.) óhajításaként szerepel. Kiválóan jellemző az 5. számú azért is, mert a czigány szabad szerelem szokása cse-

dül át rajta, de — ha szabad így mondanom — erkölcsi alapon, mert a kedves hitszegése értéktelenné tette a három szoknyát is és nem ezek, hanem a két fekete szem kedvéért hagyta a leány az édes anyját oda. A 2. számú, a szépségében öntelt leány dicsekedése, általános emberi jellemvonást mutat be a czigány-leányban is, míg a 3. egészen keleties hasonlatokkal rajzolja, hogy a czigány milyen feleséget, nő meg milyen mentét kíván.

Egészen más mérték alá tartozik az a másik darab, a melyet dr. Meltzl angol s német, illetőleg az Anderson Erasmus philadelphiai egyetemi tanár angol, fordítása nyomán fordítottam le s a mely élénken emlekeztet a mi *Barcsainé* székely népballadánkra, nemcsak második felében való meneténél, hanem annál a mesterien művészi festésnél fogva is, melylyel e második fél a most folyó esemény párbeszédes rajzolásával megkapó drámai erővel állítja elénk a történeteket s a szereplők lélekállapotát. A Leland és Borrow által közölt angol-czigány úgynevezett balladák és románczok még csak távolról sem közelítik meg a *Barna Wodas* drámai sőt valódi tragikai menetét és tartalmasságát s bár költői szépség tekintetében a Tennyson fordította darab, érzelmesség és pszichológiai melység tekintetében Melbrun spanyol-czigány románcza értékeesebbnek mondható ennél, de a mi illeti a balladai festés erejét: a *Barna Wodas* második fele páratlanul áll minden előttünk ismeretes czigány népköltészeti darab között. A költemény így hangzik:

*Bársony Gyuriné. *)*

Kelj föl, kelj föl, Bársony Gyurka,
Hamar a fuvóhoz ül le,
Patkószöget kalapácsolj.
«Mindjárt, mindjárt, szól a férj,
Söprögess csak, tisztogass csak.»
Gyurka is most talpra ugrik
Hamarosan kapja-fogja,
És leülve a fuvóhoz
Patkószöget kalapácsol.
Azután vásárba indul,

*) Dr. Meltzl eredetijében a cím a szerető neve: Kalai Wodas = Fekete (barna) Wodas; én, a költemény tartalmához képest, jobbnak tartom a hűtlen asszony nevére nevezni a balladát.

Ott pecsenyét vesz magának,
 Frisen sült húst s lágy czipót
 És betérve a kocsmába
 Eszik, iszik, jól lakozva.
 De nőjének nem vesz szoknyát,
 Elfeledve mire kérte.
 Elmondja ám ez Vodasnak
 S felel kedvesének Vodas:
 «Menj a boltba, válaszs szoknyát,
 Tudd meg árát» — fut az asszony
 És egy szép szoknyát kiválaszt.
 Szól a boltos: «Nem hitelbe,
 Csak készpénzért adhatom.»
 Vodas, nyomban kifizetve,
 Megveszi és megy tovább.
 Bársony Gyurka most betoppan
 S rajta kapva feleségét
 Veti a kohó tűzébe.
 És az asszony így sir, jajgat:
 «Vodas, Vodas, barna Vodas,
 Jaj hogy, jaj hogy ég a talpam!»
 «Ott had égjen, rima, égjen,
 Sok csizmácskát koptatál el!»
 «Vodas, Vodas, barna Vodas,
 Övig áll már lángba' szoknyám!»
 «Ott had álljon, rima, s égjen:
 Elég szoknyát elviseltél!»
 «Vodas, Vodas, barna Vodas,
 Jaj, hogy ég már derekam!»
 «Ott had égjen, rima, égjen:
 Mennyi inget szakítál el!»
 «Vodas, Vodas, barna Vodas,
 Két kebelem, jaj, hogy ég már!»
 «Ott had égjen, rima, égjen:
 Mert elegen simogatták!»
 «Vodas, Vodas, barna Vodas,
 Két kezem is, jaj, hogy ég már!»
 «Ott had égjen, rima, égjen:
 Mennyi kesztyűt vettem rájok!»
 «Vodas, Vodas, barna Vodas,
 Jaj, hogy égnek vállaim!»
 «Ott had égjen, rima, égjen:
 Elviseltél már sok ujjast!»
 «Vodas, Vodas, barna Vodas,
 A nyakam is, jaj, hogy ég már!»
 «Ott had égjen, rima, égjen:
 Mennyi gyöngyöt elpazaltál!»
 «Vodas, Vodas, barna Vodas,
 Égni kezd az ajakam!»

«Ott had égjen, rima, égjen :
Hányat csókolgattál vele!»

Dr. Meltzl e népballadát Beszterczen egy vén cigányné után írta le s az eredetiben még négy sor tartozik hozzá, de melyeket dr. Meltzl, helyes tapintattal, fölöslegeseznek tartva, mellőzött. A négy sor különben így hangzik :

«Vodas, Vodas, barna Vodas,
Jaj, hogy ég egész fejem!»
«Ott had' égjen, rima, égjen :
Hány kendőm viselted el!»

Olybá vehetjük ezt a négy sort, mint a melyet valamely tudákos, a ki «még a *G*-nél is jobbat akart fogni,» toldott az eredetihez, de határozottan gyöngítve vele az egész hatását, mely a mást csókolgató ajk égésén egész csattanósan végződik, sőt, talán még az is megeshetik, hogy az egész bevezetés, melynek hangja, tömötsége sokkal alól áll a büntető férj és bűnhődő nő párbeszédén, szintén csak ilyen avatatlan kezek-től származott toldalek.

Dr. Wliskoeki egy kolozsvári variánsát is megtalálta e darabnak, a mely csak abban különbözik az előbbtől, hogy a férjet egyszerűen Gyurinak, a szeretőt pedig Misinek nevezi s a végén, a «Hányat csókolgattál vele!» sor után, két sorban az Istennel vereti a rossz asszonyt. A kolozsváriak e szerint a férj és nő párbeszédét ketten dalolják az üllő mellett, a kalapács ütemére, egyik a nőt, másik a férjet személyesítvén s a férj szerepét játszó még «he, he, he, he!» gúnyos refrainnel is megtoldván mondokáit. Dr. Meltzl ugyan e füzetkéjében a maga német és angol fordítása mellett még egy másik angol fordítását is közli e darabnak, mely, mint mondja, «e közben» jelent meg Anderson Erasmustól, a Wisconsin University tanárától, a *The Philadelphia Robinson's Epitome of Literature*. 1879. áprilisi füzetében. Anderson fordítása valódi műfordításnak mondható, különben teljesen megegyezik a Meltzl szövegével.

Bármily sok erő rejlik is azonban Bársony Gyurine tragikumában, bármely tetszetős kis dalocskák azok, melyeket Müller után előbb bemutaték: a cigány-világ érzelmi és gondolkörét a maga valóságában és alig sejtett sokoldalúságá-

ban Meltzl már idézett s még inkább Wlislöcki dalai tárják föl előttünk, mely utóbbiakra ezennel rátérek.

Az uralkodó hang, mely úgy szólva alapszínezetét adja meg a magyar-czigány népköltészetnek, abból a sok keserves szenvedésből ered, melyet a mi szegény, kóborló, nyárban ázó, télben fázó új magyarjainknak éhségtől, hidegtől ki kell állniuk. Leland dal-gyűjteményében is megtaláltuk, mint látók (*Czigány philosophia*), e hangot s a példabeszédek is nem egy keserű kifakadásban adnak e tapasztalatoknak kifejezést, de mégis, azt tartom, a mi magyar-czigányaink sokkal közvetlenebb formában tudják sanyarúságaikat elpanaszolni. Ím néhány próba:

1.

A mióta megszülettem:
Húsz év szállt tova fölöttem.
Húsz év — sok az egy czigánynak:
Kevés öröm, tenger bánat!

2.

Mikor megszülettem én:
Feküdtem a rét fűvén;
Nem ügyelt rám senki sem,
Eső volt kereszt-vizem . . .

3.

Gazda vígan őszre vár,
Vadász nyulra, őzre jár —
Csak a czigány kesereg:
Félve várja a telet!

4.

Ha két lábam jól bírna még:
Katonának beállnék!
Nem kellene így koplalnom,
Széltől fagytól majd meghalnom!

5.

Tul vagyok kilenczvenen,
Hófehér már a fejem,
Nem is fog már a dolog,
Sántikálva koldulok,

Téli szél, hó csapkod szembe,
Vakság lakik fél szemembe',
Már se' lopok, sem élek:
Bár csak inkább halnék meg!

6.

Karácsony is közeleg,
Fáztunk eddig eleget —
Szánd meg, Uram, a czigót,
Küldj neki fát s lágy czipót!

7.

Erdőn madár énekel,
A czigány is tánczra kel:
„Szép pünkösöd! csak te jövel még,
Elfelejtjük tél keservét!”

8.

Hull a fáról a levél —
Hej! ki kedvesével él! . . .
Mert, kinek nincs szeretője:
Meg is fagyhat ez időbe'!

De nem csak, mint ez utóbbi dal mondja, a szerelem szolgál a czigánynak vigaszúl, hanem természetesen az ő leg-hívebb barátja: a hegedű is. Lássuk csak:

9.

Nem ismertem az apám,
Nincs barátúnak gondja rám;
Édes anyám meghalt rég,
A szeretőm megcsalt rég,
Csak te, drága hegedűm,
Kisérsz mindenüve hűn:

10.

Édes, drága hegedűm,
Te adsz ennem egyedül!
Mikor majd nem muzsikálok:
Itt hagyhatom e világot!

11.

Ha erszényem kiürül,
Ha szivemre bánat ül:
Fogom s hegedűlök egyet
S éhem és bűm elpihennek.

Hanem, bár koplalnia, dideregnie sokat kell a cigánynak : melancholiára nem termett. A szerelemben, sőt magában a cigány-életben is tud sok gyönyörűséget találni s kiáradó érzelme természetes rímbe idomul. Tud sóhajtani, még sentimentaliskodni is ; fölpanaszolja az élet baját, de ismeri orvosságát is ; csalogat, ígéretet, de fenyeget is, hanem azért tud oly hű lenni, hogy akár melyik modern költő hűség-
esküjével kiállja az összehasonlítást.

12.

Ül a madár egy-magán,
Fáj a szívem kis leány ;
Jer, csókolj meg s ha lehet :
Gyógyítsd meg a szívemet.

13.

Völgy felett, ha hold világít,
S hab borítja fűzfa ágát :
Ülj le mellém, értem tedd meg,
És szeress, lásd, én szeretlek.

14.

Verd a vasat szaporán,
A mint szokta a cigány —
S még is nincs egy falatod
S szived hord nagy bánatot!
De, ha tudnám : hogy' lehet
Lánykám szívét, láng felett,
Jó puhára kalapálni :
Dúsabb lennék, mint akárki !

15.

Itt, a zöld erdő alatt,
Kilencz napja járdalok,
Hogy meglássam szeretőm,
A mikor majd erre jön.
Ha egy csókot ígért volna :
Itt állnék kilencz hét óta ;
S hogyha lehetnénk egy pár, még
Kilencz évig ehelyt várnék !

16.

Ajakad, ha csókot ád :
Veszek piros pántlikát ;

Ha megölelsz angyalom:
Prémes mentém rád adom;
De, ha elhagysz hűtlenül,
Botom hátadra kerül! *)

17.

Szép a fehér arczu lányka,
Még szebb selyem rokolyája;
Barna czigány kedvesem'
Mégis jobban szeretem:
Ül a füben, szívem mellett,
Megcsókolgat, megölelget ...

18.

A szeretőm szép gyerek,
Olyat látni sem lehet;
Három falu határa:
Ott sem akad a párja;

*) Dr. Wlilocki H. a *Kelet* 1880. évi 297. számában kuruczkori nyomokat kutatván s mutatván ki három erdélyrészi czigány-dalocska-ban, körülbelöl ennek a dalnak párját adja a következőben:

A ki egyszer téged látott,
Érted adná a világot,
Neked adtam a szívemet,
Vele együtt szerelmemet:
De ha megcsalsz engemet
S másť csókolisz — nem engemet:
Ugy elverem a hátad,
Mint Becserdi a ráczat.

Dr. Wlilocki e dalt a következő megjegyzéssel kíséri «— e dal pointjében előforduló Becserdi név véleményem szerint az európai hířű kurucz-vezér, Bezerédi Imre, családi nevének elferdítése. Állításom támaszául szolgáljon Timkó czigánynak következő megjegyzése, melyet kéziratban lévő czigány népdalgyűjteményem jegyzetei közé a föntebbi dal szövege alá szőřől szőřa fölirtam:

«Becserdi hířes ember volt, de már rég meghalt. Nagyatyám még ismerte, mert Magyarországi ember volt, kőszegi születésű; ott éneklik e hymnust; én is tőle hallottam ezt a dalt és még sok másť Becserdiről. Szegény Becserdit fölakasztották Kőszegen, mert sok embert megölt.» — Ezt mondá nekem Timkó czigány. Kőszeg elnevezése megegyezik a historiai ténnyel is, mely szerint Bezerédi árulása szándékának megtudására gr. Eszterházy Antal által Kőszegen, 1708. szeptember 5-én, elfogatott és Rákóczi parancsára Pesten lefejeztett. E mellett Bezerédi összeköttetése is a «ráczok»-kal véleményem megerősítésére szolgál.»

S ha a nótáit kezdi,
 Sirva fakad mindenki —
 Kerek e nagy világon
 Párját soha nem látom!

19.

Sok csillag ragyog az égen,
 Sok virág virít a réten —
 Hej, de barna cigány-lánykám
 Mégis örömeztőbb látnám!

És mert a szerelem baj, hűtlenség, viszály nélkül nem lehet: van panasz is a lányra, feleségre, sőt anyósra is. — Íme egy egész bokréta ez érzélem- és gondolatkör kifejező darabjaiból.

20.

Egykor lány után lesék,
 Hogy legyen szép feleség —
 Feleséget kaptam is,
 Öleltem, csókoltam is,
 S ugyan mit nyertem vele?
 Vénné, koldussá teve!

21.

Galambom! de tönkre tettél:
 Egy szál ingre vetköztettél!
 Isten törje szét szived,
 Mint az enyém megrepedt...

22.

Csizmát soh' sem koptaték én,
 Bort sem izlelt még a gégém —
 Haj, de volt egy szeretőm,
 Ki is szívta a velőm!

23.

Igazságot várok tőled:
 Verd meg, Isten, szeretőmet!
 Az elsőt csak csalogatta,
 Másik koldus lett miatta
 S engemet vitt kárhozatra!

24.

Verjen meg a teremő,
Te hűtelen szerető!
A mióta láttalak
A szívem majd meghasad,
Megfogott a szép szemed,
Elvevél *) az eszemet.

25.

Jó Isten, a feleségem
Hamar ilvezítsd az égben —
De, ha ő is mennybe mén:
Szállást ott nem kérek én . . .

26.

Az anyósom olyan részeg —
Legalább most nyugton lészek;
Legyen áldott a csa láros,
Soh' se légyen, Uram, káros!
Egész más, ha egy-két pintet
Az öregem felhörpintett:
Alszik, mint a bunda, mélyen —
Én meg világomat élem.

A búsuló szerelmes e panasza pedig egész egy kis
román cz:

27.

Hol az ér foly, csöndesen,
Sokszor csókoltd kedvesem,
Most is folydogál az ér
De ő nem csókol, azér —
Ott suttog a kis patak,
Hol sirján virág fakad . . .

A lányok sem maradnak szótalán s valamint az előbbi
18. számúban, e három következőben is lány ad hangot érzel-
meinek, az elsőben, igaz a cigány szokásos verekedésre
czélózva, de azért mindháromban igen szépen s általános em-
berien.

*) *Szóról-szóra: megevéd; az erdélyrészi cigány-dalokban
állandó vád a lány ellen, hogy megetted az eszemet, szívemet, lel-
kemet.

28.

Jaj Istenem, Istenem,
 Hogy' nyilallik mindenem!
 Verhetsz: csak mást szeretek:
 Szivem meg nem verheted!

29.

Csak az erdön, csak a réten
 Szól a madár víg kedvében —
 Csak az édes anya-öl,
 Hol a lányka nagyra nöl...

30. *)

Hogy anyám' a sirba tették:
 Majd, hogy a szivem reped szét!
 Senkim sincsen a világon,
 Én is inkább sirba vágyom. —

S eszmélkedik is a cigány — nem fölöttébb széles körben s nem is valami mélyen, de még is csak tud reflectálni is — minden esetre pedig oly módon és alakban, a mint az a kicsinylés, melylyel a magyar a cigányt rendesen nézi, aligha sejtené. Sőt egy-kettő e reflexiv-dalokból oly módon fejezi ki a legmagasabbat s az eszményi világnézletnek oly æsthetikai alakját tudja eltalálni, hogy ha magam meg nem győződtem volna, hogy meghamisíthatlan eredeti s tisztán népköltészeti darabokkal van itt dolgunk; ha a gyűjtőket személyesen ismerve, nem tudnám, hogy tőlök minden távolabb áll, mint oly gondolatok alácsúsztatása, a melyek nem a cigány természetes eszében, hanem valamely iskolázott agyban fogamzottak: alig tudnám elhinni, hogy nem olyféle közleményekkel állok szemben, mint a milyeneknek Leland gyűjteményének túlnyomó nagy részét szükségkép tartanom kell. Sőt minden tisztelettel dr. Wlislöcki úr cigány nyelvismereire iránt, még lehetetlennek is kell tekintenem azt a föltevést, hogy azok a darabok, a melyekre itt célzok (36., 37., 38.) tőle s ne egyenesen a cigány nép fiaitól származtak volna. De lássuk magokat e reflexiv dalokat — kezdve a legbanalisabbon.

*) Vesd össze Müller dalai közül a 4., 5. számúakkal.

31.

Lányka kíván virágot,
A fiu meg nadrágot;
Asszony kíván gyereket,
Férfi disznót, eleget.

32.

Mikor fiatal valék :
Szép szeretőm volt elég —
Mevénültem s a leány
Most ügyet se' vet reám.

33.

Élhetnék bár száz évet még:
Mindig fiatal szeretnék.
Nem kell nekem az öreg,
Ha bár aranynyal fizet.

34.

Hej, te fiatal legény,
Milyen bokrétás levél!
Kalapodon bokréta,
De velő nincs alatta.

35.

Míg a leány fiatal vér :
Mint a fényes ezüst tallér —
A vén asszony, a vén leány:
Mint a mezőn a burján.

36.

A föld, Istenem! mi szép,
Hogy virággal ékítéd,
Hogy jó meleg a világ
S husvétot is elhozád —
Uram! szállj meg nálam is!
Kunyhómban, im', nincs szemét
S tiszta abroszt teríték!

37.

Anyám, értem ne járj sirva,
Ha messzi föld temet sirba:
Az egész föld az Istené
S egy mennyország borul fölé...

38.

A virágra rá ne lépj —
 Halld csak, mint eseng feléd:
 «Hagyj a szép tavaszban élnem,
 Nem véd senki fagyban, szélben
 S én is, mint te, elhagyott
 Árva kis czigány vagyok!» . . .

Azt hiszem, nincs miért e három utóbbi darab igaz, mély, fenkölt és megkapó költőiségét hosszan részleteznem s így csak épen annyit tartok érdekesnek az utóbbira vonatkozólag megjegyezni, hogy az eredeti csupán négy sorban is el bírja mindezt mondani, s hogy Leland Gudloi közül a XIX-dik így hangzik:

Mit mondott a kis czigány lányka a bátyjának?

A kis czigány lányka azt mondja a bátyjának: «Ne öld meg a mehet, mert az is czigány s abból él, hogy végig járja a vidéket, szerencsét mondva a virágoknak, mint anyánk szerencsét mond az asszonyságoknak. És ne dobáld követ a varjakat, mert azok is fekete vér s a fekete vér: czigány vér. S ne taposd el a csigát, mert a hátán hordja a sátrát, mint a mi nagyapánk . . .»

A sok közbeeső ország és a tenger sem szakíthatta tehát annyira el a magyar és az angol czigányt, hogy árva elhagyottságának érzetében ugyanaz a gyöngéd-naiv gondolat föl ne keljen bennök itt is, ott is, bár különböző formában, de alapjában véve ugyanazon a módon és hasonló gondolat-mennettel szánva a virágot meg a mehet, varjat, csigát, önmagát szánva bennök, és hogy kíméletet ne kérjen irányukban, mint, a hogy szeretné önmaga irányában ugyanazt a kíméletet gyakorolva látni. Mintha csak a buddhizmus általános számalom szava nyilatkoznék e darabokban, mely az egyetemes ugyanazonság, egylényegűség alapján kíván minden hívőtől részvétet minden élő és élettelen iránt, miután abban is én szenvedek s bennem is az szenved.

Még négy darab van hátra, melyet Wlislöcki után bemutatathatok, egyiket szintén a *Magazin* stb. külön-lenyomata után, a más hármat, melyet dr. Wlislöcki kézirati gyűjteményéből bocsátott rendelkezésemre, az ő szíves szószerinti ma-

gyar fordítása nyomán. Ezek mind a négy, külön rovat alá tartoznak, mint az elbeszélő nem példányai s ha nem merem is mindnyáját a *Barna Wodas* (Bársony Gyuriné) mellé állítani, eredeti sajátosságaik s jellemző voltak által határozottan kihívják figyelmünket. A darabok cím nélkül szükölköd-
 vén: tartalmukhoz képest magam neveztem el őket.

Álljanak itt rendre:

A kendő.

Megy a vándor egymagán,
 Egy legény titkon, nyomán,
 Erdőn, réten lesi lopva:
 Szép kendője híva-vonja.
 Ott lesújtja a legény
 Pusztá erdő rejtékén,
 Viszi s szent víz medriben
 Vándor teste megpihen.
 De a legény, nem is sejtve,
 Hogy Thagar az, kit megejte,
 Vígán anyjához siet,
 Zsákinányát mutatni meg.
 Ám Bakilo visszaretten,
 Néz fiúra vad-meredten,
 Majd fakad átok-szavakra:
 «Verjen meg az ég haragja!
 Vidd el, vidd véres kendődöt:
 Tenapádat im' megölted!!»

Az apját ismeretlenül meggyilkoló fiú — az ó-görög mythologiai mondát nem is említve — több nép népköltészetében szerepel s Wlislöcki, az ó-német e tárgyú Hildebrand-töredékre való tekintettel, *Hildebrand-balladának* nevezi is e közleményét, melyet Kolozsvárt jegyzett föl. Közli azonban egy Udvarhelyről (dr. Szabó Ferdinandtól) nyert variansa végfelet is, melyben a gyilkost «zsandárok» fogják el, melyben az anya a «hajdukat» arval akarja megengesztelni, hogy «hiszen fia, az ő drága fia, nem tudta, hogy az apját ölte meg». A ballada előbb adott formájában minden esetre költőibb s bizonynyal eredetibb is, sőt Wlislöcki a költeményben használt, de az erdélyi részekben teljesen ismeretlen, két tulajdon névre s még inkább a szövegben előforduló «szent vízre» (folyóra) való tekintettel, melybe a gyilkos a holttestet löki, nagyon réginek mondja s még annak a hozzávetésének

is kifejezést ad, hogy «talán még a Ganges partjain születhetett. Mert ugyan, mit jelenthetnének a *soman len* = szent folyó szavak egyebet, mint épen az indek szent folyóját, a Gangest?» Nem tartom magamat hívatottnak, hogy dr. Wlisslocki e hozzávetése fölött ítéletet mondjak, legkivált a mi illeti a tulajdonnevek használatlan voltára nézve előttem szóval kifejezett argumentumát. Még a szent folyót sem tartom szükségkép a Gangesnek — költeményekben s épen népköltészetű darabokban nem lehetvén minden szót épen olyan szigorúan latra vetni, hogy belőlök megingathatatlan következtetést lehetne vonni. Hanem azt, igen is magam is vallom, hogy a gyilkosság csalátke: egy kendő, olyan időre és vidékre utal, e költemény keletkeztére nézve, a mikor és a hol egy tarka kendő megszerzése fölérhett egy ember-élet erőszakos kioltásával. Ám akár így, akár úgy, a drámai, sőt tragikai momentum minden esetre megvan a költeményben, s ha az előadást valami kiváló művészi alakúnak nem mondhatjuk is, annyit látunk e darabból is, hogy erdélyrészi cigányaink nem épen csak a lyrai dal, hanem az elbeszélés, sőt ballada hangjával is tudnak bánni. (Hogy a fordítói hűséget meg ne sértsem, megjegyzem, hogy az eredetiben a két utolsó sor fordított rendben következik egymás után — de azt hiszem, így jobban csattan.)

A most következő, eddig kiadatlan, darab sajátos tartalma által kelti föl érdeklődésünket.

A szép cigányné és a halál.

Barna szemű édes anyám
 Késő este ül a tanyán.
 Késő este a tűz mellett
 Bús dalt sirva énekelget.
 Odajön egy szép szál legény:
 A fenyvesbe behurczolja,
 Megöleli, megcsókolja.
 «Szól a kakas, hajnal hasad,
 Énekelnek a madarak,
 Mondd meg nekem, édes lelkem,
 Kit csókoltam, kit öleltem?»
 «Oh, ne kérdezd, szép cigányné,
 Ha megmondom, ha meghalod:
 Még azon nap' meg kell halnod!»

«Meghalok én szivesen,
Csak neved' mondd, kedvesem!»
«Szép cigányné, a halál
Karjai közt mulatál.
Életed lesz csókja ára:
Meghalsz még ma éjtszakára . . .»

A holt kedves, a holt jegyes, a holt élettárs visszajárása s a sír két felén levők előbbi viszonyának tovább folytatása, állandó szerepet játszik a népköltészetben, de itt, úgy nézem, nem ez a gondolat nyer kifejezést, hanem a halál inkább allegorikailag helyettesíti a hűtlen asszony szerelmesét s csak a naiv gyermek, ki az egész eseményt elbeszéli, adja a dolognak azt a magyarázatot, hogy anyjának azért kelle meghalnia, mivel a halál erővel elragadta s vele egy éjet mulatott, holott az elkövetkezett halál az asszony hűtlenségének büntetése volt. A költői igazságszolgáltatásnak tehát, elég van téve, de a költői gyöngédség annak is megkapja formáját, hogy, a történetet a nő gyermekével beszélgetve el, mikép enyhítse a bűnös nő irányában az ítéletet — mert a késő este, egymagában bús dalt énekelgető szép cigányné alakja, azt sejteti velünk, hogy talán az igazságtalan bánásmód indítá az elhagyottat a tilos viszonyra. Lehet különben, hogy a halállal való szerelmeskedes valamely sajátos cigány babona-hitre volna visszavezetendő — a cigányok világ-nézetében, mely bizonynyal a naturalismus legelemibb formája, játszhatván a halál egészen kivételes szerepet. Leland többször említett könyvében *Az angol cigányokról és nyelvükről*, csakugyan külön fejezetet szentel a cigányok respectusának a halál iránt s igen érdekes példáit idézi annak a valóságos cultusnak, melylyel az angol (és német) cigány meghalt kedvesei emlékének áldoz. Leland, ehhez képest, párhuzamot is von a cigány és a Comte «vallása» között, melyben a hitetlenséget a szeretet s a halálban való megsemmisülés képzeje pótolja. Ha már a modern befolyások alatt sokban átalakult cigány ily külön szerepet oszt, a maga «philosophiája» szerint, a halálnak, talán nem túlhajtott az a sejtelmem, hogy a halál szereplését e cigány-balladában valamely sajátos cigány babona-hitre vezethetnők vissza, ha a cigány világ-nézetet elég alaposan ismernők.

A mi egyébként költeményünk æsthetikai értéket illeti:

a forma egyszerűsége, az elbeszélés egyenletessége, minden magyarázgató részlet teljes hiánya s a végkifejlődés párbeszéd útján való előadása, nem csak tiszta népköltészeti terméknek bizonyítja darabunkat, hanem a közvetlenség bája által becsessé is teszi.

A következő darabot már csak félig mondhatom elbeszélőnek — bár egész egy történet van a természeti lényekkel való beszélgetés rendjén előadva benne. Íme :

*A hűtlen szerető. *)*

Ház előtt a kakast kérdém:
Hova lett a szeretőm?
Ház előtt a kakas mondja:
«Elment s többé meg se' jön.»

Pipét a faluban kérdém:
Hol van lánykám, merre, hol?
De a pipe azt felelte:
«Elment már a faluból.»

Varjut kérdém, kün az erdön,
Szeretőm vaj' hol lehet?
De a varju mond nevetve:
«Szép legénynyel ment keletre,
Avval él s már nem veled.
Bolond voltál — varju mondja —
Hogy bízhattál egy asszonyba'!
Akasztófán, ételünk
Asszony szerzi meg nekünk ...

A természeti tárgyaknak képzeletben való megelevenítése s az állatok beszéltetése, hogy saját érzelmeink és gondolataink azok által nyerjenek kifejezést: általában szokása a természeti állapotban élő, vagy hozza még közel álló nepeknek s ha a czigány naturalistikus világnézetének ily állatbeszéltetés útján ad kifejezést, nem tarthatjuk kivételesnek. Valamivel szokatlannabb, hogy szerelmi történet elbeszélése öltön ily alakot — inkább a naiv-reflexió állapotában levők érezvén magokat a szoros egybekötöttségben a természet nagy foksorozatának minden lánczszemével, hogy lényeges különbséget az egyén s az élő

*) Először itt jelenik meg.

és élettelen természet egyedei között tenni ne tudjanak. És darabunk, félig legalább, errel a fokozattal is talál: a költemény végszakában a varjú oly általános reflexióban adván meg az eset tanúságát, a mely e kezdetleges költői kifejezési módnak jóformán megfelel. A Leland által közlött Gudlók tulajdonképp nagy része is ilyen tanúságokkal végződik, a mint hogy a kultiválatlan elméjű népek és egyének nagyon is hajlandók mindenféle eseményből, elbeszélésből azonnal ki is vonni a dolog morálját. Ezért a bölcselkedés első kezdete a gnomák, ezért a természeti állapothoz közel álló népek példabeszédtermelő hajlama és szokása s épen ezért tartozik, e népköltemény tanúsága szerint is, a cigány a népek életfejlődésének erre a fokozatára.

A fordítás hűségére nézve meg kell jegyezmem, hogy a cigány, legalább a magyar cigány, a költemény strófház szerkezetét nem ösmeri, nem a keresztrímet sem, erre a két pontra nézve tehát az én fordításom nem teljesen felel meg az eredetinek. A tartalomra s majdnem kivétel nélkül a kifejezőmódra nézve is azonban, igyekeztem lehető híven adni vissza az eredetit — a mint tudniillik dr. Wlisslocki prózai magyar fordításában előttem feküdt. Mindjárt itt jegyzem meg azt is, hogy a még hátra levő s utolsó darab fordításában vettem magamnak a legnagyobb szabadságot — részint a tömött nyelvezet által támasztott verselési nehézségeknél, részint olyan darabosságoknál fogva, a melyek a mi fölfogásunk szerint költeménybe nem illenek. Hanem azért a tartalom, a szerkezet, sőt a színezés is jóformán a népköltőé s nem az enyém.

S evvel bemutatom ez úttal való kalászatom utolsó szálát, melyben talán kevesebb a szem, mint a többiben, de melyet mégis sajnáltam volna ott hagyni a parlagon.

*Czinka Panna. *)*

•Czinka Panna, szép virágszál,
Egészen megbabonáztál,
Szeretnélek megölelni,
Ajakadról csókot szedni,

*) Először itt jelenik meg.

Gyere velem szép házamba!»
 «Nem mehetek, mást szeretek,
 Nem akarok lakni veled,
 Lakni veled szép házádban,
 Lakom, a hol eddig laktam,
 Társaimmal erdőn, réten.»
 — De a nagy úr nagy hatalmas:
 Megölette a vén vajdát,
 Czinka Panna édes apját
 S a virágot elrabolta,
 Társaitól elhurcolta. —
 Czinka Panna nem maradt ott:
 Messzi földre futva-futott,
 Futva-futott, de hiába!
 Jó társait nem találta...
 Bujkált erdő sűrűjében,
 Elcsigázva szomjan-éhen
 S az út-szélen húst találva*)
 Szükségből megvacsorálta.
 Szegény Panna összeomlott,
 Vacsorától ott megbomlott**)
 S eszelősen futva-járva:
 Jó társait megtalálja.
 Társai közt szeretője,
 Szeretője kapja ölebe,
 Csokolgatja, ölelgeti —
 S nincs már semmi baja neki...

Czinka Panna, mint tudjuk, történeti név s Évva Lajos a *Reform* 1873-diki folyamában, május 30-dikán, életrajzát is közli az egykor szépségéről, de kivált kitűnő hegedűjátékáról híres czigánynénak, kit földesura, a gömörmegyei Lányi János, tanult zenészekkel taníttatott s 1750 körül udvari zenekarának vezetőjévé is tön. A már 15 éves korában ennyire kitüntetett Czinka Panna egykorú iratokban égig van magasz-

*) E négy sor az eredeti prózai, szószerű fordításában így hangzik:

Az erdőben az égből
 Friss hús hullott alá,
 Éhes volt, megette,
 Szegény Czinka Panna
 A hústól megdühödött.

**) Az eredeti végsora szerint is a szerető csókja a dühösségből gyógyítja ki Czinka Pannát.

talva s úgy látszik méltó maradéka volt nagyatyjának, kit, Évva Lajos szerint, a monda a Rákóczi-induló szerzőjének tart. Virágkorában nagyon szép volt s kitünő zenekarával díszes férfiúi egyenruhában bejárta az egész országot — de erényes életet élt, ferjhez ment egy kovácshoz, öt gyermek anyja lön, kiket igen jól nevelt, maga házias női foglalkozásokat végzett s Évva Lajos csak két cigányos vonást említ benne: egyiket, hogy pipázott, másikat, hogy szerette a szabadban lakást s bár a Sajó partján csinos házuk volt, még is a túlparti cserjésben 3—4 zöld posztósátort állíttatott föl s egész késő őszig ott künn lakott családjával — egész haláláig, a mi 1772-ben érte el. «Halálát — mondja életirója — tömerek tisztelője siratta meg, temetését földesura rendeztette s a környék egész nemessége megjelent neki a végtiszteletet megadni. Egész raja jelent meg az öt és erényeit dicsőítő latin verseknek; megénekelték arczát, alakját, játékát, születését és halálát, híret és dicsőségét, még nyakán levő sebfordítását is!

Sirversét fordításban ím itt adjuk:

Csillagokig híres hegedűs, Czinka Pannua e sirban
 Alszik, örök hirnév fedje be szent porait
 Asszony szült engem, de a hirt én szültem e névnek,
 Hírem messzire száll, majd ha e sir befogad.
 Édes anyámtól csak keserű halált örököltem,
 Én maradékimnak hirnevem általadom.

Mint látjuk tehát, ebből a történelmi emlékü Czinka Pannából az erdélyrészi cigány népballada Czinka Pannájában nem sok van meg, legfőlebb az, hogy a «szép ház» helyett ez is inkább lakik «társaival erdön, réten». A kedveséhez való állandó hűségéből már nincs miért az igazi Czinka Panna női és anyai hűségét olvasnunk ki, az pedig, hogy hírnevének tulajdonképeni szerzőjéről: hegedűjátékáról a népballada semmit sem tud, azt sejteti, hogy a gömörmegyei hegyek közül csak épen a név származott be az erdélyrészi havasok tájára s így a költeménybeli, meg a történelmi Czinka Pannának egymáshoz épen semmi közük. Valószínű, hogy a szerző épen csak fölhasználta e hallomásból ismert híres nevet, hogy — lehet valóságon alapuló — történetével annál nagyobb érdeket keltsen. A költemény, különben, az elbeszélés minden dara-

bossága s a fejlemény meglehetősen gyámoltalan összefüzése mellett is, szép példázata a szerelem hatalmának, gyógyító erejének, a hűség e próbája s megtörhetetlen állandósága után.

IV.

De talán már elég egy fogásra — ezélm amúgy is nem az levén, hogy az összes világ cigányainak népköltészetéről alkossak, a jellemző vonások egybegyűjtésével, kimerítő képet, hanem az, hogy a magyar cigányt, az eddig elé felszínre hozott népköltészeti darabok közül a kiválóbbaknak bemutatásával, szellemi oldaláról megismertessem a magyar olvasó közönséggel, ez által helyet próbáljak számára jelölni a magunk világában s ez úton a népek nagy társaságában. Annyi, úgy hiszem, mindjárt az első tekintetre kitetszik — ha meg van ennek bizonygatására szükség, hogy a cigány érzelmi és gondolkodási minősége lényegileg egyáltalán nem különbözik attól, a mit e tekintetben, általában az emberről ismerünk. A természeti viszonyos helyzet, a társasági kapcsolatok, a világegyetemi vonatkozások csak úgy visszatükröződnek a cigány szellemi életében, mint akár a legműveltebb népek individuumaiban s ha a kép, mit e tükör rajzol, szűkebb körre szorúl és némileg más körvonalatokat mutat, nem a sugár-törődés más törvényeinek uralkodását, nem is a tükör anyagának más lényegűségét, hanem csak azt bizonyítja, hogy mások a visszaverő lapnak csiszolási formái, kezdetlegesebbek idomzatai s ezek az okai, ha némileg másként üt ki a fölfogott és visszaadott kép, a nélkül azonban, hogy ennek eltéréseiből annak lényegi különbözőségére vonhatnánk következtetést. Legerősebben és legrészletesebben, igaz, a természeti viszonyos helyzet nyer e szellemi termékekben kifejezést s a fölfogás, mit erről a cigány magának alkot, egészben a legalantasabb naturalismusé. Életmódja annyira kiteszi a természet elemi változatainak, hogy, mint látók, majdnem egészen rabja még a természet hatalmának. Nem csodálhatjuk, tehát, hogy nem érzi magát annyira fölötté e hatásoknak, hogy az erkölcsi szabadság, illetőleg önfelszabadítás öntudatos hőseként érezhesse magát. De azért, ha egész sorát mutatók is be azoknak a daraboknak, a melyekben a cigány a természet szolgája-

ként szerepel, egy-kettőt olyat is látunk, a mely által a természet fölötti uralkodásra hívatott embert szólaltatja meg. A társasági kapcsolatok méltatására szolgáló darabok ezek s e körben, mint látók, nem csak a legelemibb érzelmek: a nemi, szülői, gyermeki szeretet nyernek kifejezést, hanem kivált az elbeszélő nem bemutatott példányaiban, még az erkölcsi világrend némi sejtelme is át-átesillan a bár kezdetleges, de még is csak költői burkolaton. *A kendő, Bársony Gyuriné, A szép czigányné és a halál, Czinka Panna* története már nem annyira a természeti lényt, mint inkább az erkölcsi egyent mutatja be s az apját (anyját) a maga gyámoltalanságaért sirató lány (Müller 4. 5., Wlislocki 30.) az anya és lány viszonyát oly nemes erkölcsi érzékkel rajzoló dal (Wlislocki 29.) a megvert lány fölkiáltása, hogy «szívem meg nem verheted!» (Wlislocki 28.) a szépségével hívalkodó lány dala (Meltzl 2.) stb., arról tanúskodnak, hogy a legelemibb természeti állapottól már kikelni indult ember érzelmeivel állunk itt szemben. A Wlislocki gyűjteményéből vett reflexiv dalok, majdnem mind; a pessimismus oly kifejezése, a mint a Wlislocki 2. és 5. számú dalaiban szól; a feleség, anyós olyszerű bemutatása, mint Wlislocki 25. 26. számú dalában történik; Meltzl darabjai közül az 5-dik, alapjában véve, nem tudnám miért ne lehetnének a művelődés sodrában már jó formán előre-gázolt valamely nép népköltészeti termekai. Czigányok biz' ők — íme a karácsonyt és pünkösdt is milyen oldalról fogják föl (Wlislocki 6. 7.), de azért csak olyan emberi tapasztalatokat tesznek — ha nem is az egész emberi élet minden társasági viszonylatára nézve, de legalább az asszonyi hűséget illetőleg (Wlislocki 20. 21. 22. 23. 24. és *A hűtlen szerető*). Sőt az általános világ-egyetemi vonatkozások: szűz tiszta vallásos érzés, az egységes világ fölött trónoló közös atya, a teremtetett lények egylenyegűsége is kifejezést nyer nálok (Wlislocki 36. 37. 38.). Igaz, a midőn a husvét ünnepére kisöprögetett kunyhójába s tiszta abroszszal fölterített asztalához vendégül hívja az Urat: keresztyén benyomásokat árul el — de azért nem semmisült meg benne a czigány egészen: a jó meleg visszatértét dicséri e keresztyén ünnepben is. Ellenben a távol földön elhalt fiú vigasza az anyához s a gyönyörű hasonlat a virág és czigány között oly általánosan emberi érzelmet fejez ki, hogy ha nem látnók saját két látó

szemünkkel s nem élveznők mélyen érintett szép érzetünkben: el nem tudnók hinni, hogy czigány illet kigondolhatott — s még is épen az kelle hozzá, hogy a természet és az egyén között még az a szoros kapcsolat álljon fönn; az, hogy a daloló annyira árva legyen, hogy már csak ez a vígasz állhasson rendelkezésére . . .

Így hát a mi a tartalmat illeti, el kell ismernünk, hogy a magyar czigányok bemutatott népköltészeti darabjaiban megtalálhatni nem csak a természeti állapothoz nagyon közel álló nép gondolat- és érzelmi körének jellemzetesen ismertető jegyeit, hanem azokat az általánosan jellemző vonásokat is, melyek által a sors és élete mostoha gyermekei is a nagy ember-család törvényes szülötteinek bizonyítják magokat. Waitz méltán nem veszi föl őket a természeti állapotban levő népek sorába, de mi ép oly joggal mutathatunk rájuk, mint arra az összekötő láncszemre, a mely amazokat a culturnépek csoportjaival fűzi össze, átmenetül szolgálván, épen ezek a fejletlen és fejlett népek között, magokon hordozva elmosódó jellemvonásaikat amazoknak s a már fölc sillanó ismertető jeleket ezekből.

A külforma, a melyben e népköltemények megjelennek, túlnyomó részökben a kezdetlegesebb fejlődési stadium formái. Majdnem kivétel nélkül négy vagy negyedfeles trochæusi sorok, a végtag nagy ritkán spondeussal váltakozva; kezdetleges rímek, párosan, úgy szólván soha sem keresztezve; minden strópha-szerkezet nélkül; hasonlatok, képek nélkül való nyelvezetben, mi alól csak egy-két kivétel találkozik; a mennyire hozzávethetünk, egy-két allegorikai átvitel; szoros kapcsolat a természet tárgyai és jelenségei s az emberi életviszonyok, érzelmek és helyzetek között; minél kevesebb cziczoma s annál több realitás: íme a külső ismertető jelek, a melyek a czigány népköltészet bemutatott darabjait jellemzik, s a melyek által félreismerhetetlen rokonság mutatható ki ezek és bármely nép népköltészetének termékei között.

Különösen a dalok, a mi a formát illeti, mondhatók egyazon törül metszetteknek bármely nép népdalaival, csak épen, hogy rövidségök, úgy szólván egyetlen gondolatszikrárt kifejező voltuk, mutatja, hogy a fejlettség majdnem legalsó stadiumán állanak. A lyriai ömlengésnek azok a complicaltabb formái, melyek általán a cultivált elme költői gondolkodását s

még a fejlettebb népek népköltészeti termelését is jellemzik, úgy szólván teljesen hiányzanak a czigánynál, vagy legalább a magyar czigánynál — s épen azért mondhatók el, hogy a rom sehol a maga meghamisítatlan őseredetiségében oly tisztán nem maradt fenn, mint épen a magyar puszta s még inkább a magyar hegy-völgy vidék lankás tájain.

És ugyanezt látszanak bizonyítani a nem nagy számban főlészínre került elbeszélő költemények, a melyek mind alig érdemlik ugyan meg a népballada nevezetét, ha a mértéket a svéd, dán, vagy székely népballadákról vesszük, de a melyek mégis ugyanazt a kezdetleges elbeszélő modort mutatják, a mely általán a nép naiv elbeszélésének módja, s a melyek, bármily csekély számnál álljanak is rendelkezésünkre, cziczoma nélkül való tisztaságokban annál alkalmasabbak az emberi életviszonyok drámai, sőt tragikai összeütkezéseinek, fejleményeinek hatásos föltüntetésére.

Első helyen, ezek között, mindenkép *Bársony Gyuriné* áll, kivált, ha bevezető részét utólagos toldásnak tekintjük, a valószínűen elkallódott egy-két kezdő sor helyett. De a végszak párbeszédes menete, a szó való értelmében festő volta, mintegy szemünk láttára készülvén el az égő nő alakjának körvonalzata, hogy a végén majdnem látjuk az egész lánghan álló asszonyt, annyi plasticitást mutat, hogy hatását el nem tévesztheti. E párbeszéd e mellett nem csak a jelen eseményét állítja elénk, hanem a hűtelen asszony múltjában foglalt indoklását is e büntetésnek s épen ezért kell hinnünk, hogy az első rész csakugyan toldás, valamint ezért kell az egész darabot valóságos népballadának tekintenünk. Az a nagy ragaszkodás és törhetetlen hűség, melyvel Leland szerint az angol czigány nevéhez viselkedik, s mely e nép maga adta neve által kifejezést nyer, mert szószerint rom = férj, úgy látszik a magyar czigány sajátja is — a szörnyű büntetési mód azt jelezvén, hogy mily rendkívüli bűnnek tartja a czigány a hitese feleség házasságtörését s a *Hűtlen szeretet*ben, valamint a dalokban is, a melyekben a férfi a nőre panaszol, nem a feleség, hanem a kedves ellen szól a vád s a hol a feleségről van panaszos szó (Wlislöcki 20. 25.) nem az elválás, elhagyás, hanem a változhatatlan sorson megnyugvó resignatio a férj szerepe. Hogy a kedves férjévé lehessen, kész a czigány egy helyben kilencz évig várni (Wlislöcki 15.), más formában ez is

azt tanúsítja; hogy Bársony Gyuri darabos lelke azért tudott oly kegyetlen lenni a felesége iránt, mert maga meg, nem tudott volna hűtlen lenni hozzá. A lányok panaszdalai (Meltzl 4. 5. Wlislöcki 28. 30. Müller 4. 5.) sem szólnak a hűtlen férjről, hanem vagy a szülőkért, vagy a mást szerető kedvesért busongnak s így bármely oldalról nézzük a dolgot, az eredeti állapotban levő cigány csakugyan rom (férj) s csakugyan illhetik hozzá a Bársony Gyuri kegyetlensége — a mit minden fejletlen népnél megtalálunk s a mit nem czáfol, hanem csak erősít az ifjabb Dumas elmélete, mert sokszorosan kimutatható, hogy a civilisatio túlhajtásai erkölcsileg egyenesen a természeti állapotba viszik vissza az embert.

És ugyan erre utal *A halál és a szép cigányné* története, melyből, ha a nép jellemére s gondolkodásmódjára vonunk belőle következtetést, azt kell kiolvasnunk, hogy ha Bársony Gyuri nem veszi vala is magának a büntetés jogát, maga a hűtlenség ténye magában hordja vala büntetését, a cigány fölfogás szerinti erkölcsi világrend szükségkép halállal sújtván a házasságtörő nőt — sőt még csak a hűtlen szerető megbüntetésére is egyenesen az Isten és teremtető elé járul a daloló (Wlislöcki 23. 24.), «igazságot» várva tőle.

A hűtlen szerető, a végfelére vetett tanúság szerint, úgy látszik már későbbi idő alkotása, a midőn már az általánosabb érintkezés a gorgiokkal meghozta azt az eredményt, a melyet a nők magok áruba bocsátására nézve minden természeti állapotban levő népnél látunk, mihelyt a fehér képűek «civilisatiojokat» elvitték közéjük. Lehet különben, hogy a történet eldalolója különösen keserves tapasztalatokat tőn az asszonyi állatokra nézve és saját pessimisticus fölfogásának adott általános kifejezést e darabban. Így is azonban még megvan rajta a naiv fölfogás zománca, a böleselkedő állattal fejeztetvén ki a maga érzelmeinek keserűségét.

Czinka Panna történetéből sajátos cigány nézletet nem igen olvashatunk ki, ha csak nem azt a nagy ragaszkodást, melylyel a szép virágszál a magaféléi iránt viselkedik — a mint hogy nem csak Leland és Borrow emeli ki az angol cigány fajhűségét, hanem föltaláljuk ez összetartást minden üldözött, elszigetelt, vagy csekély számú törzsnél, felekezetnél, a fejlettség bármely fokán álljon is s a bemutatott magyar-cigány népdalokban is kitüntetett helyre a törzsbeli szerelmes van téve (Meltzl 3.

Wlislöcki 17. 18. 19.). E ballada külalakja, különben sokban emlékeztet a székely népballadákéra, sőt elbeszélési módja is — az égből hullott hús phantasticus megjelenése mellett is — azokra vall, mint előképekre. Az ízelt hús által előidézett betegség, a dühödtség, talán még inkább tekinthető specificus cigány vonásnak, a mennyiben cigányaink minden tétova nélkül megeszik az elhullott marha húsát s nem lehetetlen, hogy ennek következtében többször fordul elő közöttük az ebdüh — és, hogy a kedves csókja még ezt is meg tudja gyógyítani: olyan költői nagyítás, a milyen épen a természeti állapothoz közel levő népek képzelméhez illik.

Mindezt összevéve: ez elbeszélő neműek is, de legkivált a dalok, valamint az egy példában bemutatott népmesék, nekem legalább, nem csak új, hanem szép világot is tártak föl. Öszintén bevallva: vad, fajtalan, tunya, csalárd népnek képzeltem, távolról nézve, cigányainkat. Ha el akarom is ösmerni eredeti cigány szellemi termékeknek — a mit csak néhányról mondhatok el — az idegen cigányok köréből gyűjtött s előttem ismeretes költészeti darabokat: a magunk cigányait sokkal fejletlenebbeknek képzeltem, hogy sem ily termékeket tőlök várni reméltem volna. És íme, sajátos észjárás az általános emberi vonások mellett; igazi szép-érzet oly közel a természeti állapothoz; erkölcsi világnézet, fölékítve még az eszményiesség pár vonásával is, az el- és megvetett életmód közepett is; sok kezdetleges tapogatózás, de néha egy-egy biztos fogás, mely igaz gyöngyöt merít föl a mélyből — a legnagyobb mélységből: az emberi szívből — s egy másik világ: a képzelem világa megalkotva a rideg való feledtetésére, azok által, kiket az út minden kavicsa, a sövény minden tövise kíméletlenül, folyton emlékeztet erre a rideg valóra. Ily egészen egyebet találva cigányainknál, mint a mit eleve képzelünk volna, nem csoda, ha elámulunk s mint egy új világ fölfedezői szintűgy büszkeséggel tekintünk munkánk eredményére.

A gyermek-élet bájának java része ép arra a sajátos kezdetlegességre, a fejlődésnek indulás első stadiumaira s azokra a különbözőségekre esik, melyek a mi élet-tapasztalataink keserű reflexiói s ama naiv hiszékenység között föltűnnek, a mely az ő világgal való ismeretlenségeket varázsos világításban tartja. S már magában a fejlődés folyamatában, ez egyik legkevésbé értett és érthető jelenségben, csodás varázs rejlik

a szemlélőre nézve, a ki szemtől-szembe látván a mássá változást, de ki nem kaphatván az átalakulás igazi okát: titkos erők szereplését sejtí s evvel a maga korlátozott voltának gondolatára vezettetvén, önkénytelenül az idealismus szempontjára emelkedik, szépérzeti lélekállapotba ringódik, feledve — perczekre bár — a rideget, a bántót, mi a való életben az évekkel mind többre s többre gyűl, s legalább képzelmében bírva a kiengesztelőt, kibékítőt.

A népek nagy individiuma a gyermekéveket szintűgy keresztül éli s a fejlődés fokozatait nagy arányokban szintűgy keresztül haladván: e fokozatokon való műveleteik, lelki éle-tök e fejlődő folyása ugyanazt a benyomást teszik a szemlélőre s a látszólag szét hulló darabok, melyeket egy-egy népdalban, elbeszélésben, példabeszédben, vallásos hiedelemben vagy népballadában szedünk föl, összefoglalva egész képet, megragadó képet nyújtanak, mely legkivált a mi előbbrehaladott állapotunkkal összehasonlítva, reményt nyit amazoknak elkövetkező továbbfejléséhez, de szerény önismeretre is utal minmagunkat, föltárván előttünk a kezdőpontok, a honnan kiindulánk s jelezve lévén azok a szám nélkül való tényezők, a melyek a mi saját hozzájárulásunk nélkül, ingyen ajándékképen, segítettek tovább haladott fejlettségünk mai pontjához.

Az egészen természeti állapotban élő és a műveltség fokozatára emelkedett népek között eső nagy távolság, ez összefoglaló áttekintést képzelgésnek bélyegezhetné; de ha megtaláljuk a közbeeső fokozat darabjait s beleillesztve a középütt tátongó ürbe, látjuk, hogy a folytonosság helyre van állítva: az elméleti kérdések megoldásának gyönyörét szereztük meg s ha a munka sikere még az által is fokozódik, hogy a beillesztett és odaillő darabok önmagokban is értékes természetdaraboknak bizonyulnak, fáradságunkat épen nem mondhatjuk kárba vesztettnek.

S azt hiszem, magyar-czigányaink szellemi termékeinek e bemutatása után, ugyan e megnyugvással tehetem le tollamat.

AZ IDŐ JÁRÁSA.

Egy ismerősöm, ha nyilvánított véleményét nem fogadják elég deferentiával vagy tán épen kételkednek benne, azt szokta mondani: «ne kicsinyeljék szavaimat, mert én tudom hányat ütött az óra!» És alig ha igaza nem volt, mert — tekintve, hogy az órák igen különféle neműek — valóban ügyes ember az, a ki, ha nem mindig, legalább rendszerint tudja, hogy az óra hányat ütött. De bizony még sokkal ügyesebb volna az, a ki tudná, hogy hogy jár az idő? És íme! több az olyan, a ki az utóbbi ügyességgel, mint a ki az előbb említettel dicsekszik. Mi több, számosabban hisznek az időjárás, semmint az óra tudójának. Megvallom, hogy én biz' a kisebbséghez tartozom. Sőt, minthogy se játékszínbe nem járok, se bálba és mégis kell az embernek egy-egy kis multság, abban lelek egyikben, hogy a kolozsvári egyetem falára függesztett időjóslatokat olvasom szorgalmasan. «Hisz a nem komédia!» kiáltják feddőleg olvasóim. Meglehet, hogy nem. Ha aztán azt kérdeném, miért inkább nem mint a Csizio vagy a száz esztendősz kalendárium, vagy Balla Károly, vagy Ferenczi vagy a pseudo-Herschell jóslatai, aligha nyomosan s kielégítőleg bírnának reá felelni. Én legalább más különbséget nem tudok, hanem hogy ezeket ingyen kaptuk, holott ama félhivatalos tudósítás sok fillérébe kerül az országnak és így nekünk is adófizetőknek. — «Ne ellenzésekedjék! Nem kormányrendelet az, hanem a tudomány szava!» — Az-e vajon? Ha olvasóim nekem a két elsőt nem akarták megengedni, én ezt a harmadikat tagadom kereken s azt állítom, hogy az időjóslat s a tudomány szava közt körülbelül az a különbség, a mi a kuruzslás és a hold állásai közt, melyek az oceánokban

hajózót helyzete meghatározására segítik. Jelen folszólalásomban épen arra törekszem, hogy a tudomány álarczát levonjam arról a haszontalanságról vagy, hogy még boszantóbban nevezem, handabandáról. Nem kell erre koránt is egész könyv, milyet Arago jeles csillagász, a ki tudománya mellett a józan észre is hajtott oly mértékben, mint nem épen minden természettudós — írt ennek a kérdésnek: «Ismereteink jelen állapotában lehet-e megjósolni, milyen idő lesz adott időben és adott helyen? És általában lehet-e reményleni, hogy ezt a föladatot valaha megoldhassák?» nem-mel való eldöntésére. Egy pár elv és a fogalmak tisztázása elég lesz reá.

Az első és fő elv az, hogy tudomány szavának csak azt vehetni, a mi kétségbe hozhatatlan vagy legalább még eddig kétségbe nem hozott alapigazságokból helyesen és belépott körülményekkel vagy alattomos kihagyásokkal megvesztegetetlenül van következtetve. Egy második amabból folyó elv az, hogy bármely híres és tekintélyes tudós állítmányát, annál inkább újságával s kapóssával ígező valamely véleményt csak úgy fogadhatunk el «tudomány szavának,» ha a fő elv föltételének megfelel. Mindez, azt hiszem, oly világos, hogy részletezés vagy magyarázat nélkül nem szűkölködik. Vegyük elé hát az illető fogalmakat, és mindjárt a legáltalánosbat: az «időjárást».

Ne tessék elszörnyűködni, hogy én ezt a mindennapi szót magyarázni valónak tartom; mert ha tisztába nem jövünk vele, csalódás sőt ámitás lehet egy esetben a következése. Az irodalmi és tudós nyelv, mint sok más szót, ezt is kiforgatta az értelméből. Fordítóink tudniillik tapasztalván, hogy a német a «Wetter»-t és «Zeit»-ot megkülönbözteti, fordítói hűtlenségnek tartották ezt is amaszt is időnek fordítani s úgy jöttek arra a szerencsétlen gondolatra, hogy a «Wetter»-t «időjárás»-sal tolmácsolják, holott ez a szó a «Witterung»-nak vagy szorosabban véve a «Gang der Witterung»-nak felel meg. Ezzel természetesen zavar keletkezett, melyet szótáríróink — ki nem véve a *M.-Ny.-Sz.*-át — tehetségök szerint megörökítették. Szükség pedig reá nem volt, mert az élet nyelve nem csinált különbséget az idő kétféle jelentése közt, mivel őseink és apáink úgy is megértették egymást, és ma sem kérdi senki, hogy «milyen az időjárás?» hanem: «milyen az idő?» Sem nem mondják jó, rossz, tiszta, stb. «időjárás». Írásban is min-

dig megérthetni a contextusból, melyik értelemben használatik az «idő». Lám a francia egy hajóban evez velünk, de soha francia fordítónak eszébe nem jutott, hogy a német: «Wetter» vagy az angol «weather» kedvéért erőszakot tegyen édes anyai nyelvén. Csak nálunk erősebb a pedanteria mint nyelvünk tisztelete. Én hát a következőkben «időjárás» alatt csak az idő változásai sorát fogom érteni és akarom értetni.

E különböztetés szerint hát az «idő» a földdel érintkező légkörnek bizonyos állapotát, az «időjárás» pedig az oly — akár egyenlő akár különböző — állapotoknak bizonyos vagy bizonytalan időszakokban elkövetkező sorát jelenti. E szerint hát az időjárás általán véve a légkör állapota változásait teszi, mit hogy teljesebben megérthessünk, tudnunk kell, hogy mit jelent, azaz miben áll az az állapot?

Erre a kérdésre csak úgy felelhetni, ha bizonyos szempontokat, s szerintök rovatokat veszünk föl s így jellemezzük részenkint az állapotokat. A tudomány a következő rovatokat állítja föl: 1. a légkör nyomását, 2. a temperaturát, tudniillik a meleg és hideg különböző fokait, 3. a levegő helyváltoztatását, melyet midőn érezteti magát, légvonatnak és erősebb fokozatában szélnek nevezünk. Ez alá három alrovat tartozik. 3 a) a haladás iránya, 3 b) a szél ereje, 3 c) a vonuló levegő saját temperaturája. 4. a légkörben lappangó gőzök mennyiségét párává, vízzé vagy jéggé sűrűsödését, 5. az electricus és 6. a magneticus állapotot.

Az időben a különböző rovatbeli állapotok bizonyos fokozatban vagy árnyalatban mind egyszerre megvannak. A meteorologiai észrevételek és számbavételek ama fokozatok és árnyalatok mérésében és följegyzésében állanak. E bár tömördek munka, de utoljára is végrehajtható sőt tömértelen helyen teljesítik is rendes napokon és órákban. A hol elég költség van rá, gépekkel eszközöltetik a registrálást.

Az «időből» többet kivenni nem lehet, menjünk hát a változására. Egyelőre csak a változás tenyéről magában szólunk, tekintet nélkül az időközre, melyben történik. Van így is elég mondani való róla, még fontos is. Első a lehető esetek nagy száma. A mint láttuk, az állapotok összesen nyolcz rovatra oszlanak. No már megeshetik, hogy a nyolcz állapot közül egy megváltozik, a többi nem; de, minthogy az az egy akár-melyik lehet a nyolcz közül, a lehető esetek száma annál

fogva = 8. Ha a többiek maradtával két állapot változik a combinatiók törvénye szerint 28 eset lehet. Így tovább ha 3—8 állapot változik meg, a megfelelő esetek számai sorban: 56, 70, 56, 28, 8, 1 és mindnyáját összevéve: 255 eset. De ezt a számot meg kell kettőztetnünk, mert mindenik rovatbeli állapot illető természetéhez képest növekedhetik vagy apadhat, erősödhetik vagy gyöngülhet, az irány jobbra vagy balra fordulhat stb. A légkör állapota tehát, ha változik, a legalsóbb és durvább számítás szerint 510 képen változhatik. Ez pedig nem üres — csaknem azt írák: eszményi — számítás, hanem az 510 combinatio mindenikét föllelhetni széltilben a meteorologiai följegyzések milliói közt. De ezt sem úgy, hogy bizonyos állapot után egyformán következnek más bizonyos állapot, hanem mindenik combinatio után akár melyiket látjuk következni a többiek közül, a mi aztán megint 129,795 másodrendű combinatiót ad. Ennyifélekép követhet hát bizonyos változása az időnek egy másik változást. Három egymásutáni változás sorrendjében már 21.978,620 különböző eset fordulhat elé. A ki hát csak a legközelebbi változást akarná megjósolni kerekszámban, már 500 eset közt kellene a valóban megtörténendőt eltalálni; két változás eltalálása végett 120,000 közül szükség válogatni, három végett meg 21 millió eset áll előttünk. És ne mondja senki, hogy hiszen elég lesz csak az első változást találni el. Mert csak egy óra alatt is, annál inkább egy nap, vagy épen egy hét alatt kétszer, háromszor változhatik az idő s mindannyiszor eléáll a következő változás az ő 510 esetével.

És még ha volna valami kulcs, mely az 500 fiók valamelyikébe csak maga illenék, vagy delejtű, mely a helyes irányban mutatna. De biz' a ha van is, csak legföljebb olyan van mint ama vexáló kulcsok, vagy a gyűrűs lakatok, melyekkel órákig elveszölhetnek az ember, és sehogy sem talál a nyitjára, s a delejtű a kancsal mészárosához hasonlít, kiről a legénye se tudta, hogy oda vág-e a hová néz?

De én azt nem kívánhatom, hogy szavamra higgyék el. Elemezzük hát a dolgot.

Hogy bizonyos állapotból a másakra lehessen következtetni, az elsőben kell valami oknak rejleni, a melynek szüleménye legyen a második. No már ez az ok vagy belső vagy külső lehet. Vizsgáljuk mind a két esetet, még pedig kétféle-

kép úgymint: *a)* az állapotok egyes rovataira és *b)* kombinációikra tekintve. Első rovat a légnyomás. Hogy az egyik állapottól a másikba mehessen át, vagy növekednie vagy apadnia kell. Ha már magában rejlenék az ok, vagy mindig növekednie, vagy mindig apadnia kellene vagy hullámszerűleg növekedése tetőpontját érve, onnan a legalsóra apadnia és így folytatnia szabályosan a változását. Úgy de a mindannapi tapasztalás azt bizonyítja, hogy se egyik se másik nem történik, szabályszerű változásai sínesenek; önkénytesen következik tehát, hogy a légnyomás változásának oka a megelőző állapotában nem rejlik. Hasonlót bizonyít a tapasztalás a többi rovatok valamennyieről, tudniillik, hogy mindenik állapot független az azon rovatbeli előbbi állapottól.

De lehet talán a különböző rovatbeli állapotok egymáshoz való viszonyaiból következtetni? Lássuk ezt is közelebbről, mert itt pislog egy kis reménysugár. De biz' az első rovatnál: a légnyomásnál nem leljük a világosság forrását. Mert légsúly csak következményi kapcsolatban lehet a többi rovatbeli állapotokkal és ok-szerepet nem visel. Továbbá azt mondja a tapasztalás, hogy a keneső hosszasan megállhat vagy csekélyen ingadozhatik azon egy foknál, holott a többi rovatbeli állapotok különfeleképen változhatnak. Hisz' épen ennek az észrevétele adatta a légsúly helybeli közép fokának a «változó» czímet. De változásából sem ítélni, mert például a barometrumnak hol emelkedtével hol süllyedtével áll be a gőzök sűrűdése (eső, hó, köd stb.) valamint megfordítva oszlásuk is. Szintoly kevéssé felel meg a barometrum változása a temperaturáénak, és az a szabály, hogy a barometrum és thermometer állásai vizás arányban vannak egymással, tulajdonkép csak a papíron létezik; bárha mint tény és történet gyakran előfordul. Biztosabb és bizonyosabb viszonya van a levegő mozgásainak a légsúlyhoz. Mind a két felgömbön, a mérsékelt övben, a polusi passat *) a kenesőt fölnyomja, az æquatori ellenben süllyedni hagyja. De mind az emelkedeskör, mind az eséskör már uralkodni kell az illető légvonatnak s ennek minőségét hát csak jelenti mint meglevőt, és a világot sem jósolhatja mint leendő állapotot a légsúlymérő. Csak annyit tudunk hát, hogy a légvonat iránya okviszonyban van

*) Olv. «passát»; tulajdonkép légáramlat.

a légnyomással, de hogy minő természetű ez a viszony? hogy mi módon magasbítják vagy törpítik a passatok a kénese-oszlopot? ezekre a kérdésekre oly halkán felel a «tudomány szava», hogy én bizony soha sem bírtam teljesen megérteni. Azt mondják tudniillik a természettanárok, hogy az egyenlítői passat gyérebb, tehát könnyebb, légtömeget hoz, a sarki ellenben sűrűbbet és így súlyosabbat. Magyarázatok hasonlít egy kissé annak a véleményéhez, a ki az ismeretes kérdésre: «melyik könnyebb egy font vas-e vagy egy font pamut?» megvető mosolylyal feleli: «világos, hogy a pamut?» Komolyabban szólva: tudjuk, hogy az egyenlítőtől érkező levegőt a meleg gyériti, de a mily mértékben gyériti, azon arányban növeli a rugalmasságát is, a légtömeg pedig a rugalmasságával hat közvetlenül a kénese-oszlopra; a két körülmény tehát kiegyenlíti egymást. E szerint nincs kimagyarázva, hogy miért nyomja kevesebbé magasra a kénese az egyenlítői, mint a sarki passat. És még egy: a barometrum csak a föld színével érintkező vagy közelében levő légtömeg súlyát mutatja, de e fölött és mellett más és különböző sűrűség-arányú rétegek léteznek a légkörben; miként lehessen már annak a korlátolt, sőt kicsiny tömegnek az állapotából, a sokkal tömérdekebbére következtetni? Hogy pedig ily különböző állapotok léteznek, arról meggyőződhetik minden ember a ki számba veszi a fellegek járását és látja nem egyszer, hogy a különböző magasságban úszó fellegek más más, néha egymást keresztező, vagy éppen ellenkező irányban is haladnak.

Itt hát vékonyan pislog; keressünk «több világot».

De mit keressük azt, a mit a barometrum-gyártók már megkellett, hogy leljenek, mikor oly határozottsággal írták a kénese-oszlop magasságát jelző pontokra: állandó szép idő; szép idő, változó, eső vagy szél, nagy eső stb.?

Hogy magok hitték vagy hiszik-e, kétséges; de, hogy tömentelen emberrel bírták elhitetni, az igaz; mert hiszen különben nem jövedelmezne az üzlet. Aztán ismertem olyas embert a kinek barometrumába való bizodalját se csalódásai se olykori anyagi kárai sem ingathatták meg: amazokat tudniillik nem ismerte el, ezeknek pedig más magyarázatot adott. Hát aztán az a sok millió följegyzés a légsúly állapotairól nem mind az időjóslat lehetősége véleményében töltött és tölt-e mai napig mázsákra menő papírt? De mind e remények

bizony csak abban a meggyőződésben teljesültek, hogy kell valami viszonynak lenni a légsúly változása, vagy egyenesekben szólva az ezt okozó passat-váltakozás és a gőzök sűrűdése vagy gyérülése közt. A viszonynak némely vonásait részletezi is a tudomány, jelesen a következőkben: 1. A sarki légvonat, mely a mi mérseklett övünkben éjszakeletről jő legtisztábban, hideg és száraz természetű, az egyenlítői (délnyugati) passat meleg és gőzös. 2. A két passat egyenesen ellenkező irányban haladván, hol összeütközik, hol kitér egyik a másik elől s az utóbbi esetben pászmásan haladnak felül és alul, jobbról és balról egymás mellett. 3. Mind a két esetben változtatják kölcsönösen egymás irányát és így keletkeznek a közbeeső légvonatok és szelek: az éjszakaiak és déliek, a keletiek és nyugotiak, a délkeletiek és éjszak-nyugotiak, szóval az úgynevezett szélrózsa minden apró irányában. 4. Az irányváltozás, melyet szelforgásnak neveznek a mi övünkben az óramutatóéval egyező módon halad legtöbbszörre. Éjszakai szél után hát *ÉK*-it, azután *K*-it s így tovább várhatni. 5. A két passat érintkezésekor a sarki száraz, hideg levegő az egyenlítőbeli gőzt részint megsűríti részint el is nyeli és meggyéríti. A sűrűdés esőzésben, havazásban; a gyérülés derűben nyilvánul. Hasonlókép történik az ellenkező irányú többi légvonatok érintkezésekor is; ámbár kisebb mértékben, mint hogy az ellentét köztök csekélyebb. 6. Az érintkezések szintúgy mint az egymemű — úgy szólva tiszta — légvonatok szélesebb vagy keskenyebb pászmákat alkotnak s egy vidéken, a míg és a mily terjedelemben bizonyos pászma uralkodik rajta, nem változik az idő. 7. A pászmák azonban untalan váltakoznak, s mivel az egymemű pászma rendszerint veggyessel határos, valahányszor egyik a másikat fölváltja, az idő is változik vele.

A dolog nagyjában így áll. Mindezek eddigi tapasztalataink szerint kétségbe hozhatatlan való tények. Csak sajnos, hogy mind összesen is sem a keresett világosságot, sem a kívánt kulcsot az időjósáshoz nem nyújtják. Megmondom röviden miért.

«A szél a hol akarja, ott fúj, és a zúgását hallod, de nem tudod, honnét jő és hová megyen»: így írták meg ezt több mint 1800 évvel ezelőtt és most is szinte oly igaz, mint akkor. Egy természetvizsgáló, a ki a Nordcapnál az éjszokról jönni látszó légvonatot számba venné, azt ítélné róla, hogy Konstantiná-

polynak megy. De ha az öt fölkaphatná, majdnem egy délkelet felé domborodó félkörben vinné és körülbelül a Kanári szigetek valamelyikén tenné le. Az éjszaki légvonatról hát tudunk annyit, hogy eredeti, délre tartó iránya hova tovább inkább görbül nyugotnak, de a görbülés vonalát még se matematikus, se meteorologus ki nem számította. A déli passátról is tudunk nagyjában annyit, hogy eredetileg éjszакnak tart és lassankint nyugotnak hajlik. Ebben bízva Ehrenberg, a híres tudós, azt állította, hogy bizonyos apró csigával telt vörös homokot Braziliából hoz az egyenlítői passat; de a geographusok azt mondják reá, hogy ilyes vörös homok déli Amerikában nincs, hanem bőven van ám Afrikában, tehát innen kell, hogy hozza a déli passzát. És még tökélyesebben talál az ítélet a pászmákra, melyek, mint láttuk, nem csak okai az idő minőségének, hanem — mondhatnám — azonosak vele. Pedig tudjuk rólok, hogy haladnak a föld színe fölött, hogy nem hosszúságok irányában, hanem keresztben és oldalvást haladnak, jó rendin még azt is, hogy ime haladtokban többnyire keletnek tartanak. De nem azt, hogy például egy bizonyos pászma hol és mikor keletkezett; nem azt, vajon változatlanul vagy pedig szélesedve vagy keskenyedve, a többiekkel párhuzamosan vagy nem; vajon növekedő vagy apadó temperaturával, egyenletes gyorsasággal, vagy sebesedve, akár lassúdva vagy szeszélyesen; vajon egész hosszában folytonos tömegben-e vagy megszakadozva sőt el is ágazva halad? Ezeknél fogva idejét sem tudhatni, mely alatt útja egyik pontjától a másikhoz érkezik. És ha ezeket egy most folyó tényről minden telegraph-sürgönyök mellett nem tudhatni, mikép tudhassuk vagy épen jósolhassuk meg jövődő folyamát?

Sok van bizony még a mit nem tudnak a meteorologusok --- kiket igazabban nevezhetnénk meteoristáknak --- hanem azt vélem ennyi is elég a kimutatására annak, hogy az elősorolt nyolcz rendbeli állapotokban, sem külön-külön, sem csoportokban foglalva, változásaik okait föl nem lelhetni és így bizonyos létező időből a jövő időre vagy épen időjárásra következtetést nem húzhatni.

Nincs más mód hát hanem a légköri állapotokon s általában a légkörön kívül kell a változások okai után puhatolódzunk. — E téren már igenis tisztábban és biztosabban hallattatja magát a «tudomány szava». Halljuk hát.

A hely, hol kutatnunk kell, csak kettő lehet. Egyik a föld, a másik a többi égi testek. A mi az elsőt illeti, figyeltem bevezetésül a tisztelt olvasót arra az égések alkalmával gyakran hallható mondásra, hogy «a tűz szelet veszén magának». De nem szükség ily kivételes eseteket venni föl, mert hiszen valamennyi sütő, főző, fűtő, olvasztó stb. tűz a legegyszerűbb pászortűztől fogva a legmesterségesebb katlanig, mindenikben csakis ama népszerű mondatban leli tartós égése elvét. Ámde ebből foghatjuk meg az egyenlítői és sarki légvonatoknak is mind keletkezését, mind folyamatát. Magyarázatát egy kissé távolabbról kell kezdenem.

A nap a melegét szintúgy mint a világát sugár alakban, még pedig bensőleg vegyűlten küldi hozzánk. De a tudomány módokat lel elválasztásokra és ennél fogva ma már a kétféle sugaraknak mind közös, mind egymástól eltérő tulajdonságait meglehetősen ismerjük. Közös a többek közt az, hogy a sugár egyenes vonalban halad *) és ha útját állja valamely anyag ezen kisebb nagyobb mértékben áthatol, miből önkényt következik, hogy az az anyag mind a kétféle sugár haladását nagyobb kisebb mértékben gátolja. És jegyezzük meg ezúttal, hogy éppen ez a gátlás teszi érezhetővé mind a világ-, mind a meleg-sugarak hatását. De itt már kezdődnek a különbségek. Első az, hogy a világsugarak hatását a magyar köznyelv világításnak, a melegsugarakét sütésnek nevezi.***) A nap süt is, világít is, a pirulásig nem hevített vas, a kemence stb. nem világít,

*) Megfordítva is lehet mondani, hogy az egyenes vonal abstract fogalmát egyedül csak a világsugár haladása teszi tapasztalativá.

**) Tudományos magyar irodalmunkban a nemzeti nyelv elhanyagolásával találkozunk minden lépten nyomon. Íme, a sugárzó meleg hatása kifejezésére valamennyi előttem ismeretes nyelv között csak a magyar nyelvnek van saját szava, tudniillik «süt». De éppen ez volt egyik oka, hogy idegent majmoló tudományos stylistáink nem akartak semmit tudni felőle. Egy más abban rejlik, hogy mivel a nap mikor «világít» egyszersemind «süt» is, igen könnyű a két szót hamarjában összevethni és így származtak az ily kifejezések: «süt a nap», «kisütött nap», melyekből aztán nyelvtan és szótáríróink azt következtették, hogy süt és világít synonymák. De biz' ezt a balvéleményt még az sem igazolja, hogy a holdra is reá vitték a kifejezést és hallani, hogy «süt a hold», «kisütött a hold», mert a nép nem tudta, nem is tudhatta — hiszen még a tudomány sem állapította meg kétségtelenül, hogy a holdnak nincsenek meleg sugarai. Elvégre abusus non tollit usum.

hanem csak süt. Az úgynevezett Drummond-világ csak világít, de alig süt. A világítást a látérzék fogja föl, a sütest egy oly saját érzék, melyet bizvást hatodiknak lehetne nevezni, és nagyon helytelenül tulajdonítják működését az ötödiknek a tapintatnak. Második különbség, hogy a világsugarat átbocsátó testet átlátszónak, azt a mely a melegsugarat eresztí át, idegen szóval — diatermánnak nevezik: — magyarul átsüthetőnek mondhatnók. Az egyik tulajdonság a másikkal nincs kapcsolatban: bizonyos test lehet átlátszó és nem átsüthető, valamint megfordítva átsüthető s nem átlátszó; de össze is találkozhatnak különböző mértékben és fokozatban. Minden anyag tulajdonságát e tekintetekben csupán csak külön-külön kísértmények határozhatják meg. Meg is határozták biz' azt számos anyagra nézve, de korán sem eléggé arra nézve, hogy különösen a temperaturára sok és szabatos következtést húzhassunk. Hanem, legyen ez, a hogy van, a kísértmények eredményét következő módon szokták kifejezni: «Bizonyos minőségű melegsugárnak egy bizonyos anyag ennyid s ennyid részét bocsátja át». A melegsugár minőségét a melegsugárzó test, példáulú lámpaláng, bevitett platin, réz vagy vas, jelöli. Ennek a sugárzó melegét érzékeny szerszámmal, főképp thermo-electricus oszloppal bizonyos távolságra megméri, aztán a megvizsgálandó anyagból készült ernyőt helyeznek a melegforrás és a mérő szerszám közé, az átbocsátott melegsugarak erejét újra megméri s a két mérés eredményeit századrészekben fejezik ki. — Például izzó platina sugaraiból egy kősó-tábla átbocsát $^{92}/_{100}$ -ot, fluorpat $^{69}/_{100}$ -ot, hegyjegecz és mészpat $^{28}/_{100}$ -ot, tükörűveg 24-et, fekete csillám 20-at, timsó 2-öt. Tudnivaló, hogy az átsütő táblák különböző vastagsága változtatná az arányt, tehát a kísértményekre használt tábláknak egyenlő tömérdekségűeknek kell lenni. Az imént közölt adatokra 2·6 milliméter vastagságúakat használtak. Ily vastag rétege a levegőnek megmérhető mennyiségű melegsugárt nem gátol. A levegő tehát kis tömérdekségben tökéletesen átsüthető test, úgy hogy meszsze utána következik a kősó.

Most már az a kérdés, hogy mi történik azzal a meleggel, melyet az illető anyag át nem bocsát. Erre a tudomány felelete az, hogy egy része visszaverődik, más része elnyelődik. Hogy mi arányban van a két rész egymáshoz, arra bajos — ha nem lehetetlen — volna, a természettan egész irodal-

mából, kielégítő adatokat gyűjteni. De itt arra nincs is közelebből szükség. Hanem van ám annak a tudására egyfelől, hogy a visszavert sugarak mennyisége annál több, minnél ferdebb irányban találkoznak az eredeti sugarak a test felszínével; másfelől, hogy az átsüthető testet az elnyelt sugarak melegítik, a visszavertek pedig semmi hatással sincsenek rá. Viszont az átsüthető test tömérdeksége sincs semmi hatással a visszavert sugarakra, mennyiségére, de van bezzeg az elnyelendőkre, mert a vissza nem vert melegsugárból a test belsejében haladtával mindig több több nyelődik el. Úgy, hogy ha például az említett kőso-táblára sugárzó melegből $\frac{4}{100}$ -ad részt számítunk is a visszavertekre, ugyanannyit nyel el, és egy 23-szor olyan, úgymint 60 milliméter vastag tábla minden meleget elnyelne és a túlsó oldalához tartott thermoskop épen semmi melegsugárt sem jelölne. Ebből magyarázhatni, hogy a gőzköri levegő ámbár csekély rétegben nem gátolja észrevehetőleg a melegsugár haladását, mérföldek hosszában még is jókora arányban nyel el belőle, úgy hogy Párisban egy természettudós számítása szerint a napsugár melegéből, mikor legegzenesebben süt is a nap, 20—23 század rész a veszteség, miből természetesen a visszaverődésre is jut valami. Az elnyelt meleg sugarakból azonban igen igen csekély a nyereség, minthogy az egész nagy tömegre oszlik szét. És így a végeredmény az, hogy a nap sugarai a légkört érezhetőleg nem melegítik. De mivel tapasztaljuk, hogy a légkörnek egyik s másik része, mondjuk általában a levegő, csakugyan megmelegsik, ennek más okát kell keresnünk s föl is leljük az érintkezésben. A mily érzéketlen ugyan is a levegő, a sugárzó, épen oly nagy mértékben érzékeny az érintkezéssel közlött meleg iránt. Ez annyira ismeretes és világos tény, hogy nem szükséges a kemencze példájával bizonyítanom, mely csupán csak a levegőnek e tulajdonságánál fogva fűti szobáinkat és termeinket. Ennél fogva melegednek a légkör bizonyos részei is. A föld tudniillik a nap sugarai melegét elnyelvén, fölhevül s fölhevíti melege közlésével a vele érintkező levegőt.

A föld színén hevült levegőtömeg a mindennapi tapasztalás és tudomány egyező szava szerint meggyérül, azzal könnyebbé is lesz és a körülfogó hűvesebb és sűrűbb levegő nyomása következtében fölemelkedik és addig halad fölfele, míg vele egyenlő súlyú levegőrétegbe jut, mely körülmény a

följebbemelkedésének véget vet. Ámde megürült helyét a föld színén más levegőtömeg tölti be, ez is hasonlóképp meglevül, fölemelkedik, és így foly ez szünetlen szakadatlan, míg a földszín illető darabja a meleget megtartja. Ezt is tapasztallhatni minden kemenczénél, s ennél fogva teheti a kémény is a töle várt szolgálatot. Egy rengeteg ilyes kemencze az úgynevezett tropicus vagy forró öv, melyet a napnak nagy részint egyenesen sütő sugarai mód nélkül fölhevítnék. A vele érintkező és két oldalról untalan újuló légtömeg, legfőképp abban a vonalban, mely fölött a nap függőlegesen jár, örökös emelkedésben van. Az emelkedése határát ért légtömeg, minthogy az alatta való réteg folyvást nyomja, kénytelen eltérni oldalvást jobbra és balra, azaz éjszak és délfelé és meg sem áll haladtában a sarkok vidékéig és így keletkezik az egyenlítői légvonat vagy a meteorologiai «passat» *) s annál fogva a többi szelek is mind az éjszaki mind a déli félgömbön. A sarki passatot ellenben amaz emelkedő légtömeg helyébe, éjszakeről és délről szakadatlan tóduló tömeg teszi. Az egyenlítőtől éjszakra és délre tehát folytonos légkeringés vagy örvény létezik, a melyet kicsinyben fűtött szobában tapasztallhatni és egy gyertya lángjával ki is mutathatni.

«Lám!» mondani fogja némi diadallal egy-egy nem épen kegyes olvasó: «még is csak többet tudunk ma a felől, hogy honnan fú a szél, mint ezelőtt 1800 évvel!» Többet biz' azt a papíron és elméletben. Mert a valóságban, a természetben, mint számtalanszor, másként foly a dolog. Az iménti általános előadásból tudniillik azt lehetne következtetni, hogy a légkörbeli örvények, úgyszólván élőkre állítva keringenek a földszín fölött és az egyenlítői passat mindig fölötte van a sarkinak. De ebből semmi sincs; mert hiszen így például az éjszaki félgömbön a földszínen soha sem volna déli szelünk. Már pedig sok helyt és sokszor van, minek közelebbi oka az, hogy ama tömeges egy örvény darabokra azaz külön örvényekre szakad és hasadoz: ezek pedig minden lehető helyzetben lehetnek és

*) Passat szélnek eredetileg a tengeren az egyenlítő közelében feléje fúvó szelet nevezték és nevezik ma is a hajósok. Az éjszaki félgömbön éjszaknyugati, a déli délnyugati szél a passat. Csak a meteorologia tágította ki a fogalmat és ruházta a nevezetet a szövegben magyarázott légvonatokra általában.

vannak a földszínhez képest és így keletkeznek a már korábban emlegetett pászmák. Ezt ismét főképp két körülmény okozza. Az első az, hogy az egyenlítői passatot alkotó légtömeg a föld legnagyobb területétől egy pont: a sark felé folyván, útjában a hely mindig szűkebb lesz, a tömeg tehát hova tovább összeszorúlva sűrűdik és súlyosabb lesz. Sűrűbb és súlyosabb lesz másodszer azért is, hogy a forró övben kapott meleget untalan veszti. Ellenben a sarki passat útjának mindig tágul a tér, meleget is vesz magába a földtől, tehát gyérül és könnyebbedik. És az elsőnek a súlya annyira gyarapodhatik, hogy a másodikat meghaladja s ekkor helyet cserélnek egymással: az egyenlítői légvonat leszáll a föld színére, a sarki pedig a légkör magasabb rétegeibe emelkedik. Így kapjuk mi a déli szelet, a spanyol a solanót, az olasz a siroccot, a helveta a föhnt. A két fő körülményhez járulnak még a föld forgása és keringése, különböző helyzete a nap irányában, fölszíne megoszlása a víz és száraz között, a száraz egyenlensége, geologiai, növényzeti viszonyok. Mindezek amaz egyes örvényeket annyira megzavarják, összebonyolítják és facsargatják, hogy a meteorologok legföljebb csak egy-egy darab résztöket bírják útjában kísérni, egy egésznek az ismeretével pedig a tudomány nem dicsekedhetik. Következőleg minden egyes esetben valahányszor a szélkakas bizonyos légvonatot jelöl, ma épen úgy nem tudja róla a természetvizsgáló, mint ezelőtt 1800 esztendővel, hogy «honnét jő és hová menjen». Továbbá ámbár az elősorolt körülményekben rejlő okok, mint magok is a körülmények, nagyobbára vagy állandók vagy időszakonként szabályosan visszatérők, hatások még is oly különféle, mondhatni oly szeszélyes, hogy csak általánosan tudhatni valamit rólok, de hogy melyikök hol és mikor és micsoda fokozatlan következik be, arról hallgat az írás. Hát ha még az esetleges és így előre láthatatlan, sőt gyaníthatatlan okait is fölveszszük az idő változásainak, világos, hogy le kell mondanunk még a reményéről is annak, hogy az idő változásait nem hetekre vagy napokra, de egy órára is megjósolhassuk.

És mégis, mindezek ellenére fölöttebb számosan vannak a kik az időjóslat lehetőségén — sőt valóságán is — nem kételkednek. Vannak a kik jóslanak és vannak ezren meg ezren a kik amazok jövődöléseinek hisznek. Megfeneklett biedelmet megingatni akarni, hiú törekvés, nem is bízatom

magamat, hogy az enyim jobban sikerüljön mint a másoké; de hiszen a 300 spártainak sem volt valami vérmes reménye, hogy föltartóztatja véglegesen a persa hadsereget, még is megtette kötelességét. Az enyim pedig sokkal könnyebb, mert csak abban áll, hogy vizsgáljam meg, mi adhatott okot és alkalmat korunkban arra, hogy az időjóslatban való, már-már hanyatlani kezdő hiedelem újra lábra kapott és mindig több-több hódítást tesz. Kutatásom tárgya nem rejlik se mélyen, se messze; de a dolognak egy kis történelme lévén, ezzel együtt kell eléadnom.

Különös, de még is úgy van, hogy épen annak a szélnek az útját sejtette meg leghamarább a tudomány, melynek minthogy egyszerre minden irányban fú, tulajdonkép semmi iránya nincs, úgymint a forgószelet. De e név alatt nem csak azt a kis légkavargást kell értenünk, melyet sokszor látunk, hogy az országúton a port fölsepri. Útja sem a fuvalom iránya, hanem a forgó karikáé magáé, illetőleg a középpontjáé. Az időjárás tényezői azok a nagymérvű forgószelek, melyek orkán (ouragan, hurricane) tornado, tájfun, *) víztrombita, (víztömlő) stb. név alatt legfőképp a nagy tengereken, az atlanti, indiai, polynesiái oceanokon jelenkeznek és hajóknak, partvidékeknek igen veszélyesek.

Jó alkalom mutatkoznék egy s más útastól, kit mostoha csillaga ilyes forgószél kebelébe vitt, érdekes leírását kölcsönözni a kiállott veszélyeknek; de, minthogy megbízható forrás nincs kezem ügyében, csak szárazon mondok el némely jellemző fővonást. A forgószél-karika átmérője fölöttébb különböző: egy méternytől fogva nagy számú (90—600) kilométernyiig. Legkisebb átmérőjűek a trombiták, legnagyobbak az orkánok. A karika nagyjában kör alakú, a középpontja táján tökéletes szélcsend van s a víz felszíne síma, mint a tükör. A szélcsend területe a forgószél tömérdekségéhez képest kisebb vagy nagyobb; orkánokban 30—60 kilométernyi is lehet az átmérője, de a szélei felé már kezd észrevehető lenni a szél, mely a középpont körül karikában fú, még pedig az óramutatóéval ellenkező irányban.**) Ezt könnyű lesz föl-

*) Az angolok «typhon»-nak írják, mi az ősz egyiptomiak gonosz istenségére a természetet képező Isis halálos ellenségére emlékeztet.

**) Tehát ellenkező irányban az egy helyen tapasztalt szélfordu-

fogni, ha bármi durván egy óratáblát (Zifferblatt), az óraszámok körül egy körvonalat rajzolunk s a körvonalban minden oldalról nyílakat, melyek hegygyel mindig a kisebb számok felé és így szélirányt mutassanak. A szélesendnek ama határán kívül gyorsan növekedik a szél sebessége és ereje, míg tetőpontját éri, melyen túl a középponttól távolodva szint oly hirtelen csendesedik. E jelenségekkel szoros kapcsolatban van a barometrum állása, úgy hogy a középponton a legalacsonyabb, 700 egy néhány milliméter holott közép állása a tengeren körülbelül 760 milliméter, a forgószél karikájában pedig 45 milliméterrel is növekedik. A forgószelet a magasban vastag fekete fellegtömeg mint állandó kísérője fűdi, melynek teteje 30 kilométernyire is tornyodzik, mit abból következtetnek, hogy olykor igen messziről (600 kilométernyi távolságról) is meglátszik.

Az igen nagy átmérőjű orkánokat inkább a forró övön kívül fekvő oceanokon, jelesen az atlantin tapasztaltuk és ezekben azt a jelenséget is, hogy a forgószél karikájának néha csak az egyik fele van kifejlődve. Ezekben telát a középponttól csak annyiban lehet szó, a mennyiben a félkör középpontjának is csak azt veszik, a mi az egész köré. A följebb írt körülmények azonban itt is mind megvannak, a középpont és a félkör között. Az Európát érő szelvények többnyire ilyes félörvények, melyek az Atlanti oceánról jönnek.

Az imígy szerkesztett egész vagy fél forgószél egy pillanatilag sem marad egy helyt, hanem az egész alkotmány tovább halad és haladása irányát az útjának nevezik. De az az út annyifele, a hányfele a forgószél, sőt az egyneműeké sem mindig egyforma. A tropicus közti forgószelek (cyclonok, tornádók) többnyire a szélesség tizedik foka táján keletkeznek s középpontjuk az éjszaki földgömbön eleinte nyugatra indul s aztán éjszakknak; tovább haladtában meg ÉK-nek tart. Hasonló utat követnek a nyugotindiai, a Csenedestenger nyugoti részén s a keletindiai oceánon támadó orkánok. A Bengali öböl fölött csaknem egyenesen tartanak éjszakknak. A tájfunok a chinai és japáni tengeren végre egészben nyugot felé, de ÉNy és DNy közt minden irányban haladnak. Lehet-e már

lással. Oka természetes, de hosszas és ábrákkal segített magyarázat kellene hozzá.

egészben véve valami bizonyost állítani a forgószelek közép-pontja útjáról?

Ki van hát az eddigiekben mutatva, hogy mind az egyes légvonatok, mind a forgószél-tömegek haladásáról édes keveset tudunk és azokat, általán szólva, időjóslatok biztos alapjául nem tekinthetjük.

De vannak igen is tapasztalatok korlátozt vidékekről, melyek arra mutatnak, hogy a keletkezett forgószél útját szemmel tartani, sőt az észrevétel pillanatán túl jövőndő folytatását is gyanítani lehet. Láttuk már, hogy az Atlanti orkán utóvégre ÉK-nek veszi az útját és így Európának tart és a nyugoti vidék széleit érve szélvész alakban jelenkezik. A szélvész az örvény keleti felével nyomulván a száraznak, ahhoz képest a melyik részével érkezik a partvidékhez, a fuvalom mint ÉNy-ti, éjszaki vagy ÉK-ti szél érezhető. Így hatol, a mennyiben a föld egyenetlenségei, vagy a helyen-helyen emelkedhető vagy süllyedhető légvonatok nem zavarják, a kezdett irányban tovább-tovább a száraz földön, mint egy oldalvást nyomuló pászma, és a mely vidék fölött elhalad, természetesen mindenütt időváltozást okoz. Az örvény szeles ívét, szerkezeténél fogva szélsend követi s ez is, mint a szeles pászma, átmegy a tartományon s ha az orkán a tengeren teljes kört alkotott, a szélsend után a nyugoti szélvészese fele következik a fúvásnak az előbbivel ellenkező irányával. Ha pedig csak felörvényből állott az orkán, az első szélvést nem követi a második, hanem az idő csendes vagy közönyös marad egy új orkán közeledtéig. Így váltakoznak a pászmák keletfelé menve a száraz földön, míg földi viszonyoktól megzavarva, végre fölbomlik az örvény s a légkör visszanyeri rendes egyensúlyát. Igen ritka eset azonban az, hogy az örvény fölbomlatlanul végig hatoljon nyugatról keletre egész Európán át. De, hogy hol éri határát, az egészen bizonytalan. De bizonytalan a pászmák érkezése ideje is, minthogy az örvények haladó sebessége különböző, sőt azon egy örvénynek is változik útközben a gyorsasága. Erre az alapra van fektetve a meteorologiai jelző intézetek ügye és rendszere. A mennyire tudjuk, Leverrier, Neptun fölfedezője, tette az első lépést az eszme valószínűsítésére. Ő ugyanis 1855-ben egy földabroszt nyújtott be az akadémiának, melyen Franciaország légköri állapota volt kijelölve telegraphon kapott tudósítások nyomán. Ennek a következménye volt a ma

is folyó *Bulletin international de l'observatoire de Paris*, melyben mindennap hirdeti az időjárás mozzanatait. A tudósításokat 63 állomásról, úgymint 21 bel- és 42 külföldről keletről és nyugotról kapják és földképekbe gyorsan összeállítva, 15 állomásra, legnagyobbára tengerpartiakra, küldik ugyan csak telegraphon szét. Tartalmok: légsúly, légtemperatura, szel iránya és ereje, a légkör állapota (fellegzés stb.), tenger állapota. Eleinte a várható időjárásnak (probabilités) is volt szánya egy rovat; de ez 1865-ben megszűnt. A francziák példáját leghamarább a hollandiak követték 1860-ban, esztendővel azután az angolok. *) Az utóbbiak a nyugoti szeleken állítottak statiókat, 20-at a brit szigeteken, **) kettőt a continensen. Tudósításait a londoni *Meteorological Office* szedi be. Minden 10 órakor 22 sürgöny érkezik oda az állomásokról és tíz délután, meg öt a continensről, melyeket rögtön rendbe szedvén, az egész országbeli idő állapotát legott — már 11 órakor — közlik a *Timessal*, a *Hajós hirlappal* (Shipping gazette) és az érdekelt főhivatalokkal. A délutáni tudósításokkal kiegészítve pedig a másnap reggeli lapoknak küldik meg. Mindenikhez hozzájárul még a másnapra várható időjárás kijelentése (forecast = hozzávetés; mert a «jóslat» nevezet ellen tiltakoznak). Ez pedig egyenesen azon a föltevésen alapul, hogy az idő állapota nyugotról keletnek nyomul.

A következtetés világos. A meteorologiai intézetnek jelentik nyugotról, hogy bizonyos délvonal hosszában, tegyük Nairntől Penzanceig, szélvész uralkodik. Most mindjárt első föltevés az, hogy a szélvész egy Atlanti szelörvény keleti félkörének egy darabja, mit csaknem bizonyossá tesz az, ha a fúvás iránya éjszak tájáról dél tája felé történik. Mivel már az örvény saját iránya rendszerint keletre halad, második föltevés az, hogy egy idő múlva a londoni, majd tovább a Calais-Norwichi délvonalba erkezik a szélvész. Ezekhez járul a har-

*) Némethonban 1869-ben állítottak föl hasonló intézetet *Nord-deutsche Seewarte* czímmel, melyből 1874-ben birodalmi intézet lett s a neve *Deutsche Seewartera* változott. Ez is ad prognosticonokat.

**) Az egymástól legmesszebb eső két-két állomás: 1. délvonal irányában Nairn (Scotia) és Penzance (Anglia DNy csúcsán); 2. Parallélla irányban: Valentia (Irland DNy csúcsán) és Yarmouth (Wight szigetén). A tisztelt olvasót kérem, keresse föl a helyiségeket a földképen.

madik föltevés, hogy a jelző déli vonaltól az utóbb említettig ennyi s ennyi idő alatt halad a szélvész-hullám. Itt már jökorát csökken a valószínűség, minthogy az örvények gyorsasága nem egyforma. De korábbi tapasztalatokból merített közép-számok meggyőzték az intézet vezetőit arról, hogy ha a jelzés tovább adása egy pár óra alatt megtörténik, a tudósítás megelőzi az örvény haladását és nem fog sokat és sokszor hibázni a hozzávetés, ha holnapra tűzi ki a hullám érkezését a nyugoti részekre, tudniillik a nem messze fekvőkre. Itt aztán főképp a tenger partján látható jelezéssel hirdetik a vidékeknek a közelgő vészt.

Hogy a kijelölt helyekre és a körülbelől kiszabott időben el is érkezik, az eddigi előzményekből nagyon valószínű. A lefolyt 20 esztendő tapasztalatai nagyon számos esetben igazolták. Bizonyos számot azonban nem mondhatok, mivel a jelölés-ügy statistikája tudtomra maig sincs összeállítva; maradjunk hát a soknál és lássuk a tényies következményeket. A vész csupán csak a tengerparti hajózást, jelesen a halászatot érdekli. Mert a messzibb útra induló vitorlás hajót szint-ügy érheti a kikötőben s még inkább a part közelében, s jobb neki ha minél hamarább kikap a sík tengerre. A gőzösnek pedig kiszabott nappjai és órái vannak, melyeken az utoljára is bizonytalan eshetőségekért nem változtat. A mi a szárazt illeti, annak akár tudja előre, akár nem, ki kell állania a fergeteget. Úgy, hogy csak a halászatra induló ladikokat maraszthatja otthon a vészjelzés. Ámde ezzel háznépek százai — ha többet nem mondunk — vesztek el azon napi kenyeröket, mi annál keservesebben esik nekik, hogy ha azon nap vagy ha éppen nem talál elérkezni a felő vihar. Ez a dolog valódi képe a vészjelzés esetében.

Vegyük már a másik oldalát a dolognak szemügyre. Az imént azt tettük föl, hogy a keleti partokról szélvészt jeleznek és erről ismét azt, hogy valamely légörvény keleti ivét teszi. De az az eset is lehet, hogy az egy órallal erős légvonat vagy pászma, melyre már nem alkalmazhatni a forgósél elméletét és így nem tehetni föl annyi valószínűséggel, mint az előbbi esetben, hogy oldalvást kelet felé nyomul. A kisebb fokú valószínűség azonban tapasztalat szerint itt is meg van s azért az előbbiekre hívatkozom s nem vitatom tovább, hanem átmegyek arra a szerencsére igen gyakori esetre, hogy éppen

semmi fergeteg nincs, a mit jelezzenek. Itt áll előnkbe egész jelentőségével az a kérdés, hogy mit lehet már most, sőt egyáltalában lehet-e valamit következtetni?

Mielőtt felelnék, feneket kell kerítnem neki. Azok a tudós urak nagyon megszokták, hogy a dolgok jegyeit, ha nem teljes számúak is, magának a dolognak nézzék. Így van ez a forgószellel is. Leírtam már feljebb, hogy a középpontján legalantabb áll a barometrum, hogy bizonyos távolságra körök körül és mindig szaporább gyorsasággal emelkedik, míg legmagasabb állását éri s azon túl a távolság növekedtével, elég hirtelen, csökken a légsúly. Most már mihelyt egy jókora darab földön ilyes jelenség mutatkozik, tudniillik egy bizonyos időpontban egy alacsony állásfokot s e körül mindig karikában magasabb-magasabb fokokat jeleznek, azonnal kész a vélemény, hogy azon a darab földön légörvény uralkodik, melyre amaz igazi forgószeleknek minden tulajdonait reá ruházzák — gondolatban. És így kimondják azt is, hogy nyugotról keletre kell haladnia s aztán mindazon következtetéseket húzzák belőle, a mit az igazi forgószél lételeből és állapotából.

Az adatok, mint a következtetés előzményei minden országban, hol a jelző rendszerbe hozva, szolgálatára állanak a meteorologusnak. Előveszi a már kész, de még e tekintetben üres földképet s följegyzi az állomásoknál az illető légsúlyfokokat. Ezek közül az egyenlő vagy csak milliméterek tíze-deiben különböző számokat egyes folytonos tollvonallal összeköti, s így a földképen egy falka különfélekep görbülő és kígyódzó vonal keletkezik, melyeket technikus szóval isobaro-knak neveznek. No már ha, az isobarak egy középpont körül és ettől mind távolabb-távolabb helyezett egymást nem keresztező, egyebiránt bármily girbe-gurba karikákat mutatnak, már kész az örvény képe — a papíron. De vajon a valóságban, a természetben így van-e?

Itt bizony sok a bökkenő. Elsőben is, a légsúlyfokok igen igen ritkán egyenlők teljesen, úgy hogy, a mint írásm, az isobaro-kat csak a tized, sőt sokszor az egyes milliméterek elhanyagol-tával lehet folytonos és egymást nem keresztező vonalakban ki és összehúzni. Még az is megtörténik nem egyszer, hogy a rajzolt vonalak két örvény képét mutatják két középponttal, úgy nevezett depressióval. Látni való mily tág tér van nyitva, az önkénynek és rendszereskedésnek. Másodszor az adatok

nem közvetlenül az észrevételekből vannak összeállítva, hanem a tengerszínre és 0 hőfokra számítva és így az örvénykarikákat a természetben jellemző fontos vonások ki vannak küszöbölve. Ha pedig harmadszor a hőfokokat vonalozzák ki, a mint külön meg is csinálják, ezek — az úgynevezett isothermek — egészen más karikákat mutatnak, melyek azon egy térképre rajzolva a légsúly-karikákat külön-különfelekép keresztelnék és más középpontot jelölnének ki mint amazok. *) Az örvénykarikákat alkotó szelek fuvalma, negyedszer egy irányt, tudniillik az óramutatóéval egyező keringést mutat, holott a térképi légsúlykarikák állomáspontjaihoz rajzolt egyes szélirányok kisebb nagyobb mértékben különböznek vagy éppen az óramutatóéval ellenkezőleg haladnak. Hová lesz ez esetekben a képzelt örvény?

De ez még nem elég, hanem azok az isobarok és isothermek ritkán alkotnak egész karikákat, hanem kisebb-nagyobb görbüléssel hosszára nyúlnak és két vége mindenkinek megszakad, úgy hogy általok középpontot kapni és kijelölni nem lehet. Mindezekből az a végeredmény, hogy az örvény-elmélet a száraz földön következtetések alapjául nem szolgálhat.

Egyéb általános törvény pedig nem lévén, a meteorológiai intézetek számítóinak nem marad más mód, mintsem hogy az idő jelen állapotaiból következtessenek a jövődöbéliekre, minek hiúságát értekezésem első részében, azt hiszem eléggé kimutattam. De ha volna is némi valószínűség bennök, ha néha találna is velük a valóban elkövetkezett idő, a mindig fönmaradó bizonytalanság minden praktikus használatra alkalmatlanná teszi. Ennek megfontolása bírhatta reá a francia intézet vezetőit arra, hogy tíz esztendő elteltével a hozzávetésekkel (probabilités) merőben fölhagyjanak és a *Bulletin*ben csak a tényeket közöljék. A többiek ellenben és újabban a magyar is, mind a régi kerekvágásban jár, mert hiszen csak a forecast tartja fönн pręstigiumokat és látszik igazolni a reájok fordított tetemes költségeket.

Én pedig azt kérdem Péter apostollal: «Mire lőn e nagy kár?»

BRASSAI SÁMUEL.

*) Mindezekről meggyőződhetni, egy pillanatot vetve a dr. Szentgyörgyi Weiss aláírásával kiadott térképecskékre. Ezeken ugyan külön vannak rajzolva az isobarok és isothermek, de könnyű látni, mennyire különböző helyzetűek.

EMLÉKEZÉSEK MÚLTAMRA.

Második közlemény. *)

Július 28-dikán folytattuk a menetet. Tokajnál átmentünk a Tiszán. Nagy-Sándornak Debreczennél, Dembinskinek Temesvárnál történt szomorú kimeneteli összeütközéseikről itt bővebben nem szólok. Görgői egyenesen Aradnak tartott. Egy helységben, nem messze Nagy-Váradtól a láz, melyet különben már Váczott éreztem, annyira erőt vett rajtam, hogy úgy szólván folytonos deliriumban voltam. Az ezredorvos, dr. Orzovensky egy parasztházba igen jó néphez szállásoltatott s elrendelte, hogy mindaddig itt maradjak, míg erőmet ismét vissza nem nyerem. A hadsereg már 36 órája, hogy elvonult, midőn magamhoz jöttem. Az egész környéken kozákok rajzot tak. Nem tudtam bizonyosan, hogy merre ment seregünk. Szerencsétlenségemre lovaim is a sereggel mentek. Iszonyú, kétségbeesett helyzetben valék. Tovább nem mehettem, s maradnom sem lehetett, még ha akartam volna is. Ehhez járult még aggodásom társaim miatt, a kikkel eddig örömet és veszélyt megoszték. Győztek-e vagy vereséget szenvedtek? Egyik gondolat sem nyújtott vigaszt számomra, a ki annak voltam kitéve, hogy itt dicsőségtelen az ellenség kezébe kerülök. A házigazdám megígérte, hogy elmegy Nagy-Váradra, s ott majd megtudja, hogy micsoda hírek keringenek a hadseregről. Szándékát csak több napi késedelmeskedés után teljesíthette; sok lelki szorongást állottam ki e napok alatt. Végre elindult. És micsoda híreket hozott? Hogy Görgői Világosnál

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 56. számában.

letette a fegyvert és mint orosz hadi foglyot a varsói herczeg fő hadiszállására vitték Nagy-Váradra. A katasztrófa tehát bekövetkezett! Minden áldozat hiába való volt! Akasztófa, börtön és nyomorúság állottak előttünk! Csak egy vigasztalt bennünket: hogy lenyomatásunk nem volt dicsőség nélkül való. Két császári birodalom hatalma kellett hozzá, hogy Magyarországon erőt vegyenek.

Az volt a legnagyobb kívánságom, hogy társaimnak további sorsában részt vehessek. Másnap elmentem Nagy-Váradra. Az orosz térparancsnokságnál hadi fogolynak jelentettem magamat. Fölkerestem Görgeit, a ki a *Fekete sasban* volt szállva. Görgei elmondta a történt előzményeket s azon reményét fejezte ki, hogy Ausztria meg fog elégedni egyedül az ő fejével, a többi tábornokokat pedig a börtönbe fogja vetetni. A számadás a gazda nélkül volt csinálva!

Nagyon meglepett a helyzet, melyet Nagy-Váradon tapasztaltam. Görgei s a környezetebeli tisztek, valamint más honvédtisztek is szabadon jártak. A vendéglő előtt huszonnégy emberből s egy tisztből álló tiszteletbeli őrség tiszteletgett Görgeinek. Paskievicshez többször meghívták őt theázásra. Az oroszok általános tiszteletet tanúsítottak iránta. Nagyszerű dolgok mentek végbe a vendéglő termeiben. Száz meg száz orosz és magyar tiszt ült elegyesen az asztalok körül, barátkoztak egymással s szidták Ausztriát. A cserkesz testőrség ezredese minden honvédet megtraktált, a ki közelébe jutott. Az osztrák tisztek közül csak kevesen voltak jelen, s azok is komoly bántalmazásoknak voltak kitéve. Kétszer kellett közbelépnem, hogy néhány neki hevült honvédet lecsillapítsak. Az orosz tisztek az ő osztrák kollegáik iránti érzelmeiknek kifejezésében semmi körülmény által sem engedték magokat korlátoztatni. Így a többi közt tanúja voltam, midőn a főtéren egy czukrászboltban egy Olga-huszárezredbeli orosz katonatiszt Marquesi főhadnagyot durván megsértette, sőt még az elégtételt is megtagadta tőle. Ugyanitt volt azon ezredes is, a ki Miskolczon a szememet bekötötte. Ez szintén nyugodtan és kedvtelve nézte a czivakodást. E közben közbelép egy fiatal tűzerkapitány s elfogadja a kihívást, hogy ha az ő társa az elégtétel megtagadásában tovább is megmaradna. Ez utóbbi most szégyenkezővő vont a vissza megtagadó nyilatkozatát. Ugyanaz nap ismeretséget kötöttem egy fiatal tűzerkapitány-

nyal, kinek magaviselete nekem nagyon megtetszett. Skobelewnak hitták; ugyanaz volt, a ki az 1877-diki orosz-török háborúban mint tábornok dicsőséggel szerepelt. Marquesi a másnapi párviadalban elesett. Az orosz hadi törvényszék a háború alkalmával viselt párbajokra nézve nagyon szigorú; föltétlenül halállal büntet. Marquesi ellenfele sem várhatott mást. De mily nagy volt meglepetésünk, midőn másnap a tábornagy azt mondta az ő környezetének: «Messieurs, vous savez, M. Marquesi est mort de la choléra; de la choléra, vous entendez bien».

Megismerkedtem a varsói herczeg négy adjutánsával: Galitzin, Trubeczkoj, Protassow és Orloff hercegekkel és grófokkal. Közösen szoktak ebédelni, s csaknem mindennap meghívtak a «lunch»-re. Egy napon, épen az ezüsttel terített asztalnál valánk, midőn egy hat fogatú kocsi robogott a kapu alá. Orloff gróf és tábornok, az említettnek nagybátyja, szállott ki belőle nagy porosan. Varsóból jött, Miklós czár köszönő levelét hozta meg Paskievicsnek. Átöltözködött s jó étvágygal ült asztalunkhoz. Társalgásunk folyamáról megemlítek itt egyet-mást, a mi bizonyára nem érdektelen. Orloff tábornok mindenek előtt kifejezést adott a felől való örömeinek, hogy engem itt találhat; mert, mint mondá, legalább megtudhat tőlem némely dolgokat, a melyek felől még nem volt egészen tisztában. «Hol van az önök hadserege?» Megneveztem neki a fő hadtestet, a melynek sorsa az oroszok előtt úgy sem volt titok, s annak erejét inkább többre mondtam, mint kevessebbre. «Jó, de ez nem megy többre 120,000 embernél. Hol van a többi? Hisz' önöknek többjük volt 300,000 emberöknél?» «Ugyan, tábornok, hát annyira tévedésbe hozták önöket a mi seregünk ereje felől, hogy ön 300,000 emberről beszél? Lett volna csak 200,000 emberünk fegyver alatt, akkor Görgei bizonyára nem volna az önök hadi foglya s én sem ülnek ennel az asztalnál.» — «Hiteles forrásokból tudom» — mondá Orloff — «hogy az önök hadserege 300,000 emberből állott. Különben hol van a lengyel legió? Tán ezt is el akarja ön tagadni?» Én azt mondtam neki, hogy én nem tudom, hogy hol van a lengyel legió és ha tudnám, sem mondanám meg, de azt tudom, hogy a lengyel legió a mi seregünk számán keveset változtat, mert csak kevés, talán ezer emberből állott. «Az nem igaz» — kiálta föl a tábornok — «ne fáradozzek

rajta, hogy azt velünk elhitesse. Én jól tudom, hogy a lengyel legió Magyarországon 60,000 emberből áll, én Schwarzenberg jelentéseit saját szememmel olvastam.» Én vállvonogatva hallgattam és Orloffnak több kérdéseit felelet nélkül hagytam. A közben a többi asztaltársak is oda nyilatkoztak, hogy az én adataim a helyesebbek, Schwarzenbergéi pedig hamisak. Szent harag fogta el az öreg urat. Öklével fenyegetve kiáltá: «Az a hazug, az a . . . hamis jelentésekkel arra bírta a mi csárunkat, hogy a haldokló Ausztriának segítségére menjünk! Soha sem határozta el volna magát a császár a szerencsétlen közbelépésre, ha Schwarzenberg azzal nem alakoskodott volna, hogy a lengyel legió 60,000 emberből áll s hogy a magyar sereggel együtt a mi lengyeleinket fenyegeti.» — Hogy igaz-e az vagy nem, a mit Orloff tábornok mondott? igaz-e, hogy Schwarzenberg ugyancsak ily vakmerő túlhajtásokban keresett menedéket? s hogy Miklós császár csakis e ravaszság segítségével volt a közbelépésre bírható? az e kérdéseket takaró homályt egykor majd a jövő fogja eloszlatni. Különben Orloff beszéde, a ki tudvalevőleg a császárhoz igen közel állott, minden esetre figyelemre méltó.

Ugyanaz nap este Paskievics magához hívatta Görgeit s közölte vele, hogy Miklós császár szabad elhatározásból elrendelte az ő életben maradását. Miklós császár bizonyára azt hitte, hogy ez által a többi tábornok életét is meg fogja menteni, mert logikai módon Ausztria az alparancsnokokat meg nem büntethette volna, ha már egyszer azoknak feje Oroszország hatalomszava által a halálbüntetés alól fölmentetett. A császárnak ebbeli hitéről és célzatáról alig kételkedhetünk, mert nem sok időre rá, az ő trónörökös fiát, Sándort, Bécsbe küldötte, hogy a többi tábornokokért közbenjárjon.

Világosnál a hadi foglyok átadtak az osztrákoknak. Görgeit egy osztrák kapitány elszállíttatta, hogy Klagenfurtba internálják. Nehéz szívvel búcsúztunk el a genialis, lovagias hadvezértől, a kit a rágalom vagy a tudatlanság az árulás vádjával merészkedtek illetni. Sokat beszélnek a világon a nagy embereknek háládatlanságáról, de hallgatnak a népekről. Nekünk többi tiszteknek, a kik Nagy-Váradon voltunk, egy osztrák küldöttség, a melynek élén egy magyar állott — a kinek a nevét azonban elhallgatom — útleveleket szolgáltatott ki hazatérésünkre. Útleveleket? igen, de egyidejűleg a

magyar bankjegyeket — ez egyedüli fizető eszközöket — az egész országban érvényteleneknek kiáltották ki, s azoknak haladék nélkül való átszolgáltatását szigorú büntetések terhe alatt elrendelték. E nagy confiscatio következtében egy érvényes forintunk sem volt! Néhány osztrák forintért eladtam két lovat, egyet megtartottam s hazafelé indultam. Tokajig Vietinghof báró, Gortsakoffnak egyik adjutánsa, magával vitt szekeren. Tokajtól fogva lóháton folytattam utamat, és szeptember 4-dikén hazaértem.

Idegeim már elég erős próbát állottak ki, de olyat nem, mint néhány héttel hazatértem után: a *Pester Zeitung* a hadi törvényszék halálos ítéleteit közölte Batthyány Lajos és tizenkét tábornok ellen és — a hírt, hogy az ítéletek október 6-dikán végrehajtottak. Ne szellőztessük a leplet, mely amaz idők fájós emlékeit takarja!

Az 1849-dik év folyama alatt kétszer kaptam a szolgabíró útján fölhívást, hogy Kassán az osztrák hadseregbe való soroztatásom végett jelentkezsem. Tűzbe dobtam az iratokat. Az 1850-dik év január havának vége felé fölkeres két ismerősöm. Előadják a szegény szolgabírónak miattam való szorongatott helyzetét s hogy ő ellenem nem akar ugyan tenni semmit is, de nagy veszélyben van, hogy miattam elveszti hivatalát, a melylyel családját föntartja. Az egyik, az én régi jó barátom, Sztáray Nándor gróf, azt az ajánlatot tette, hogy ő elkísér engem Kassára. Neki több jó barátja van a katonai hatóságnál, majd ezeknek közbenjárásával talán sikerülni fog engem a besoroztatástól megmenteni. Kassára utaztunk; a kíséret nem sikerült. Különféle gondolatok keringtek agyamban. Egyszer csak betoppan hozzám az én jó testvérem. Utánam jött; egy kis pénzt is hozott számomra s azt a hírt, hogy Jablonkában, az én lakóhelyemben engem két katona keresett. Meg volt nekik parancsolva, hogy békóba verve vezessenek el. Az elfogatási parancsot tehát már kimondták rám — és én mégis zavartalanul sétálgattam a város közepén, a hol engem mindenki ismert, s a honnan e parancs kihirdettetett. Határoznom kellett. A megszökhetésre nem nagy kilátásom volt. A monarchia határai messze voltak, a zsandárság minden utat elzárt. De még sem maradt egyéb hátra. Más nap reggelre megrendeltem egy paraszt kocsit és az estét ismerőseim körében töltöttem a vendéglőben.

A szürkület az országúton talált. Miskolcz felé hajtatam, hogy elérjem Bánrévét, báró Vay Alajos barátom birtokát. Délre minden veszély nélkül oda értem; zsandárral nem találkoztam. Megdöbbenve vettem tudomásul, hogy a házi úr nincs itthon, fogságban ül a debreczeni országgyűlésen való részvétele miatt. A nemes lelkű házi asszony otthon volt; szokott jószágával fogadott s házat följánlotta számomra menedékhely gyanánt. Nyolcz honvédtiszt volt még nála, a kik leginkább rokonai voltak. Egy időre tehát rejtve voltam, de a hirtelen való megrohanás veszélye folytonosan fenyegetett. Nyilvánosan ki volt hirdetve, hogy 25 forint jutalomdíjat kap, a ki egy honvédtisztet följelent. Zsandárok is jártak a faluban. A parasztok jól tudták, hogy a kastélyban több menekült van, de a becsületes nép közül egy sem áhitozott a Judásbérre. Billard-játékkal mulatoztunk. Egyszer csak berohan az egyik szolgáló . . . zsandárok jönnek . . . kikutatják a házat. Egy ily esetre a szükséges intézkedésekről már előbb gondoskodtunk. A szent Hermandad siker nélkül eltávozott. Én és egyik társam, Dessewffy Dénes, egy padlószütyű alatt voltunk elrejtőzve, mely éppen a házi asszony ágya alatt volt, s az ezüsteneműek és az okiratok megőrzésére szolgált. Hat hetet töltöttünk a barátságos házban, a melynek tulajdonosnője hosszú fogsággal fizethette volna meg nemes lelkű vendégszeretetét. Az inquisitiók és az elfogatások az egész országban egyre folytak. Neulinger főhadnagy Doblhof osztrák miniszternek a mostoha fia, volt az első, a ki közülünk elhagyta Bánrévét. Az én számomra is szerzett a báróné egy szabályszerű útlevelet; úgy voltam benne fölvéve mint Seiler Adolf, az ő gyermekeinek nevelője, troppai születésű. De a passzust magamnak kellett elvinnem Rima-Szombatba hitelesítés végett. A járásbíróság elnöke, egy öreg, «nem compromittált» magyar ember volt, a ki igen jól tudta, hogy kinek a passzusát írta alá.

Most Pestre indultam, az oroszlánok barlangjába, vagy mint akkor mondták, a «hyénák»-éba. Itt is jó csillagom vezetett. Minden komoly akadály nélkül Pestre értem. A József-terén Andrassy háza előtt megállítottam kocsimat. Andrassy Manó gróf után kérdezősködtem. Ez volt az egyedüli a három közül, a ki nem volt compromittálva, mert a hadjárat folyama alatt Indiában utazott. Akkor Pesten volt, de nem volt otthon. Terebesen, az ő anyjoknál gyakran találkoztam a három test-

vérrel; Bécsben és Pesten pedig az ő atyjoknál. Manót mint megfélemlíthetetlen hazafias férfiút ismertem, a kinek barátságára számíthat az ember. Úti táskámat az ő szobájába vitettem és megmondtam a kapusnak, hogy hallgasson. Manó hazajött; úgy fogadott, a mint vártam. Nappal láttam nála egyes ismerőseket. Esténként rendszeren valamely barátságos családdhoz mentünk.

A barlangba hát szerencsésen bejutottam, de hogyan menjek ki belőle? Nyilvános járművet, mint például gőzhajót nem vehettem igénybe, mert mindenütt ismertek. Előbb sokat utaztam minden felé. Némi tanácskozás után abban állapodtunk meg, hogy Andrássy komornyikja az én útlevellel Bécsbe megy, én pedig az ő személyében Andrássyval Bécsbe utazom. Tervünket másnap, április első napján, végrehajtottuk. Andrássy beleült a négy lovas hintóba, én pedig a bakon foglaltam helyet. Kora reggel értünk a bécsi vámvonalhoz. Kérték az útlevelet. Én azt mondtam magyar nyelven, hogy kérjék a gróftól. Végre Bécsben voltunk, abban a Bécsben, a melyben egyszer más viszonyok közt éltem, s a melybe ma mint szökevény tértem!

A külvárosban megállottunk. Ő méltóságától tettetésképen parancsokat véve, eltávozottam s a koesi tova robogott. Lepteimet a *Hotel National* felé irányoztam a Lipótvárosba. Ide vitte a komornyik az én holminat a gőzhajóról. A komornyikot már ott találtam. De az útlevél nem volt nála. A gőzhajón utazók útleveleit azon utasítással szedték el, hogy a tovább utazásra való láttamozás a rendőr-igazgatóság által csakis személyes megjelenés mellett fog történni. Tableau! igen komoly tableau! A rendőr-igazgatóságnál nem volt szabad magamat láttatnom. Práteri lovaglásaimról és koesikázásaimról ott a rendőrök nagyobb része ismert. Sebes hajtás miatt néhányszor konfliktusom is volt velők. Gyakran megtörtént velem az életben, hogy szerencsém volt a szerencsétlenségben. Most is úgy történt velem. Az egyik becsületes házi szolgát magamhoz hívtam, a markába nyomtam öt forintot azon kérelemmel, hogy hozza el az útleveletem, mert este már tovább szeretnék utazni. Magam nem mehetek érte, mert még igen sok teendőm van. Megígérte, hogy megtesz minden tőle kitelhetőt. Azonnal kimentem magam is, mert tudtam, hogy máskép a házi szolgában gyanút költhetnek. Bécs utcáin

sompolyogtam. Nagyon is elmélyedtem az egykori és jelenlegi dolgok fölött való elmélkedéseimben, úgy, hogy egészen megfeledkeztem az elővigyázatról, melyet veszélyes helyzetemben nem lett volna szabad szem elől tévesztenem. Egyszer csak azt vettem észre, hogy a «*Rothenthurmstrasse*»-ban vagyok. Itt hirtelen föltűnik előttem Montenuovo herczegnek magas alakja. Megismert. «*Szerencsétlen, hogyan került ön ide?*» kérdi tőlem. «*Szőkevény vagyok*» felelém, «*hiszem, hogy egy Montenuovo nem fog elárulni.*» «*Arról bizonyos lehet, de tanácslom önnek, hogy vigyázzon, mert ha megfogják, hát föl akasztják.*» «*Köszönöm az avisót*» mondtam és tova siettem. Elgondolható, hogy kiábrándultam elmélyedéseimből. A mit eddig csak sejtettem, arról most teljesen meggyőződtem. Bécsben a hangulat igen kedvező volt! Hogy miért? Azt maig sem tudom. Útközben arról gondolkodtam, hogy biztosságomra még valami más segédeszközt is meg fogok kísérteni. Hogy a házi szolga elhozza-e számomra a láttamozott útlevelet? az nem bizonyos. De még kedvező esetben is, átléphetem-e az osztrák határokat? Útlevelem csak a belföldre volt érvényes. Arra a gondolatra jöttem tehát, hogy más mentő módhoz kell folyamodnom. Beleültem egy bérkocsiba s a porosz követséghez hajtottam. Megkértem a követet, hogy adjon számomra egy a határon túlra szóló útlevelet. Egy angol vagy francia követ aligha íjedt volna vissza a személyes felelősség terhétől, midőn egy politikai üldözöttnek, egy egykori honpolgárnak élete megmentéséről van szó. De egy akkori porosz bürokratának az ily merészkedés nagyon sok volt. A követ kifejezte irántam való részvétét s azon sajnálatát, hogy kívánságomat nem teljesítheti. A követség egyik hivatalnoka által ajánló levelet fog íratni a Rothschild-fele jószágok igazgatójához porosz Sziléziába, az majd talán segítségemre lehet a határ átlépésénél. Ennyiből áll, úgy mond, a mit tehet. Egyszersmind arra figyelmeztetett, hogy a követségi palota tele van kémekkel s annak elhagyására a legnagyobb elővigyázatot ajánlotta. Új tableau! Mégis szerencsésen megérkeztem a szállásomra. Az én jó házi szolgálóm ugyan csak elhozta a megláttamozott útlevelet. Még az nap este egy másodosztályú jegyet váltottam az éjszakai pályaudvarban, s fölültem az Oderberg felé induló vonatra. Akkor Gänserndorfban vizsgálták át az útleveleket. Kalapomat mélyen szememre vágta, kabátom gallérját föl-

hajtottam. Így ültem egy sarokban. A waggon ajtaja megnyílik, belép egy rendőrhivatalnok; először is én felém fordul, szemem közé tartja a lámpását s azt kérdi tőlem: «Hogy hívják magát?» Az álnevem hamarjában nem jutott eszembe, s a zsebembe nyúltam útlevelemért. «Hogy hívják?» rivall rám másodszor a poroszlfőnök. «Itt van útlevelem» mondtam. Jól megvizsgálgatta a láttamozást, visszaadta útleveletemet s a többi utazókhöz fordult. Ezen a kálváriai stáción is szerencsésen keresztül estem!

A következő reggel Oderbergbe értem. A vendéglőben kivettem egy szobát, megittam egy csesze kávé, zsebembe tettem a szobám kulcsát és kimentem, hogy egy kissé körülnézzek. Lépteimet az Oder felé irányoztam azon szándékkal, hogy szükség esetében keresztül úszom. Nehány embertől megkérdeztem, hogy merre van az átjárás. Az eső csak úgy szakadt. Valami gyanús fináncz-alakot sehol sem látván, átmentem egy nagy nedves réten, mely a másik szelen sűrűen be volt növe égerfákkal. Itt egy gyalogútra akadtam. Most ezen haladtam tovább. Egyszer csak egy hét egész nyolcz lábnyi széles meglehetősen mély patakhöz értem. Egész a partjáig meg volt áradva sárga, agyagos vízzel. Egy gyöngye, már az első lépésnél meghajló égerfaág szolgált áthidalás gyanánt. Csak egy kötéltaúnczos mehetett volna rajta keresztül. Kezdetben vonakodtam az átmenetet megkísérteni. A patak piszkos vize, a hideg nappali lég nem voltak nagyon csalogatók a megfürdésre. De nem volt más út, a mely Kúsznachtra vezetett volna. Három lépést már szerencsésen balanciroztam, midőn hátam mögül egy éles füttzentést hallottam, a mely lép-teimet akaratlanul meggyorsította. A bűrü eltörött . . . s nyakig voltam a vízben! Egy másik parti égerfagyökeret hirtelen megkapván, kieviczkeltem. Ha a fütt nekem szólt, akkor bizonyosan valami vármőr vett engem észre, és a ki engem valószínűen követni fog. Lépteimet megkészserezve haladtam tovább. Csakhamar ismét egy rétre értem, e mellett meglátam az Oder folyót. Ennek láttára oly nemű érzés fogott el, mint mikor a hajója törött megpillantja a száraz földet. Az Oder partjára értem, a másik part mellett egy csolnakot láttam, melynek közeleiben egy fiú ült. Integtettem neki, hogy evezzen át, egy tízes bankót magasan föltartottam, hogy őt a sietésre ösztönözzem. Az idő drága volt. A csolnak nem volt

még a folyó közepén, midőn két fináncz törtetett elő az égerfák közül. Talán valami dohány-csempésznek tartottak. Sebesen szaladtak felém, hogy utolérjenek. Az alatt a csolnak elérte az innenső partot; belevetettem magamat, s már csak a finánczok káromkodásait hallottam.

Szabad voltam! A fiú egy közel lévő paraszt házhoz vezetett. Itt megszáritottam iszapos ruháimat. Elnyert szabadságomnak nem nagyon örülhettem. Életem, személyes szabadságom mentve volt, de vígasztalan és szomorú volt a helyzet, melynek eléje néztem. Családomtól távol, vagyonom földülva, hazámtól megfosztva! Érdemes volt ezért az életet megmenteni? Bizonyára nem! Nem is kísérlettem volna meg annak megmentését, hogy ha mint egoista gondolkodtam volna.

A ruháim nehezen száradtak, engem a hideg rázott. Tovább kellett mennem, úgy a mint voltam. Házi gazdám elvitt a néhány mérföldnyi távolságra fekvő Rudnikba. Itt Selchow nevű rokonomnál, annak jószívű családjá körében némileg kipihentem magamat. Innen Dobrauba mentem az én felejtethetlen nagybátyámlhoz, meghalt atyám testvérehez. Itt néhány napig időztem, azután pedig Berlinbe utaztam. Itt lakott akkor anyámnak nővére, Firks Bianca bárónő, egy szívben, lélekben kitünő asszony. Az ő testvére által megtudta, hogy eltüntem s hogy Jablonkában katonák által kerestettem. Sokat búsult miattam. De annál jobban megörült, midőn meglátott. Különben úgy hitte, hogy gondoskodott biztosságról, mert az ő kérésére Erzsébet királyné egy futárt küldött Bécsbe, hogy kégyelmet eszközöljön ki számomra. Nagyon megköszöntem nénémnek szíves fáradozását; megkértem, hogy a királynéhez is kegyeskedjek eljuttatni legmélyebb köszönetemet, de egyszersmind bátorkodtam abbeli véleményemet is kifejezni, hogy még a királyné közbenjárása sem menthetett volna meg engem az absolut osztrák kamarilla boszúvágyától. Firks asszony nagyon vakmerő kételkedésnek tartotta véleményemet. Harmad nap múlva, midőn egyszer bementem hozzá, nagyon levertnek találtam őt. A főudvarmesterné, Dönhoff grófné, ép ezelőtt hozott egy levelet a királynétól, a mely az én véleményemet teljesen megerősítette. «Nagyon sajnálom, hogy unokafivérét illetőleg, önnek jó hírt nem írhatok. Mégis nagy kópe lehet, sok rosszat tehetett, mert azt írja nővérem, hogy igazságos büntetése alól föl nem menthető.» Ez volt a levél tar-

talma. Mit nem írhattak rólam az akkori hatalmasok: Haynau, Schwarzenberg és a többi a legfelsőbb helyre, hogy engemet büntetésre méltónak találtak! Német születésű voltam, s ezt nem tudták megbocsátani. Mily ritka rendelete a sornak! Tizenhat évvel később Benito Juarez csaknem ugyanazon szavakkal tagadta meg a kegyelmet egy nemesen gondolkozó előkelő férfiutól, a kiről a történelem nem mondhat mást, mint hogy a körülmények áldozata lett.

Azt gondoltam, hogy Berlinben, Nagy Frigyes államában ment leszek a rendőri kellemetlenségektől. Én ez államot becsülettel szolgáltam, iránta lekötve nem voltam s egy törvénye ellen sem vétettem. De Poroszország akkor már nem volt II. Frigyes Poroszországa, és nem volt I. Vilmos Németországa. A porosz és osztrák kormány előtt minden magyar, a ki hazájáért harczolt, forradalmár- és veszedelmes rombolónak tűnt föl. A rendőrséghez idéztek, nem mentem. Másodszor is megidézték és pedig erőhatalommal fenyegetés mellett, másodszor sem mentem. Erre egyszer csak megjelenik nálam Goldheim, az ismert rendőrségi tanácsos, és — egyéb-iránt igen udvarias kifejezésekkel — engem kihallgatás alá kezd venni. De én ezt oly nyilatkozattal tagadtam meg, a melynek logikája azonnal meggyőzte őtet, hogy nem valami ravasz összeesküvével van dolga, hanem egy becsületes katonával. «Ha ön megmondja nekem, hogy mit vétettem Poroszország ellen, akkor felelni fogok az ön kérdéseire, ha nem, nem; ha csak meg nem magyarázza nekem, hogy Berlin Becsnek rendőri fiókjává aljasult.» Goldheim fölállott, zsebre tette íratait s azon maga mentegtetése mellett távozott, hogy felsőbb megbízatást kellett volna kérnie. Megcsömörölve mind attól, a mit Berlinben láttam és hallottam, elhatároztam, hogy elmegyek Párisba az ott tartózkodó száműzött társaimhoz. A rendőrfőnökséghez folyamodtam, hogy egy útlevelet állítsanak ki számomra Párisig. «Önnek, mint külföldinek ez idő szerint útlevél ki nem állítható. Hínkeldey.» Ez volt a végzés. Ez a határozat igen törvényszerű lehetett ugyan, de nagyon jellemzi az akkori időket, mert vagy ott kellett volna engem tartaniok Berlinben, vagy pedig a tovább utazásra útlevelet kellett volna adniok. Egy ismerős tanácsosnak szívesége következtében végre mégis megkaptam az óhajtott útlevelet.

Aachenben használtam a kénfürdőket. Augusztusban Steffen Adolf és Cocqueril Henrik urakkal Ostendebe mentem. Itt két orosz nőnek mutattak be: Gorcsakoff herczegnénak és Rüdiger grófnénak, a kiknek férjeik a magyarországi hadjáratban mint magas rangú tábornokok vettek részt. Nem is kell mondanom, hogy mindketten az orosz hadseregben elterjedt magyar rokonszenvet vallották. Elmondták, hogy midőn az orosz tisztek hírére vették a magyar tábornokok kivégztetésének, neheztelésökben oly forrongást támasztottak, hogy közülök nyolczvanat Szibériába vittek.

Az 1850 dik év november havában Brüsszelben találkoztam kedves barátommal, Kászonyi József ezredessel; nem sokára elmentünk együtt Párisba s itt csaknem három évig ugyanazon házban laktunk.

Páris csakhamar a magyar emigránsok nagy részének gyűlö helyévé lett. Íme néhány név: Teleki László és Andrássy Gyula grófok, Klapka tábornok, Batthyány Kázmér gróf, Csáky László gróf, Nemeskéri Kiss Miklós ezredes, Eszterházy Pál és Zichy Antal, Teleki Sándor grófok, Gorove, Bittó, Irányi Dániel, Szemere Bertalan, Schmiddegg Kálmán gróf, Almásy Pál, Mednyánszky Cézár püspök, az öreg Beöthy, Szarvady Frigyes, Czecz tábornok, Pongrácz stb. — Teleki Laczi már a hadjárat alatt Párisba jött, mint magyar követ. A franczia kormánynál nagyon tisztelték és becsülték őt, s így lett ő csakhamar a magyar emigráció feje és szószólója. Csak az ő ajánlatára, illetőleg kezességére kaphattak a menekültek úti leveleket vagy úgynevezett Permis-de-séjour-t. Én is csak Teleki-nek és Napoleon herczegnek közbenjárása következtében kaptam meg útleveletem; egy évre szól és 1853-tól 1867-ig minden évben megújították.

Teleki eredeti ember volt. Éles és élénk észszel, igen lekötelező magaviseléssel és nagy diplomáciai tehetséggel bírt. A mellett tetőtől talpig becsületes ember volt. Igen hiú lévén, hamar sértve érezte magát; a legcsekélyebb sértő szó elég volt arra, hogy valakit párbajra hívjon. Szórakozottsága következtében néha furcsa dolgok történtek vele. Egy alkalommal Genf utcáin sétál, elébe jön egy ismerőse és hangosan fölkiaczag — ekkor vette észre, hogy bot helyett piszkafa van a kezében. Hogy azonban egyszersmind tekintélyes ember volt, bizonyítja azon szerep, melyet később, mint az ellenzék főnöke

az országgyűlésen elfoglalt. — Telekinél sokkal fiatalabb, de nálánál öntudatosabb, mondhatnám komolyabb, férfiasabb volt Andrássy Gyula gróf. Higgadtan tudott gondolkodni, és soha sem jött ki egykedvűségéből; már korán kifejtette azon tehetőségét, hogy ellenfeleit élezzel fegyverezze le. Én már 1848 nyara óta nem láttam őt; akkor huszonegy éves volt s mint Zemplénmegye főispánja egy zajos gyűlésen csodálatos nyugodtsággal elnökölt. Andrássy csak a nőkkel szemben volt hiú, kiknek szíveit fekete fürteivel hamar megnyerte. Ő volt az emigratio tagjai közt az egyedüli, ki lankadatlan szorgalommal foglalkozott komoly tanulmányokkal, különösen kedvencz tudományával, a hadászáttal. Egy alkalommal könyveibe mélyedve találván őt, megjósoltam neki, hogy még valamikor miniszter lesz vagy tábornok; azóta mind a kettő lett. Egyik nap meg Andrássy látogat meg engem, a bécsi újság van a kezében s egyre nevet. Ismételve kérdezem tőle, hogy micsoda neveltető lehet a hivatalos *Wiener Zeitung*-ban? Kezembe adja a lapot e szavakkal: «Olvasd csak, itt van a halálos ítéletem, oly jól van fogalmazva, hogy sírkövemre nem is kívánok szebb fölíratot». Valóban az elítéltetés okai, ha jól emlékszem, Andrássynak Konstantinápolyban való diplomatiái működésére voltak visszavezetve, s magyar szempontból nagyon dicséretesen voltak kiemelve; a «tényleges végrehajtás» fölött pedig ő Párisban ugyancsak nevetetett!

Szép férfiú volt Batthyány Kázmér. Ő magyar külügy-miniszter volt, vagy, mint a gúnyolódók mondták: ministre des affaires qui lui étaient étrangères. Évenként 400,000 forintnyi jövedelme volt, Ausztria elkobozta tőle; ő volt egyszersmind testvérének, a hasonnevű herczegnek legközelebbi örököse. A sors nem engedte, hogy megérje az elégtételt, a haza alkotmányának és függetlenségének visszaállítását, a mikért ő oly sok áldozatot hozott; meghalt a számkivetésben szűk körülmények közt. — Szemere belügyminiszter volt Kossuth alatt; a miniszterek közt ő volt az egyedüli, ki a köztársaság felé hajlott. Jó eszű ember volt, de cselszövényes hajlamai miatt kevesen barátkoztak meg vele. — Eszterházy Pál, a későbbi osztrák miniszternek, Mór grófnak testvére, születésénél fogva igen gazdag volt. Komáromban ezredes volt s mint-hogy az erősség kapitulált, megmenekült a büntetéstől. Csak

annyit mondunk róla, hogy előkelő ember volt és buzgó hazafi. Pál gyakran átment Angolországba és ismeretes volt London magas köreiben. Az osztrák kormány a háború alatt, valamint az után is, azt a véleményt igyekezett elterjeszteni a külföldön az ő diplomatái által, hogy a magyar forradalom csak egy kis demokrata pártnak műve volt, melytől a nemzet minden jobb elemei távol tartották magokat. A fortélyos Palmerston, ki igen jól tudta a tényállást s a ki nem egyszer boszankodott az osztrák követnek ilyenmű hamis nyilatkozatai miatt, elhatározta, hogy egy kis csinyt fog vele elkövetni. Ebédre hívta őt és barátját, az orosz követet s egyszersmind Eszterházy Pál grófot is. Mikor az osztrák követ ez utóbbit megpillantotta, neheztelését fejezte ki a megszegyenítés miatt s kinyilatkoztatta Palmerstonnak, hogy az ebéden részt nem vehet. Palmerston igen meglepettnek tetette magát s kérdé, vajon Eszterházy gróf is rebellis-e? Ő, Palmerston, sok év óta ismeri Eszterházyt s őt igen conservatív es royalisztikus férfinak találta, s meg nem foghatja, hogy lehetne Eszterházy rebellis? Nagyon sajnálja, ha az osztrák követnek nem méltóztatik az ebéden részt venni, ő a dolgon már nem változtat. Az osztrák követ eltávozott a teremről.

Teleki bemutatott Hugo Victornál és Arago Manónál. Mindkettőnél voltak hetenkint bizonyos fogadó esték, melyek a politikai társaságok légyottjai valának. Ott voltak láthatók a köztársasági párt coriphäusai, a tudomány, művészet és irodalom férfiai. Mégis volt egy kis különbség az estélyek közt. Aragonál leginkább politikai és tudományos kérdések tárgyalattak, a költő házánál pedig a társalgás inkább æsthetikai jellegű volt. Ezeknél kisebb, de igen érdekes társas körünk volt Cornu Hortenzia asszonynál. Szellemesség, jellem és kedvesség által kitűnve, igen nagy tiszteletnek örvendett, s ugyancsak különös kegynek tarthatta, a ki az ő körébe fölvétetett. Napoleon Lajosnak tejtestvére volt, vele benső baráti viszonyban állott, s egyszersmind annak irodalmi művei készítésénél mint munkatársnő vett részt. E baráti viszony azonban az államesíny után hirtelen megváltozott. Napoleon Lajossal minden összeköttetést megszakított s csak esküszegőnek és nyomorútnak nevezte őt. A herczegnek és a császárnak minden kísérletei, melyekkel e nagyra becsült nőt kiengesztelni igyekeztek, eredménytelenek voltak. Tanúja is voltam

egy ily kibékítő kísérletnek, melyet az ismert Mocquart úr tett a császár megbízására, a nélkül, hogy jelenlétem által zavartatni engedte volna magát. «Je n'ai plus rien de commun avec ce parjure, ne m'en parlez plus» kapta feleletül s szó nélkül eltávozott.

Megmagyarázhatatlan, hogy a köztársasági párt az államcsíny által olyannyira meglepetni engedte magát, holott az objectív figyelő előtt az előkészületek már régóta láthatók voltak. Az utolsó héten erősebben vagy halkabban beszéltek is a salonokban egy ily eshetőségről, de senki sem látszott azt komolyan venni. Reggel kilencz órakor, 1851 december 2-dikán, egy ismerősöm lép ágyam elé, Zgliniczki, franczia kapitány, s azon hírrel ébreszt föl, hogy az államcsíny végrehajtatott. Thiers, Arago, Hugo és mások bezárattak, a kamara-épület és a városnak egyéb fontos hadi pontjai katonákkal vannak megszállva. Gyorsan felöltözködtem. A boulevardon a Madelaine-templom felé s a rue royale-on keresztül a place de la Concorde-ra mentünk. Az utczákon katona-örségek voltak helyenkint fölállítva. A Rue royaleban láttuk a herceget, lassú lépésben lovagolt Fleury és egy más tiszt kíséretében. Épen a járdán voltunk a lovaglókka egyenlő magasságban, midőn egy átellenben fekvő ház ablakából hirtelen egy lövés dördült el s egy golyó, mely láthatólag a hercegnek volt szánva, lábaink előtt ütődött le a kövezetre. Napoleon Lajos körül sem nézett, csak az ő két kísérője pillantott föl az ablakra. A Place de la Concorde-on Zgliniczkiel megfordultunk és a *Hotel d'Espagne* felé mentünk, mely a Rue Taitbout-on volt. Itt lakott akkor Csáky grófné, Csáky László anyja, és — ha jól emlékszem — Andrássy grófné is, Gyulának az anyja.

December 2-dikán és 3-dikán semmifele jelentékeny dolog sem történt. Az egyik utcaszögletre egy hirdetményt ragasztottak ki, melyben Napoleon Lajost agyonlőhetőnek nyilvánították. A boulevardokon sűrű embertömegek gomolyogtak. Egyes haragos és fenyegető fölkiáltások gyakran voltak hallhatók. A boulevard hosszában rendőroket állítottak föl, a kik senkit megállani nem engedtek, az ellenszegülőket s a lármázókat elfogták. Este felé a tolongások s a zavargások még nagyobb mérvet öltöttek. December 4-dikén reggel ismét a *Hotel d'Espagne*-ben voltam, mely a Tortoni mellett

fekvésénél fogva igen kedvező szemlélő helyül szolgált. — Andrásy azt az ajánlatot tette, hogy sétáljunk egyet a boulevardon. Tortoni mellett katona-csapatok voltak fölállítva s a közlekedés el volt zárva. Egy kerülő utat tettünk tehát s a Rue Druot-on átmentünk a boulevardokra, melyek azonban ott egészen néptelenek voltak; csak a Tortoni és a Passage Jouffroy mellett állottak erős őrcsapatok. A Passage de l'Opéra felé közeledvén, a járdán két elegánsan öltözött urat vettünk észre, a kik nyugodtan társalogtak egymással. Egy lovas tiszt melléjük vágat és megparancsolja nekik, hogy távozzanak. De ők tiltakoztak ez önkény ellen, mire a tiszt kardjával az egyik úr arczába vágott, hogy azt azonnal elöntötte a vér. Nem lévén hajlandók magunkat hasonló durvaságnak kitenni, átmentünk az út másik oldalára, a Passage Jouffroy felé. Itt-ott egyes lövéseket is hallottunk, melyeket valószínűleg az ittas katonák tettek, mert a csapatok igen vidám hangulatban voltak. A lövések azonban egyre sűrűbben hangzottak, a golyók is mindig közelebb estek hozzánk, úgy, hogy tanácsosnak tartottuk visszamenni. Mindjárt rá ágyúdörgést és puskaropogást hallottunk a Montmartre-boulevard felől. A nép elleni csata megkezdődött, a kimenetele ismeretes.

GRÓF SEHERR THOSZ ÁRTHUR *után németből*

KÜNNYE NÁNDOR.

A VÁLASZTÁSOK UTÁN.

Nálunk az országgyűlési képviselők választása az egész társadalmat megrázkódtatja hetekig, sőt hónapokig tart az igazgatás, a korteskedés; a központi és vidéki bizottságok lázas tevékenységgel működnek; nagy torkú szónokok az egész országot bejárják, mindenütt gyűlésekre csóditik a népet és czifrábnál czifrább szónoklatokkal zavarják meg fejét és elméjét. Minden más gond és munka háttérbe szorul; a sallangós phrasis, a megszólás és rágalom egyfelől, a hitegetés és ígérgetés másfelől, föltétlenül uralkodnak. A kedélyek annyira fölzaklattatnak, hogy azután csak fegyveres erő képes a rendet föntartani, a vérengzésnek elejét venni. Megtörténik végre a választás, de a fölvert hullámok még akkor sem csöndesednek le; a kölesönös vádaskodások, rágalmak és piszkolódások még azután is folynak. A küzdelmet a lapok folytatják, s természetesen mindig a vesztes fél a legártatlanabb s azért legerősebben szidja és gyalázza a nyertes felet. — Az ellenzék lapjai szerint a kormány pártján álló képviselők mindannyian és kivétel nélkül csak a corruptiónak, a közigazgatási közegek részéről gyakorolt törvénytelen pressiónak, a lélekvásárlásnak, az itatásnak etetésnek és vesztegetésnek köszönhetik győzelmöket. Az ellenzékiek, kivált pedig az úgynevezett mérsékelt ellenzékiek, mindenütt csak törvényes eszközöket használtak, ők egy fillért sem költöttek, senkinek sem tettek ígéretet, csak a napfénynél tisztább igazság erveivel igyekeztek hatni a választókra.

Ámde ha az igazságot őszinten és leplezetlenül akarnák megvallani, kisélné, hogy a mit különben is minden ember tud, az egyik párt csak úgy vétkezett, mint a másik, hogy

mindegyik tisztátlan, törvénytelen eszközökhöz is folyamodott, hogy tehát kisebb-nagyobb mértékben mindegyik párt követett el vesztegetéseket. Ha lehetséges volna a törvény illető intézkedéseit szorosan alkalmazni, akkor a választások leges-legnagyobb részét kellene megsemmisíteni. Nemcsak az követ el vesztegetést és lélekvásárlást, ki itat és etet vagy pénzzel vásárolja meg a szavazatokat, hanem az is, a ki törvénytelen és valósíthatatlan hitegetésekkel és ígérekkel ámitgatja a választókat. Meg lehet, hogy például a nemzeti képviselők és korteseik s a szélső ellenzék függetlenséget hirdető apostolai kevesebb pénzzel rendelkeztek s tehát kevesebb pénzt költöttek a választásokra, mint a kormány és a mérsékelt ellenzék emberei, de az ámitást, az igazi lélekvásárlást, a lelki vesztegetést annál nagyobb mértékben üzték. Azok a nemzeti velleitásokat és aspiratiókat szitogatták, ezek oly ígérekkel ámitgatták a népet, melyekről magok is tudják, hogy kivihetetlenek. Teljes függetlenség, önálló hadsereg, personalis unio s több efféle elvont jelszavak a nép tömegére nagy hatást ugyan nem gyakorolnak, ha más kecsegtetőbb és kézfoghatóbb ígérekkel nem járnak karöltve. Sokkal hatásosabbak az ilyenek: földosztózás, adóleszállítás vagy az adónak teljes eltörlése, a közmunka és katonakötelezettség megszüntetése, víg és kényelmes élet, minden fáradtság és munka nélkül, stb. A hol ilyen kilátásokkal kecsegtetik a választókat, ott ezek pénz és bor nélkül is megreszegednek, ha pedig még ez is hozzá járul, a mint csakugyan legtöbb esetben hozzájárult, ott a «lelkesezés» határtalan, ott vállakon hordják körül diadalittasan a megválasztott képviselőt!

Mindenki tudja azt, a mi nyilvános titok; mindenki érzi és látja, hogy mennyire süllyed a nép közerkölcsisége, mennyire romlik kedélye. Sok helyen a képviselő-választás már az árverés jellemét öltötte magára, azt kínálják meg szavazataikkal, a ki legtöbbet ígér. Néhol az egyes szavazatok ára meg van már állapítva, úgy mint árusboltban az egyes cikkek ára! — Minden általános választás legalább négy millió forintba kerül; annyit dobnak ki az illetők minden harmadik évben. Néhol egy-egy választás 20, 40 és több ezer forintba kerül, sokan egész vagyonukat áldozzák föl a dicsőségért, hogy a képviselői mandatumot megnyerjék. Legtöbben adósságba verik magokat, melyből soha többé ki nem vergődhetnek.

A képviselő-választás az uzsorásoknak legbövebb szüretje. S épen a magyar birtokosok azok, kik legtöbbet áldoznak a választásokra, kik leginkább teszik magokat tönkre. Bizony, az ország sokféle calamitásai közé, milyenek a folyók kiöntései, a fagy, túlságos esőzések vagy hosszas szárazságok, méltán az országgyűlési képviselő-választást is kell számítanunk. Ha a nagy számmal koldusbotra jutott magyar birtokosok elszegényedésének okait kutatnók, igen gyakran azt találhók, hogy közöttük a választások is szerepelnek. Bizony nem egyedül az adó, hanem sok mindenféle üri sport s többi közt a választási sport is teszi tönkre a magyar gentryt, ennek elszegényedésében és pusztulásában pedig egyszersmind a társadalmi és állami corruptionnak is egyik főoka rejlik. A ki üri rendből való, az nálunk soha sem nyúl anyagi munkához, inkább koldul vagy hivatalt keres minden áron, de nem bolond, hogy úgy dolgozzék, mint például az amerikai ember, ki a munkát nem restelli akár mint favágó vagy szabó kezdi meg pályafutását.

A közvetlen választási költségekhez meg azt az összeget is hozzá kellene számítanunk, melyet a nemzet az által veszít el, hogy a választók a választás előtt és alatt legalább egy hétig nem dolgoznak, szokott munkájuktól és keresetüktől elvonatnak. A választási mozgalmak idején általában a munka szünetel vagy csak immel ámmal folyik, s népünk, mely különben sem serénykedik nagyon a munkában, minden harmadik évben mintegy fokozottabb módon hozzászokik a tivornyához, munkakerüléshez és dologtalansághoz. Ezt az erkölcsi kárt föl sem lehet becsülni és pénzértékben kifejezni. Én a választásokra fordított direct költségeket s a lucrum cessans, vagyis a munkaszünetből eredő veszteség pénzértékét együtt véve legalább tíz millió forint-ra becsülöm. Ennyibe kerül tehát minden harmadik évben az ország képviselőinek választása!

A *Pester Lloyd* egyik czikkében a parlament reformját sürgeti és kiemeli a pazarlást és költséges luxust, melylyel nálunk a képviselő-választás jár. Kimondja, hogy ezt az ország sokáig el nem bírhatja, s hogy általa épen a magyar birtokos osztály, bármely párthoz tartozik is, sújtatik leginkább. Azért kívánja, hogy az országgyűlési időszak meghosszabbíttassék s három évről öt évre nyújtassék ki. — Gróf Apponyi

Albert a választóihoz intézett beszédben szintén kiemeli a választásoknál előforduló visszaéléseket és szigorú választó törvényeket sürget. Az én meggyőződésem szerint sem a *Pes-ter Lloyd* javaslata, melyet különben helyeslek, sem gróf Apponyi Albert szigorú törvénye nem segítene a bajon. Sokkal gyökeresebb reformok szükségesek, s a következőkben elmondom, hogy véleményem szerint micsoda reformokat kellene életbe léptetni, nem valamelyik párt, hanem az egész nemzet érdekében.

I.

Az 1875-diki választó törvény minden tekintetben hiányos és célját teljesen eltévesztette. A mit a régi törvényen változtatott, az többnyire korántsem javítás, hanem inkább rontás. Így kárhozhatnom kell már az eljárást is, melyet az 1875-diki törvény a választók összeírására nézve elrendel. Azelőtt a választók minden harmadik évben közvetlenül a választás előtt íratlak össze; a városokban úgy történt az összeírás, hogy a kiküldött bizottság előtt a kitűzött helyen és határidőben mindenki személyesen megjelent, a ki a választó jogot gyakorolni akarta és igazolta jogosultságát. Az így készített névjegyzék azután nyilvános helyen kitétetett, s a főlshózlamlások a kitűzött időben elintéztettek. Megyékben a kiküldött bizottságok helységről helysére mentek s így írták össze az előttök megjelent választókat. Ez eljárás ellen fő kifogás az volt, hogy a központi választmányok és összeíró küldöttségek közvetlenül a választások előtt alakítottak, tehát egyik vagy másik párt érdekében gyakran részrehajlók voltak. Most minden évben hivatalból történik az összeírás, még pedig az adókönyvek alapján; minden évben evidentiában tartja s kiigazítja a névjegyzéket a központi választmány, tehát nem működhetik valamelyik párt érdekében. Ez meglehet, de azért az összeírás korántsem helyesebb, hanem ellenkezőleg sokkal hiányosabb és hibásabb, mint azelőtt volt, s most a főlshózlamlás útján nem is érvényesítheti jogát az, ki a lajstromból tévedésből kimaradt. Pedig kimaradt nagyon sok választó, s alkalmasint épen annyi bejut a jegyzékbe, kinek a törvény szerint nem volna választó képessége.

Több ízben tagja voltam a központi választmányoknak s

ugyan csak több ízben választó elnök is voltam úgy a regibb összeírás, mint az újabb összeírás alatt, s legalább a fővárosra nézve bátran kimondhatom, hogy a mostani eljárás a lehető legrosszabb és legigazságtalanabb. Pedig annyi tömérdek munkával jár, hogy minden évben sok ember hónapig van vele elfoglalva.

Nem vagyok beavatva az adókönyvek titkaiba, de azt bizonyosan tudom, hogy ha az illetők a legpontosabban és leghibátlanabbul írnák is ki az adókönyvekből a választók neveit, mégis hibás és hiányos volna a névjegyzék. Számos név háromszor, négyszer és többször is előfordulna, mert a hány háza van például valakinek, annyszor fordul elő a neve — sok más választó pedig nem fordulna elő, mert hiszen a fővárosban nagyon sok választó van, kinek neve nincs az adókönyvekben. Ilyenek az állami, városi és magántisztviselők, ha különben nem háztulajdonosok is. Talán a miniszterek és államtitkárok nevei sincsenek a fővárosi adókönyvekben. Igaz, a törvény rendeli, hogy a hivatalnokok, tanárok stb. névjegyzékeit az illető miniszterek, hivatalfőnökök, igazgatók küldjék be minden évben. De ha erről az illetők megfelelkeznek, a tisztviselők szépen kimaradnak, mint például az idén a budai állami képzőintézet tanárai sem gyakorolhatták választó jogukat, mert nem voltak annak idején bejelentve. Ez gyakran a magánosoknál, a részvényes társulatoknál alkalmazott egyénekre nézve is megtörténik. Hogy pedig az illetők nem jelentik be kellő időben a tisztviselők névjegyzékét, azon csodálkoznunk nem lehet, mert hiszen nekik más dolguk is van, mintsem hogy a főváros minden röfnyi hirdetményét folyvást olvasgassák. Az egyes választók sem ügyelnek a hirdetményekre s többnyire csak a választás előtt jut eszükbe tudakozódni, ott vannak-e a névjegyzékben vagy sem.

Azután minden név a mostani eljárás szerint többször lemásoltatik s végre az egész névjegyzék betürendben összeálltattatik. Az így elkészített névjegyzéken azután lehetken át kérődzik a központi választmány a régi városházán. Van a húsz és néhány ezer választó nevei között igen sok furesa név, de hogyan tudhassa meg a központi választmány vagy ennek elnöke, helyesen van-e írva valamely név, s nincsen-e elferdítve mind a vezetek- mind keresztnév? A nagy munkával átvizsgált névjegyzék azután kinyomatik, s a nyom-

tatott példányon kívül a hivatalosan megállapított és «kiigazított» és pecséttel ellátott névjegyzék is átadatik a választás elnökének. Már a bárczák kiosztásakor kisül a sok hiba és tévedés; a jegyzékben ott szerepelnek olyanoknak nevei, kik már régen sírban fekszenek, az élők pedig nincsenek ott; más nevek olyanok, hogy se az előjárók, se a bizalmi férfiak, se a rendőrök nem ismernek rájuk; a jelentkező embert ismerik ugyan, de neki egészen más a neve, a díjnok a ki leírta, bélyeges folyamodvány nélkül is megmagyarosította vagy megnémetesítette. A jelentkező választó nem tudja igazolni az elferdítést, hiában igazolja jogosultságát, neve nincs a jegyzékben, tehát nem kap bárczát és nem szavazhat. Vannak városi tisztviselők, a városi iskolákban működő tanárok, sőt igazgatók is, kiknek nevei annyira el voltak ferdtítve, hogy magok sem ismertek rájuk. A roppant sisiphusi munkának tehát az az eredménye, hogy a választók névjegyzéke sokkal helytelenebb, és hiányosabb mint azelőtt volt.

Hogy más városokban vagy épen a vármegyékben sokkal pontosabb és helyesebb volna a választók összeírása mint a fővárosban, azt alig lihetem. — Az első reform tehát, melynek életbeléptetését sürgetnem kell, az hogy a választók összeírása egyszerűbbé tétessék, hogy legalább a fővárosban oly eljárás rendeltessék el, mely kevesebb munkával járna és mégis helyesebb eredményt mutatna föl. A fölösleges munkaszaporítás mindenütt pazarlás, de kivált nálunk már egyszer a kormánynak és törvényhozóknak is meg kellene gondolniok, hogy az idő csakugyan pénz, hogy tehát mind a jogok gyakorlataiban, mind a kötelességek teljesítésében minél kevesebb időpazarlást követeljenek a polgároktól. — Eddigelé úgy szólván minden intézkedés arra törekszik, hogy az állami jogok gyakorlata és kötelességek teljesítése minél szövevényesebbé, minél bajosabbá tétessék. Az időpazarlást soha sem vették tekintetbe, sem a közigazgatásnál, sem az igazságszolgáltatásnál, sem a képviselő-választásnál.

A választókra nézve a qualificatióról szóló cikklet is meg kellene már változtatni és egyszerűbbé tenni. A «suffrage universelle» oly doctrina, mely mindig és mindenütt csak a despotismusra vezetett, ezt nálunk csak az hirdetheti, a ki a magyar államnak és magyar nemzetnek esküdt ellensége. Én föltétlenül szükségesnek tartom a censust s azon kívül bizo-

nyos műveltségi fokot. A műveltségi fokot az írni olvasni tudás fejezi ki; a ki olvasni írni nem tud, az ne legyen választó, bármiféle ajkú vagy rangú legyen is. A census minimuma legyen tíz forint közvetlen adó. Én tehát a választó képességre nézve csak e rövid §-t állapítanám meg: «Activ és passiv választó képességgel a magyar korona területén csak az bír, a ki honos vagy honfűsített, olvasni írni tud s évenként legalább tíz forintnyi közvetlen állami adót fizet». Ez alól nincs kivétel; sem régi jog, sem értelmiségi czím alatt ezentul senki sem gyakorolhat választó jogot.

II.

A vesztegetésnek és lélekvásárlásnak semmi fele törvénnyel nem fogjuk elejét venni, ha a választó eljárást meg nem változtatjuk. Hiában javasol gróf Apponyi Albert újabb szigorúbb intézkedéseket; a mostani törvény is tiltja az itatást és etetést, mégis ki gondol vele? Nincs rá eset, hogy az országgyűlés itatás vagy etetés miatt valamely választást megsemmisített volna, s akár a főtörvényszék ítélt is a mandatumok érvényessége fölött, az sem hajthatná végre a papíroson elég szigorú törvényt. Nemesak a szokás szentesítette az etetést és itatást, hanem a mostani választási eljárás egyáltalában elkerülhetetlenné is teszi. Csak a városokban kerülhető ki az, melyek magok választanak képviselőt s a városi választások csakugyan aránylag legolcsóbbak. Buda-Pesten egy-egy képviselő-választás talán 2000 forintba sem kerül, holott nincs egyetlen egy megyei választás sem, mely csakis annyiba kerülne. Buda-Pesten nem kell napokon át etetni és itatni a választókat, hogy a választó helyen megjelenjenek; legtöbbször gyalog mennek el oda, csak a késedelmzőket hozatják el bérkocsin és szavazás után azonnal haza eresztik. De a megyékben, hol a választó kerületek nagyok, hol az egyes helységek néha több mint két napi járásnyi távolságban fekszenek a választó helytől, a választókat be kell szállíttatni szekéren s útközben és a választó helyen jól kell őket étellel, itallal és szivarral tartani, különben elcsábítja az ellenfél, vagy el sem mennek a választásra. Hiszen a legtöbb szegény választó a maga költségén meg sem tehetné az útát s meg

sem élhetne a városban! Hát micsoda törvény fogja kiszabni, hogy mennyi a szállítás és ételmezés legszorosabb mértéke, s hol veszi kezdetét az etetés meg itatás? A búcsúra és vásárra gyalog is elmegy a nép, hogy félnapot dinom-dánommal eltölthessen, de a választó helyre csak lovas kortesek és zászlók kíséretében megyen el, s azt kívánja, hogy útközben s a választás helyén magát és lovát is kitartsák. Azután czigány is kell, hogy mulathasson, különben megszökik. Bánja is ő, hogy mit beszélnek az urak Tisza zsarnokságáról, a personalis unioról, az önálló hadseregről, a külön vámterületről vagy külön diplomatiái képviseletről — a chinai írást is csak úgy érti mint ezeket a szép dolgokat. De a ki behozatta s az úton és a választó helyen jól tartja, azt élteti torok szakadtáig, habár ki sem tudja ejteni a nevét s azt sem tudja lány-e vagy fiú!

Megyékben tehát, hol nagy választó kerület szétszórt helységeiből csődül össze a nép mint vásárra vagy búcsúhelyre, az etetés, itatás oly dolog, mely magától értetődik, melyet a törvény el nem tilthat, a bíró el nem kárhoztathat. Ha azért annak és egyszersmind a munkaszünetelésnek, a közerkölcs súlyedésének s a nép romlásának elejét akarjuk venni, okvetetlenül szükséges a választó eljárást megváltoztatni úgy, hogy a népvándorlás és összesereglés fölöslegessé váljék. Erre pedig nincs más mód, mint az, hogy a választás titkos legyen, s hogy minden választó a maga helységében adja be szavazatát.

E szerint az egész országban egyszerre, egy és ugyanazon napon minden választó kerületben kellene a választásnak megejtetnie. Minden helységben s minden városrészben a kitűzött napon és órában megjelenének a községi előljáró, jegyző és bizalmi férfiak. Ott föl volna állítva egy elzárható és bepecsételhető szavazó láda, melybe minden jogosult szavazó egy névvel beírt czédulát dobna be, s azután rögtön eltávoznék. Az elnök és jegyző meg bizalmi férfiak csak arra ügyelnének föl, hogy jogosulatlan egyén ne szavazzon, s hogy egynél több szavazati czédulát ne dobjon be a választó; azt nem szabad megnézniök és kérdezniök, hogy kire szavaz. Estve a kitűzött órában befejeztetnék a szavazás, a láda a község s a bizalmi férfiak pecsétével bepecsételtetnék s a kerület központjába küldetnék haladék nélkül. Ott a központi helyen

a kiküldött választó elnök és bizottság meg bizalmi férfiak jelenlétében fölbontatnának a ládák és megolvastatnának a szavazatok. Ez eljárásról jegyzőkönyv vitetnek s a ki általános szavazati többséget nyert, az volna az illető kerület képviselője. Oly városban, mely maga választ egy vagy több képviselőt, a kerületek szerint történnek a szavazás, de a szavazatok megszámlálása szintén csak a központban, a városházán, a szavazás utáni napon történnek meg a választó elnökök és bizalmi férfiak jelenlétében. A mely czédulán nincs név, az természetesen nem vétetnek számba, valamint az sem, melyen két vagy több név van.

Sokan félnek a titkos szavazástól, pedig ez az egyetlen mód, melylyel a megvesztegetésnek elejét lehet venni; bizonyosan mindenki restelne pénzt kidobni, mikor nem tudna magának bizonyosságot szerezni a felől, vajon beváltja-e ígéretét az, a kit megnyerni óhajt. — Mások meg nem képzelhetnek magoknak oly választást, mely higgadtan és csöndesen, minden csödülés, fejbeverés, jelkép és lobogó nélkül folya le. Hiszen akkor korlátot sem kellene építeni, a főkapitány úr még a fővárosban sem járhatná végig rendjeles ruhában a választó kerületeket, minden választó helyen legföljebb két rendőr kellene, a katonaság pedig teljességgel mellőzhető volna! A fényes szónoklatok és fátylasmenet is elmaradnának, alig vennék észre faluhelyen és városban, hogy választás van. Sőt sokan el sem mennének szavazni, ha spectaculun és botrányra nem nyílnék kilátás. — — Az mind igaz lehet, de azért nem esnék kárára se a nemzetnek, se magoknak a választóknak. A profanum vulgus elmaradna, az intelligentia pedig, mely a közügyek iránt érdeklődik, megjelenne. Most megfordítva van a dolog, sőt ma-holnap a hazája sorsát igazán szíven hordozó intelligentia teljesen vissza fog vonulni, s a közügyet a szájhősök és szélsők zsákmányára fogja hagyni.

Elebb utóbb mindinkább meg fognak győződni a titkos szavazás szükségességéről azok is, kik most a haza érdekében valónak tartják a nyilvános szavazást. Alig szenved kétséget, hogy a népámítók, a lehetetlen ígéretekkel izgatók ma-holnap teljesen el fogják kábitani a népet s nemsokára ők fognak többségre vergődni. Befolyásuk az értelmetlen népretegek között szemlátomást növekszik, s ha így maradnak a dolgok, ezentül

is növekedni fog. De ugyanazon a napon, a melyen övék lesz a diadal, le is fogják magokat járni, a nép szeméről csak akkor fog lehullani a hályog. De vajon erős rázkódtatás és válság nélkül fog-e az megtörténni, azt nem tudjuk, s azért jó volna annak elejét venni. Már csak azért is szükséges volna a helységeinkinti titkos szavazást behozni . . .

De, hogy titkos lehessen a szavazás, azért a választó jogot el kell venni azoktól, kik írni olvasni nem tudnak. Ezt a mesterséget mindenki megszerezheti, s a ki nem tette és nem teszi, az ne akarjon politikai jogot gyakorolni. Legyen demokratia, de ne ochlokratia; a tudatlan néptömeg sehol és sohasem tudott helyesen és a közügy javára élni a politikai joggal, mindenkor az anarchia és despotia szolgálatába szegődött.

III.

Az összeírás és választó eljárás megváltoztatásán kívül én is szükségesnek tartom, hogy az országgyűlési időszak meghosszabbíttassék és legalább öt évre kiterjesztessék. Nagy hiba volt Tisza részéről, hogy annak idején e reform életbeléptetését ellenezte. Lónyay kivitte volna az ő ellenzése nélkül, s azóta bizony nagy hasznát vette volna már az ország. Ha minden más körülményt mellőzünk, már csak azon egyetlen oknál fogva, hogy az országgyűlés működése sikeresebb lehessen, szükséges, hogy a képviselők öt vagy hat évre választassanak. Most az első év szervezési munkálatokkal, holmi választási recriminációkkal és fölíratí vitákkal telik el, a harmadik évben már az új választásra készülődnek, tehát voltaképen csak egy év marad a csendes és rendes törvényhozási munkálatokra. Ily eljárás mellett még száz esztendő alatt sem fogjuk a szükséges igazgatási, adóügyi és igazságszolgáltatási reformokat életbeléptetni. Törvényeket és rendeleteket ugyan mázsa számra gyárthatunk ezentúl is, de higgadtan meggondolt, igazán alkotó és codificatori egyöntetű munkát nem létesíthetünk. Minden választás új elemeket hoz az országgyűlésbe, melyek gyakran azt sem tudják, mi föladata van a törvényhozásnak. Némelyek csak akkor kezdenek tanulni s komolyabban venni a dolgot, mikor már az országgyűlési időszak lejár s új választás következik, mely talán

épen a leghasználhatóbb egyéneket elejti s megint új embereket karol föl. Ez is oly ok, mely kívánatossá teszi a hosszabb időszakot. De még sok más okot is fölhordhatunk s mondhatjuk, hogy sehol sem szabták oly rövidre az országgyűlést. Csak a megye emberei tehették azt, de most már a megyei tisztviselő is hat évre választatik.

Nem folytatom e pontot, melyet már mások is elég bőven tárgyaltak. De ezen kívül szükségesnek tartom még, hogy az országgyűlési képviselők száma leszállíttassék. Arra sem találunk példát az alkotmányos országokban, hogy 10.—15,000, s átlag véve 30,000 emberre essék egy képviselő. Bízvást felelnivel lehetne leszállítani a képviselők számát, de ha már nekünk egy kis luxus csakugyan kell, akkor érjük be legalább 300 képviselővel. Hiszen tudjuk, hogy a gyűléseken legfőljebb csak 200 képviselő szokott megjelenni, több mint fele pedig kerüli az üléseket; de a rendszeren megjelenő 200 képviselő közül is körülbelöl csak 50 dolgozik komolyan, a többi csak a helyét tölti ki. Valósággal tehát csak 50, vagy legfőljebb 100 képviselő végezi az összes munkát, a többi hiában vesztegette pénzét a választásra s hiában kapja majd a napi díjat és lakbért. S még szerencse, hogy így van, mert ha mindig mind a 400 képviselő jelen volna s mindegyik szónokolna, épen semmit se lehetne végezni, s a költség még sokkal nagyobb lenne. Ha 438 helyett 300 képviselő volna csak, az országgyűlési költség mindenesetre kisebb, a munka pedig nemcsak nem fogyna, sőt ellenkezőleg szaporább volna. Igaz, kevesebben szavaznának, de az üres szónoklatok száma is csökkenne s a tárgyalás egészben véve tartalmasabb, komolyabb és higgadtabb lenne. A képviselők számának leszállításával nemcsak a kormány, hanem valamennyi párt s az egész ország is nyerne.

«Ha kiszámítanók, hogy mennyibe kerültek a mult ülésszakban a tisztelt képviselőktől megszavazott törvények Franciaországnak — írja az *Illustration* — midőn egy-egy képviselő évi fizetése 9000 franc, azon eredményre jutnánk, hogy a szónoki mesterség nagyon drága, s hogy a rhetorika körmondатаinak árfolyama igen magas. Ez arannyal fizetett nyál. (C'est de la salive débitée à prix d'or.) S a legfuresább a dologban az, hogy a követek arról panaszkodnak, hogy rosszul vannak fizetve! Valóban a hirdetésmények kiragasztása, a hírlapok segélyezése, mikor az ember követjelölt, s azután a sok-

féle aláírás zenére, iskolákra, tűzoltó-egyletekre, torna-egyletekre mikor az ember követ, bizony úgy elolvasztja azt a 9000 frankot, mint a nap a vajat. A szegény képviselő a Beranger-től megénekelt padlásszobában kénytelen lakni s morzsákban visszaadni választóinak a fizetését . . . A tisztelt ház olyan, mint a színház, hol a színésznők nem keresnek annyi, hogy kesztyűiket megfizethessék. Ámde képviselő nem teheti azt, a mit a színésznő, tehát a tőzsdére jár, s hogy megélhessen, képviselői címével csinál magának pénzt. Pénzügyi társulatok elnökévé válik, igazgatja a társaságokat, melyek az éjszaki sarkvidék jégmezőit kiaknázzák s egész Európát fagyalttal látják el; részvényes a jégmezők bankjánál s a zavaros vízben halászók syndikatusánál. Jelenléti jegyek jövedelmével pótolja a választók kérelmei és kölcsönök által okozott hiányt . . . Nemsokára azon megható látványban fogunk részesülhetni, melyet az országgyűlés nyújtand, midőn elhatározza majd, hogy tagjai két annyi aranyat kapjanak a pénztárnál mint eddig. A francia szószekekről melyet Foy, Berryer, Lamartine s más efféle ábrándozók dicsőítettek, nemsokára hallani fogjuk azt a praktikus és lélekemelő beszédet, mely fejtegetni fogja a párisi házber nagyságát s az ételmi szerek drágaságát. S a kormány támogatni fogja az indítványt s ők a képviselők meg fogják magoknak szavazni a fizetés emelését. Fizess, paraszt! dolgozzál, adófizető? Ne zúgolódjál te kis járadékos, a ki szintén látod, hogy az ételmi szer drágul, ára kétszereződik, a nélkül, hogy jövedelme kétszereződnék! Az ország elég gazdag, hogy pseudoképviselőit megfizethesse.»

Csaknem szóról szóra a mi képviselőinkről is áll, a mit Perdican a francia képviselőkről mond.

Még egy reform volna szükséges, s ez a felső ház reformja. Mindenki tudja, hogy a mostani felső ház alapja és szerkezete nem egyezik meg az újításokkal, melyek 1848 óta életbeléptek. A mostani felső ház elvesztette lételének alapját és jogosultságát; ezt tagjai régóta érzik, azért nem is érvényesítik kellő befolyásukat a törvényhozásban. A mostani felső ház csak mint árnykép lézeng, nincs benne éltető erő, nincs benne akarat és hajlam a cselekvésre. Pedig a képviselők háza mellett nagyon szükséges volna igazi felsőház, melynek kellő tekintélye és befolyása volna úgy a kormánynyal, mint a népképviselőkkel szemben. Ha nem akarjuk, hogy a törvényhozás

e második tényezője teljesen megsemmisüljön, okvetetlenül szükséges annak újjáalakítása és észszerű szervezése.

Ezek azon reformok, melyeknek életbeléptetését szükségesnek tartom. Meglehet, hogy azok sok embernek nem tetszenének; meglehet, hogy Tisza, ha azokat komolyan akarná és keresztül vinné, még erősebb támadásoknak lenne kitéve. Ámde ő már megszokhatta a «honárló» címét, melylyel Csánády és elvtársai már annyiszor megtisztelték; valamivel több vagy kevesebb illetén «honárlás» nem sokat ártana egészségének. S ha e reformok keresztül vitele miatt pártja megfogyatkoznék is, vigasztalódhatnék azon öntudattal, hogy nagy és üdvös, sőt szükséges reformot létesített, mely csak a haza javára szolgál. Apró toldozásokkal és foltozásokkal úgy sem viheti sokáig a kormányt, nagy tervekre és alkotó tettekre kell magát elszánnia. Gyökeresen át kell alakítania a közigazgatást, alaposan javítania kell az igazságszolgáltatást, tisztítsa meg a salakoktól és kinövésektől a törvényhozást is, reformálja a választók összeírását, a választó eljárást és az egész országgyűlést, azután bízvást visszavonúlhat a magánéletbe! *)

HUNFALVY JÁNOS.

*) Közzöljük e cikket eszmémbresztésül, mert kétségtelen, hogy választó törvényeink sürgős reformot igényelnek. Vajon tisztelt dolgozótársunk javaslatainak mindenike sürgős és kivihető-e, az minden esetre még megvitatandó. Szerk.

A FINNEK TÖRTÉNETE. *)

Első közlemény.

I.

Érdekes volna visszatekinteni abba a rejtelmes, homályos őskorba, mikor a mi őseink és a finnek ősei még egy nép voltak, együtt kóboroltak, vadászgattak, halászgattak, együtt őrzötték nyájaikat Ázsia szívében, együtt küzdöttek ellenségeik ellen, ugyanazokat az isteneket imádták s ugyanazt a nyelvet beszélték. De nem lehet visszatekintenünk, mert hiányzik az a világító fáklya, mely arra a homályos korra fényt derítene. A homály csak a hetedik században kezd oszladozni, mikor a finnek megjelennek a történet színpadán, melyen nekik is jutott szerep, — nem nagy ugyan, de legalább mindig becsülettel játszották és játszszák most is. A finnek tehát kétszáz évvel régibb lakói Európának, mint mi. Ő előttük más lakosai voltak Finnországnak, melyek közt valószínűleg legelsőök voltak a jotunok, jatulok vagy jättiläinen-ek (óriások), kiket a finn mesék hiisi-knek (gonosz szellem, ördög) is neveznek. Ezek a finn történettudósok véleménye szerint szintén ugor nép voltak, s a később előforduló kwen vagy kainu-i nép valószínűleg ezeknek maradéka volt. Hihetőleg ugyane néphez tartozott a Pohjola (éjszakhon) népe, melyről a finnek nagy époszában van szó, valamint a régi csúd nép is, melyről az oroszok regéi beszélnek. Ezenkívül ősidőktől fogva Finnországban laktak a lappok is, s ezeket és a jotunokat hajdanában közös névvel finneknek nevezték, s ezt a nevet örököl-

*) J. Krohn: *Kertomuksia Suomen historiasta*. — Y. Koskinen: *Oppikirja Suomen kansan historiassa*.

ték tőlük az ország mostani lakosai is, s az ország neve is Finnland vagy Finnország maradt. A finnek saját nyelvökön Suomi-nak vagy Suomenmaa-nak (Suomi-föld vagy ország) nevezik hazájokat, önmagukat pedig suomalaisen-eknek, azaz suomi-belieknek.

Tehát, mint mondtam, a VII. század második felében kezdtek a suomalaisen-ek vagy finnek bevándorolni mostani hazájokba, mely akkor meglehetősen pusztaság és elhagyott állapotban volt. Már századokkal azelőtt elváltak a többi ugor néptől, és letelepedtek az Äänisjärvi és Ladoga tó vidékein, melyekről most nyugot felé kezdtek vonulni, valószínűleg a szomszéd népektől kényszerítve, — de a mostani Finnországnak csak legdélibb részeit hódították meg, és a lappokat csak lassanként szorították mindig éjszakabbra és éjszakabbra. A mi derék éjszaki rokonaink is csak úgy jutottak tehát hazájukhoz, mint mi; de lássuk már most, mit műveltek és hogy éltek ők hajdanában Suomiban.

Kenyerőket különféle úton-módon keresték, egyebek közt földműveléssel is, ámbár ez, úgy látszik, csak mellékfoglalkozásuk volt. Árpát termesztettek legkorábban, s a nép egyik ága a búzát is régóta ismerte; ellenben a rozsza csak szomszédjaik útján ösmerkedtek meg. Nagyobb mértékben ülték a baromtenyésztést, ámbár nyájak nem lehettek igen nagyok, a mit onnan lehet következtetni, hogy adójukat leginkább erdei vadak bőrével rótták le, míg ellenkezőleg az ország svéd lakosainak adója rendszeren a nyájakból telt ki. Főfoglalkozásuk a pogány korban mégis a halászás és vadászás volt; amaz csak ételt, amez kereskedelmi czikkeket is adott, melyeket sóért és mindenféle eszközökért cseréltek be a külföldieknel; sőt némely közönségesebb állat bőre pénz gyanánt is járta, így pl. az evető, melyet finnül raha-nak hírtak s innen magyarázható, hogy ez a szó az idők folyamában elvesztette eredeti értelmét s most egyenesen pénzt jelent. A legveszedelmesebb s így legtöbb becsületet szerző vadászat volt a medvevadászat. A medvét a finnek nagy tiszteletben tartották, és soha sem nevezték az igazi nevén, hanem mindenféle kedveskedő névvel illették, mint pl. mézestenyerű, széles homlokú, erdei alma, erdő királya stb. Ezt a nagy tiszteletet valószínűleg csak a félelem szülte, mert ha a maczkó útjukba akadt az erdőben, tisztelet ide, tisztelet oda, bizony

rácéloztak és elejtették. Volt aztán nagy öröm; rögtön híre ment a hőstettnék, s otthon megtisztogatták a padlót, falakat és asztalokat; elkezdtek sütni-főzni, egy szóval nagy vendégségre készültek. Azután összejött a nagy vadász házánál az egész falu apraja-nagyja, mind ünnepi ruhában és ékszerekkel díszítve. Végre megérkeztek nagy hangosan dalolva a vadászok is zsákmányukkal együtt, az ajtókat kitárták szélesre, az asszonynepet félreszorították az útból, s a tiszteletre méltó ellhúnytat ünnepies menettel vitték be a szobába, s lefektették egy padra. Ott azután kivetköztették a bundájából, folytonos tisztességtudó bocsánatkérés mellett, s azzal vigasztalva a maczkót, hogy drága bőre nem jut valami sehonnai ember kezére, hanem csak hősök fogják hordani. A húsát azután megsütötték és megették, dicsőítő verseket énekelvén a tiszteletreméltó vadállatról. Végre koponyáját kivitték a dombra és fölakasztották a szent fa ágára, s aztán még késő éjjig vig dal és iddogálás közt tartották a medve halotti torát. Természetes, hogy a jó vadásznak nagy volt a becsülete, de a ki az íjjal nem tudott bánni, azt alig vették emberszámba.

A mesterségek közül legrégibb a kovácsmesterség, mely a régi finneknél nagy becsben állt. Már a legrégibb időkben is szorgalmasan gyűjtögették a vasat a tavakból és mocsarakból, és a szomszéd népek régi meséiben a finnek rendesen mint nagyon ügyes kovácsok szerepelnek. Különösen fegyvereknek volt a szomszédoknál nagy kelendőségük, mert a finn kovács készítette kard vagy nyíl a nép hite szerint úgy meg volt babonázva mindenféle ráolvasásokkal, hogy mindig oda talált, a hova szánva volt.

Azonban a finnek nemcsak kovácsolni, hanem forgatni is jól tudták a fegyvereket. Először a skandinávok jártak rabolni Finnországba, de mikor a keresztyén hitre tértek után abbahagyták ezt a pogány foglalkozást, akkor a finnek kezdtek mozogni és — ha a régi költeményeknek hihetünk — évenként több ízben visszaadták nekik a barátságos látogatást. Ez nyáron volt; télen pedig, karácsony után, mikor a fagy megegyengette az útjokat, szárazföldi szomszédjaikra ütöttek. Lóháton jártak, de szánokat is vittek magokkal, hogy legyen min hazavinni a zsákmányt. A mint az ellenség földjére értek, fölégették a falvakat, tönkretették a szántóföldeket, s a férfiakat rendesen egytől-egyig kardra hányták, de gyermeket vagy

nőket megölteni nagy szégyen volt. Ezeket a többi zsákmánynyal együtt hazavitték, és rendesen rabszolgai munkára szorították. Ők magok az ellenség elől földalatti üregekbe, vadon erdőkbe vagy várakba rejtőztek, s egy-két ilyen várnak mai napig is lehet látni maradványait. Ha a két ellenséges sereg szemközt állt egymással, megtörtént néha, hogy a két vezér kiment egy szál kardra. Mind a ketten egy kiterített ökörbőrre álltak rá, s a melyiknek hosszabb volt a kardja, az lett a támadó fel. Mikor aztán az egyik vezér elesett, serege bosszút lihegve rohant a másik seregére, s így kezdődött az ütközet. A mi védő és támadó eszközeit illeti, bizonyos, hogy pánczélinget nem használtak, hanem csak pajzsot, s talán valami sisakfélért; támadásra volt kardjok, csatabárdjok, fejszék, vasrúdok, lándzsák, íjuk, buzogányok és parittyák.

A pogány finnek durvák, vérengzők voltak a harcban, s otthon sem igen voltak különbek, kivált a nőkkel szemben. Kétségtelen, hogy a nők náluk az ősidőkben rabszolga számba mentek, de később, a pogánykor vége felé, állapotuk mégis nagyban javult, mint nagy nép-eposzukból lehet következtetni. A leány náluk a szó szoros értelmében «eladó» volt; az apa addig etette, míg megnőtt és munkabíró lett, s meg is követte aztán az árát. Sokszor, ha a kérőnek nem volt elég vagyona, hogy a leányt megvehette volna, elvitte erőszakkal. Azonban a pogánykor vége felé már joga volt a leánynak választani, s ha rokonai kényszeríteni akarták, inkább előlte magát, sem hogy ahhoz ment volna, a kit nem akart; hanem azért a leányrablás mégis egészen közönséges dolog volt. A lakodalomban mindig volt nagy eszem-iszom; közben-közben énekeltek, s a házastársaknak jó tanácsokat adtak. A többnejűség nem divott a finneknél.

Az asszony népnek sok volt a dolga és nehéz. A szántás-vetésben, szénatakarításnál segítettek a férfiaknak; ők őrizték a nyájakat, őrlték a gabonát, szőttek, fontak, varrtak, sütöttek, főztek és takarítottak. Az asszonynak meglehetősen szabad keze volt a ház körüli dolgokban, de a férje mégis ura volt neki, ki sokszor veréssel fenyegette, s a kivel nem volt szabad egy asztalnál ennie.

A mi a ruházatot illeti, a férfiak valószínűleg hosszú, kaftánszerű felső ruhát hordtak, mely a derekukon övvel volt átkötve. A leányok hajadon fővel jártak, s hajukat vagy befon-

ták, vagy csak úgy szabadon hagyták, s a végét egyformára vágták. A fejöket piros vagy kék fonállal kötötték át, s ez a homlokot ketfele osztotta; mikor pedig férjhez mentek, fátyolt kaptak fejdíszül. A ruha alja sokféle színű szalagokkal volt szegélyezve, vagy pedig különféle fonalakkal kivarrrva, s néha magába a szövetbe is ezüst vagy aranyfonál volt beleszöve. Ezenkívül a finn leányok csörgőket is szerettek a fejükre akasztani, nyakukba pedig üveggyöngyöket, átlukasztott pénzdarabokat s több efféléket. A derekukat is mindenféle csengő és csörgő holmival ellátott övvel kötötték körül; karjukon karpereczeket s újjaikon gyűrűket hordtak. De a legbecsesebb ékszerök volt egy nagy kerek ezüst csatt, mely mellükön összetartotta a ruhájokat, s mennél nagyobb volt ez, annál nagyobb gazdagságra mutatott. Ilyen volt a pogány finn leányzók és menyecskék ünnepi öltözete.

Kormányformájuk patriarchális volt, s egységes birodalmat nem is tudtak alapítani, mielőtt idegen uralom alá kerültek. Soha sem volt közös királyuk, ki hatalma alatt egyesítette volna őket; arra ők nagyon is szétszórva laktak. Csak épen az egymáshoz közel eső falvak egyesültek s képeztek egy kerületet, melynek feje volt a lakosok legvénebbike. Sajnos, hogy nem lehet tudni, mennyire terjedt ennek a hatalma, de nagyon valószínű, hogy békében bírāja, háborúban pedig vezére volt a népnek. Közös ügyei fölött a lakosság időről-időre tartott gyűlésekben tanácskozott és határozott. E gyűlésekben határozták el a háborút, ezekben fogadták az idegen népek köveit, s kötöttek velök szövetséget vagy békét, és — itták nagyban a méhsört, mely arra az alkalomra készült. Az egyes kerületek egymástól egészen függetlenek voltak, s ha az egyik békét kötött az ellenséggel, a másik szépen folytathatta a háborút.

Írott törvényeik nem voltak a finneknek, mert az írásmesterséget nem ismerték, hanem a törvények csak a bírák emlékezetébe voltak vésve. Ezekből a régi törvényekből egy és más még most is megvan orosz Karjala finnjeinél. Nevezetesen az, hogy a leánygyermeknek nem volt joga az örökséghez, mikor egyszer férjhez ment és megkapta a hozományt. Úgy a fiú is, a ki a családból kivált, kapott egy részt a közös vagyonból, de azután nem részesült már az örökségben.

A szabad emberek közt aligha volt osztálykülönbség,

hacsak a bírák tisztsége nem volt örökölhető, s így ők nem képeztek valaminemű nemesi osztályt. A szabadokon kívül voltak a finneknek rabszolgáik is, és ezek, mint már mondtam, hadi foglyok voltak, kikkel a nehezebb munkákat végeztették.

A pogány finnek nagy, népes falvakban laktak, kétség kívül azért, hogy jobban megvédhessék magokat ellenségeik ellen; s ez szükséges is volt abban a korban, mikor folytonos harczban éltek.

De semmi sem olyan érdekes, a mit a pogány finnekről tudunk, mint az ő ősi vallásuk. Az ő fölfogásuk szerint mindennek volt lelke a természetben; nemcsak az állatok, hanem a növények és élettelen tárgyak is úgy gondolkoztak és éreztek, mint az ember. Ezen kívül minden embernek, minden állat- és növényfajnak, valamint minden helynek is megvolt a maga védő szelleme, tündére (haltija), mely gondot viselt rá és a bajban segítségére jött. Ha az ember használni akart valami természeti tárgyat vagy eszközt, avagy meg akarta magát óvni tőle, könyörgésekkel és áldozatokkal kellett megnyernie a tündér kegyét. De a tündéreknek sem volt egyforma hatalmuk; azok, melyek egy helyhez vagy fajhoz voltak kötve, csak szolgálai voltak a hatalmasabb tündéreknek, kik nagy térségek s egész elemek fölött uralkodtak. Ezeket különbség kedvéért isteneknek lehet nevezni. Azonban volt még ezeknél is felsőbb, hatalmasabb lény, a lég istene: Ukko (= öreg); de ez nem volt ura a kisebb isteneknek, nem kényszeríthette őket tetszése szerint; ők mind a magok urai voltak a magok területén, s nem függtek senkitől; — a különbség csak az volt, hogy Ukko működési köre szélesebb s hatalma nagyobb volt.

Úgy látszik, a lég istene volt a finnek legrégibb s eredetileg egyedüli istene, kit akkor még csak egyszerűen istennek (jumala) neveztek; de mikor aztán a nép phantasiája a többi elemek számára is teremtett külön istent, a lég istene főistenné lett, s Ukko nevet kapott, mert ő volt az istenek legöregebbike. Ukkót, mint neve is mutatja, öreg embernek képzelték, és ruházatúl kékes harisnyát, tarka czipót és tüzes inget adtak rá. Az első valószínűleg a levegőöget, a második a felhőket, a harmadik pedig a napot, holdat és csillagokat, meg talán az éjszaki fényt jelképezte. A szivárvány volt Ukkónak az íjja, a villám meg a kardja, melyet tüzes hüvelyben tartott. Bor-

zasztó volt a hangja, mikor a felhők mögött megszólalt, s ettől az emberek annyira rettegtek, hogy még ellenségeik megfélemlítése végett sem kérték őt a megszólalásra. Lakása a kilencedik ég fölött, felhők között volt, s a csillagok közt vitt oda az út. Mikor egyszer a méhecske oda iparkodott, egy álló napig röpült, s akkor eljutott a holdig, másodnapra a gönczölszekérig, harmadikra a hetevényig, s onnan azután már csak egy kis darabka út volt az isten lakásáig. Ott állt Ukko, hatalmas vállain tartva a lég födelét; máskor meg a felhők között látták járni vagy szánkázni. Mint a levegő istene, ő uralkodott a levegőben mutatkozó természeti tűnemények fölött; ő teremtette és vezette a felhőket, s küldött esőt, havat vagy jeget a földre. Tőle függött a vetések állása, azért hozzája imádkozott a földművelő esőért vagy szép időért. A vadász, a halász, meg az útas ember szintén hozzája fordult könyörgésével, s a nyájörző pásztor is az ő kegyeibe ajánlotta nyáját. A betegeken is Ukko segített; volt egy nagy kádja, tele a leg-hathatósabb orvosszerekkel, s ebből könyörögtek le az emberek a földre gyógyító esőt, vagy pedig arra kérték, hogy a beteg fürdővizét változtassa orvosszerré. A sebeket is ő hegesztette be, úgy hogy rájuk nyomta hüvelykujját s azzal elállította a vérzést. A betegségeket különben gonosz szellemeknek tartották, melyeket rossz emberek boszorkányok segítségével küldenek másokra; azért könyörögtek Ukkóhoz, hogy kardjával és nyilával büntesse meg azokat a gonosz szellemeket és földidézőjüket. Máskor meg ellenkezőleg azért imádkoztak hozzá, hogy nyavalyákat küldjön az ellenségre, vagy pedig fogja üldözöbe s veszítse el a tolvajokat, rablókat s más gonosztevőket.

Természetes, hogy a hadak ura is a tüzes fegyverekkel ölő Ukko volt, de mint hadistent külön (Turisas) néven tisztelték.

Ilyen nagy volt Ukko isten működési köre és hatalma, de azért a világ teremtését még sem neki tulajdonították egyedül. Ő maga csak az elemeket teremtette meg, elválasztván a vizet a levegőtől s a vízből kiemelve a szárazföldet. Hanem minden alakatlan és rendezetlen maradt, s Ukko a világ mostani alakjának megteremtését a lég tündéreibre (Ilman impi, Iltamar v. Luonnotar) és Kaleva fiaira bízta, kiket mindenek előtt teremtett volt. Hogy ezek azután hogy végezték a dolgukat, az el van beszélve a finnek ősi époszában, a *Kalevalában*.

A lég tündereit vagy szüzeit Ukko kezének összedörzsölésével teremtette. Ezek később is az ő szolgálatában maradtak és teljesítették parancsait. Mind a levegőben laktak, s vagy a felhőkön, vagy a szivárványon ülve szóttek, fontak. Ugyanott tartózkodott az Utu-tyttö (Pára-leány) vagy Terhenetär, ki az égből finom ködöt szitált le a földre, s azzal előmozdította vagy akadályozta az emberek dolgait. Közeli rokonságban álltak vele: a Päivätär (nap tündére), a Kuutar (a hold tündére), Otavatar (gönczölszekér tündére) és Tähdetär (csillagok tündére), kik mind igen ügyesek voltak az arany és ezüst szövetek szövésében. Mikor dolgoztak, erdő szélén, szerelem levelén vagy piros felhő mellett szivárványon ültek, s aranyos, ezüstös szöveteikkel sokszor megajándékozták a földi leányokat.

De laktak az égben férfi szellemek is. A Päivä-poika (nap-fiú) és Kuu-poika (hold-fiú) csinos legénykéek voltak, kik aranyban, ezüstben jártak. A Pohjantähti (éjszakai csillaga) szerényebb tündér volt, de az emberek nagyon szerették széldségeért. E szellemek mindent megláttak, a mi a földön történt, s tudták a legtitkosabb dolgokat is, azért az emberek hozzájuk vagy a fönnebb említett légi leányokhoz fordultak tanácsért, ha valakijük vagy valamijük elveszett, avagy ha eltévedtek útjukban. A nap-fiúnak ezen kívül nagy befolyása volt a termésre és a nyájakra, azért sokat kellett hozzá könyörögni és szépen kellett vele beszélni. A holdnak is sok beleszólása volt az emberek dolgaiba; minden fontosabb munkát, különösen a szövést, hálókötést, birkanyírást, stb. a telő holddal kellett kezdeni, akkor jól sikerültek. Az egészség, szépség, szerelmi boldogság is tőle függött. Mikor a hold telőben volt, a leányok megmosták arcukat a szent forrásokban és varázsigékkel üdvözölték a holdat, s így sokáig maradtak fiatalok és szepek. Holdtólte közeledtekor kellett leánykerőbe menni s lakodalmat tartani; akkor beköszöntött a szerencse a házi tűzhelyhez.

A levegőben lakott még a szél tündére is (Tuulen haltija), kit segítségül hittak, mikor vízre bocsátkoztak. Szívesen segített az embereknek, gyorsan hajtván sajkájukat a vízen, de természete nagyon szeszélyes volt, és féktelenségével sokszor bajt szerzett. Mikor így dühöngött, a leánya Tuuletär a habok tetejére ült, és hintálózva szötte a víz asszonyának habos leplét.

A szél tündérénél sokkal szelídebb természetű volt az Etelätär vagy Suvetar (dél vagy nyár tündére), ki kellemes langyos esőt árasztott a földre és ezzel enyhülést szerzett a szenvedőknek.

Úgy látszik, a szél családjához tartozott a Pakkanen (fagy) is, ki az éjszak honának (Pohjolának) legtávolabbi vidékén született; kígyó szoptatta s az éjszaki szél ringatta bölcsőjét. Természetes, hogy ez a két dajka veszedelmes egy legényt nevelt belőle.

A vízi istenek és tündérek uralkodói voltak Ahti vagy Ahto és neje, Vellamo. Az előbbi tiszteletreméltó öreg ember volt, felesége pedig szép öregasszony. Ahtolában laktak, a tenger fenekén, egy kis viskóban, de el-ellátogattak a belső tavakba is. Sok gyermekük és cselédjük volt, majdnem mind csupa leányok, kiket Vellamo leányainak, Vellamo házanépének, vagy a víz népének neveztek. Az Aallotar (hab-tündér) a víz színén járt és mozgatta a hullámokat; a Kosken-tyttö (zuhatag leánya) a vízesésekben, sellőkben lakott, s őt segítségül hitta a hajós, mikor a sellőn lebocsátkozott. A veszedelmesebb vízesésekben azonban nem volt elegendő a zuhatag tündérének segítsége, hanem magához Ahtihoz és feleségéhez kellett imádkozni; az előbbi aztán a sziklákat oly puhákká változtatta, mint a moha s a csónakot könnyűvé, az utóbbi pedig segített a tündérnek lecsöndesíteni a zúgó habokat.

Az Ahtola férfi-cselédei közül csak a kis ember (pikku mies) van névszerint említve, ki ugyancsak csintalan ficzkó volt. Az egész ember alig volt egy arasznyi, s elfért egy csészében, de a mint lábát a szárazföldre tehetette, akkorára nőtt, hogy feje a felhőket verdeste, szakálla térdéig, haja meg a sarkáig ért. Ruhája és fegyverzete nagyon különös volt. Néha sisak volt a fején, kőcipő a lábán és aranykés a kezében; máskor meg tetőtől talpig rézbe volt öltözve, s rézbalta volt a fegyvere, mely rézövről csüngött alá.

Az erdőknek is megvoltak a magok istenei és tündérei, kik mind az öreg, deres szakállú Tapio-t uralták. Ennek oldala mellett állt öreg felesége, a jó és bőkezű Mielikki, más néven Mimerkki vagy Simanter. Nekik nagyon sok volt az alattvalójuk; nevezetesen Tapio fia, Nyirikki, ki kék köpönyegben járt és piros sisakot viselt; azután Tapio leányai: Hillervo vagy Tellervo, szép, székehajú tündér, — továbbá Tuulikki és a kis Tuometar. Ezen kívül az erdő istennőjének szolgálatában állt

még száz meg száz szolgáló tündér, kiket az erdő leányainak (metsän tyttö) vagy kék ruhájokról kék cselédeknek (Sinipiika) neveztek, s mindegyikökre egy-egy fanem őrzése volt bízva.

Tapio népe a nagy mocsarakon túl, éjszak honában, vadon erdőben lakott három várban: fa-, csont- és kővárban, s ezekben sok kincs volt összehalmozva. A kincses házat nem nyitották meg mindenkinek, csak annak, a ki jól tudott az ijjal bánni és varázsigékkel s áldozatokkal meg tudta nyerni az erdei szellemek kegyét.

Külön tündére volt a földnek is: a föld asszonya (Maamäntä vagy Mannun eukko), ki a föld alatt lakott, s a földművelőket segítette munkájokban.

Halottaikat a régi finnek elégették, és úgy temették el. Az volt a hitök, hogy az elhunytak álomba vannak merülve, kiki a maga sírjában, de álmukból föl lehet őket ébreszteni, ha az ember a sírjokra lép, s akkor felelnek a kérdésekre és tanácsokat adnak az élőknek. Később azonban ez a fölfogás megváltozott, s a pogánykor vége felé annak adott helyet, hogy a halottak mind egy közös helyen, a Tuonelá-ban vagy Manalá-ban laktak. Ez a hely a föld alatt, tizedfél tengeren túl volt; határát Tuoni folyója képezte, melynek fekete vize borzadalmas zuhatagokat és égő örvényeket alkotott. Ezt mindig borzadálylyal emlegették, s a legszentebb eskü volt az, melyet ennek örvényeire esküdtek.

A halottat Tuoni fekete képű, gonoszlelkű leánya vitte át a folyón a halál zordon, rideg országába, melyben minden undorító volt.

A halál birodalmának ura volt Tuoni vagy Mana, s felesége Tuonetar vagy Manatar, ki folyton-folyvást vas- és rézfonalakat font. Ezekből az öreg Mana hálókat kötött, melyeket fia folyton ide-oda húzgált a halál folyójában, hogy a menekülni akaró halottakat kiháláshassza. De azért a halál országából még sem volt lehetetlenség visszatérni.

Maga Tuoni nem ölt, ő csak őrizte a holtakat. A víz, tűz, vas és betegségek pusztították az embereket, s az utóbbiak az ő nemzetségéhez tartoztak. Loviatar, Tuoni leányainak legundokabbika, rút, fekete képű vak vén banya, volt a betegségek anyja. Ennek gyermekei voltak a nyilalás, köszvény, dögvesz, stb., összesen kilencz; a többi nyavalya hugának, Kivu-

tarnak (a fájdalom szellemének) uralma alatt állt, s ez a nyavalyák hegyében tartotta őket fogva.

A halottak Manalában ott folytatták életüket, a hol a földön elhagyták; a ki földi életében gonoszítottakat követett el, azt Tuoni tüzes kövekre fektette és kígyós takaróval fődte be. A halottak szellemeit félve tisztelték, mert általános volt a hit, hogy sok kárt okozhatnak az élőknek, és kedvökben kellett járni, ha az ember segélyökre szorúlt.

Undok, mint a Mana népe, volt Hiisi vagy Lempo is, feleségével és népével együtt. Hiisi legkedvesebb mulatsága és rendes foglalkozása volt a bajszerzés, és azért sokkal jobban félték tőle, semhogy gyakran mertek volna imádsággal hozzáfordulni. Rendesen arra kérték, hogy az ellenségre hozzon bajt, vagy készítsen valami öldöklő fegyvert.

Sokkal szelídebb és kedvesebb tündér volt Lempi vagy Sukkamieli, a szerelem tündére, ki a rideg szíveket szerelemre tudta gyúlasztani, de néha meg ellenkezően féltékenységet támasztott a házastársak szívében és összeveszítette őket.

* *

Az év kezdete a pogány finneknél korábban volt, mint most. Mikor a gabona mind be volt takarítva, a nyájak fődél alá terelve, és a télire való marhák le voltak vágva, akkor a finnek befejezték az esztendőt, valószínűleg november havában, és megkezdték az újévet, természetesen ünnepiességgel. Ezt az újévi ünnepet Ukkónak és az elhúnytak szellemeinek tiszteletére tartották meg, s azért a szellemek napjának is nevezték. Az év elején ugyanis a halottaknak szabad volt följönniök a földre és megtekinteniök előbbi lakóhelyöket, s akkor kedvökben kellett járni, mert attól függött az élők boldogulása az új esztendőben. Fürdőt melegítettek számukra s a fürdőszobába asztalt állítottak, mely tetézte volt mindenféle étellel és itallal. A gazda maga fogadta az udvaron láthatatlan vendégeit és bevezette őket a fürdőbe; másnap aztán értök ment, hajadon fővel járt előttök és sört öntögetett a saját nyomaiba. Most az egész háznép odasereglett, s ha úgy tetszett nekik, hogy az étel és ital megfogyott, azt jó jelnek tartották; de ha a vízben fenyűszáldarabokat vagy szenet találtak, az rossz esztendőt jelentett.

Másik főünnepök volt vetés ivadán, mikor Ukkótól jó időt kellett kérni nyárra. Akkor levágták a legjobb bárányt, megfőzték és húsát beletették egy faedénybe, hozzá adván minden ennivalóból, a mi a háznál akadt, egy keveset. Ezt a faedényt aztán kivitték egy sörös edénnyel együtt az áldozatra szánt hegyre, s ott hagyták éjtszakára. A mi másnap reggel még megvolt belőle, azt megették az áldozók magok, valamint megitták a sört is, töltvén Ukkónak is egy keveskét, hogy a nyár ne legyen nagyon száraz. Ez alkalommal a fehércselédek rendesen leitták magokat.

A harmadik nagy ünnep ősz elején volt, mikor hálát adtak Ukkónak a termésért. Az áldozatra szánt bárányt már tavasszal kiválasztották, s azt nem nyírták egész nyáron, hogy gypja jó sűrű legyen. Kövérre hizlalták, aztán az ünnep napján leölték és megfőzték, s még más ételeket is készítettek, itálnak pedig sört. Mikor ezeket behozták, fenyűággal vizet szöktettek a küszöbre és a padlóra az asztalig. Azután a ház asszonya minden ételnemből oda öntött vagy dobott egy kicsit az asztal mögötti kis szoba sarkába, s az udvaron abba a gödörbe, melyben sz. Iván estéjén a nyírfa állt volt; s csak ennek végeztével volt szabad hozzálátni az evéshez.

Azonban nemcsak bárányt szoktak ők áldozni isteneiknek, hanem más állatokat is, ú. m. ökröket, kutyákat és szárnyasokat; pl. Tapionak rendesen kakasokat áldoztak, sőt neki néha ezüstöt is adtak. Az utóbbi áldozattal szoktak kedveskedni a vízi isteneknek is, ámbár ezek beérték a rézzel, sőt még gombostűkkel is.

Nagy veszedelem idején ezeket az áldozatokat kicsinylették a finnek, s olyankor embereket is áldoztak. Különösen a hadi foglyokat szokták föláldozni isteneiknek, de néha elölték saját magzataikat is, ámbár az utóbbiakról nem tudni egész bizonyossággal, vajon áldozatul szolgáltak-e, vagy csak úgy tették ki őket, mint sok más pogány nép is tette.

Templomaik nem voltak. Szent helyeik, hol áldoztak, magas hegyek, tiszta források, rohanó zuhatagok, erdők, berkek vagy magányos fák voltak. Berkekben álltak az istenek képei is, s ezek rendesen fatörzsek voltak, melyeknek felső vége emberi fej alakúvá volt kifaragva; néha sajátos alakú kövek is szolgáltak bálványképen. A közös áldozó helyeken kívül meg volt minden háznak a maga szent fája, melynek

lábánál köoltár állt; arra tettek az istenek számára kóstolót mindenből, a mit a háznál főztek. Szent fa volt a nyírfa, fenyű és hárs, a legrégibb időkben még a tölgyfa is. A házi isteneknek rendesen a szoba sarkába, vagy a padló alá öntötték az áldozatokat, mert mennél közelebb fértek hozzájuk az áldozásnál, annál könnyebben jutott fülökbe a könyörgés.

A maga házában rendesen a gazda volt a pap, de nagy áldozatoknál a pogány finneknek külön papjaik, táltosaik (tietäjä, noita, arpoja) voltak, kik különben orvosok és jóvendőmondók is voltak. Mikor háborúba készültek vagy más valami nagyobb vállalathoz akartak hozzáfogni, a táltoshoz fordultak, hogy tudja meg az istenektől, mikép fog az sikerülni. A táltosnak volt egy szitaforma alkotmánya, melynek feneke különböző részekre volt osztva, s mindenik rész más-mást jelentett, pl. valami helyet, vagy irányt, szelet, vizet, erdőt, boszorkányt stb. A fenék közepére könnyű forgácsot tett és megrázta a szitát; abból aztán, hogy a forgács melyik osztályon állt meg, jósolt a táltos.

De még más módja is volt a jóslásnak. A táltos hatalmas varázsigék éneklésével, tánczolásával, ugrálással mind jobban és jobban elbűvölte magát; szeme meredten nézett, arcza borzalomkeltő volt, szája tajtékzott, s végre ajultan rogyott össze: most a tündéreknél volt. Míg teste mozdulatlanul feküdt elterülve a földön, addig lelke hal vagy madár képében bolyongott a tengerben vagy a föld fölött és tudakolta a megtudandókat, sőt néha az alvilágba is lement. Mikor aztán visszatért a tündérek köréből, leleplezte a jóvendőt, elmondta, hova jutott a veszendőbe ment nyáj, fölfedezte a tolvajokat, a betegségek eredetét stb.

Ha beteget kellett gyógyítani, elment vele éjjélkor a fürdőházba, fölszerelve bűvös tarisznzával, melyben mindenféle orvosságok és csodálatos varázsszerek voltak. A padlóba nyilat szúrt, hogy távol tartsa a boszorkányokat, kik talán akadályozhatnák a gyógyításban; azután a falakat, a tetőt s a padot megveregette lombos ággal, melyet névtelen berekből hozott. Erre megtudván a baj eredetét, hajadon fővel, térden állva visszaparancsolta varázsigéivel a gonosz szellemet eredete helyére és kemény büntetésekkel fenyegette, ha nem akarna engedelmeskedni. Hogyha csakugyan nem fogadott szót a gonosz, még hatalmasabb varázsigéket mondott.

A táltosok szavára jobban hallgattak az istenek, mint a közönséges emberekére, azért ezek gyakran megkérték őket, hogy eszközöljenek ki valamit. Nagy mesterei voltak ők a szelek támasztásának, és a hajósoknak szélcsomókat adogattak el. Mikor kibontották az első csomót, közönséges szél kezdett fújni; a másodiknál már erősebb, s a harmadik kibontásakor olyan iszonyú vihar támadt, hogy vízen és szárazon minden fölfordult.

A boszorkány-mesterség rendesen átöröklődött apáról fiúra, anyáról leányra, de néha idegent is elfogadott a táltos tanítványul.

Az ügyes táltosok természetesen nagy tiszteletben álltak, mert a bölcseséget és varázstudományt a pogány finnek még a hősiességnél is többre becsülték, s néhány híres táltost haláluk után istenkép tiszteltek.

Ifj. SZINNYEI JÓZSEF.

PICKERING ÖDÖN.

Beszély.

Első közlemény.

I.

Ezelőtt több évvel, mikor a játékbank még nem volt eltiltva Homburgban, egy nagyon meleg este az egész világ a «Kursaal» terrasszán és alatta a nyílt téren hallgatta a kitünő zenekart: vagy helyesebben szólva, nem az egész, hanem a fél világ, mert a játszó termekben az asztalok körül is szint' oly nagy volt a tolongás. Mindenütt sok nép, az est fölséges, az idény pedig tetőpontján volt; a «Kursaal» nyitott ablakaiból a mesterkélt fény hosszú nyalábjai vetődnek a sötét erdőkbe, a zene szünetelése közben olykor-olykor kihallatszott az aranyok pengése és a croupierek érezes fölhívása, a termék feszült csendjéből. Én egy barátnőmmel lézengtem föl s alá, végre le akartunk ülni; de a szék ritkaság volt. Raboltam volt egyet, de társát találni nem vala könnyű; kétségbeesve már épen föl akartam hagyni vele s azt indítványozni, hogy vonúljunk a «Kursaal» selyem pamlagaira, mikor észrevettem egy ifjat, a ki egy széken hátradölvé, lábát a másikon nyugtatta. Az ifju nyilván azon fajta emberekhez tartozott, a kik úgy otthon, mint külföldön nagyon jól megtudnak magoknak minden kényelmet szerezni; azonban arczkifejezésében valami azt sejteté velem, hogy mostani magatartása inkább figyelmetlenség, mint önzés eredménye, kezeit összekulcsolta hosszú lábai fölött, szája félig nyitva, meglehetősen bamba képpel. «Olyan kevés a szék», mondék, «hogy kényyszerülve vagyok önt fölkérni, szíveskedjék átengedni e másikat». Az ifju megrezzent, rám bámult, elpirúlt, a széket egyetlen gyorsasággal eltolta s olyasmit mormogott, hogy nem vette észre e foglalását.

«Milyen furcsa képű egy fiatal!» monda társnőm, a ki szemmel tartott volt, mikor melléje leültem.

«Úgy van, furcsa képű, de még furcsább az, hogy ezt az ifjat nem most látom először, arca nagyon ismeretes s még sem tudok rájönni. — A zenekar az imát játszotta a *Büvös vadászból*, de a Weber gyönyörű zenéje még inkább elhalványította emlékező tehetségemet. Ki az ördög lehet ez, hol, mikor, honnan ismerem? Rendkívülinek tetszett, hogy egy arcz annyira ismeretes és egyszersmind annyira idegen legyen. Háttal voltunk hozzá fordulva, s így nem nézhettem rá még egyszer. A zene végével ott hagytuk székeinket, s elindultunk, hogy társnőmet anyjához vezessem a terrasszra. Mentünkben láttam, hogy az én ifjam eltávozott; abban állapodtam meg, hogy csak föltűnően hasonlít valamelyik ismerősömhez. De hát melyik ismerősömhez hasonlít? A hölgyek hazamentek közel levő szállásukra, én pedig befordultam a játszó-termekbe, s ott révedeztem a roulettet környező kör mellett. Apránként beszivárogtam a kör belső széléig, az asztal közelebe, s körültekintve átellenben láttam állani barátomat, a ki annyi főtörést okozott volt nekem; figyelemmel kísérve a játékot, kezeit zsebeibe dugva; de csodálatosképen, most, midőn kényelmesen vizsgáltam, teljesen eltűnt arczáról az az ismeretes valami. Sovány hosszú lábai, fehér hosszú nyaka, kiálló kek szemei és az előtte való jelenetbe teljes belemerültsége miatt neveztük volt ez ifju képét furcsának. Szépnek, bizonyára nem volt szép, de kiválóan szeretetreméltónak látszott s ha nyílt bámészkodása némileg falusiasságra mutatott, de a körülötte levő kemény és kifejezés nélküli álczákkal szemben kellemes ellentét vala. Ez ifju, mondám magamban, valamely merev régi törzs zöldelő sarja, a legzajtalanabb házban kellett felnőnie s most veti az első pillantást az életbe. Kíváncsi voltam rá, vajon tesz-e valamit az asztalra; nyilván érezte a kísértés hatalmát, de idült bátortalansága megbénítani látszott. Ott állt, a nyereségek és veszteségek pengő zömére bámult, zsebében aranyait zörgette s koronkint idegesen meg-simogatta kezével a szemét.

A nézők nagyobb része inkább figyelt a játékra, mintsem egymásra sokat gondolhatott volna; de csak hamar megjegyeztem egy hölgyet, a kinek nyilván szintannyira volt szeme szomszédjai, mint az asztal számára. Ez a hölgy egyforma

távolságra ült tölem és barátomtól kettőnk között, s nyomban észrevettem, hogy az ő szemét keresi. Noha Homburgban, mint mondani szokták «az ember sohasem lehet biztos», még sem hittem, hogy ez a hölgy azon nők közé tartozzék, kiknek kiváló hívatásuk az úri emberek szemébe tűnés. Inkább fiatal, mint éltés, inkább szép volt, mint rút; sőt később, mikor mosolyogni láttam, bámulatosan szépnak tartottam. Igéző szürke szemei, bőséges sárga haja festői rendetlenségbe szedve; s ámbár arcza sovány és színe halavány volt, mégis úgy jött az embernek, hogy benne egy érzelgős es magát megkedveltetni tudó nőt lát. Sok fodorral és imitt-amott világos kek szalaggal díszített, de kissé megviselt fehér muszlin ruhába volt öltözve. Azzal szoktam hízelegni magamnak, hogy arczáról megmondom kinek-kinek a nemzetiségét. Ezt a hervadt, roncsolt szépséges németnek tartottam — de olyan németnek minőt az irodalom szokott festeni. Meglehet, amolyan költők barátnője, philosophusok levelezőnője, afféle műzsa, széptan papnője vala: Bettina-, Rahel-fajta. De hozzávetéseimet nagy gyorsan elnyelte az a kérdés, hát az én bátoratlan barátom minek fogja tartani? A hölgynek végre sikerült barátom szemébe tűnni, ekkor fölemelte egyik kesztyűtlen kezét, melyet kék drágaköves, türkiszes, zafiros és lazurköves gyűrűk borítottak, s intett neki, hogy jöjjön hozzá. Ezt a taglejtést némi gyakorlott hidegvérrel hajtotta végre s esdő mosolylyal kísérte. Az én barátom egy pillanatig megütközve bámult, nem képzelte, hogy neki szól a meghívás, azután pedig mikor nagyobb nyomatékkal lön ismételve, haja gyökéreig elpirult, esetlenül habozott s végre megindult, a hölgy széke felé, mikorra odaérkezett, bíbor-piros lett s homlokát törülgette zsebkendőjével. A hölgy hátrahajlott, ugyanazon mosolylyal föltekintett barátomra, két újját kabátja újjára tette s kérdőleg szólott hozzá valamit, mire ez fejét rázva felelt. A régi játékosok azt tartják, hoggy mikor a szerencse hátat fordít, viszont megnyerhetik jó kedvét, ha valamely újoncz teszi föl a pénzüket. A mi ifjunk arcza teljesen járatlan egyénre mutatván, a hölgy elhatározta, hogy vele tétet próbál. A hölgy előtt, eltérőleg szomszédjaitól, nem állott aranyhalmaz, azonban kivett zsebéből egy kettős Napoleon-aranyat, barátom kezébe nyomta s arra kérte, hogy tegye föl arra a számra, a melyikre neki tetszik. Az ifjat láthatólag kellemes zavar fogta el; sze-

rette e kalandot, de vonakodott a kockázattól. Ugyanannyiban fogadtam volna, hogy ez a hölgy utolsó aranyja; mert ámbár nyomatékosan mosolygott, míg szemmel tartá az ifju habozását, szép arczán minden egyéb tükröződött, csak közöny nem. E perczben az vonta el figyelmemet, hogy útát kelle engednem egy előttem ülő sok fodrú nőnek, a ki székét, ígérete szerint, egy suhogó ruhás nőnek engedte át; mikor ismét áttekintettem a fehér muszlinos hölgyre, kék drágaköves karmaival meglehetősen csomó aranyat söpört be. A hamburgi játékasztaloknál jó és balszerencse egyaránt tüntetés nélküli volt; ez a szerencsés kalandornő fiatal barátját csak egyetlen futó mosolylyal jutalmazta ártatlansága föláldozásáért. De az ifjunak maradt volt még annyi ártatlansága, hogy öntudatos vídám nevetéssel tekintsen körül a teremben, a mi közben szemei találkoztak az enyéimmal. Ekkor az arczáról eltűnt ismeretes vonások egyszerre félreismerhetetlenül fölvillantak; ez egy gyermekkori barátom gyermekies nevetése volt. Milyen botor egy ember valék, hisz én Pickering Ödönt szemléltem.

Noha huzamosabban néztem rá, ő nem ismert rám. Úgy hiszem, én is mosolyogtam, mikor ráismertem, de nem leven oly szerencsés mint ő, úgy sejttem, hogy az én mosolyom nem volt gyermekies. Most már, hogy a szerencse visszafordult hozzá, barátom társnője önmaga játszott — játszott és nyert több ízben egymás után. Végre meglegelte nyereményét s kezdte elhelyezni muszlin ruhája ránczaiba. Pickering a maga részére semmit sem tett volt a játékra, de mikor látta, hogy a hölgy elmenni készül, egy kettős aranyat nyújtott neki s kérte, hogy tegye föl. A hölgy nagy határozottsággal rázta a fejét, s mint látszék kérte Pickeringet, hogy tegye el a pénzt; de ő folyvást nagyban pirulva esetlen buzgalommal kínálgatta; végre a hölgy elvette tőle, egy pillanatig keményen a szemébe nézett, s az aranyat föltette egy számra. A másik pillanatban a croupier begereblyélte az aranyat. A hölgy egyet bölintott az ifjunak, a mi annyit jelentett: «nem megmondtam»; Pickering megint vetett egy tekintetet az asztal körül és nevetett; a hölgy fölkelt székéről, barátom pedig útát nyitott neki a tömegben keresztül. Hazamenetel előtt egyet fordultam a terrasszon s lenéztem az alatta levő nyílt térre. A lámpák nem égtek, de a meleg csillagfény túl-túl

megvilágított egy tuczat párosával elszórt alakot. Ez alakok egyike, úgy véltem, egy fehér ruhás hölgy volt.

Nem szándékoztam mentére hagyni Pickeringet a nélkül, hogy ne emlékeztessen régi ismeretségünkre. Nagyon különös egy gyermek volt s vágytam látni, mi lett az ő különöségéből. Másnap reggel két három szállodában tudakozódtam utána, végre fölfedeztem a szállását. De nem volt honn, a pinceszér úgy monda, ezelőtt egy órával kiment sétálni. Azzal a bizonyossággal távoztam, hogy majd este találkozom vele. A hamburgi világ szabályszerűleg a «Kursaal»-ban töltötte estéjét és Pickering nyilván talált már helyes okot arra, hogy ő se legyen kivétel e szabály alól. Homburnak egyik kellemes oldala az, hogy hő napokon egész délután árnyékban sétálhat az ember. A «Kursaal» árnyas kertjei összeérnek a kecses Hardtwalddal, a mely viszont a Jaunus hegység erdős lankáiba olvad. Lépteimet a Hardtwald felé fordítottam és egy óráig sétáltam a mohós ösvényeken a fenyőfák függirányos hallgatag árnyékában. Egyszerre egy mellék ösvény füves párkányán egy ifjura bukkantam, a ki elnyúlva a naptarkázott árnyékban, a darabka ég felé rugdosott lábaival. Lépteim a gyepen oly zajtalanok valának, hogy mielőtt meglátott volna, időm volt benne viszont Pickeringre ismerni. Úgy látszott, hogy jó darab idő óta heverész itt; haja össze volt zilálva, mintha aludt volna; közel hozzá a fűvön kalapja és pálczája mellett egy bepecsételt levél feküdt. Mihely észrevettem, hirtelen felült, én pedig megálltam, ránéztem, szándékosan nem mutattam be magamat, hogy legyen alkalma rámismerni. Pickering föltette szemüvegét, mert borzasztó rövidlátó volt, rám bámult némi általánosan bizalmas tekintettel, de legkisebb jele nélkül a rám ismerésnek. Így hát végre bemutattam magamat. Erre fölugrott, megragadta kezeimet, aztán bámult, aztán nevetett s belekezdett egy rakás kósza kérdésbe, melyeket azzal végzett: hogy a patvarba tudtam ráismerni?

«Hogy? hát ön nem változott», mondék, «utóvégre is csak tizenöt éve, hogy helyettem szokta volt készíteni a latin gyakorlatokat».

«Nem változtam meg, hogyan?» felelt, folyvást mosolyogva, de mégis némi el nem titkolt szorongással.

Ekkor eszembe jutott, hogy ama latinos időkben szegény Pickeringgel sokat gúnyolódtak tanuló társai. Az isko-

lába rendszerint egy üveg orvosságot hozott s villás reggeli előtt egy adagot vett belőle egy pohár vízben; aztán minden nap két órákor — félórával a többi kiszabadulása előtt — egy bozontos szemöldű vén dajka jött utána s kocsiban vitte haza. Rendkívül fehér bőre, dajkája és orvosságos üvege miatt — a mely némi távoli hasonlatosságot sejtetett a tragédiában előforduló álomitallal — Júliának szoktuk volt csúfolni. Annyi igaz, hogy a Romeo kedvese aligha többet szenvedett; nem volt legalább állandó gúny tárgya Veronában. Mindezek eszembe jutván, siettem azt mondani Pickeringnek: remélem, most is olyan jó pajtás, mint mikor a latin gyakorlatokat szokta volt készíteni helyettem. «Kiváló jó barátok voltunk, tudja ön», folytatám, «akkor és azután is.»

«Úgy van, jó barátok voltunk», mondá, «s ezért még inkább esodálkozom, hogy nem ismertem önre. Mert, mint ön is tudja, gyermekkoromban soha sem volt sok barátom; férfikoromban sem. Lássá», hozzátevén kezét szeméin elhúzva, «én olyan zavart, kábult vagyok, mivel most először találom magamat egyedül». Erre idegesen hátra rántotta vállait, fejét fölvetette, mintha valamely szokatlan helyzetbe akarná beilleszteni magát. Azon törtem a fejemet, vajon a bozontos szemöldű vén dajka a legközelebbi időig hozzá volt-e kötve a Pickering személyéhez, s csak hamar rájöttem, hogy úgy volt. Egy nyári egész hosszú nap állott rendelkezésünkre; leültünk egymás mellé a fűre s fölkutattuk régi emlékeinket. Mintha valamely sötét zugban egy ócska szekrényre bukkantunk volna s abból egy rakás gyermekjátékot — ón-katonákat, elrongyolott mesés könyveket, fanyelű bieskákat és chinai fejtörőket aknáztunk volna ki. Ilyesmiket emlegettünk föl egymásnak.

Pickering rövid ideig maradt az iskolában — nem azért mivel sokat kínozták, mert ő annyira szerette az iskolát, hogy otthon megfogta a száját s hallgatott az orvosságos üveg miatti szenvedéseiről; hanem azért, mivel az apja azt hitte, hogy az iskolában rossz modort tanul. Ezt barátom még akkor bizalmasan közölte volt velem, jut is eszembe, hogy ez mennyire növelte mélységes tiszteletemet Pickering úr iránt, a ki, úgy remlett nekem, mintha az erény főpapja volna. Pickering úr özvegy volt — mely tény ő benne a szülői méltóság természet fölötti összpontosítását látszott eszközölni. Méltóság tel-

jes férfi volt görbe orral, éles fekete szemekkel, rendkívül nagy pofaszakállal és sajátságos fogalmakkal arról, hogy miként kell egy fiút — vagy legalább az ő fiát — felnövelni. Elsőben és mindenek fölött e fiúnak «úri embernek» kell lennie; mi alatt főleg azt értette, hogy annak nyakkendőt és kesztyűt viselnie s kenyér és tej vacsorája után nyolcz órakor le kellett feküdnie. E rendtartással a tapasztalat bizonyítása szerint az iskolai élet ellenkező levén, Ödönt hazavitték, hogy szülője szemei alatt idomíttassék udvarias emberré. Szereztek mellé magán növelőt és rendeltek egyetlen kiszemelt tanuló társat. A választás csodálatoskép rám esett, a ki más csillagzatok alatt születtem volt; szülőimet megkérték, s nekem meg lön engedve, hogy néhány hónapig Ödönnel tanuljak. A növelőnek alkalmasint amolyan pökhendi féle embernek kellett lenni, mert Ödönnel úgy bánt, mint valami herczeg úrfival, valamennyi föladatot és kopogtatást a vonalzóval én kaptam. Mégis jól emlékszem, soha sem irigykedtem szerencsésebb pajtásomra, hanem oly jó barátjai lettünk egymásnak, mint szoktak a gyermekek. Ödönnek volt zsebórája, ponyva és egy csomó képes könyve; de e fényűzési czikkek miatt lehető irigykedésemet mérsékelte némi neme a száanalomnak, a mely képessé tett arra, hogy tudjak nagylelkű lenni. Nekem szabad volt egyedül kimennem játszodni, kabátomat magam begombolhattam, s fönn ülhettem, míg el nem álmosodtam. Szegény Pickering engedély nélkül egy lépést sem tehetett, sem a kertben nem mulathatott egy órát a nélkül, hogy bejövet jelentenie ne kelljen magát. Szülőim nem akarván, hogy ez alkalmatlan erények belém oltódjanak, hat hónap múlva visszaküldtek az iskolába. Azután soha sem láttam Ödönt, apja falura költözött, hogy megoltalmazza fia erkölcsét, és Ödönre csak homályosan emlékeztem, mint a növelés nyomasztó hatásának példájára. Homályosan azt sejtettem, hogy utóvégre ez a kép is szétfoszlik a légben, a minthogy valóban apránként még létezésében is kétkedni kezdettem s olybá néztem mint azon botorságok egyikét, a melyekben abban a mérvben szününk meg hinni, a minőben öregszünk. Mostani találkozásunk biztosított először arról, hogy az én barátom valósággal túlélte mindazt a kényeztetést, takargatást.

Nagy érdekeltséggel figyeltem barátomat, mert ő egy ritka tünemény, egy állhatatosan és megszakadás nélkül

alkalmazott rendszer gyümölese vala. Rám színt' azt a benyomást tette, mint azok a fiatal szerzetesek, kiket Olaszországban láttam, épen oly őszinte, hívékeny zárdái arcza volt. Növelése valójában csaknem zárdái volt; és benne nagyon engedelkeny, hajlékony alanyra talált: az ő vonzalmas gyöngéd szelleme nem olyan volt, a melyet meg kell törni. E növelés következtében Pickering a benyomások iránt rendkívüli üdeséggel és mohó vágygyal állott most a nagy világ küszöbén, s megvallom, mikor rátekintettem és átlátszó kék szemével találkoztam, reszkettem ártatlanságáért e léleknek, melyet senki sem szoktatott volt óvatosságra. Fokunkint kezdtem észrevenni, hogy a világnak már is volt rá némi hatása és őt zavart és nyugtalan öntudatosságra ébresztette. Körülötte minden oly tapasztalatra utalt, a minőtől ő el volt zárva; az érzelem nem sejtett lehetőségei homályos előérzetétől egész szervezete remegett. Ez az esdő remegés külsőleg is látható volt: ide s tova fészkelődött a fűvön, haját símogatta, homlokáról a gyöngyöző veritéket törölgette; bele-bele kezdett valamibe s egyszerre más tárgyba vágott. Véletlen találkozásunk nagyban fölízgatta, láttam, hogy alkalmasint részem lesz az érzelő forrongás némi ömlengéseiben. Ezeket jó lélekismerettel kihallgathattam, mert Ödönnek mind e habozása igen barátságos érzelmekkel töltött el iránta.

«Mindjárt tizenöt éve lesz, mint mondá», kezdé Ödön, «mióta ön «vaj újjúnak» szokott volt nevezni, mivel soha sem tudtam kifogni a lapdát. Tizenöt év hosszú idő, mikor le kell számolni róla, s pedig ez évek oly esemény nélküliek, oly egyhangúak voltak rám nézt, hogy tíz szóban elmondhatnám történelmüket. Önnek képzelem, voltak minden nemű kalandjai, s beütazta a felvilágot. Emlékszem rá, önnek nagy kedve volt a merész tettekhez, én önt kis Cook kapitánynak tartottam, mikor a kezemből kiugrott lapda után átmászott a kert sövényén. Gondolom, emlékszik apámra s arra, hogy milyen gondosan vigyázott rám? Ez előtt öt hónappal vesztettem el; azon gyermeki évek óta egész haláláig mindig együtt voltunk. Nem hiszem, hogy tizenöt év alatt külön lettünk volna huszonnégy órát. Télen, nyáron falun éltünk s csak két három embert láttunk. Volt egymásután több rendbeli növelem s egy könyvtáram, hogy legeljek benne; mondhatom önnek, rettenetes tudós vagyok. Unalmas egy élet volt a serdülő

gyermeknek, még unalmasabb a felserdült ifjunak; de én soha sem tudtam, hogy unalmas. Teljesen boldog voltam.» Hoszszasan beszélt apjáról, oly tisztelettel, a miben — magamban — nem akartam vetélytársa lenni. Az én fölfogásom szerint Pickering úr, oly rideg önző volt, a kinek nem volt fogalma fia számára magasabb hívatásról, mint hogy őt ily feddhetetlen példánynyá képezze ki. «Tudom, hogy különöz növelést kaptam», mondá barátom, «s hogy eredménye némileg torz; de az én növelésem minden darabjában, a legutolsó részletig az apám személyes megszokása következtében lett olyan, a milyen. Eleinte anyám iránti benső szeretete és emlékének imádása következtében kapott kedvet hozzá. Anyám születésemtől halt meg s a mint növekedtem, úgy látszik, rendkívüli mérvben kezdtem hozzá hasonlítani. E kívül apám tele volt sok nagy elmélettel; dicsekedett conservatív nézeteivel; azt tartotta, hogy az amerikai szokások számba nem vevés a nevelésben nagyon aljas gyakorlat, a gyermekeknek nem úgy kell felnőniök, mint az útféli poros tüskéknek. «Így látja ön», folytatá Pickering mosolyogva és pirulva, azonban a hasztalan bánkódás némi gunyorával, «én valóságos kerti növény vagyok. Engem ápoltak, öntöztek, nyesegettek s ha van valami érdem az ápolásban, úgy nekem a virágkiállítás jutalmat kéne nyernem. Mintegy három éve az apám egészsége megtörött, sokat ült a szobában. Így aztán, bár felnőtt férfi valék, mindig otthon laktam. Ha egy óranegyedre távoztam apámtól, mindig utánam küldött. Idegbántalmi dühös rohamai voltak, rendszerint ablakában ült a napon sütkezve. Egy színházi látcsövet tartott kezénél, s mikor a kertben voltam, azzal nézett utánam. Halála előtt néhány nappal töltöttem be a huszonhét évet és voltam — úgy hiszem — a legártatlanabb ifju az egész szárazföldön. Atyám halála után nagyban éreztem hiját», folytatá Pickering, nyilván nem akarván epigrammot csinálni az apjára. «Otthon ültem, némi egyhangú bódultság fogott el. Úgy tetszett nekem, mintha most kínálkoznék nekem először az élet s mégis, mintha nem tudnám, hogy miként ragadjam meg.»

Ödön mind ezt beszéde folyamában növekedő nyílt hévvel adta elő; sajtóságos ellentét vala az általa leírt sovány tapasztalat és a tekintetéből s hangjából kisugárzó értelmesség között. Nyilván eszes egy ficzkó volt, kitünő természeti

képességekkel. Én úgy vélekedtem, hogy sokat kellett olvasnia és nyugtalan elméje hozzávetéseiben nyerte vissza némileg azt a szabadságot, melyet a gyakorlatban nem ismerhetett. Most az alkalom lényegét ajánlott az üres formákhoz, melyekkel tömve volt képzelődése, de ez bizalmatlansága fátylán keresztül csak homályosan rémlett előtte.

«Nem hajóztam körül a világot, mint ön képzei», mondek, «de megvallom, irigylem öntől az újdonságokat, a melyeket látni fog. Homburgba jöve, épen *in medias res* ugrott.»

Rám pillantott, hogy lássa nincs-e vonatkozás megjegyzésemben, egy perczig habozott. «Úgy van, tudom. A gőzhajón egy barátságos némettel érkeztem Bremába, ez vállalkozott arra, hogy beavat hazája dicsőségeibe és rejtelyeibe. Azt mondta, ebben az idényben kezdjem Homburggal. Csak két hete, hogy kiszálltam a hajóból, s itt vagyok.» Megint habozott, mintha említui akarna valamit a kursaali jelenetből; de hirtelen fölkapta a mellette heverő levelet, összeránczolt homlokka keményen megnézte a pecsétet s azután egy sóhajjal vissza dobta a föbe.

«Meddig szándékozik Európában mulatni?» kérdém.

«Időjövetelemtkor azt hittem, hat hónapig. De most már . . . nem oly hosszasan!» S viszont a levélre fordította szemeit.

«Hova megy — és mi tevő lesz?»

«Tegnap azt mondtam volna: akárhova és akár mit. De most már máskép áll a dolog.»

Kérdő tekintetet vetettem a levélre, ő pedig komolyan fölvette és zsebébe dugta. Egy darabig beszélgettünk meg; de láttam, hogy egyszerre más gondolatok villantak meg agyában és nyilván azt az ötletet mérlegeli, vajon lerontsa-e zárkózottsága utolsó korlátait is? Végre hirtelen karomra tevő kezét, egy perczig esdő tekintettel nézett rám, azután fölkiáltott: «Lelkemre, szeretnék önnek mindent elmondani».

«Mondjon el mindent, minden esetre», felelém mosolyogva. «Semmire sem vágyom inkább, mint itt heverni a föben és mindent meghallgatni.»

«De az a kérdés, megérti-e ön? Mindegy, ön már is csodabogárnak tart engem. Nem könnyű elmondani, mit érzek — nem könnyű ilyen magamféle csodabogárnak elmondani, hogy mennyi mindenben csodabogár.» Fölállott, odább

ment egy darabkára, kezével szemeit dörzsölte, azután visszajött és hirtelen levetette magát a före. «Az imént azt mondtam, hogy mindig boldognak hittem magamat, szent igaz; de most, miután szemeim fölnyíltak, látom, hogy csak el voltam bolondítva. Olyan voltam, mint az az uszkar, melyet kék szalagon hordoznak ide s tova, megmossák, megfésülnek s hulladékokkal etetik. Az nem volt élet; az élet önmagunk ismeretének tanulmányozása; ebben az értelemben a közelebbi hat hét alatt többet éltem, mint előbbi valamennyi éveimben. Tele vagyok a megszabadulás lázas érzetével; ez hág föl folytonosan fejembe, mint az erős bor szesze. Magamat tevékeny, érzékeny, értelmes teremtménynek ismerem, tele vágyakkal, szenvedélyekkel, eshetőleg meggyőződésekkal, sőt azzal is, a minek lehetőségéről soha sem álmodtam: önakarattal! Úgy találok, hogy létezik egy világ, melyet megismernem, egy élet, melyet folytatnom, férfiak és nők, kikkel ezer meg ezer viszonyba kell lépnem. Mindez úgy áll előttem, mint egy hullámozó nagy tenger, melybe bele kell ugranom, benne bűvárkodnom, szeleit éreznem és hullámaival mellemet szembe vetnem. Itt állok a parton reszketve, bámészkodom, sóvárgok, csodálkozom, a tenger illata elbájol s mégis remegek a víztől. A világ int felém, mosolyog, hívogat, de visszatartóztat a múltból némi névtelen befolyás, melynek sem teljesen engedelmeskedni, sem teljesen ellentállani nem bírok. Tele vagyok törekvésekkel, de valamikép nem vagyok tele erővel. Az élet némely percekben lelkesít, de rettenetesnek és meg nem bízhatónak látszik; azt kérdelem magamtól, miért mérközném vakmerően az irgalmatlan erővel, mikor olyan jól megtanultam, hogyan álljak félre előlök s engedjem elhaladni mellettem. Miért ne fordítanék hátat nekik, s miért ne térnék haza? — Úgyde mi vár ott reám? — Látványosság nélküli élet és hosszú napok ócska könyveim mellett! De ha az ember gyöngé is, még sem szereti előzetesen elismerni gyöngeségét; szeretné megízlelni, milyen édes fizetni az ismeret óráit. Így aztán visszatér az ellenállhatatlan vágy a beleugrásra — hadd himbálódzam a hullámokon s menjek oda, hova a szabadság visz.» Egy perczre elhallgatott, merőn nézett rám fölízgúlt szemeivel, s tán észre is vett szemeimben némi el nem nyomható mosolyt az ő zavarán. «Ugorjál bele Isten nevében s javadra váljék a beleugrás!» akarja ön mondani. Nem tudom, ön kételyeimen

vagy azon nevet, a mit tán elfajúltságomnak tart. Nem tudom», folytatá komolyan, «van-e hajlamam rosszat cselekedni; de ha van, bizonyos vagyok benne, hogy nem viszem sokra. Őszintén hiszem, hogy bátran vehetek szabadalmat saját mulatkozásomra. De én nem arra gondolok, annál kevésbbé álmodozom arról, hogy játszodjam a szenvedéssel. A gyönyör és kín előttem üres szavak; én ismeret után sóvárgok — más-nemü ismeret után, mint a mely alakszerű, színtelen és személység nélküli parancsokban jön hozzánk. Ön ezt sokkal jobban megértené, ha csak egy óráig szívná azt a penészes szobalevegőt, a melyben éltem én mindig. Kitörni egy ablakot s világosságot és levegőt bocsátani be — érzem, hogy utóvégre is meg kell tennem!»

«Tegye meg minden áron, most és mindig, valahányszor esélye van rá», felelém. «De ne vegye igen szorosan, sem most, sem soha. Hosszas elzártága a világot megismerésre méltóbbnak képzelheti önnel, mint a minőnek nagy hihetőséggel találni fogja. A kinek oly jó feje és szíve van, mint önnek, talál az magában elég nagy világot; én nem hiszek a művészetben csupán a művészetért, sem abban, a mit életnek neveznek csupán az életnek kedvéért. Mindazáltal ugorjék bele s jöjjön beszélje el, megtalálta-e már a bölcsesség gyöngyét?» Pickering egy kissé összeránczolta homlokát, mintha egy piczinykét igen soványnak találná az én rokonszenvemet. Megszoritottam a kezét s nevettem. «A bölcsesség gyöngye», kiáltám, «a szerelem; az őszinte szerelem a tapasztalat legalkalmasabb összpontosulása. Ajánlom önnek, hogy legyen szerelmes.» Pickering válaszul nem mosolygott rám, hanem kihúzta zsebéből azt a levelet, a melyről szólottam, föltartotta és ünnepélyesen rázogatta. «Mi az?» kérdem.

«Az én ítéletem!»

«Remélem, nem halálos!»

«Házassági.»

«Kivel?»

«Oly egyénnel, a kit nem szeretek.»

Ez komoly dolog volt. Megszüntem mosolyogni s kértem, magyarázza meg.

«Ez az én történetem különös része», mondá végre. «Egy ó divatú regényre fogja önt emlékeztetni. Nekem, a ki itt ülök s így vadúl beszélek, a ki keztyűt dobok a végzetnek,

az én végzetem el van döntve s megpecsételve. Ez a múlt hagyatéka, annak a múltnak, a melyben nekem nem volt szabad kezem. Ezt a házasságot apám intézte el, ezelőtt több évvel, mikor még gyermek voltam. Az ifjú leány apja apámnak jó barátja és özvegy is volt, leányát oldala mellett szintoly elzárkózottságban nevelte, mint a minőben én töltöttem napjaimat. Mind e mai napig sem tudom a szülőink közötti szövetség eredetét. Vernor úr nagy terjedelmű üzletet folytatott, s úgy hiszem, hogy pénzügyi nagy szorultságba esett, melyből apám segítette ki tetemes kölcsönével, melyet Vernor úr, e helyzetében, adott szaván kívül, egyébbel nem biztosíthatott. Apám képes volt erre; neki meg voltak életszabályai, melyekhez szorosan ragaszkodott és a melyek — mintha rézmetszetszerű szép kézírásával lettek volna papírra téve — oly világosan megszabták, miként viselje magát egy úri ember pénzzavarban levő barátja irányában. Vernor úr ismét lábra állott, adósságait kifizette és apámnak örök hálát esküdt; leánykája szeme fénye volt s fölfogadta, hogy jóltevője fia nejeül növeli föl. E szerint sorsunkat szülőink elhatározták s bennünket egymás számára növeltek. Mátkámat nem láttam, mióta mint nagy orrú, rút arcú kis leány szurtos előkötővel egy fél karú — úgy hiszem férfi nemű — szint akkora bábut ölelgetett, mint ő maga. Vernor úr keletre kereskedik s több éve Smirnában lakik. Itt nőtt fel Izabella egy fehér kőfalkerítésű kert narancs-berkében apja és növelőnöje mellett. Sokkal ifjabb nálamnál; hat hónappal ezelőtt tizenhat éves volt; mikor a tizennyolczadikat betölti, össze kell házasodnunk.»

Pickering mindezt elég nyugodtsággal, a panasz minden hangnyomateka nélkül, szárazon és inkább duzzogva beszélte el, mint ha még rá gondolni is unná. «Valóban igazi regény ez egyhangú napokban», mondek, «s en lelkemből szerencsétetem önt. Nem minden ifju talál a házasodás korszakába lépve, számára rózsaleveles szekrényben őrzött feleséget. Ezeret tennék egyre, hogy Vernor kisasszony bájoló; csak azon csodálkozom, hogy ön nem rohan Smirnába.»

«Ön tréfál», válaszolt némi neheztelessel, «én pedig rettenetesen komoly vagyok. Hadd beszéljem el a többit is. A felsőbb körök ez összeesküvéséről ezelőtt egy évig soha még sejtelnem sem volt. Apám, gondoskodni akarva halála esetére, nagy ünnepélyességgel értesített róla. Én se nem örül-

tem, se nem búsultam ; jut eszembe, hogy olyan fölindulással fogadtam, a mely csak fokozatában különbözött, a minővel vettem volna, ha apám azt adja tudtomra, hogy új ingeket rendelt számomra. Azt hittem, hogy minden házasságot így kötnek ; hallottam ugyan, hogy a házasságot az égben kötik, de mi egyéb volt rám nézve apám, mint egy istenség ? A regények, költemények beszéltek, az igaz, a szerelemről, de a regények és költemények egészen más valamik, mint az élet. Ezután rövid időn apám bemutatta nekem előrendeltem fényképét ; az arcz elég csinos, de merőben lélek nélküli. Rövid idő múlva az apám egészsége rohamosan hanyatlott. Egy éjjel szokásom szerint, ott ültem óra hosszat, homályosan világított szobájában ágya mellett, a melybe vala szegezve már egy hete. Apám jó darab idő óta nem szólott s azt hittem, hogy alszik ; de történetesen rá találván pillantani, láttam, hogy szemei nyitvák és különös tekintettel vannak rám szegezve. Apám nyájasan és melegen mosolygott, egy percz múlva magához intett. Miután hozzá közeledtem — «érzem, hogy nem sokáig élek», mondá, «de ha elgondolom, mily kényelmesen elintéztém jövődet, örömet meghalok». A halálról beszélt, s ily perczben a bánaton kívül minden egyéb kegyelet-ellenes és szörnyszerű ; de az én szívemben ekkor támadt túlságos kormányoztatásom lüktető érzése. Én semmit se szóltam, ő pedig azt gondolta, hogy hallgatásom merő szomorúság. «Nem érem meg házasságotod», folytatá apám, «de miután az alap meg van vetve, az semmit sem tesz ; önző gyönyörűség volna az egész, pedig én mindig csak tebenned gondoltam magamra. Ha legalább fő vonásaiban láthatom jövődet, ha lehető bizonyossággal tudhatom, hogy itt fogsz megtelepedni oly nővel, a kit én választottam számodra és itt élvezed az én vetésem erkölcsi gyümölcseit — úgy meg vagyok elégedve. De édes fiam, e fényes látomást a kételynek még árnyekától is meg akarom tisztítani. Hiszek engedékenységedben, hiszem, hogy bizhatok emlekedem iránti tiszteleted üdvös hatásában. De nem feledhetem, hogy elhúnytom után te itt egyedül fogsz állni, szemben a rosszra kísértések meg nem nevezhető százaival. Agyadat megszállhatják az igaztalan kevélység ködei és megkísérthetnek azon pórias elmélet érdekében, mely magát a te függetlenségednek nevezendi, hogy összerombold azt az épületet, melyet nagy munkával emeltem. Így hát kérem

kell tőled azt az ígéretet, azt az ünnepélyes ígéretet, melylyel állapotomnak tartozol.» Erre megragadta kezemet. «Te követni fogod a tőlem kijelölt ösvényt; hű leszel ahhoz az ifjú leányhoz, a kit oly önfeláldozó befolyás idomított minden tekintetben szeretetre méltóvá, mint a minő a te életedet kormányozta: nőül veszed Vernor Izabellát.» Ez igen nagy föladat volt, meg valék rémülve, kezemet kihúztam az övéből s kértem, mentse föl ily rettenetes fogadás alól. Vonakodáson apámban az a gyanú ébredt, hátha már is a függetlenség póriás elméletének szavára hallgatok. Fölkelt ágyában s oly szemeket vetett rám, mint ha egy élethosszig tartó gyalázatos hálátlanságot látna a jövőben. Éreztem e szemrehányást s még most is érzem. Megígérttem! Tett ígéretemet még most sem bánom s nem panaszkok apámra makaesszáért. Érzem valahogy, mintha ama sejtelem nélküli évekbe a végleges megnyugvás magvai lettek volna elhintve — mintha húzamos idő múlva szedhetném érett gyümölcsüket. De csak húzamos idő múlva! Megtartom ígéretemet, engedelmeskedem, de előbb élni akarok!»

«Édes barátom, hisz ön most is él. Helyzetének e szenvedélyes öntudata már magában nagyon heves élet! Bár csak én is azt mondhatnám magamról.»

«El akarom feledni helyzetemet. Úgy akarok eltölteni három hónapot, hogy ne gondoljak se a múltra, se a jövőre, hanem élvezzem azt, a mit nyújt a jelen. Tegnap azt hittem, hogy az apály már ragadja csolnakomat a sik tengerre. De ma reggel jött ez a memento!» Viszont föltartotta a levelet s ünnepélyesen rázogatta.

«Mi az?»

«Egy levél Smirnából.»

«Látom, még nem törte föl a pecsétjét.»

«Nem, mostanság nem is szándékozom. Rossz újság van benne.»

«Mit nevez ön rossz újságnak?»

«Azt az újságot, hogy várnak Smirnába három hét múlva. Azt az újságot, hogy Vernor úr nem helyesli kőszálását a világban. Azt az újságot, hogy leánya az oltárnál vár reám.»

«Nem merő hozzátetés-e az egész?»

«Megeshetik, hogy hozzátetés, de biztos hozzátetés. Mi-

helyt a levélre tekintettem, mindjárt a szívembe nyilallott. Nézze meg a pecsét köriratát, bizonyosan ez lesz: „ne késedelmezzél.“ Ezzel a levelet a fűre dobta.

«Lelkemre, jobb volna, feltörni», mondék.

«Ha feltörném azt a levelet s belőle megidéztetésemet olvasnám, tudja-e mit kellene tennem? Szállásomra kellene mennem s megkérdezni a főpinczértől: merre az út Smirnába, böröndömet becsomagolnom, jegyet váltanom s meg se kellene állanom, míg meg nem érkezem. Tudom, hogy ezt tenném, ez a megszokás varázs-ereje volna. E szerint hát csak úgy kóborolhatok, míg kötelem vége ér, ha el nem olvasom ezt a levelet.»

«Az ön helyében», mondék, «az újságvágy arra készítetne, hogy fölbontsam.»

Pickering fejét rázta. «Nem vagyok újságvágyó! Az én házasságom gondolatja rég megszűnt már újdonság lenni, elememben minden lehető világításban megfontoltam. Arról az oldalról semmit sem tartok, de tartok némileg lelkiismeretemtől. Meg kell, hogy köttessen kezeimet. Tesz-e ön egy szíveséget érettem? Vegye föl azt a levelet s tartsa meg addig, míg visszakérem. Mikor azt teszem, tudhatja, hogy kötelem végén vagyok.»

Fölvettem a levelet, mosolyogtam. «S milyen hosszú legyen az ön kötele? A homburgi idény nem tart örökké.»

«Tart-e egy hónapig? Hadd legyen az az én idényem! Egy hónap múlva adja vissza leveletem.»

«Akár holnap, ha kéri. Addig nyugodjék békében.» Ezzel a levelet tárczám legbelsőbb szentélyébe helyeztem. Ha azt mondanám, hogy kedvét akartam tölteni a szegény fiúnak, annyit tenne, mintha azt mondottam volna, hogy kérését szeszélyesnek tartottam, holott helyzete volt szeszélyes, még pedig hibáján kívül, ő csak természetes akart lenni. Pickering szemével kísért, míg a levelet eltevém, s mikor eltűnt, megkönnyebbülve sóhajtott egyet. Ez a sóhaj természetes volt s mégis gondolkodóba ejtett. Hogy barátom visszavonult azon közvetlen felelősségtől, melyet mások tettek rá, nagyon természetes lehetett, de ha létezett egy részről régi baj, nem lehetett-e más részről újon születt csalódás? Barátságtalanság lett volna elhallgatni előtte oly megjegyzést, a mely neki figyelmeztetésül szolgálhatott; így hát neki rugtatva elbeszél-

tem, hogy tegnap este észrevétlen szemlélője voltam a roulette melletti működéseinek.

Mélyen elpirult, de tiszta jó kedélylyel nézett szemem közé.

«Oh, úgy hát ön látta azt a bámulatos hölgyet?»

«Igazán bámulatos egy hölgy. Láttam azután, hogy a terrasszon ült a csillagfényben. Nekem úgy tetszett, mintha nem lett volna egyedül.»

«Nem is volt, én ültem mellette — majd egy egész óráig. Azután haza kísértem.»

«Oh! s ön is bement vele?»

«Nem, azt mondta, igen késő az idő arra, hogy behívjon; ámbár megjegyezte, hogy általában nem szokott czeremoniázni.»

«Igaztalan volt önmaga iránt. Mikor az ön pénze elvesztésére került a sor, láttam, mennyire le akarta önt beszélni.»

«Oh, hát azt is megjegyezte?» kiálta Pickering, legkevesebbé sem jöve zavarba. «Nekem úgy tetszett, mintha az egész asztal rám meresztené a szemét; de az ő modora oly kecseljes és annyira megnyugtató volt, hogy azt kelle hinnem, hogy semmi szokatlant sem cselekszik. Mindazáltal később bevallotta, hogy nagyon különöz. Előbb a világ nevezte különöznek, mikor ő még nem is álmodta; utóvégre látva, hogy akarátja ellen is különöz hírben áll, eltökélte, hogy él is a különözség szabadalmaival. Most azt teszi, a mit tetszik.»

«Más szavakkal, oly nő, a kinek nincs veszteni való jó híre.»

Pickering, úgy látszott, hogy megdöbbsent; mosolygott egy kissé. «Nem ezt mondják-e önök a rossz nőkről?»

«Egy némelyikről — azokról, a kik rajta vesztenek.»

«No», mondá folyvást mosolyogva, «én még nem kaptam rajta Blumenthalné asszonyt».

«Hát úgy hívják, úgy hiszem, német.»

«Az; de oly jól beszél angolul, hogy ön ki nem találná, hogy német. Nagyon eszes. A férje meghalt.»

A tények e kapcsolatára önkénytelenül elnevettem magamat, Pickering pedig élénk szemekkel fürkészte vidámságom okát. «Ön oly őszinte, nyílt volt irányomban», mondék, «hogy nekem is nyílnak kellennem. Mondja meg nekem, ha tudja, vajon nem ez az eszes Blumenthalné asszony, a kinek

férje meghalt, elénkitette az ön vágyát a Smirnával való összeköttetés fölfüggesztése iránt?»

Kérdésemet, úgy látszik, tartózkodás nélkül fontolgatta. «Úgy hiszem, nem», mondá végre. «Három hónapja van meg e vágyam, Blumenthalné asszony pedig nincs huszonnégv órája, hogy ismerem.»

«Szent igaz; de mikor reggelizéskor e levelet tányérán találta, nem úgy rémlett-e önnek egy perczre, mintha Blumenthalné asszony ott ülne önnel szemben?»

«Velem szemben?»

«Önnel szemben, édes barátom, vagy valahol a szomszédságban. Szóval, érdekli-e önt ez a nő?»

«Igen nagyon!» fölkiáltott jó kedvvel.

«Amen!» felelém, s nevetve fölugrottam. «Most pedig, ha egy hónap alatt meg akarjuk nézni a világot, nincs vesztegetni való időnk. Kezdjük meg a Hardtwalddal.»

Pickering fölkelt, s tovább ballagtunk az erdőbe, könnyebb tárgyokról beszélgetve. Végre kiértünk az erdőszélbe, leültünk egy kidőlt fa törzsére és a közbeeső réten keresztül a Jaunus hegység erdős hosszú hullámaira bámultunk. Hogy barátom miről gondolkozott, azt nem tudom megmondani; én az ő sajátságos életrajzárol elmélkedtem és csodálkozásom el-elröpiült Smirnába. Egyszerre csak eszembe jutott, hogy Pickering birtokában van azon fiatal leány arczképe, a ki ott a fehér kőfalú kertben várakozik reá. Azt kérdeztem tőle, nála van-e ez az arczkép? Pickering egy szót sem szólott, hanem egész komolysággal előhúzza tárczáját s kivett belőle egy kisdéd fényképet. A fénykép egy egyszerű lánykát ábrázolt a maga virágjában — egy kisdéd fiatal leányt, körvonalaiban némi gyerekies kerekdedséggel. Magatartásában nem volt fesztelenség, ott állott képmásáért mereven, félénken, rövid derekú fehér ruhában; két karja lecsüngött oldalán, kezei összszefogva, feje egy kissé lehajtva, fekete szemei egy pontra szegezve. De esetlensége oly kecses volt, mint egy némely középkori faragványban a sarkon levő szeráfé, s félénk tekintetében lelködött a gyermekkor kérdező fénye; «mire való ez?» igéző szemei mintha azt tudakolták volna: «miért öltöztettek ez alkalomra fehér ruhába borostyánkő gyöngygyel?»

«Uram fia!» mondék magamban, «mily igéző az ártatlanság!»

«Ez a kép ezelőtt másfél évvel készült», mondá Pickering, mintha némi megerőltetésébe kerülne igazságos lenni. «Az óta azt hiszem, valamivel okosabbnak látszik.»

«Reméllem, nem sokkal», mondék a képet visszaadva. «Nagyon kedves teremtes!»

«Úgy van, szegény leány minden bizonynyal nagyon kedves!» Ezzel a képet eltette, de rá sem nézett.

«Néhány perczig hallgattunk. Végre neki rugtatva így szóltam: «édes barátom, nagy megelégedésemre szolgálna, ha önt rögtön távozni látnám Homburgból.»

«Rögtön?»

«Még ma — oly gyorsan, a mint csak fölkeszülhet az útra.»

Meglepve nézett rám és lassan-lassan elpirúlt. «Valamit nem mondtam meg önnek», mondá; «valamit, a mit azon megjegyzésére, hogy Blumenthalné asszonynak nincs elveszteni való hírneve, nem volt bátorságom elmondani.»

«Úgy hiszem, kitalálom. Blumenthalné asszony arra kérte önt; hogy menjen és játszodjék még egyszer az ő számára.»

«Épen nem!» kiálta Pickering diadalmas mosolylyal. «Blumenthalné asszony azt mondja, hogy ez alkalommal nem szándékozik többet játszani. Meghívott ma estére théára.»

«Így aztán», mondék nagy komolyan, «ön persze, hogy nem távozhat Homburgból.»

Pickering nem válaszolt, hanem oldalvást nézett rám, mintha azt várná, hogy nevessek. «Sürgesse elútazásomat, még pedig erélyesen», szolt egy percz múlva. «Mondja, hogy kötelességem — hogy meg kell tennem.»

Nem értettem egészen, de a fölhívást némi ártatlan toldalékkal megpótolva, azt mondtam, ha nem követi tanácsomat, soha míg a világ nem szólok hozzá.

Fölállott, megállt előttem, pálczájával a földre csapott. «Jól van!» kiálta, «csak alkalomra vártam, hogy megtörjem a szabályt — átutorjak a korláton. Az alkalom itt van! Én maradok!»

Gúnyosan meghajtottam magamat erélyességéért. «Nagyon derék», mondék; «most azonban, hogy illő hangulatba jöjjön a Blumenthalné asszony théájához, menjünk s hallgas-

suk a zenekartól Schubertet a hársak alatt.» És mi az erdőn keresztül visszamentünk.

Másnap meg akartam látogatni Pickeringet a szállodájában, s mikor — mint utasítva valék — az ajtaján koczogtatam, szobájából nagy meglepetésemre hangos beszéd hallatszott ki. Koczogásomra senki sem válaszolt, így aztán legott magam mutattam be magamat. A szobában nem volt társaság, de az én barátom föl s alá sétálva szavalt magában egy fehér pergamen kötésű könyvből. Szívesen üdvözölt, könyvét az asztalra dobta s azt mondta, hogy tanul németül.

«Ki a mestere?» kérdém a könyvre pillantva.

Pickering, mikor percznyi késedelem után felelt, nem nézett a szemembe: «Blumenthalné asszony».

«Valóban! Írt-e nyelvtant?»

«Az nem nyelvtan, hanem tragédia.» Ezzel kezembe adta a könyvet.

Kinyitottam és egy finom betűkkel nyomott öt fölvonásos történelmi szomorújátékot láttam ily címmel *Cleopatra*. A könyv bőséges szélén sok igazítás, megjegyzés vala, látszólag a szerző kezevel írva; a beszédek nagyon hosszúk és a hősnőnek fölös számmal volt osztva a magánbeszéd. Egyikök, a játék vége táján — jól emlékszem — imígy kezdődött:

«Utóvégre is mi egyéb az élet, mint érzés, az érzés pedig mi egyéb mint csalatkozás? Oly valóság, a mely elhalványúl álmaink fényénél, mint az Octavia egyhangú szépsége elenyézik az enyém mellett. Hagyjatok hinnem valamely bensőbb boldogságban s keresnem azt a halál karjaiban.»

«Nagyon szenvedélyesnek látszik», mondék. «Előadták-e valahol ezt a tragédiát?»

«Nyilvánosan soha sem; de Blumenthalné asszony azt mondja, hogy előadatta saját házában Berlinben, hogy a hősnő szerepét önmaga játszotta.»

A Pickering világtól elzárkózott élete nem olyan természetű volt, hogy élesítse benne a nevetséges iránti fogékony-ságot; de midőn teljes komolysággal tevő ezt az értesítést, abban félreismerhetetlen jelét hittem látni annak, hogy az én barátom el van bájolva. Gondolataiba mélyedt, nem válaszolt a közönséges tárgyokról: a hőségről, a szállodáról, a Patti Adelina megérkeztéről kísérletkép tett megjegyzéseimre. Végre szót adva gondolatainak, kijelenté, hogy Blumenthalné asz-

szonyt nagyon érdekes nőnek találta. Úgy látszott, merőben elfeledte hardtwaldi hosszas beszélgetésünket, és semmi olyast nem árult el, hogy ezzel bevallja, hogy beleugrott s már úszik az áramlattal. Csak arra emlékezett, hogy kisebbitőleg szoltam e hölgyről s most arra utalt, hogy illő volna megjavítnom véleményemet. Az én barátom az előbbi napon azt a benyomást tette rám, hogy természetében van némi szellemi finnyáság, most pedig, midőn öntudatában egy új óra ütését hallám s észlelem, hogy ennek zenéje mennyire elnyomta a múlt visszhangjait, azt mondtam magamban: bizony ügyes kéz kellett e finom gépezet fölhúzására. Blumenthalné asszony kétség kívül ügyes nő volt. — Homburgban az a jó német szokás dívik, hogy a vendégek az ebéd előtti órát a gyórkertben töltik és a zenekart hallgatják. Mozart és Beethoven hathatós ingerei az étvágnak oly szervezetekre, melyekben kiválóan titokzatos a lélek és érzelem vegyülete. Pickering és én követtük a divatot, s mihelyt leültünk a hársak alá, az én barátom áradozni kezdett barátnője érdemeiről.

«Nem tudom, különcz-e vagy nem», mondá; «nekem mindenki különcznek tetszik, s nem illik hozzám, ez idő szerint, szűk körű előzményeimhez mérni az embereket. Ezelőtt életemben soha sem láttam játékasztalt, azt hiszem, hogy a játékosnak szükségeskép olyan mogorva gazembernek kell lennie, a kinek még a szeme sem áll jól. Németországban, úgy mond Blumenthalné asszony, roulette-en játszani nem több, mint billiárdozni; őt tulajdon tiszteletre méltó édes anyja tanította eredetileg e játék szabályaira. Ez általánosan elismert forrása a csekély vagyonú előkelő egyének megélhetésének. De megvallom, Blumenthalné asszony tehetne rosszabbat is a roulettezésnél, mégis összhangzatossá, széppé tudná idomítani. A tényleges szépséget soha sem tartottam a nő legkitünőbb tulajdonának. Mindig mondogattam magamban, ha foglyúl ejtik valaha szívemet, azt a kecseljesség csak oly neme — a mozdulat és hang kelleme — teheti, a melytől oly bizton számíthatunk üdítő benyomásokra, mint szoktunk számítani a hangszerre, hogy jól van hangolva. Ez — ez a kecseljesség, a mely üdít és kielégít, megvan Blumenthalnéban, s annyival tökéletesebb, mivel rendben és összhangzásban tart egy voltaképp szenvedélyesen heves és tevékeny jellemet. E nő tettere vágó természetével és száma nélküli

képességeivel, mily könnyen lehetne nyugtalan és rohamos. Majd megismeri ön is, önre bízom, ítélje meg, ilyen-e? Bir mindennemű adománynyal és a művelés mindegyikért megtett mindent. Hogy elméjében mit forgat, azt persze nem tudom megmondani; a figyelő, az imádó csak az abból kipárolgó értelmiség és rokonszenv illatát élvezi.»

«Blumenthalné asszony», mondék mosolyogva, «lenne bár a világon legkedvesebb nő, ön pedig tárgya e nő legkíváltságos kegyeinek, még sem az ön páratlan barátnőjét, hanem gyönyörű képzelődését írgyelném.»

«Ez illedelmesen kifejezve annyit tesz, hogy bolond vagyok», monda Pickering. «Ön kétkedő, cynicus, gúnyoros! Reméllem, én sokára fogok oda jutni.»

«Ön nagyon hamar megteszi ezt az utat, ha gyorsvontaton utazik. De kérem, mondja csak, megkísérlette-e tudatni Blumenthalné asszonynyal róla való jó véleményét?»

«Nem tudom, mit mondhattam. Blumenthalné még jobban tud hallgatni, mint beszélni; megeshetik, hogy jó csomó bulgaságot hallattam vele. Mert a vele váltott néhány első szóra észrevettem, hogy egykori bizalmatlanságom nagy mértékben elpárolgott belőlem. Igazában azt hiszem», folytatá pereznyi szünet után, «hogy sajtáságos körülményeim következtében sok mindenféle olyasmi gyűlt föl bennem, a mit ki nem mondtam, de a mitől megszabadulni vágyom. A múlt este, mikor ott ültem e bájos nő előtt, úgy tolultak ajkaimra, mint a raj. Nagy hihetőséggel valamennyit kiöntöttem. Nekem úgy jön, hogy beburkoltam magamat a beszéd ködébe, melyen keresztül az ő gyönyörű szemei úgy fénylettek, mint tengeren a ködlámpák.» Ha jól emlékszem, itt Pickering egy heves zárjellel szakasztotta meg beszédét s kinyilatkoztatta, hogy a Blumenthalné szemeiben van valami olyas, a mit más szemekben soha sem látott. «A mit mondtam, az a nyersség és haszontalanság zagyvaléka volt», folytatá; «az egész nem látszhatott előtte egyébbnek, mint egy nagy habaréknak; de valahogy bölesebbnek és erősebbnek éreztem magamat, hogy minden ágyúmat kisüthetém — most már ha találnának sem sértene nek senkit is — utóvégre is azt hiszem, messzi földet bejárhattam s még sem akadtam volna még egy oly nőre, a ki hóbortos ömlengéseimen oly kevéssé mulatott volna hidegen.»

«Blumenthalné asszony ellenkezőleg», föltevém, «meleg-
gen fogta föl az ön helyzetét.»

«Úgy bizony — a legnagyobb melegséggel! Blumen-
thalné érzett és szenvedett, s most megérti az embert!»

«Képzelem, azt mondta önnek, hogy úgy érti önt, mintha
ő alkotta volna, s ajánlkozott vezérének, philosophjának és
barátnőjének.»

«Blumenthalné úgy szólott hozzám», felelt Pickering
egy kis szünet után, «a mint nem szóltak azelőtt soha, s for-
maszerűleg följánlotta nekem egy nő barátságának minden
szolgálatait.»

«Ön pedig formaszerűleg elfogadta?»

«Önnek, megeshetik az egész jelenet képtelenségnek lát-
szik, de kimondom őszintén, én egy csöppet sem bánom.»
Pickering oly fenkölt kihívással szólott, a mit a világon senki
sem vehetett rossz neven. «Nagyon meg voltam indulva, sőt
mondhatom, nagyon föl voltam izgúlva. Megkísérlettem szól-
ni valamit, de nem tudtam; azelőtt oly sok mondani valóm volt,
most azonban csak hebegtem, makogtam, végre kirohantam
a szobából.»

«E közben Blumenthalné asszony tragédiáját az ön
zsebébe csúsztatta!»

«Koránt sem. Ezt a könyvet, mielőtt bejött volna, asz-
talan láttam. Azután nagy szívesen azt ajánlotta, hogy heten-
kint kétszer-háromszor olvassunk együtt németül a hangnyo-
mat végett. «Mivel kezdjük meg?» kérdé. «Ezzel!» mondék s
föltartám a könyvet. Azután ide adta, hogy előre átnézzem.»

Én se cynicus, sem gúnyoros nem voltam, de ha az
leszek vala, lefegyverez elválásunk előtt Pickering azon állí-
tása, hogy Blumenthalné asszony óhajtja ismeretségemet, s
elvárja tőle, hogy bemutasson. Azon sok botorság között,
melyet saját állítása szerint beszélt, volt néhány nagylelkű
szó az én dicséretemre, s erre válaszolt a nő udvariasan. Meg-
vallom, vágytam látni e nőt, de kértem Pickeringet, hogy ne
siessen a bemutatással, mert azt akartam, hogy egyedül mű-
ködjék végzetén. Nehány napig keveset voltam vele, noha
olykor-olykor láttuk egymást a «Kursaal»-ban és sétáltunk a
parkban. Daczára annak, hogy magára akartam hagyni, les-
tem jeleit és csodáit a világ hatásának — értem a világ azon
részét, melynek ügyvivőjévé Blumenthalné asszony tette volt

magát. Pickering nagyon boldognak látszott s több alkalommal azt a benyomást tette rám, hogy önbizalma és érettsége gyarapodott. Elméje csodálatosan tevékeny volt, s egy-egy óranegyednyi társalgásunk után, mindig azt kérdeztem magamtól: vajon a lélek élénkítésére és finomítására tehet-e valamit a tapasztalat, a mit már meg nem tett volna az ártatlanság? Meglepő volt rám nézve, mily nagyban tudja élvezni az én barátom az idegen életmód egész nézőjátékát, annak újdonságát, festőiséget, fény- és árnyoldalait — azzal a végtelen szabadsággal, a melylyel érezte, hogy jöhet, mehet, révedezhet, időzhet és mindezeket megfigyelheti. Valójában Pickering kilépett a szűk körből, fölébredt és eljutott az erkölcsi emberkorba. Valahányszor találkoztunk, mindig kevesebbet kevesebbet beszélt Blumenthálné asszonyról; de általában tudatta velem, hogy gyakran látja és folyvást bámulja. Előítéleteim daczára kénytelen voltam megvallani magamnak: ha ez a nő igazán uralkodó csillaga e boldog idénynek, úgy nagyon derék nőnek kell lennie. Pickering olyan volt, mint egy szigorú múzsa lábainál ülő nemes szívű ifjú philosoph, nem pedig a hívalkodás némi megtestesülése körül röpkedő érzelő tékozló.

JAMES HENRY után angolból

CSURGÓ GYÖRGY.

LEÁNYFALVÁN.

Sokat hányódtam, kényszeredtem . . .
A kék Szamos partján születtem.
Oh hány emlékem visszafáj,
Hozzád te erdős, hegyi táj!

A Maros is jól ismer engem,
Völgyében egykor sok dalt zengtem;
Honszeretet s a szerelem
Egy bűvá olvadt lelkemen.

Laktam a Spree s a Szajna partján,
Hazámnak csak a hírét hallám,
De boldog nép körében itt,
Még jobban érzém sebeit.

Légy üdvöz bércz, légy üdvöz várrom,
S te Duna a magyar határon,
Csak vígy tovább, csak egyenest . . .
Légy üdvöz ifju Buda-Pest!

Itt megtaláltam végre révem,
Itt tölt el sok jó, sok rossz évem:
Sok küzdés, percznyi nyugalom,
Kevés öröm, több fájdalom.

A Duna halk hullámmorajja,
Kifáradt lelkem hívja, csalja:
Odább, odább egy zöld sziget,
Egy kis falu, dombos liget.

Fogadj be völgy, diófák árnya,
Kicsiny fészeknek enyhe szárnya!
Jó pihenő, jó sirnak is,
Legyen, ha kell, hát annak is.

Ringasson el a méla hullám,
Zengjen madár az agg diófán,
Takarjon virágos halom,
Lengjen körül lágy fuvalom!

GYULAI PÁL.

AZ ALPESI VADÁSZ.

Retre bárányt mért nem hajtod?
Oly szelíd és oly vidám,
Tép fűszálat játszva majd ott
Az ér partja pázsitán.
«Hagyj anyám — bocsáss el engem —
A hegyekre, vadra mennem!»

Tülköd vidám hangja által
Hídd a nyájt, tereld körül;
Ott kolomp szól s vig madárdal
Fülnek édes gyönyörül.
«Hagyj anyám — bocsáss el engem —
Zord hegyek közt tévelyegnem!»

Szép virágot nyájas ágyban
Mért is azt nem ápolod?
Zord hegyek közt zord világ van,
Nem mosolyg virágod ott!
«Hadd a kertet, hadd mosolyogjon,
Hagyj anyám el messze bolygnom!»

S ment az ifju gyors vadakra,
Vágva hajtja szűn ne'kül,

Vakmerően fokrul fokra,
Béreczen, hol már felleg ül;
S íme szélnél sebesebben
Föl a zerge félve rebben.

Meztelen szírt puszta hátán
Kúszva küzdi föl magát,
Szikla tátongó nyílásán
Vakmerően ugrik át;
Ő is vakmerőn azonban
Gyilkos ijjal mind nyomon van.

Most a köszál csúcsa élén
Legis-legfönt csüng a vad,
Hol meredő szikla szélén
Utja rögtön megszakad.
Láb alatt a hirtelen mély,
Hát mögött a zord ellenfél.

Néma kínja bús szemében
Irgalomért esdekel,
Hjába kér a nyilas épen
Ijját elpöndíteni kel;
Hirtelenül ott eléje
Lép a hegynek szellemvénje.

És megója égi kézzel
A szegény gyötört vadat:
«Hoznod kell-e hát egész fel
Hozzám gyilkos ijjadat?
Föld a honja földszülöttnek,
Hagyj békét az üldözöttnek!»

SCHILLER után németből

WIGAND JÁNOS.

A POSTA-TAKAREKPÉNZTÁRAK FRANCZIA-ORSZÁGBAN.

Anglia 1861-ben a posta-takarekpénztárak életbelepítésével, nagy reformot hozott be a takarekpénztárakra nézve. Az által, hogy az országban szerte-szét, a legtávolabbi és felleeső helyeken fekvő postahivatalokat fölruházta azon joggal, hogy a közönségtől betéteket fogadhassanak el, a tőkegyűjtést rendkívül megkönnyítette, s másrészt minthogy az állam vállalta magára a felelősséget a betétekért, olynemű biztosítékot nyújtott a betevőknek, melyet egyéb ily intézetnél alig találhattak föl. Minthogy ezen fölül minden egyes ilyen posta-takarekpénztár napról napra minden egyes betett és kivett összegről a központba jelentést tenni köteles, s Londonban a Post-Office-Savings-Bank Departementban minden egyes betevő részére az ott vezetett főkönyvben külön lap nyittatik, s így betétei folyton nyilván tartatnak, a központból nyugtattatnak: sikerült az ellenőrzést annyira tökéletesíteni, hogy a sikkasztások csaknem lehetetlenné tétettek. (1878-ban, a mikorról az utolsó kimutatás közzététetett, 425 millió franc forgalom mellett mindössze 750 frank hiány mutatkozott.) Nem lehet tehát csodálni, ha ez intézmény gyorsan elterjedt s fenyves eredményeket mutat föl. Az angol posta-takarekpénztárakat (Post-Office-Savings-Bank) a többi művelt nemzetek is nemsokára fölkarolták; Olaszország 1875-ben, Hollandia a múlt évben (1880 május 25-én kelt törvénnyel) honosította meg, sőt Angliának sikerült azóta több gyarmatában is életbeleptetni ez üdvös intézményt, mely már Japánba is behozatott.

Franciaország a tökegyűjtésnek par excellence hona, hol, — mint azt az alig tíz év előtt lefolyt háború következményei legfényesebben igazolták — oly eredményeket volt képes fölmutatni, a melyek a legvérmesebb számításokat is felülmúlták, szintén nem maradhatott hátra a posta-takarékpénztárak életbeléptetésével. *) A törvényjavaslat, mely ez intézményre vonatkozólag még 1875-ben Demormandie előadó által előterjesztve, 1880-ban Malarce, a posta-takarékpénztárak e nagy ismerője által tökéletesítve és javítva a francia törvényhozó testület által hosszas viták és tárgyalások után számos módosítással fogadtatott el, 1881 évi április hó 9-én végleg szentesítettett.

Kétszeres érdekű e törvény Franciaországra nézve, nemcsak az új intézmény megteremtése miatt, hanem a mennyiben következményeiben igen jelentős újításokat foglal magában a fönnálló takarékpénztárakra nézve is. A francia parlament nem hagyhatta figyelmen kívül azon óriás sikert, s úgy ethikailag, mint közgazdasági tekintetben is igen jelentős eredményeket, a melyeket az iskolai takarékpénztárak Franciaországban azon rövid pár év alatt, a mióta Belgium példájára létesítették, fölmutatnak. **) Ez okból szakítva az eddigi szűkkeblű intézkedésekkel, az új törvény 6. §-sa megengedi, hogy a kis korúak saját nevökre minden törvényes képviselő közbenjárása nélkül is nyitthatnak takarékpénztári betéti könyveket, és ha tizenhatodik évöket elérték, a betett összeget magok ki is vehetik minden törvényes fölhatalmazás nélkül, kivéve azt az egy esetet, ha törvényes képviselőjük annak egyenesen ellene szegülne.

Még sokkal inkább helyeselhetjük azon újítást, a melyet az ez irányban előzetesen kifejtett nagy izgatás alapján, a senatus a férjes nőkre nézve ugyancsak e szakaszban a törvénybe igtatott. Ezelőtt Franciaországban a férjes nő, a régi s e tekintetben kétségen kívül középkorias, elavult tör-

*) Érdekesnek tartjuk közölni, hogy a jelenleg fönnálló takarékpénztáraknál 1872-ben 2.016,552 betéti könyvben 515 millió, 1880-ban 3.838,427 betevő részéről 1281 millió frank volt elhelyezve.

**) 1874-ben történtek az első kísérletek, és 1881 január 1-jén, tehát hét év alatt 14,372 iskolában volt iskolai takarékpénztár, s a betétek összege 302,841 részéről 6.403,773 frankot tett.

vény alapján, a takarékpénztár áldásaiban alig részesülhetett, a mennyiben erre nézve határozottan és föltétlenül a férj beleegyezése alá volt vetve. Az új törvény szerint, a férjes nők akár minő megállapodásokat tartalmazzon is házassági szerződésök, a férj beleegyezése nélkül is nyitathatnak a nevökre takarékpénztári könyveket és a megtakarított összegek kivételéhez nem szükséges a férj engedélye, ki azt csakis határozottan kifejezett tilalommal akadályozhatja meg. Ez intézkedés fontosságát kellően csak akkor méltányolhatjuk, ha meggondoljuk, hogy a takarékpénztárak épen a legszegényebb emberek számára rendelvek, azon osztály részére, hol a nő a legelhagyottabb, s védtelenebb egy részről, míg más tekintetben a hol a nőnek, ki az egész háztartást viszi, ki az egész család élelmezése, ruházása gondját viseli, a férj keresményéből a legtöbb alkalmá van valamit megtakarítani. Ily körülmények között a nőtől megvonni azt a jogot, hogy megtakarított filléreit, arra a célra fordítsa, a melyre akarja, nem csak méltánytalanság, hanem jogtalanság is. A férj veto joga a mint az jelen törvényben formulázva van, nem adhat okot aggodalomra, mert azt abszoltnak nem lehet tekinteni, s ha alaptalan és indokolatlan volna, kétséges esetekben bizonyára az illetékes bíróság lesz hívatva határozni a fölött, hogy mennyiben rendelkezhetik a nő esetleg a férj beleegyezése ellenére is, megtakarított pénzével. E két intézkedés, valamint a törvény 12. §-a, mely vis major esetében a posta-takarékpénztárakat fölmenti azon kötelezettség alól, hogy a betéteket rögtön kiszolgáltassák, s így megmenti azokat azon rázkódtatásoktól, a melyek rendkívüli körülmények között tételeiket is megtámadhatják; annyiban érdemel külön is fölemlítést, minthogy a senatus nem akarva, a fönn álló takarékpénztárakat megfosztani e liberalis és észszerű intézkedések jótéteményétől, kimondotta, hogy a közönséges takarékpénztárak e szellemben módosíthatják szabályaikat.

A posta-takarékpénztárak, melyeket a törvény létre hoz, az angol mintára szerveztetnek, s e tekintetben csak általánosságban van megállapítva hatáskörük, s a részletek szabályozása rendeletileg fog történni. Az irányelvek azonban határozottan vannak formulázva, s az intézmény állami volta tökéletesen kiemelve.

Kimondja mindennek előtt, hogy azok az állam garan-

tiája alatt állanak, az állam vállal jótállást a betétekért, s az fődözi esetleg a kezelési költséget, ha azt nem fődöznek teljesen a beszedett tőkéek magasabb kamatoztatásából várható haszon, s az első sorban fődözetül rendelt alapok. Az intézmény állami voltán alapszik a posta-takarékpénztárok azon előnye is, hogy bármelyik, a miniszterium által takarékpénztári kezelésre fölhatalmazott posta-állomáson nyitott könyvre az ország minden posta-takarékpénztára elfogad további betéteket, s kiszolgáltatja a befizetett összeget. A napszámos, a munkás, ki foglalkozásához képest gyakran kényszerül esetleg lakhelyét változtatni, ez intézkedés alapján az ország minden részében folytathatja az egyszer megkezdett tőkegyűjtést, minden erre jogosított postahivatalnál elhelyezheti megtakarított filléreit, s ha megszorul kivetheti bár hol a berakott összeget, nincs kötve egy helyhez, mint az az eddigi takarékpénztáraknál az eset volt, s megmenekszik azon időrabló, s gyakran bosszantó formáságoktól, a melyekkel eddig az esetre, ha lakhelyét változtatva, a takarékpénztárt is változtatni akarta, a pénz ki- és betétele járt. A posta-takarékpénztárak ezen, hogy Malarce szavaival éljek, *) nemzeti jellegén kívül, mely ez intézmény egyik legnagyobb előnye, s melyet a francia törvényben is érvényesítve találunk, Angliában, mint már említettük, leginkább azon körülmény idézte elő gyors elterjedését, hogy sikerült a kezelést és ellenőrzést oly módon szervezni, hogy a sikkasztások majdnem lehetetlenné vannak téve. A francia törvény az ellenőrzésre vonatkozólag nem tartalmaz intézkedéseket; ezt a dolog természetének is megfelelőleg a 18. § rendeletileg ígéri szabályozni. Hogy e tekintetben az Angliában oly gyakorlatnak mutatkozott rendszer fog például szolgálni, kétséget alig szenvedhet.

A törvény továbbá meghatározza a posta-takarékpénztárak által fizetendő kamatlábat, mely 3%-ban állapítottatott meg olyképen, hogy ezen csakis újabb törvénnyel lehessen változtatni. E kamatláb olyan, hogy ez nem fog még Franciaországban sem veszélyes versenyt gyakorolni a fönnálló takarékpénztárakkal szemben, melyek jelenleg is $3\frac{1}{4}$ —4%-ot fizetnek. A takarékpénztári betétek minimuma egy frankban,

*) De Mécanisme de la caisse d'épargne postale, a *Journal des Économistes* 1880 júliusi füzetében.

a maximum 2000 frankban állapítottatott meg, mely egy összegben is befizethető. Minthogy ez ideig a maximum 1000 frank, az egyszerre betehető összeg 300 frankban volt megállapítva (az 1851. törvénnyel); ez ismét egyike azon intézkedéseknek, melyet a fönnálló takarékpénztárak is átvehetnek és hasznukra fordíthatnak. Azonban nem czélunk a törvény részletes intézkedéseinek ismertetésébe bocsátkozni, legyen elég még csak azon nemzetgazdaságilag igen fontos mozzanatot kiemelni, hogy a posta-takarékpénztári betétek által befolyó összegek állami papirokba, járadék-papirokba fektetendők, s csupán $\frac{1}{5}$ részök bocsátandó folyó számadásra a kincstár rendelkezésére, mely összeg azonban a 100 millió frankot nem haladhatja semmi esetre felül. Ily módon az állampapírok biztos és állandó elhelyezésre találnak, s másrészt módot nyit a törvény, hogy a kis tőkepenzesek, sőt a munkások, napszámosok fillérei is az államkölcsönöknél conferáljanak, s azokat valóban nemzeti kölcsönné változtassák át.

Hogy milyen eredménnyel fognak Franciaországban a posta-takarékpénztárak működni: a jövő titka. Kétségtelen, hogy általok a nagy közönség részére a tőkegyűjtés lehetősége rendkívül meg lesz könnyítve, s ha sikerül a kezelést oly gyorsá, kényelmessé és biztossá tenni, mint Angliában, az esetre a várt siker nem fog késni a magában életre való intézmény s így az ismertetett 1881 april 9-diki törvény életre valóságát igazolni. Igazolja különben a posta-takarékpénztárak nagy jelentőségét már azon körülmény is, hogy úgy az Egyesült-Államokban, mint Németországban és Sváicz egyes kantonjaiban most folynak az előkészületek meghonosítására, s Ausztriában is épen a legutóbbi időben készült el a posta-takarékpénztárakra vonatkozólag egy törvényjavaslat.

ÉRTESITŐ.

Lévay József összes költeményei. (1846—1880.) Két kötet. Buda-Pest. Franklin-Társulat. 1881.

Nem tudom, van-e a mai regény- és divatlap-olvasó közönség közt sok Kazinczy-féle «vájtt füllő», ki a rhythmus eredetisége, gördülékenysége iránt még ép érzékkel bír, a csinos formában még gyönyörködni szeret; tiszta ízlésű, ki még együtt érez egyszerű örömmel, mesterkéletlen fájdalommal? Az ilyen szívesen meg-megáll Lévay költeményei előtt. Lévay különben soha sem volt a nagy közönség kedvence; dalai nem tükrözték az irodalmi divatot; másrészt erősebb árnyalású egyéniség sem jelentkezett bennök, hogy a sokaság figyelmét magához ragadja. Lévay költeményeit olvasva, az a benyomásunk támad, mintha a költő először is magának énekelne, a mint kedve tartja, s csak azután gondolna arra, hogy hisz' mások is hallgatják. Ezért hangját soha sem erőltette az «édes hatás» kedvéért; nagyobbak énekét soha sem mímelte. Múzsájával meghitt, családias életet élt virágsövény körítette kicsiny birtokon, s e társaságban a patakcsa, mely kertjén átfolyt, bírt előtte annyi költőiséggel, mint nagyobb májú társai előtt a tenger moraja, az őserdők zúgása vagy az Aetna lángja. Egyébiránt Lévay nemcsak hogy a divattal nem járt; ellentétben állott vele régebben, ellentétben áll vele most is. Lyrája majdnem klasszikus egyszerűségű volt a petőfieskedők makrapipás, fenegyerekes költészetével szemben; ma pedig annak magyaros lelke, s e mellett művészi kimértsége újra nagyon elűt csiszolt ürességű, a fővárosi aszfalton támadó lyránktól. Nem ezzel akarom Lévayt dícsérni, hanem milyen hőbortos eszményei vannak ma nem egy költőnek! Egy kicsit Petőfi szelleme még mindig kísért, de nem a délibábos, naiv Petőfi, a kit szűrs Petőfivé is átalakítottak, hanem az idők fordultának megfele-

lően, a frakkot öltött Petőfi, mint republikánus, mint a lyrai magasztosultságra érdemesült, magyarságát vesztett «őh nép», szóval a democratia költője. Az európai boszorkánykonyhában készült ital egy pár cseppje ráfreccsent néhány fiatal genienkre, mitől vérök pezsdül, értelmök elhomályosul. — Szerelmi lyránk hangja is változott. Babám helyett kisasszonyt énekelnek költőink, kaczer szépeket, járdán szedett érzelmeket, Heine-i avas iróniát fitogtatnak, élvágyat, blazirtságot, s ezeket a másutt már zsibvásárra került dolgokat árulják eredetiség gyanánt. Majdnem lépten-nyomon tapasztalatlanság és kétes tapasztalatok, gondolathiány és gyermekes páváskodás nyomaira bukkanunk.

Lévay költeményeiben nincs erős vagy rossz illatú fűszer, sem pirosító, sem érdekes halványság; a költő a maga személyiségét nem bezézi, mintegy átolvad, elvész a hangulatban, melyet megénekel. S ha nem bír is nagy lyrai hévvel vagy plasztikai erővel, a kifejezések, képek gazdag változatosságával; van azért benne ritka tulajdonság: bizonyos szelíd melegség, csöndes hullámokat vető érzés, őszinte szívélyesség, mely mindig útát talál az olvasó lelkéhez. Maga Lévay mondja műzsájáról:

Koszorútlan szerettelek meg,
S így szeretlek régóta hűn,
Így vagy te szép, így vagy te legszebb,
Íly félénken, ily egyszerűn.

Mondjuk ki röviden: Lévay költeményeiben nem egyéni vonások kötik le figyelmünket, hanem az, hogy általában a romlatlan magyar kedély kifejezései. Lévay költői egyénisége mintha tükör volna, mely a magyar nép szelídebb érzelmeit költői formában naggyítás nélkül, tisztán visszaveri. Nem hiába tölté az író ideje jó részét vidéken, gyakori érintkezésben a néppel. Nincs költeményeiben egy idegen vonás, mint egyéniségében nincs semmi eltanúlt, importált. Úgy támad szívében az öröm, a bánat, mint mezőn a virág, mint égen a felhő, s örömében ép oly igénytelen, mint bánatában természetes. Nagyon illik ide a képek keresetlensége, — (a csillag, madár, erdő, patak Lévaynak egész költői képtár helyett való) — az az egészséges józanság, mely friss kedélylyel párosul, s azt beteges érzelgősségtől óvja, s bizonyos reflektáló hajlam, mely néha gúnyossá, majd borongóvá hangolja a költőt. Csak a haza sorsa tette néha sötétebbé, ködösebbé lelkét; különben Lévay az «arany közértszer» embere maradt; műzsája is nem a kicsiszolt,

kifinomult világban, hanem a természet ölen, egyszerű viszonyok közt érzi magát legjobban. Ő is énekelhetné Horatiussal:

Kevéssel is boldog, kinek egy ősi
Sótartó csillog vékony asztalán,
Kinek könnyű álmát szélyel nem űzi
A félelem s vágy, mely aljast kíván.

Hanem Horatius a palotákat ismeré, s «kétszer festett bíbor ruhában» elmélkedett az egyszerűség édességeiről; a mi költőnknél ez a szép igénytelenség — költői természet. Ezért nem is kellenek Lévaynak erős benyomások, hogy énekelhessen: dalra kelti egy kedves emlék, szép tavaszi reggel, vagy borongós őszi nap, egy könnyed érzelem, mely mint a nyári köd támad s enyészik.

Hanem gyakran költeményei hatása is szétfoszló, mint a felhő: nem mindig fészkelnek meg bennünk, s képzelmünket sem foglalkoztatják erősen. A mily igaz lyrai tehetség Lévay, mint ilyen keskeny mesgyn mozog. Sokszor oly benyomást tesz, mint az oly énekes, ki ugyanegy áriát váltig ismétel. Midőn így több költeményében újra találkozunk azzal, mit egyszer már jól kifejezett: úgy vagyunk vele, mintha ugyanegy szín egymás mellé rakott árnyalatait néznők. A hatás gyöngül, a helyett hogy erősebbé válnék. Azután szeretnék Goethe kitűnő mondására is ráutalni, hogy minden jó költemény «alkalmi» költemény. Lévay sok dalán az alkalmiság zamatját nem lehet érezni. Ha néha összevetjük két költeményét, melyeket tíz év köze választ el egymástól, az utolsón a tíz év nyomát alig-alig hogy fölfedezhetjük. Mintha Lévay költői lelkét az idő nem is barnítaná; mintha költészetének csak fénye s borúja volna, nem pedig évei. Legfőlebb az ember öregszik, az emlékezet mélyed, de a költő hangja marad, milyen volt. Ez a sajátság költőnk művészi stylusán is meglátszik: nem annyira az egyéni kifejezésre törekszik, mi például Arany kisebb, eszmélkedő verseit is annyira költőivé, utánozhatatlanná, sajátos zamatúvá teszi, — Lévaynál több a kép, mint a plasztika; kifejezéseiben több a nyelv zenéje, mint az eredeti kedély hangja.

De viszont ritka költő született a magyar nyelv rhythmusának oly élénk érzetével, mint Lévay. Van néhány dala, melyben — hogy úgy mondjam — készen fekszik a zene, csak ki kell abból érezni. Mily édes hangú, ömlő rhythmusú például a *Hivogató*:

Jöjj piczi fecském, jöjj csak jöjj,
 Rám dalaidból álmodt szöjj,
 Éber ez a szív, altasd el,
 Mígnem egén majd szebb nap kel.

Tengereken túl tündértáj,
 Érte talán még szíved fáj stb.

S a *Metszők dalában*, Lévy egyik legeredetibb versében, a dévaj, «szőlőhegyi» hangulatot már maga a rhythmus kifejezi. Akár mindjárt énekelni lehetne:

Fel szaporán, pajtás! el ne késs,
 Csattogjon az olló s görbe kés!
 Hajladoz a szívós venyige,
 Messük, metegessük tövibe, stb.

Hej az a megsebzett törpe had,
 Bosszulatlan, meglásd, nem marad.
 Könnye karácsonra borrá lesz,
 Poharadba ömlik s — csúffá tesz.

S a miként Lévy a vers rhythmusát érzi; oly rhythmikusan himbálódznak tovább versei folyamában majd csoportosan, majd egyenkint a hasonlatok: olykor mintha rózsa leveleit hömpölygetné a patak. — A nyelv rhythmusa a gondolat rhythmusával párosul Lévy-nál: mindkettő az író formaérzékét bizonyítja. Szelíd, csak néha erősb szenvedélyre pattanó kedély, népies zamat, tiszta forma; csakugyan mindvégig jellemzik Lévy verseit. S ezt mindenki meg fogja találni bennök, csak talán az olyan nem, ki a Mátra tövén havasi tájékat keres s a pacsirtától, mely «barna rögben észrevétlen megvonúl», azt követeli, hogy büszkén fonszárnyaljon, mint a sas. Különben Lévy nincs emelkedés nélkül: hazafias költeményében van tűz (*Fészaki szél*), mélyebbre ható érzelem.

E rövid általános jellemzés után, Lévy költeményeiből még csak fordításait emelem ki, melyek hangulatuknál fogva az egész keretbe kitűnően beválnak; s ezek között *Dunbar Fáni* (Oh! eljöss-e hozzám?). Ha Burns eredetijével összevetjük, azt fogjuk találni, hogy nem másolata, hanem édes testvére. Olyanféle szép költemény, mint Petőfi *Alkúja*. Csakhogy benne a tűzvérű, nagy szavú juhászlegény szelídebb társa beszél. Épen nem csodálnám, ha egy újabb Alceste e dalt szembe tenné a sok «világnézetes» költeménnyel, hasonlóan Molière misanthropjához, ki valamennyi

udvari költő összes szonettjénél többre becsülte azt a kis *chansont*, melyben a szerelmes kedvesét egész Páris városáért oda nem adná Henrik királynak. A mi hősrünk is ilyformát énekel:

Nem kell nekem anyád
Földje, gazdagsága,
Nem kell nekem úri,
Széles rokonsága
Mondd, hogy jóban, rosszban,
Mellém akarsz állni:
S jövel egy szoknyában,
Kedves Dunbar Fáni.

—ő.

Kautz Gyula. Nemzetgazdaság- és pénzügytan. — Második kötet: Nemzetgazdaságtan. A m. tud. akadémia által Murczibányi-díjjal jutalmazott dolgozat. Negyedik átdolgozott kiadás. Második kötet. Különös rész. Buda-Pest. 1881. 517 l.

Nemzetgazdasági irodalmunk e legkiválóbb munkájának átdolgozott kiadásánál alkalmam volt a munka jelentőségéről e helyen behatóan szólani. Már ez okból is kötelességemnek tartom a munka második részének megjelenésénél közönségünknek azt röviden bemutatni.

A munka második és most megjelent harmadik kiadása közt hat évi időszak fekszik. A tudomány azóta igen nagy haladást tett, és épen a gazdaság-politikai kérdések, melyeket e kötet felkarol, az inductiv-történeti és inductiv-statisztikai módszer segítségével sokkal mélyebben, alaposabban, több oldalúan tárgyaltnak. Ama nagy lendület, melyet a statisztikai kutatások néhány év óta vettek, első sorban a gazdaságtan előnyére váltak. A conjecturák helyét a szigorú számok foglalják el, általánosságok helyett pontos részletekben és mintegy boncztanilag fölfejtve előttünk látjuk a gazdasági élet szövevényes szerveit és szálait; a tünetmények okozati összefüggése a statisztika érzékeny eszközei által megvizsgáltatik és napfény kezd derengeni ott, hol eddig csak sötétben tapogatódtunk.

Hozzá járul újabban még egy más fontos körülmény. A világ-gazdaság nagy kataklizmája 1873-ban az egész művelt világot meg rázkódtatá, megzavarta a termelést, a forgalmat, a jövedelemeloszlást és a fogyasztást. A tudomány tantételei próbára tettettek az új események következtében, új világítást nyertek az újabb fejlemé-

nyek által, új anyag került a tudomány csöndes laboratóriumába, és a tudomány ez által is nyert, tovább fejelett. A külkereskedelem, az uzsora és más kérdések ismét napi rendre kerültek. A nemes érzetek megváltozott termelési viszonyai és más körülmények a valuta-ügy újból való megvizsgálásához vezettek. A mezőgazdasági termékek tekintetében keletkezett nagy versenyfutás a mezőgazdasági kérdések egész halmazát idézte föl. Nem elég ok-e már ez magában, hogy a tudományos kutatásnak erős impulzust adjon és az erők megfeszítéséhez vezessen? Mert egyet bátran mondhatnak magokról e tudomány művelői, hogy éber, sok esetben önfeláldozó figyelemmel kísérik az élet követelményeit és e tekintetben sokkal több elismerést érdemelnek, mint a társadalmi tudomány egy másik ágának, a politikának, művelői, kik még mindig az államformák, a hatalmak eloszlása stb. régi kérdésein rágódnak, mintha a XIX. század politikai élete a politikai gondolkozóknak semmi anyagot nem szolgáltatna, mintha államéletünk ugyanazon határokon mozogna, ugyanazon mértékkel mérhető lenne, mint a kis Athen, vagy még a XVIII. század egyszerűbb államélete! . . .

A haladás, melyet az említett körülmények mellett a tudomány tett, Kautz kitünő munkájának új kiadásában teljes, hű kifejezést nyert. Az anyag hangyaszigorlalommal összehordatott, az irodalmi tevékenység minden csak figyelemre méltó nyilatkozata helyet foglalt; minden tárgy teljes keretében, terjedelmében bemutatatik, olyannyira, hogy a kérdések mindegyike jóformán mind-megannyi terjedelmes és alapos monographiában van tárgyalva. Az anyag szaporodásával, a positiv elem túlsúlyával a munka irodalmi értéke is jelentékenyen emelkedett, a mennyiben az előadás ez által vonzóbb, magvasabb, átlátszóbb és emészthetőbb lett; az olvasó érdekének teljesebb lekötése pedig a tudományok terjedésének legjobb biztosítéka.

Nézzük egy kissé közelebbről a munka beosztásában és anyagában történt változásokat. Legnagyobbak ezek a kereskedelemről és közlekedésről szóló könyvekben. A mi a külterjedelmet illeti, úgy e két anyagnak, mely azelőtt 100 lapon tárgyalatott le, most 348 lap van szentelve. Igen behatóan tárgyalja itt szerző mindazon kérdéseket, melyek újabban az irodalom és a gyakorlat terén oly nagy fontossággal bírnak. Igen terjedelmesen értekezik szerző a kereskedelmi politika alapkérdéseiről, a vámügyről, az árú- és értékmérlegről, nagyon részletesen tárgyalja a pénz- és valuta-kérdéseket, a monometallismust és bimetallismust, melyeknek Kautz több ön-

álló monographiát is szentelt, igen részletes tárgyalást nyert a papirpénz kérdése, különösen az agio szerepe a gazdasági életben stb. A közlekedési ügynél, különösen Knies és Chevalier régebbi munkái, de még inkább Sax és Foville kiváló műveinek fölhasználásával, megismerkedünk az újkor leghatalmasabb szállító eszközének, a vasútnak természetével, annak sok irányú hatásával a termelés, a forgalom, az árképződés, a társadalmi és politikai élet terén, valamint azon sok nagyfontosságú kérdéssel, melyek a vasútügy helyes szervezésével, a vasútak építésével, üzletével összefüggnek. De ha különösen ez anyagoknál látjuk legjobban kitünő szerzőnk fáradhatatlan bűvári szorgalmát, a többi anyagok is alapos átdolgozásban mutattnak be. Így a mezőgazdaságot tárgyzó részben különösen a gabnaforgalom, a gabnaárak kérdése stb. újból átdolgoztatott. Alig van része e munkának, mely nem gazdagodott volna, és minden kérdés azon pontig van vezetve, hol a tudomány jelenleg áll és az igazságok szálait tovább folytatni igyekszik.

A mit e helyen e munka első részéről állítottam, azt a második rész alapos átvizsgálása után teljes mértékben fentarthatom. A munka, mely előttünk fekszik, a nemzetgazdaságtani «rendszerek» legjobbjai közé sorakozik, és minden nemzet nyelvén a hasonnemű munkák között kiváló helyet foglalna el.

Tekintettel azon körülményre, hogy az előttünk fekvő munka főcélja a kérdéseknek a tudomány jelenlegi álláspontja szerinti előadása és különösen a vitás kérdések lehetőleg teljes fölemelése: az egyes kérdésekkel szemben elfoglalt álláspontok bírálata nem ereszkedek. A legtöbb gyakorlati kérdés tekintetében egyetértek a munka érdemes szerzőjével. Az anyag csoportosítására nézve az áttekinthetőség érdekében az alkalmazott részben is czélszerűbbnek tartom ugyanazon főrészeket megkülönböztetni, mint az elemi részben, tudniillik termelest, forgalmat, jövedelemeloszlást és fogyasztást, mely fölosztásnak egyebek között azon előnye is van, hogy több gazdaságpolitikai kérdés, mely jelenleg az elemi részbe van beszöve, kellő helyen tárgyalatnék. — E beosztás keresztülvihetőségéről újabban megjelent *Nemzetgazdaság- és pénzügytan kézi könyve* című munkámban teljesen meggyőződtem.

Végül szabad legyen megjegyezni, hogy a 83. lapon a termékek periodicitásáról idézett tanulmány, mely az *Augsburger Allgemeine Zeitungban* —i— jel alatt megjelent, nem Wirth, hanem e sorok írójának tollából folyt.

Midőn e munkától búcsúzunk, kívánjuk, hogy a munkát külö-

nösen azok forgassák, a kik mint törvényhozók, újságírók stb. hazánk gazdasági újjászületésén dolgozni hivatva vannak, és e munkában a gondolkodásra igen bő anyagot fognak találni. Együttal óhajtjuk, hogy a szerzőnek ideje és kedélyi állapota a munkának mielőbbi és hasonló sikerrel való folytatását engedné meg.

FÖLDES (WEISZ) BÉLA.

Népszerű természettudományi előadások gyűjteménye. Kiadja a királyi magyar Természettudományi Társulat. Három kötet 1876—1880.

A valódi műveltség magasabb színvonalaira csak azok a nemzetek emelkedtek, melyek nemcsak természettudományi ismereteket bírtak szerezni, hanem közkinccsé tevésökhöz, népszerű elterjedésökhöz, s ez által magának a nemzettestnek értelmi emeléséhez is értettek. Rendesen az ily nemzetek meg is gazdagodtak, mert a vagyont nemcsak megszerezni, hanem megtakarítani is tudták, s így értelmi és anyagi megizmosodáshoz jutva, hatalmasokká lettek és el is hatalmasodtak számban, kiterjedésben, nemzetközi befolyásban és tekintélyben.

A természettudományi ismeretnek, mint a megélhetésre és hatalomra jutás eszközének egyik legáldásosabb termőforrása, mindig valamely nemzet kiváló, az ismeretek szerzésén és fejlesztésén dolgozó fiaiban van. A nemzeti tudományosság föléledésének, másfelől egészséges fejlődésének is az egyik főfeltétele az, hogy a tudomány terén működő férfiak időről-időre személyesen is találkozhasanak a nemzet művelődésre vágyó tagjaival.

E társadalmi szükség tudata szülte a Természettudományi Társulat férfaiiban azon gondolatot, hogy a természettudományi ismeretek terjesztésében ne csak kiadványaira támaszkodjék, hanem személyes érintkezésben, a Természettudományi Társulat estélyein, a nagy közönségnek, a természettudományok terén ki-kiváló fontosabb kérdésekről, hazánk elsőrangú természetbúvárai által népszerű előadások tartassanak.

E népszerű természettudományi előadásokból már három kötet forog a nagy közönség kezén, s e vállalat életrevaló és áldásos voltának köszönhető, hogy ez éven (1881) kezdve egy-egy kötet 3 frt helyett 1 frtért fog a társulat tagjainak birtokába jutni. Tekintsük ez új fordulatot e vállalat életében olyannak, mely annak hasznos és sikerült voltát bizonyítja.

E népszerű előadások, mint az alább közlöttekől látható,

magokban foglalják a tudományos vívmányoknak nevezetesebb eredményeit, melyeket a tudományos törekvések általában, vagy pedig hazánk tudósai által hoztak létre.

Az előadásokat rendszeren szabad elbeszélő modorban tartották az előadók, s a szöveges kidolgozásban szem előtt tartották, hogy az magyarosan és népszerűen, e két vonásnak ízléses egyesítésében jelenjék meg, hogy így az olvasók kezében kedves olvasmánynya is váljék.

Az előadások érdekességét emelték a folyvást bemutatott készülékek és rajzok, mely készülékek rajzai s az előadáson használt rajzok rendszeren a szövegbe is mellékeltek, hogy általuk a művek megértése könnyűvé váljék, mi a legtöbb esetben sikerült is.

Az I. kötet 8 értekezést tartalmaz, úgymint: 1. *Az őstörténelmi leletekről Magyarországon*. Előadta Pulszky Ferencz 1876. október 13-án. Ára 20 kr.

2. *A rorarevő nővényekről*. 6 ábrával. Előadta Klein Gyula, 1876 november 13-án. Ára 25 kr.

3. *A szénről és fontosabb vegyületeiről*. Két előadás, tartotta 1876 nov. 24-én és december 1-én, Lengyel Béla. Ára 25 kr.

4. *Természetes festőanyagokról és a mesterséges festőanyagokról*. Két előadás, 1876. december 8-án és 15-én tartotta Wartha Vincze. 5 ábrával. Ára 20 kr.

5. *Az egészséges házról és lakásról*. Három előadás, tartotta 1877 február 16-án, 23-án és márczius 2-án Fodor József. 14 ábrával. Ára 75 kr.

6. *Az ivóvíz kérdéséről Budapesten*. Három előadás, tartotta 1877. márczius 9-én, 16-án és 23-án Szabó József. Ára 50 kr.

7. *A Gramme-féle dynamo-elektrikus gépről*. Két előadás, tartotta 1877 november 9-én és 16-án Than Károly. 3 ábrával. Ára 25 kr.

8. *A táptáplakozásról*. Három előadás, tartotta 1877 december 7-én, 14-én és 21-én Thanhoffer Lajos. 21 ábrával. Ára 75 kr.

E 8 füzet (32 ív, 49 ábrával) ára, egy kötetbe fűzve, 3 forint, kötve 3 frt 50 kr.

Ez előadások sikerei nemcsak bátorították, hanem kötelezték a Természettudományi társulat férfiai ez előadások folytatására, s csak annyi változtatásba kellett beleegyezniök, hogy az Akadémia heti kis ülésterme helyett, mely a nagy közönség befogadására szűkké vált, nagyobb helyiség után lássanak. Ilyen teremül választották a természettudományi estélyek számára a vegytani intézet nagy termét. Ha egy évi működés ily változtatásra késztet valamely társu-

latot, az nemcsak azt jelenti, hogy választékosan a szükségesről tud gondoskodni közönségének, hanem azt is, hogy mindinkább érteni törekszik az útját-módját, a sok tekintetben kényes nagy közönséggel való érintkezésnek, szóval érti a mesterségét, hogyan kell a közönséget oktatva gyönyörködtetni s mégis maradandó ismereteket is közölni.

Nagy érdeklődés várta a második évet, melyben 11 estélyen a következő választékos előadásokban gyönyörködött a közönség.

1. *A robbanó anyagokról.* Előadta 1878 január 11-én Lengyel Béla. Ára 15 kr.

2. *A látásról.* Három előadás, tartotta 1878 február 22-dikén, márczius 1-jén és 8-dikán Klug Nándor. 13 ábrával. Ára 50 kr.

3. *Az állatok rokonságáról.* Három előadás, tartotta 1878 január 25-én, február 1-jén és 8-án Paszlavszky József. 28 ábrával. Ára 60 kr.

4. *A kagylókról és gyöngyökről.* Előadta 1878 ápril 12-dikén Pethő Gyula. 42 ábrával. Ára 1 frt.

5. *Magyarország népeselési mozgalma 1876-ban.* Tartotta 1878 ápril 12-dikén Keleti Károly. 4 ábrával s 1 térképpel. Ára 25 kr.

6. *Vázlatok az állatok fejlődéstörténete köréből.* Két előadás, tartotta 1878 november 28-dikán és december 6-dikán Miháلكovics Géza. 7 tábla rajzzal. Ára 50 kr.

E 6 füzet (32 ív, 146 ábrával és 1 térképpel) ára, egy kötetben 3 forint, kötve 3 forint 50 krajczár.

E második év igazolta úgy a nagy közönség, mint a szakférfiak részéről a felköltött érdeklődést.

A nagy közönség állandóan zsúfolásig tölté meg a termet az estélyeken. Ez érdeklődést a szakférfiak azzal köszönték meg, hogy előadásait a lehetőleg mennél több fölvilágosító rajzzal és kísérletekkel kötötték össze. A folytonos kísérletezés és mutatványok láthatása épen egyik érdekfeszítő mozzanatává lett a természettudományi estélyeknek.

A III. kötetet megnyitja

1. *A nagy út.* Herman Ottó értekezése, tartotta 1879 február 28-dikán. 2 rajzzal és 1 térképpel. Ára 40 krajczár.

2. *Az állatok társadalmi viszonyairól* kétszer, 1879 február 9-dikén és 14-dikén adta elő Kriesch János. Két tábla rajzzal. Ára 50 krajczár.

3. *A természettudományok kezdete.* König Gyulától. 1879 márczius 28-dikán és ápril 4-dikén. Ára 40 krajczár.

4. *A víz szerepe a föld életében.* Tartotta 1879 márczius 21-dikén Wartha Vincze. 2 rajzzal. Ára 15 krajczár.

5. *A vér szétosztásáról az emberi testen értekezett* Balogh Kálmán, 1879 november 28-dikán. 6 ábrával. Ára 25 krajczár.

6. *A levegőről és folyóssá tételéről.* Schuller Alajos. 1879 december 12-dikén és 19-dikén. 16 ábrával. Ára 30 krajczár.

7. *A virágok színéről.* Klein Gyula. 1879 márczius 5-dikén. Ára 15 krajczár.

8. *Az újabbkori kór- és gyógytan módszereiről.* Tartotta 1880 márczius 19-dikén Korányi Frigyes. 12 ábrával. Ára 40 kr.

9. *Gróf Széchenyi Béla expedíciójáról Khinában és a tibet-khinai határon.* Előadta 1880 május 14-dikén Lóczi Lajos. 1 térképpel. Ára 20 krajczár.

10. *Az újabbkori sebkezelésről.* Előadta 1880 ápril 9-dikén dr. Janny Gyula. 4 ábrával. Ára 25 krajczár.

11. *A fiumei tengerből állatvilágáról.* Előadta 1880 november 12-dikén és 19-dikén Dezső Béla. 4 ábrával. Ára 50 krajczár.

E 11 füzet (31 ív, 56 ábrával) ára egy kötetbe fűzve 3 forint, kötve 3 forint 50 krajczár.

Íme, ezek voltak a lefolyt években (1876—80) a Természettudományi Társulat estélyein azon értekezések, melyek a társulat saját kebelében keltek életre, jutottak virágzásra az Akadémia és vegytani intézet termeiben, s most gyönyörködhetünk mindnyájan az érlelt gyümölcsökben, melyeket úgy az olvasók, mint a nagy közönség is egész élvezettel fogyaszt, s fogyasztási adóul szolgál valamennyi szakközegünk s nagy lapunk osztatlan elismerése a Természettudományi Társulatnak, mely kifáradhatatlan szorgalommal gondoskodik e téren is az éltető, nemzeti productivitásról, emelve önrésztet, terjesztve ismereteket s ez által segítve európai helyünk megtartásában, erőnk és tekintélyünk növesztésében — a természettudományi ismeretek segélyével. E füzetek terjesztése kedves kötelessége lehet mindnyájunknak.

D. B.

